

LVI. kötet

1954. évfolyam

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1955

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HAJDÚ PÉTER, LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

GÁLOS FERENC

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest, V. Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hirlap Iroda Vállalatnál, Budapest, V. József Nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj 16,— Ft. Csekk számlaszám 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai veszik fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályától (Budapest, V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe az alábbiakat:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra 30 sort, soronként 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a nyelvi adatokat egy egyenes vonallal húzzák alá (ez a dőlt szedést jelzi); az értelmi kiemeléseket szaggatott aláhúzással jelölik (ez a ritkítás jele).
4. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és a lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI FŐBIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

ÖTVENHATODIK KÖTET
(1954. évfolyam)

BUDAPEST
1955

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1954. XII. 15. — Példányszám: 500 — Terjedelem: 28 (A/5 iv) + 6 melléklet

Akadémiai nyomda, V. Gerlóczy ú. 2. — 35334/55 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

A finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól*

Előadásomban, amely a finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól szól, hangsúly szón a d i n a m i k u s vagy e x p i r a t o r i k u s h a n g s ú l y t értem, azaz SETÄLÄ meghatározása szerint „azt a kisebb vagy nagyobb kilégzési erőt, amelyet a hang vagy a szótag képzése közben felhasználunk”¹. Ez a meghatározás elvi szempontból nem egészen pontos ugyan, hiszen Finnországban az utóbbi években végzett kísérleti fonetikai kutatások megmutatták, hogy a hangsúly és a kilégzés ereje, azaz intenzitása nem teljesen azonos fogalmak. Kettejük között olyasféle különbség állhat fenn, mint a hang kvantitása és fizikai tartalma között. Ez utóbbiak viszonyát pedig úgy lehetne jellemezni, hogy a kvantitás az időtartamról alkotott szubjektív elképzelésünk².

Előadásomban nem térek ki tehát a zenei hangsúlyra, mert ennek a finnugor nyelvekben nincs és valószínűleg soha nem is volt jelentősége, legfeljebb bizonyos különleges esetekben, amikor pl. a magyar és a cseremiszi nyelv a kérdést a hangmagasság egyébként szokatlan emelésével fejezi ki (cser. *tola-t* 'jösz' : *tolá-t* 'jösz?')³.

A dinamikus hangsúly kérdése szintén annyira kiterjedt, hogy minden szempontból, tehát a szótaghangsúly, a szóhangsúly és a mondathangsúly szempontjából való tárgyalása nem kerülhet ez alkalommal sorra.

A szótaghangsúly, az intenzitásnak egy meghatározott szótagon belüli váltakozása, lényeges pl. az olyan változatos hangrendszerben, mint amilyen a lapp nyelv. De kétlem, hogy a legtöbb finnugor nyelv szótaghangsúlyának vizsgálata sok olyan megállapítást eredményezne, amely a nyelvtörténet szempontjából fontos lenne. Még inkább vonatkozik ez a mondathangsúlyra, amelynek jelentőségét az egyes nyelvek hangsúlyozási rendszere szempontjából gyakran talán túlértékelték. Az új-grammatikusok vezető teoretikusai, pl. WUNDT is, azt tanították, hogy a mondathangsúly, vagyis az az egységes egész, amelyet a mondat különböző szavai alkotnak a hangsúlyviszonyok szempontjából, a szóhangsúlyhoz képest

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén 1954. szeptember 10-én.

¹ Suomen kielioppi¹² 9.

² M. SADANIEMI (Metriikkamme perusteet 61) a hangsúlyt pszichikai akcentusnak tartja, s azt állítja, hogy a finn nyelvben a főhangsúly az intenzitás jelentékeny emelkedésével jár, a mellékhangsúly azonban nem (i. m. 69). PENTTILÄ azonban már korábban is kételkedését fejezte ki arra vonatkozólag, hogy a mellékhangsúly nem jelenti az intenzitás emelkedését (Suomen kielen äänne- ja oikeinkirjoitusoppi 21).

³ Hasonló jelenség talán az obi-ugor nyelvekben is megfigyelhető, l. KNÖFFLER: Nyr. LXV, 98.

elsődleges⁴, ugyanúgy, mint ahogy maga a mondat is eredetibb a szónál. Nem tudom, hogy ezt a feltevést, amelyet néhány finnugor nyelvész is magáévá tett, mennyire erősítette meg az élő nyelvek vizsgálata. Mindenesetre éppen a finnugor nyelvek kivétel nélkül mind arra mutatnak, hogy a szóhangsúly az eredetibb, a mondathangsúly pedig másodlagos jelenség. A legtöbb finnugor nyelvben a szavak szóhangsúlya a mondathangsúlyon belül is nagyjából ugyanúgy őrződik meg, mint ahogyan az az önmagukban ejtett szavakban jelentkezik. Amennyiben pedig a mondatban eltérő a szavak hangsúlyozása, akkor ez rendszeren olyan állandóan változó és sokszor csak egyéni tényezőktől függ, mint pl. a mondat ritmusa vagy a beszéd logikai és érzelmi tartalma⁵.

A dinamikus hangsúlynak az a fajtája, amelyre beszámolómban szorítokom, a szóhangsúly, amelyet egyszerűen csak hangsúlynak vagy akcentuációnak is szoktak nevezni. A hangsúly esetében a szó különböző szótagjainak egymásközi nyomatékeloszlásával van dolgunk. A nyelvek hangrendszerében kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt észrevehető a szóhangsúly hatása, éppen ezért a hangsúly kutatásának a hangtani vizsgálatok fontos részét kell alkotnia.

A hangsúlyozási típusok felosztásában több felosztási elv jöhet számításba. Vannak pl. olyan nyelvek, amelyekben a szó hangsúlyát kizárólag fonetikai, azaz a nyelv külső kifejezési formáihoz, a hangrendszerhez tartozó tényezők szabják meg. Ezek közül a legfontosabbak a szótagszám, a szótagok intenzitásának csúcsát képező magánhangzóknylásfoka, valamint a szótagok nyílt vagy zárt volta, illetőleg az, hogy magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződnek-e a szótagok. Vannak azonban olyan nyelvek is, amelyeknek a szóhangsúlyozásában lélektani tényezők hatását láthatjuk. Az ilyen hangsúlyozási rendszerek úgy keletkezhetnek, hogy a nyelvérzék bizonyos szórészeket, gyakran a tövet, de olykor például a ragot, funkciójánál fogva más szórészeknél fontosabbnak, lényegesebbnek érzett, és azzal, hogy a nyomatek maximumát erre a szórésre helyezte, mintegy kiemelte azt környezetére fölé⁶. A finnugor nyelvekben mindkét hangsúlyozási típust, tehát a fonetikai és a pszichikai tényezőktől függő morfológiai hangsúlyozást is megtaláljuk. Az előbbi típus kétségtelenül gyakoribb, mint az utóbbi, de olykor egymás mellett ugyanabban a nyelvben egyszerre is megtalálhatók.

Beszélnek még rendszerhez kötött és rendszerhez nem kötött hangsúlyozásról is. A finnugor nyelvekben mindenütt

⁴ L. pl. WUNDT, Völkerpsychologie I/2, 393; SCHMITT, Untersuchungen zur allgemeinen Akzentlehre 30.

⁵ A régiebb finnugor nyelvészek közül K. F. KARJALAINEN igen világosan hangsúlyozta a szóhangsúlynak a mondathangsúlyhoz képest primár voltát. Az osztják hangsúlyviszonyokat fejtegetve ezt írja: „PAASONEN kommt zu dem Schlusse, dass 'die Wörter als solche' im Kond. 'keine feste Betonung haben, sondern dieselbe erst im Satzgefüge bekommen, in welchem sie je nach dem verschiedenen Bestande desselben wechseln kann'. Ich glaube, PAASONEN hat bei Niederschreibung des zitierten Satzes ausser Acht gelassen (wenn bei ihm 'im Satzgefüge' = in Verbindung mit anderen Wörtern), dass ein isoliertes Wort auch einen 'Satz' ausmachen kann, in welchem wohl eine feste Betonung vorkommt (obwohl vielleicht bei verschiedenen Personen, ja in verschiedenen Stimmungen verschieden). Man muss wohl die Sache so auffassen und ausdrücken, dass die Betonung der isolierten Wörter im Satzgefüge vielerlei Verschiebung unterworfen ist. Und dieser Auffassung gemäss habe ich gerade die Betonung der isolierten Wörter der folgenden Darstellung zu Grunde gelegt” (OL. 269—270).

⁶ Vö. pl. BÁRCZI, Fonetika 32—34.

rendszerhez kötött szóhangsúllyal találkozunk, kivéve az erzä-mordvint, amelynek legtöbb nyelvjárásában a szavak szótagjai kb. egyforma nyomatékúak, illetőleg tetszés szerint nyomatékosíthatók. A finnugor nyelvek között nincsen tehát olyan típusú nyelv, mint az orosz, amelyben világos, minden esetben ugyanúgy megnyilvánuló dinamikus intervallumok, de általános érvényű szabályokban nem rögzíthető hangsúlyozási eljárások uralkodnak. A rendszerhez kötött hangsúlyozások ismét két csoportra oszlanak, az egyik csoportot alkotják azok a nyelvek, amelyekben a hangsúly kötött, azaz a főhangsúly minden szóban egységesen egy bizonyos meghatározott szótagra esik; a másik csoportba tartoznak viszont a mozgó vagy váltakozó hangsúlyú nyelvek, ahol a főhangsúly különböző szavakban különböző szótagokra esik meghatározott szabályok szerint. A finnugor nyelvekben mind a kötött, mind a váltakozó hangsúlyozási mód előfordul.

Legmegfelelőbbnek látszik, ha vizsgálatainkat a finnugor nyelvek legnyugatibb ágával, a balti-finn nyelvekkel kezdjük. A hangsúlyozást tekintve ez a csoport egységes, úgyhogy elég lesz csupán a finn nyelvre kitérnünk, amely a szavak szótagszáma tekintetében általában közelebb áll a közfinn állapothoz, mint a többi balti-finn nyelv. A finn hangsúlyt akképpen lehetne jellemezni, hogy a főhangsúly mindig az első szótagra esik, a mellékhangsúly pedig négytagú szavakban a harmadik szótagra. Például *ju-mala-ton*⁷ 'istentelen', *ka-lasta.mme* 'halászunk'. Öt- és ennél többtagú szavakban a mellékhangsúly a harmadik szótagon van, ha ennek időtartama felülmúlja a negyedikét (pl. gen. *ju-mala.ttoman* — a harmadik szótag hosszú, a negyedik rövid), de a negyedik szótagra esik a mellékhangsúly, ha az hosszabb, mint a harmadik (például partit. *ju-malato.nta* — a harmadik szótag rövid, a negyedik hosszú). Ha a harmadik és a negyedik szótag egyaránt rövid, a hangsúly helye ingadozó. A főhangsúlyt, valamint többtagú szavakban a mellékhangsúlyt követő szótag hangsúlytalan. Az utolsó szótagon, még a háromtagú szavakban sincs mellékhangsúly (például *ka-lasta* 'halássz!', imp. egyes szám 2. személy; *ju-mala* 'isten')⁸.

A finn nyelv hangsúlyozása — amint látjuk — fonetikai megalapozottságú. A finn hangsúlyozást MEINHOF *mechanikusnak* nevezte⁹, mert az intenzitás a szó elején a legnagyobb és onnét kezdve állandóan gyengül. Az intenzitás gyengülése azonban nem egyenletes, hanem általában minden második szótagra esik egy bizonyos nyomaték-emelkedés. Ilyenformán ez a hangsúlyozás egyben ritmikus is: a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásából ritmus születik, amelynek elemei a kétszótagú (egy hangsúlyos és egy hangsúlytalan szótagból álló) vagy a háromszótagú (egy hangsúlyos és két hangsúlytalan szótagot alkotó) *b e s z é d ü t e m e k*. Az ilyen hangsúlyozást JESPERSEN „ritmikus nyomaték”-nak (*rhythmischer Druck*)¹⁰, MEINHOF „ritmikus hangsúly”-nak (*rhythmischer Akzent*)¹¹, BEHA-

⁷ A sor felső részén álló pont (= ·) a főhangsúlyt, a sor alsó részén álló pont (= .) a mellékhangsúlyt jelöli.

⁸ Vö. pl. SETÄLÄ i. h.; SADENIEMI i. m. 72–76, ahol többek között részletesen tárgyaltnak a mellékhangsúly ingadozásában megnyilvánuló különleges esetek.

⁹ Die Entstehung flektierender Sprachen 36.

¹⁰ Lehrbuch der Phonetik 214 k.

¹¹ I. m. 37.

GHEL pedig „mechanikus hangsúlyozás”-nak (mechanische Betonung)¹² nevezi. Minthogy a finnben ugyanúgy, mint a többi balti-finn nyelvben a főhangsúly mindig az első szótagon van, a nyelvek ezen csoportjában k ö t ö t t hangsúly uralkodik.

SETÄLÄ annak idején úgy vélte hogy a balti-finn nyelvek fokváltakozása (pl. *lapa* 'váll, lapocka' egyesszám nom. ~ *lavan* egyesszám gen.) hajdani váltakozó, mozgó hangsúlyozásra utal: a főhangsúly szerinte eltolódott volna az első szótagról a következőre, amikor az zárttá vált.¹³ Ezt az elméletet a nyelvi tények nem támogatják. Legfeljebb csak arról beszélhetünk, hogy a zárt második szótagon valamelyes mellékhangsúly lehetett.

A balti-finn nyelvek legközelebbi rokona a finnugor nyelvcsalád tagjai közül a *lapp* nyelv. A *lapp* nyelvben egy meglehetősen általános felfogás szerint vannak ugyan olyan vonások, amelyek talán a *lappok* szamojéd eredetére mutatnak, mégis a *lapp* nyelv mai állapotában a korai közfinn nyelvállapot kiágazásának tekinthető. A korai közfinn alapnyelv késői közfinnre és őslappra bomlása valószínűleg az i. e. 500. év körül ment végbe.

A legtöbb *lapp* főnyelvjárásban — vagy mondhatjuk: a legtöbb *lapp* nyelvben — a szóhangsúly körülbelül olyan, mint a balti-finn nyelvekben. Így a középső norvég*lapp* nyelvjárásban a főhangsúly mindig az első szótagon, a hosszú szavak mellékhangsúlya pedig a harmadik szótagon van, pl. *bá-ttárá.d-dát* inf. 'menekülni'. Az utolsó szótag itt is hangsúlytalan vagy — háromtagú szavakban — gyengén mellékhangsúlyos, pl. *gá-pperist* ~ *gá-pperi.st* egyesszám loc. 'süvegben'¹⁴. Részben más hangsúlyozást találunk a finnországi Inari-tó mellett élő halász-*lappok* nyelvjárásában. Az inari-*lapp* nyelvjárás hosszabb szavaiban erős mellékhangsúly esik a harmadik szótagra, ha a szó eredetileg négytagú volt. Az eredetileg háromtagú szavakban viszont a mellékhangsúly a második szótagon van. Pl. *ka-p'éri.st* (<**küpäristä*) egyesszám loc. 'süvegben' ~ *ka-pp'ē.reh* (<**küpärist*) többesszám nom. 'süvegek'. Az inari-lappra emellett az a törekvés is jellemző, hogy lehetőleg változatlanul őrizze meg a szó tövének hangsúlyviszonyait a paradigma különböző alakjaiban is. Ez a törekvés zavartalanul megvalósulhat hosszú szavakban is, amelyeknek töve három- vagy négy szótagú¹⁵. Ezzel magyarázható, hogy a mellékhangsúly itt nincs mechanikusan a harmadik szótaghoz rögzítve, mint a norvég-*lappban*, hanem helyzete a szó szótagszámától függ. Így az inari-*lappban*, ha nem is következetesen véghezvívve, de a mechanikus hangsúlyozás megengedte határok között, az úgynevezett t ő h a n g s ú l y o z á s (Stammbetonung) uralkodik. Az, hogy a t ő a hangsúlyozás révén élesen elkülönül a formánsoktól, amint már említettem, a mechanikus hangsúlyozás elvétől eltérő, pszichikai okú jelenség. JESPERSEN a finnugor nyelveken kívül is ismert t ő h a n g s ú l y o z á s t é r t é k e l ő h a n g s ú l y n a k (Wertdruck)¹⁶, MEINHOF pedig e t i m o l ó g i k u s h a n g s ú l y n a k (etymologischer Akzent)¹⁷ nevezi.

¹² Geschichte der deutschen Sprache³ 116. vö. SCHMITT i. m. 116.

¹³ JSFOu. XIV/3, 22—23.

¹⁴ Vö. K. NIELSEN, *Lærebok i lappisk I*, 25—26. NIELSEN értékes áttekintésében bizonyos, az általános szabályoktól eltérő, különleges eseteket is említ, amelyeket itt mellőzünk.

¹⁵ Részletesebben vö. a szerző „Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme” c. munkáját (31—38).

¹⁶ I. m. 209 kk., vö. SCHMITT i. m. 119, 128.

¹⁷ I. m. 37.

A mordvin nyelv két fő nyelvjárása, az erzä és a moksa élesen elkülönül egymástól a hangsúlyozás tekintetében. Az erzä szóhangsúly szabálytalanságáról már szoltam. A moksa-ban viszont határozott különbség van a hangsúlyos és hangsúlytalan szótag között. Ha csak a főhangsúly helyének vizsgálatára szorítkozunk, megállapíthatjuk, hogy az általában az első szótagra esik, például *mo-da* 'föld'; *ko-lmä*, gen. *ko-lmä'n* 'három'. Egyes nyelvjárásokban azonban jelentős eltérések vannak e szabály alól. A hangsúly ezekben akkor esik a második szótagra, ha e szótag szonáns elemeként eredeti, a redukálódástól érintetlenül hagyott *a* hang jelentkezik és ha az első szótagban zárt magánhangzó, azaz *u, i* vagy redukált, illetőleg tökéletlenül képzett *ä* áll, pl. *tunda* 'tavasz', iness. *-sa*; *šija-n* 'ezüst' egyes szám gen., *šija-sa* iness.; *kärga* 'nyak', többes szám nom. *-t¹⁸*. A moksa hangsúlyozás összefüggésben van a második szótag magánhangzóinak ősmordvinkori fejlődésével. Az ősmordvinban a második szótag magánhangzói igen gyakran redukálódtak, ez a folyamat pedig természetesen azt tételezi föl, hogy a szóban forgó magánhangzók hangsúlytalanok voltak. Más szóval a hangsúly az első szótagon helyezkedett el, pl. **ko-ta* > ősmordv. **ku-dä* 'ház'; **le-šmä* > ősmordv. **li-šmä* 'ló'; **ve-neš* > ősmordv. **ve-nəš* 'csónak'. De amikor az első szótagban zárt, és így gyenge hangzóságú *i* vagy *u* képviselője (az ősmordvinban mélyhangú szavakban mindkettőből *u*, később *o* vagy *ä* lett), a második szótagban pedig *a*, azaz a legzöngésebb és leghangzósabb magánhangzó állt, akkor az *a* megmenekült a redukálódástól. Az *a* megmaradását a moksa hangsúlyozási viszonyok között csak akkor érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a hangsúly ezekben a szavakban az első szótagról a másodikra tolódott át. Pl. **i-ša* > ősmordv. **uša* (később > *oša* 'ruhaujj'), **mu-ta* > **muda* (később > *moda* 'föld'). Az ősmordvinban tehát a mozgó hangsúly lépett életbe, amely a mordvin legközelebbi rokonyelveinek a vallomása alapján csak másodlagos fejlődés, egy meghatározott feltételek közötti hangsúlyeltolódás eredményeként jöhetett létre a korábbi kötött, elsőszótagi hangsúlyozásból. A moksa hangsúlyozás ebből a rendszerből fejlődött tovább, az erzäben azonban az ősmordvin hangsúlyozási viszonyok teljesen meg bomlottak.¹⁹

A cseremisiz nyelv, amely a mordvinnal együtt az úgynevezett volgai csoportot alkotja, két fő nyelvjárásra oszlik, a keleti és a nyugati cseremisizre. A hangsúly mindkét nyelvjárásban mozgó, a főhangsúly nincs valamely meghatározott szótaghoz kötve. A hangsúlyozási szabályok tekintetében a keleti és a nyugati cseremisiz nagymértékben eltér egymástól.

Az őscseremiszből a hangsúlyozás — miként az ősmordvinban is — a magánhangzórendszeren épült fel. Az őscseremisiz magánhangzórendszert pedig a magánhangzók — részben még a mai nyelvjárásokban is tisztán megfigyelhető — kettéoszlása jellemezte, teljes magánhangzókra és tökéletlenül képzett, redukált magánhangzókra. Ez a vonás is élenken emlékeztet az ősmordvin állapotra. Redukált magánhangzók nemcsak a szövegen, hanem az első szótagban is jelentkeztek, s a három elsőszótagi redukált magánhangzó leginkább a finnugor zárt *u, i, ü* magánhangzókat képviseli. Egyes keleti-cseremisiz nyelvjárások nyilvánvalóan az

¹⁸ PAASONEN, MdLautl. 114—118.

¹⁹ Vö. PAASONEN: FUF. XIII, Anz. 23 és különösen RAVILA: FUF. XX, 105 kk.

őscseremisiz hangsúlyozási viszonyokat őrizték meg. Ezeknek a nyelvjárá-soknak a hangsúlyozási szabályát röviden úgy jellemezhetjük, hogy a hang-súly a szó utolsó eredeti teljes magánhangzójára²⁰ esik. Például *ko-rmä* 'út', *ko-rmäštä* iness. ~ *korne-š* lat.; *βo-štäl* imp. egyes szám 2. személy 'ne vess' ~ *βoštäla-m* präs. egyesszám 1. személy 'nevetek'; *ošmä* 'homok' ~ *ošmä-štä* iness. Vannak olyan szavak is, amelyekben csak az őscseremisiz redukált magánhangzók képviselői fordulnak elő. A hangsúly ezekben leggyakrabban az első szótagon áll, pl. *kä-lämdä*, *kä-lämdē* (~ egyes nyelvjárásokban *kälä-mde*) 'köldök'²¹. A nem első szótagi teljes magánhangzók közül kronológiailag legrégebb az *a*, amely a finnugor *a* közvetlen folytatója olyan kéttagú, mássalhangzóra végződő tövekben, mint *βoda-r* 'tőgy' < *(β)udar, vö. fi. *udar*, md. *odar*; *šua-r* 'mozsár' < *šumar, vö. fi. *huhmar*, md. *šovar*; *uška-l* 'tehén' < *u-skal, vö. md. *skal*, vtj. *iskal*. A magánhangzóra végződő tövekben az *a* hang redukálódott, például *kü-dä* 'nyári kunyhó' < *ko-ta. A második szótag egyéb eredeti magánhangzói, *ä* és *e*, valószínűleg minden tőtípusban szabályosan redukálódtak. Az *a* megmaradása a *šua-r*, *uška-l*-típusú szavakban azzal áll összefüggésben, hogy ez az erős hangzóságú magánhangzó a zárt szótagban, amely természeténél fogva nagyobb nyomatékú, mint a nyílt szótag, a szokásosnál erősebb mellékhangsúlyhoz jutott. Az őscseremisiz nyelv külön fejlődése eredményeképpen végül is h a n g s ú l y e l t o l ó d á s jött létre. A főhangsúly az első szótagról az erősen mellékhangsúlyos második szótagra tolódtól át. Itt tehát a hangsúlyeltolódás az első szótag magánhangzószerkezetétől függetlenül ment végbe, nem úgy, mint az ősmordvinban. Az *a*-hoz hasonlóan más, nem első szótagi teljes magánhangzók is főhangsúly hordozóivá válhattak, így az *ä* és *e* is, amelyeknek története nagyrészt még felderítetlen. Sok esetben lehet azonban bizonyítani — s ezt BEKE ÖDÖN vette észre először²² —, hogy ezek korábbi redukált magánhangzókól keletkeztek. A cseremisiz nyelv nem első szótagi magánhangzóinak történetét nem tudjuk kizárólag fonetikai magyarázatokkal megvilágítani, hanem abból kell kiindulnunk, hogy a pszichológiai tényezőkön alapuló hangsúlyváltakozásnak is nagy szerepe volt a mai állapot kialakulásában. Egyes esetekben tehát azt látjuk, hogy a tőhangsúlyozás elve valósult meg az őscseremisiz korai viszonyai között, máskor viszont a fontosabb formánsok funkciója emelkedett ki azáltal, hogy hangsúlyos teljes magánhangzót tartalmaztak²³. Egyébként pedig a teljes magánhangzók és a redukált magánhangzók közti különbséget arra is felhasználta az őscseremisiz nyelv, hogy bizonyos alaktani kategóriákat megkülönböztessen egymástól, amelyek egyébként hangalak szempontjából homonimák lettek volna.

A nyugati-cseremisiz hangsúlyozás ugyancsak fonetikus, de olyan szillabikus vonás jelentkezik benne, amely az őscseremisizben és a keleti-cseremisizben ismeretlen, s amely lényegesen megváltoztatta az egész rend-

²⁰ „Eredeti” magánhangzón itt azt a magánhangzót értjük, amely az őscseremisiz teljes magánhangzók kategóriáját képviseli. A nagy kiterjedésű keleti cseremisiz területen még másodlagos szövegi teljes magánhangzók *e*, *o*, *ö* (< őscser. *ə*, *ä*) is előfordulnak, amelyek az eredetiektől abban különböznek, hogy hangsúlytalanok. Pl. *ki-nde* 'kenyér', *kc-rno* 'út', *kör-ryö* 'valaminek a belseje' Vö. BEKE, CserNytan 58–63.

²¹ Vö. BEKE, CserNytan 118–119; VASZILJEV, Марий мутэр 325–326; uö., Некоторые вопросы марийского языкознания 63–64; szerző: FUF. XXIX, 240.

²² FUF. XXII, 130.

²³ Vö. szerző: FUF. XXIX, 240–241.

szer természetét. A nyugati-cseremisiz hangsúlyozás szillabikus vonása abban a törekvésben nyilvánul meg, hogy a hangsúly a szó utolsóelőtti szótagján helyeződjék el. A redukált magánhangzós szótag így is csak akkor lehet hangsúlyos, ha nincs előtte teljes magánhangzó. Pl. *o·šma* 'homok'; *ko·rnä* 'út', *ko·rneš* lat.; *pä·rà* präs. egyes szám 3. személy 'befér, bemegy', *pä·rã* imp. egyes szám 2. személy 'menj be'; — *ko·rnãštã* iness. 'út'; *ša·štãlam* präs. egyszám 1. személy 'nevetek' ~ *ošmä·štã* iness. 'homok'; *pärã·šãm* impf. egyszám 1. személy 'befértem, bementem'; *əmə·ltem* präs. egyes szám 1. személy 'beárnyékokozok'²⁴. A nyugati-cseremisizben található penultimás hangsúlyozás egyebütt is ismert jelenség: következetes formában jelentkezik például a lengyel nyelvben. Amint rámutattak, az ilyen hangsúlyozási mód létrejövetelének az a ritmikai tendencia lehetett az oka, hogy a szó intenzitási csúcsát közvetlenül a szóvég előtt érje el²⁵. A nyugati-cseremisizben kifejlődött ezen túlmenőleg egy bizonyos (szó)csoport-hangsúlyozás is, ami azt jelenti, hogy logikai egységeket alkotó szókapcsolatokban az egyes tagok hangsúlyozása gyakran eltér a tagok önálló használatú hangsúlyozásától, pl. *taβa·r βurδã* 'fejszenyél' < *ta·βar* + *βur·δã*; *βãtβãrã·šãδãr* 'Orion' < *βãtβã·rã* 'das Schulterjoch (zum Wassertragen)' + *šã·δãr* 'csillag'²⁶.

A permi nyelvek legrégebbi hangsúlyozási típusa a zürjén nyelv legkeletibb és egyben legdélibb nyelvjárás csoportjában, a keleti permjákban fordul elő. Itt a mozgó, a magánhangzók nyílásfokán alapuló hangsúlyozást találjuk. Az alapelv itt is ugyanaz, mint az ősmordvinban vagy az őscseremisizben. WIEDEMANN a zürjén magánhangzókat annakidején „nehéz” és „könnyű” magánhangzókra osztotta. Ha az ő terminológiáját használjuk, akkor könnyű magánhangzóknek minősíthetjük az őspermi zárt *u, i, i* hangok képviselőit és nehéz magánhangzóknek a többieket. A hangsúly azon a szótagon van, amely a szó első nehéz magánhangzóját tartalmazza. Ha a szóban csak könnyű magánhangzók vannak, a hangsúly az utolsó szótagon helyezkedik el. Pl. *po·tkotno* 'hasítani', *gor·tišãñ* 'hazulról' ~ *juka·šno* 'osztódni', *yčo·tšãñ* 'ifjúkorától fogva' ~ *buzgino* 'ütni' *počkišã·ñ* 'belülről'²⁷.

A keleti-permják hangsúlyozást legtermészetesebben a szóeleji hangsúlyozásból magyarázhatjuk: a hangsúly ma is leggyakrabban az első szótagra esik és csak a zárt, kevésbé hangzós magánhangzóról került át a szó további szótagjaira. Ez a valószínűleg még az őspermiben lezajlott hangsúlyeltolódás nagyon emlékeztet az ősmordvin hangsúlyváltozásra. A permi nehéz és könnyű magánhangzók, nem etimológiai szempontból, hanem a hangsúlyviszonyok szempontjából, összevethetők a cseremisiz teljes és redukált magánhangzókkal is. Mégis mindkét nyelv egészen más eredményre jutott; hiszen a keleti-cseremisiz hangsúly a szó utolsó teljes magánhangzójára, a keleti-permják hangsúly pedig éppen ellenkezőleg, a szó első nehéz magánhangzójára esik.

²⁴ БЕКЕ i. m. 118; VASZILJEV, Марий мутэр 326—327; уő. Некоторые вопросы 64—66. VASZILJEV megemlíti még bizonyos, az általános szabályoktól eltérő, itt figyelembe nem vett jelenségeket is.

²⁵ Vö. SCHMITT i. m. 118.

²⁶ Vö. VASZILJEV, Марий мутэр 327; уő. Некоторые вопросы 67.

²⁷ Vö. szerző: Virittájä 1951, 447; ЛИТКИН: Труды Института Языкознания I, 90—99.

A középső zürjén nyelvjárás csoportban, a nyugati-permjákban vagy komi-permjákban vannak olyan nyelvjárások, amelyek a keleti-permjákéhoz hasonló hangsúlyozást mutatnak. A legtöbb nyugati-permják nyelvjárásban mégis egészen eltérő elv uralkodik: a hangsúly a szó tövéhez tartozó szótagok egyikén helyezkedik el, míg a ragok (pl. esetragok, személyragok és birtokos személyragok) általában hangsúlytalanok, például *ju-a-n* 'innivaló' ~ *ju-an* 'iszol'^{27a}, (az előbbi esetben a második szótag *a*-ja a tőhöz tartozik, az utóbbiban a raghoz). Az „etimológiai hangsúlyt” képviselő tőhangsúlyozás itt tehát a fonetikai hangsúlyozás helyébe lépett. Hogy ez a változás miképpen ment végbe, azt V. I. ЛITKIN meggyőzően mutatta be nemrég megjelent tanulmányában („Об ударении в коми-пермяцком языке”)²⁸. ЛITKIN a komi-permják hangsúlyozást „осново-разноместное ударение” néven emlegeti.

A zürjén nyelv nyugati nyelvjárásaiban, vagyis a tulajdonképpeni komi nyelvben többfajta hangsúlyozási eljárást figyelhetünk meg. Nehéz részletes képet adni a rendelkezésünkre álló adatok alapján. Mindenesetre itt is vannak olyan nyelvjárások, amelyekben ugyanaz a tőhangsúlyozás érvényesül, mint a nyugat-permjákban²⁹. Így válik érthetővé az a már CASTRÉN által is az izsmai nyelvjárásban észrevett kettősség, hogy a *pe-mda* szó 'sötétség', a *pe-mda* viszont 'sötétíték' jelentésben ismeretes³⁰. WIEDEMANN ugyancsak megemlíti, hogy a hangsúly a vicsegdai nyelvjárásban a tőhöz tartozó szótagon, azaz vagy az első, vagy a második szótagon van. attól függően, hogy melyik szótag tartalmazza a nehezebb magánhangzót. A ragok (eset- és személyragok, többesjel, birtokos személyragok) hangsúlytalanok³¹.

A másik permi nyelvben, a votjákban, a főhangsúly leginkább a szó utolsó szótagján van, az első szótagon pedig olykor mellékhangsúly kaphat helyet, például *ko.rkajosmĭ* 'szobáink'³². Ezt a hangsúlyozási módot idegen, nevezetesen tatár hatással szokták magyarázni³³, s e nézet támogatására hivatkozni lehet a cseremiszi nyelv legkeletibb, erős tatár hatás alatt álló nyelvjárásaira, amelyekben világosan megfigyelhető az a hajlam, hogy a hangsúly minden típusú szóban az utolsó szótagra húzódjék.

Az ugor nyelvek közül a hangsúlyviszonyok szempontjából az osztják mutatja a legsokoldalúbb képet. A hangsúlyozás rendszerének kialakulása az osztják nyelv nyelvjárásaiban elsősorban bizonyára fonetikai tényezőkre épül, ti. a szótagok magánhangzóinak rendszerére és bizonyos mértékben a szótagok nyílt vagy zárt voltára. Az így kialakult rendszert gyakran megzavarta az a körülmény, hogy bizonyos alaktani kategóriákban a hangalaktól függetlenül egységes hangsúlyozás jutott érvényre, amely — ugyanúgy, mint a hozzá hasonló zürjén jelenség — analogikus általánosítások útján jött létre³⁴. Az osztják magánhangzórendszer uralkodó vonása — mint a cseremiszi-ben is — a teljes és redukált magán-

^{27a} L. ЛITKIN: Труды ИЯ. I, 109.

²⁸ Труды ИЯ. I. 107—119.

²⁹ Vö. szerző: Virittäjä 1951, 450.

³⁰ Elementa grammatices syrjaenae 15.

³¹ Grammatik der syrjänischen Sprache 41—43.

³² Vö. WICHMANN, WotjVok. 87—88.

³³ Vö. WIEDEMANN i. m. 43; WICHMANN i. m. 93.

³⁴ Vö. KARJALAINEN, OL. 270—271.

hangzók közti ellentét. Mindkét nyelv rendszere nagyon emlékeztet egymásra³⁵. Ilyen viszonyok között a várakozásnak megfelelően bizonyos osztják nyelvjárásokban, nevezetesen az alsó-demjankai és kondai déli-osztják nyelvjárásokban a cseremisszel elvben megegyező hangsúlyozást találunk. A főhangsúly itt is az első szótagon van, ha a második szótag redukált magánhangzót tartalmaz (például *mə-nəm* 'mentem'), de a második szótagon van a hangsúly, ha annak magánhangzója teljes (például *mənâ* 'menj')³⁶. Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a két nyelv hangsúlyozási rendszerének ez az egyezése külön, egymással párhuzamos fejlődés eredménye. Ezt bizonyítja például az is, hogy az osztják nyelv nem első szótagi teljes magánhangzói mind későn keletkeztek, tehát nem azonos eredetűek a cseremiszi teljes magánhangzókkal. A cseremiszi és az osztják magánhangzórendszerhez és hangsúlyozáshoz hasonló jelenségeket a török és az indoeurópai nyelvek köréből is ismerünk. Például a mai felnémetben hasonló hangsúlyozási rendszer van.

A vogulban a hangsúly szigorúan az első szótagra esik. Kivétel csak a déli, tavdai nyelvjárások, ahol rendszeren a második szótag hangsúlyos³⁷. A déli nyelvjárások hangsúlya kései mechanikus eltolódás eredménye, s erre jól rávilágít az *ämər-t-* 'meríteni' példája, amelyben az első szótag hosszú magánhangzója — bármennyire is természetellenes — hangsúlytalan, a hangsúly pedig a második szótag redukált magánhangzójára jutott. Ez a hang pedig, amint minősége is mutatja, hangsúlytalan helyzetben jött létre.

A magyar nyelv hangsúlyozásáról felesleges beszámolnom ezen a helyen. Megelégszem azzal, hogy idézem SZINNYEI szabályát, amelyet a finnek számára írt magyar nyelvtanában közöl: „Az önmagában álló szó hangsúlya a magyar nyelvben ugyanolyan, mint a finn nyelvben. A főhangsúly mindig a szó első szótagjára esik, hosszabb szavakban a harmadik és ötödik, vagy (ha a harmadik szótag rövid) a negyedik és hatodik szótagon mellékhangsúly van, de az utolsó szótag mindig hangsúlytalan”³⁸.

Az ugor nyelvcsalád hangsúlyozási viszonyai világosan mutatják, hogy a szó kezdetének hangsúlyozása régibb jelenség a többi hangsúlyozási típushoz képest. Közvetve ugyanezt bizonyítja az ugor nyelvek kéttagú szavainak, a szóvégi magánhangzó lekopásával végbement egytagúsodása, valamint az, hogy a nem első szótagi finnugor magánhangzók az obi-ugor nyelvekben szabályosan redukálódtak.

Meggyőződésem, hogy a finnugor nyelvekben leginkább elterjedt hangsúlyozási mód, az első szótagi hangsúly, a finnugor alapnyelvből fennmaradt örökség. Amikor más hangsúlyrendszerekkel találkozunk, akkor ezeket könnyen levezethetjük ebből az egyszerű, mechanikus hangsúlyozási eljárásból, ahogy a fentiekben néhány példán be is mutattam. Ezúttal arra szeretném még felhívni a figyelmet, hogy a nem első szótagok teljes és redukált magánhangzóinak ellentéte, amelyen a mordvin, a cseremiszi és bizonyára az osztják mozgó hangsúly is alapul, másodlagosnak, mindhárom nyelvben önállóan keletkezettnek minősíthető. SETÄLÄ elmélete szerint a finnugor hangsúly mozgó jellegű volt. Ha elvetjük felfogását, akkor el kell utasítanunk

³⁵ Vö. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 5–6.

³⁶ KARJALAINEN i. m. 271–272.

³⁷ L. pl. KANNISTO: Tietosanakirja 10. k. „Vogulin kieli ja kirjallisuus” c. a.

³⁸ Unkarin kielioppi 5. Vö. legutóbb BÁRCZI i. m. 33.

azt a másik ismert elméletét is, amely szerint a finnugor alapnyelvben – ugyanúgy, mint az indoeurópaiban – a mozgó hangsúlyhoz kapcsolódó magánhangzós ablaut-jelenség ismert volt³⁹. A nyugati finnugor nyelvekből nincs példa ilyen régi magánhangzóváltakozásokra. Az ugor nyelvek bonyolult vokalizmusának pedig egyik legnehezebb kérdése e nyelvek magánhangzóváltakozásainak eredete és kora. Ilyen váltakozások bizonyos fokig a magyar nyelvben és a vogulban is vannak, de legváltozatosabban az osztjákban tárnak elénk. Lehetséges, hogy az általános felfogással ellentétben a magyar és a vogul képviselik az eredetibb állapotot és hogy az osztják nyelv nagy variánsgazdagsága csak másodlagos vonás. Ha feltesszük, hogy a déli-osztják mozgó hangsúly az őosztjakra vezethető vissza, akkor könnyű elképzelni, hogy éppen ennek a hatására alakult ki a kezdetben aránylag gyér, váltakozások köré a magánhangzóváltakozások mai szerteágazó rendszere.

Azt hiszem, hogy az elkövetkező kutatásokban ezt a szempontot is figyelembe lehet majd venni.

ERKKI ITKONEN

³⁹ JSFOu. XIV/3, 49–51.

Egy jövevénytípus és tanulságai

(A finnugor-mértékhatározó)

I.

1. KARJALAINEN az OL. 80. lapján megállapítja, hogy a chanti (KARJ. — TOIV. 149) DN. *iŕcá' n*, Fil. *iŕ'cân*, Trj. *iŕ'ka n*, Kaz. *iŕca' n*, O. *iŕgá' n* stb. 'Teil, Anteil' szó komi eredetű. A szó közvetlen forrásul szolgáló komi alakot nem tudja ugyan kimutatni, ill. a forrásokból igazolni, de utal WIEDEMANN *jukny* 'teilen, abteilen, verteilen' és *juköd* 'Teil, Abteilung, Stück' adataira.¹ Minthogy a deverbális *-an* névszóképző a komi nyelv leggyakoribb képzői közé tartozik és számos *-an* képzős komi szó került át a chantiba (l. pl. NYK. LV, 52—3, 56), kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a chanti szó eredetijével egy komi **jukan* alakot vegyünk fel. Feltevésünk mellett szolt azután az is, hogy POPOV—LITKIN szótárában (171) meg is találtuk a *jukan* alakot a *jukantor* (azaz *jukan-tor*) 'най' összetételben, amely ugyanolyan alkatú, mint pl. a komi *juan-tor* 'ital' (tkp. 'ivó-dolog', azaz 'amit isznak'), V. *sojan-tor* (ZSöv. 40), Sz. *sojan-tor* (uo. 149) 'étel, ennivaló' (tkp. 'evő-dolog', azaz 'amit esznek'). A kérdés ezzel véglegesen eldöntöttnek és teljesen tisztázottnak látszott (l. NYK. LV, 57, Acta Lingu. Hung. III, 284).

2. Mégis bizonyos tekintetben feltűnő, hogy bár az *-an* képzős névszók (köztük elsősorban az eszköznevek) a komiban — mint mondtuk — igen gyakoriak és ezzel a képzővel szenvedő jelentésű igenév, illetve főnév is alakul (pl. *sojan-juan* 'étel-ital', *kiszan* 'öltözet, ruha' a *soi-* 'eszik', *ju-* 'iszik', *kis-* 'felölt' igékből; l. pl. BEKE: A MTA. Nyelv- és Irod. Oszt. Közl. III, 70), úgyhogy szinte természetesnek tartanók, hogy a komiban a sűrűn használt *juk-* 'osztani' ige mellett egy 'rész' jelentésű **jukan* főnevet találjunk, mégsem sikerült eddig a komiból ezt az önálló **jukan* 'rész' szót kimutatni. Ez persze nem lehet döntő érv a chanti szónak fenti származtatása ellen (hiszen a szó a komiban elavulhatott, vagy csak véletlen, hogy ezt a szót még eddig nem sikerült följegyezni), de mindenesetre olyan körülmény, amely gondolkodásra késztet.

3. Hangtanilag a chanti szót kifogástalanul lehetne egy komi **jukan* alakból levezetni. A mássalhangzók megfelelése ugyanolyan, mint pl. a komi eredetű chanti *iŕnâ's* 'ing', *iŕcâ' n* 'baba', *pâsâ' n* 'asztal' szavakban. Az első szótag magánhangzójára vonatkozólag l. KARJ. i. h., a második szótagban is

¹ A chanti szónál már CASTRÉN utalt az udmurt *juket* és a komi *juk-* szóra, utána AHLQVIST a komi, PATKANOV a komi és az udm., PAASONEN (PAAS.-DONN. 42) pedig az udm. *juk* szóval való kapcsolatra mutatott rá.

(a hangsúlytól függetlenül)² általában ugyanazokat a magánhangzókat látjuk, mint pl. a cht. (KARJ., OL. 26; KARJ.—TOIV. 24) DN. *áčá'n* 'baba' (< komi *akañ* ua.), (KARJ.—TOIV. 742) DN. *päsä'n* 'asztal' (< komi *pižan* ua.), (KARJ.—TOIV. 1096) DN. *te'stá'n* 'köszörűkő' (< komi *letštan* ua.) szavakban, nevezetesen DN. *á'*, Fil. *â* illetve *á'*, Cing. Szög. *á*, Kr. *á* ill. *á'*, Likr. *á'* ill. *á*, Mj. *á*, Trj. *á'*, Kaz. *á'*, O. *á'* ill. *á* (l. KARJ.—TOIV. i. h.; KARJ., OL. 80, 180, 166; FOKOS: NyK. LV, 16, 19, 21).

Mindezek ellenére figyelembe veendő, hogy e most felsorolt chanti magánhangzók nemcsak egy komi második szótagbeli *a*-nak felelhetnek meg, hanem ugyanígy tükröződik a chantiban egy ugyanilyen hangtani helyzetű komi *ę* is. Így pl. a komi *gormęg*, P. *gormęg*, KP. *górmęg* 'bors' (> cht. KARJ.—TOIV. 432 DN. *kó'rmä'k* ua.), komi P. *jernę's* 'ing' (> cht. KARJ.—TOIV. 187 DN. *įrnä's*, Kr. *į'rnäs* ua.), komi *koņęr* 'szegény' (> cht. KARJ.—TOIV. 413 DN. *kõ'nä'r* ua.) esetében azokban a nyelvjárásokban, amelyekből a cht. *įğä'n* 'rész' szóra adataink vannak,³ a második szótagban szintén DN. *á'*, Fil. *â*, Cing. *á* illetve *â*, Kr. *â* illetve *â'*, Likr. *â'*, Mj. *â*, Trj. *â'*, O. *â'* jelentkezik. Ugyanezeket a hangviszonyokat mutatják PAASONEN—DONNER adatai is. A (PAAS.—DONN. 42) K. *įőkän*, J. *įőkän* 'Los, Anteil, Teil' ugyanúgy *â* hangot tartalmaz második szótagjában, mint egyfelől a K. *ąkän* 'Puppe' (uo. 10), K. *päsän*, J. *päsän* 'Tisch' (uo. 179), K. *tęštän*, J. *łįštän* 'Wetzstein' (uo. 247), és másfelől a K. *kórmäk*, J. *kěrmäk* 'Pfeffer' (uo. 91), K. *įrnä's*, J. *įrnäs* 'Hemd' (uo. 38), K. *kõňär*, J. *kěňär* 'arm' (uo. 89). (Vö. KARJ., OL. 71, 16; FOKOS: NyK. LV, 16, 17). STEINITZNél is: Szin. *jukan* 'Teil, Anteil; Stelle' (OVD. II, 100) mellett: Szin. *łęštan* 'Wetzstein' (i. h. 186), Se. *päsän* 'Tisch' (OGr. 153), Se. *akañ* 'Puppe' (OVok. 93) — és Szurg. *kermäk* 'Pfeffer' (OVok. 63), Se. *kuňar* 'arm' (OGr. 145), Se. *jernas* 'Hemd' (uo. 141).

4. A chanti *įğä'n* szó tehát egy komi **juken* szónak is lehetne az átvétele. A komi nyelv ezt a **jukan* szótól csak második szótagjának *ę* hangjával különböző *juken* szót valóban ismeri. Ezt ugyan a régibb forrásokban (SZAVVAITOV, ROGOV, WIEDEMANN, LITKIN, ПОВОУ—ЛИТКИН szótáraiban) hiába keresnők, de mint tőszót, két újabb szótár is közli: SAHOVNál *juken* 'часть', az 1948. évi Коми-русский словарь 225. lapján pedig ezt az adatot olvassuk: *juken* 'надел, пай, часть, доля'; BUBРИНál is (Грамм. литер. коми языка 66): *juken* 'часть'. A szó az én feljegyzéseimben is többször szerepel. A vicsegdai nyelvjárásból valók következő adataim: *koįmed juken* vagy *koįmed paj* 'третья часть; egy harmadrész, egy harmad', *noįed juken* vagy *noįed paj* 'egy negyedrés, egy negyed', *vited juken* vagy *vited paj* ¹/₅, *kįžed juken* vagy *kįžed paj* ¹/₂₀, . . . *šoed juken* vagy *šoed paj* ¹/₁₀₀, stb. A *vited juken* 'egy ötöd' — mint mindjárt látni fogjuk — a sziszolai nyelvjárásból is igazolható. — WICHMANN—UOTILA szótára nem idéz *juken* alakot, mégis a szótárhoz csatlakozó nyelvtanban (372) a következő mondatot találjuk: V *menįm šetisņi noįed jukenę* (o: *jukeđse*) 'antoiwat minulle ¹/₄ osan, sie gaben mir ein Viertel'. WICHMANN tehát hibás feljegyzésnek vagy hibás közlésnek tartotta a *juken* alakot.

² Vö. még STEINITZ, OstjVok. 93.

³ De már pl. a Ni. nyelvjárásban *įrnęs* és *kuňar* mellett *kurmęk* alak van (vö. még STEINITZ, OstjVok. 63), és a komi második szótagbeli *ę*-hangnak más megfelelőit is látjuk a komi eredetű chanti jövevényszavakban; ezek megvizsgálása bizonyosan fontos tanulságokkal fog járni a komi hangtörténet szempontjából is.

Ezek szerint tehát a *juken* szó törtekben használatos. Alkalmazását a következő kapcsolatok, illetve mondatok világítják meg: V. *menim sije koimēd juken nān šetis* 'он мне третью часть хлеба дал; ő egy harmad kenyeret adott nekem'; V. *sijē šetisni nōlēd juken tšerise* 'ему дали четвертый⁴ часть рыбы; a hal egy negyedét adták neki (a halból egy negyedrészt adták neki)', V. *mem kvaitēd juken tšeri šetisni* 'a hal egy hatodát adták nekem', Sz. *korē vited juken* (ZNépk. 124) 'az ötödrészt kéri'. Egészen hasonló példákat idéz BUBRIH is az említett komi-orosz szótárhoz csatolt komi nyelvtanának 67. és 68. §-ában: *vited juken* vagy *vited paj* 'пятая часть', *kuim vited juken* vagy *kuim vited paj* 'три пятых части' ($\frac{3}{5}$ rész'), *kik da kuim vited juken* vagy *kik da kuim vited paj* 'два и три пятых части', azaz $\frac{2\frac{3}{5}}$. Legjellemzőbb azonban a következő példa: Sz. *mem vited jukense-ke šetasni, korsa* (ZNépk. 124) 'мне если пятую часть дадут...; ha nekem [a pénz] ötödrészt adják, megkeresem [az elveszettnek tartott egész pénzt]'. L. még a WICHM.—Уот. szótárából fent idézett mondatot.

A komi szó tehát — úgy látszik — csak törtszámokban használatos a hányadrész kifejezésére. A most ismertetett *juken* alak mellett a következő alakokban szerepel ennek a szónak a töve: Ud. *juknas* 'с куском; egy résszel, egy (letört) darabbal', (WIED.) *jukol* 'Teilung, Scheitelung, Haarscheitel', (Ками-русский словарь) *jukov* '1. просвет; 2. пробор (расчѣс волос на голове)', (WICHM.—Уот.) Sz., L. *jukol*, P. *jukēv* 'Haarscheitel', V. *jukas, jukēs, jukēd* 'rész, (letört) darab', V., AV., Ud., Pr. *juk-* 'oszt, eloszt', V., Mez. *jukav-*, Ud. *jukav-*, Le. *juka'l-*, Vm. *jukal-* 'oszt, hasít' stb. Ezek az alakok a *juknas* kivételével mind igei származékok vagy legalábbis igei származékok is lehetnek (a *juk-* 'oszt' igetövből). Nem lehet azonban igei származék a *juknas*, és valószínűleg denominális képzés a *jukol*, *jukov* főnév is (egy **juk* 'rész' főnévből); az *-ol* képzőre vonatkozólag l. WIEDEMANN, Gr.² 30. §; LEHTISALO, Ableitungssuffixe 146.⁵ Egyes komi szótárak ismernek is egy *juk* főnevet 'rész' jelentéssel: (SZAVV.) *juk* 'часть, доля, пай, порция', (ROGOV) *juk* 'пай, паек, доля, часть, порция', (WIED.) *juk* 'Teil, Portion', és ha bizonyos is, hogy egy ilyen főnév valamikor valóban élt a komiban, persze nem bizonyos, hogy ez a szó SZAVVAITOV és ROGOV idejében még csakugyan használatos is volt és nem régibb forrásból került át szótárunkba. Figyelembe veendő ti., hogy már РОГОВ—ЛИТКИН sem említ 'rész' jelentésű *juk* főnevet és ROGOV maga is, mikor nyelvtanában a törtszámokra kíván példát adni, nem a *juk* szót, hanem a *paj* és a *tor* szavakat használja: *kuimet paj* 'третья доля', *kuimet tor* 'третья часть' (ROGOV, Gramm. 46. §).⁶

5. Hogyan magyarázandó tehát a komi *juken* alak? Minthogy további fejtegetéseink szempontjából ennek a tisztázása fontos, okvetlenül foglalkoznunk kell ezzel a kérdéssel.

BUBRIH a komi irodalmi nyelvet vizsgáló nyelvtanában (66) a ritka képzések közt említi a *juken* 'часть' szót és hozzáteszi: „от *jukni* делить”. Minthogy azonban más *-en* képzős főnevet nem tud idézni (bár uo. a 40. lapon a *džinjen* szóval kapcsolatos szólásokban ebben a szóban is képzésfélét lát; erről l. még alább a 9. pontban), vizsgálódásunkat folytatnunk kell.

⁴ Az orosz fordítást is változatlanul a közlőktől hallott — bár nyelvtanilag sokszor hibás — alakban közlöm; l. Volksd. der Komi (Syrj.) [itt rövidítve VdKomi] 11.

⁵ Másképp BUBRIH i. m. 66, ANDRÁSSYNE KÖVESI M.: NyK. LV, 106.

⁶ Ugyanígy már SZAVVAITOVnál is: *koimēd jukēd, koimēd paj* 'треть, третья часть' (Gramm. 45. §).

Fölmerülhet ti. az a kérdés is, vajon a *juken* alak nem egyszerű változata-e a *jukan* alaknak. Ez a lehetőség közelfekvőnek látszik, hiszen tudjuk, hogy a ~ *e* váltakozás a komiban nem ritka (pl. V., Sz., L., Ud., P. *tsuker*, I. *tsukar* 'Haufen . . .'; V. *bidmema* ~ Pr. *bidmama* 'nőtt' (VdKomi 149), stb. L. még WIED., Gr.² 22; BEKE: Nyr. LV, 48, 78; UOTILA: NyK. L, 470—1, 473.)⁷ És ha még figyelembe vesszük, hogy van *-(i)n* képzős deverbális névszó is (pl. V., Sz., I., Ud. *šerdjn* 'Kornschwinge, Kornworfel': (*ňqň*) *šerdni* '(Getreide) schwingen, worfeln . . .'; P. *izjn*, KP. (GENETZ) *izén* 'Mühlstein', stb.; I. WICHMANN: FUF. XIV, 87; WICHM. — Uot. 366), akkor arra gondolhatnánk, hogy ez az *-an*, *-en*, *-in* tkp. pontosan ugyanazt a váltakozást mutatja, mint az *-as*, *-es*, *-is* névszóképző (pl. Sz., Mez. *votas* 'Menge von Beeren u. a., die gesammelt od. gepflückt worden ist (Sz.), Beeren (Mez.)' és mellette V. *votēs*, I. *votīs* 'Beere': *votni* . . . 'pflücken, sammeln . . .'; V. *pes-tšipas*, Sz., L. *pes-tšipes* 'Holzstoss'; I. különösen BEKE: Acta Lingu. Hung. IV, 108—9. A képző alakjára, funkciójára vonatkozólag I. WIED., Gr.² 60—61.; LYTKIN V., Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben; BEKE: NyK. XLV, 341—2. Acta Lingu. Hung. IV, 106—110, stb.)⁸ Csakhogy az udmurt alakokkal való egybevetés azt mutatja, amit LITKIN most idézett értekezésének 16. lapján így fogalmazott meg: „zürj. *-ēs* . . . ~ votj. *-es* . . . , z. *-as* (összes dialektusokban) ~ votj. *-os* . . . , z. *-is* . . . = votj. *-is*”, vagyis a képzőnek ezek az alakjai „már az ősermi korban keletkeztek”; I. még LAKÓ fejtegetéseit „A permi nyelvek szóvégi magánhangzói” 23—32. Ha tehát ma már nem is fogunk a képző magánhangzójában lappangó képzőt keresni, a differenciálódásnak mégis csak lehet valami oka (I. még WICHMANN: JSFOu. XXX/6, 3, 6; vö. még UOTILA: Kons. 173, FUF. XXVI, 170, NyK. L, 473-4; LAKÓ: NyK. LI, 26, 404, és 7. sz. jegyzetünket) és talán nincsen semmi valószínűtlenség LITKIN nézetében, aki azt vallja, hogy pl. a *votīs*, *votēs* alakkal szembenálló „*votas* alakot önálló képzésnek tarthatjuk” (i. m. 17). De persze egy meg-lévő *-as* és egy ugyancsak létező *-es* képző hasonló (bár árnyalati különbségeket is feltüntető) funkcióval (erre vonatkozólag I. LITKIN és BEKE idézett munkáit és BUBRIH i. m. 73. §-át, 61. l., stb.) csakugyan eredményezhette azt, hogy egymás mellett akár ugyanabban a nyelvjárásban, akár más-más nyelvjárásban a két alak együtt szerepelhetett. Így magyarázandó pl. az udmurt Sz. *piktos* 'Geschwulst, Beule' ~ K. *pektās* 'Verrenkung und die dadurch entstandene Geschwulst' szó is, melyre BEKE (Acta Lingu. Hung. IV, 109) utal. De vajon lehetséges-e ez a váltakozás egy létező és sok száz szóban mély gyökeret vert *-an* és egy — úgy látszik — nem is létező, illetőleg egyetlen szóba belemagyarázott *-en* képző esetében is?

De még ha mindezek ellenére is lehetséges volna egy 'rész' jelentésű (akár deverbális — mint BUBRIH gondolja —, akár denominális) *juken* származékszó a komiban, ez a lehetőség is semmivé lenne, ha a következőket vesszük figyelembe:

1. Még maga az önálló *jukan* szó sincs igazolva; hogyan lehetne ennek *juk:n* alakú változata?

⁷ Persze az ebbe a kategóriába sorolt esetek közt nem egyben etimológiai oka van a kétféle magánhangzó jelentkezésének.

⁸ LYTKIN a denominális, BEKE a deverbális származékokat vizsgálja.

2. Nem tudunk egyetlen egy kétségtelen *-en* képzős komi szót kimutatni.

3. A fent említett Ud. *juknas* 'c кычком' semmiféle más alak nem lehet, mint csakis egy *juk* főnévnek személyragos instrumentálisa. Ilyen főnevet ismernek is egyes régibb szótárak; ha ezek az adatok talán nem is függetlenek egymástól, de az első forrás, melyben ez a szó szerepelt, bizonnyára megbízható.

4. A *juken* alakhoz — végződésében is, méretezéssel kapcsolatos jelentésében is — igen közel áll egy LITKINTŐL (i. m. 15) följegyzett komi szó: „z. *vitās: vitasēn vidž puktinǰ* 'szénát aratni a réten azzal a feltétellel, hogy két ötödrész szénát kap a munkás, három ötödöt pedig a gazda': *vit* 'öt'”, tehát tkp. 'öt résszel tenni, állítani, megállapítani', azaz 'ötödre osztani a rétet'. Itt a *vitasēn* szónál bizonyára senki sem fog *-en* képzőre gondolni.

5. Ugyancsak nem lehet szó az alább tárgyalandó *džijnjen* alakkal kapcsolatban (Le. *šoān džijnjen me ad, dži geŋga* 'száz és fél, azaz másfél száz rubelt találtam'), de más hozzá hasonló szerkezetekben sem másról, mint instrumentálisi használatról.

6. Nemcsak törtrészre lehet ilyen *-en* végződésű alakkal rámutatni, hanem az egészre is, sőt az egészet meghaladó mennyiségre is, miként pl. ez a WICHMANN—UOTILA-féle adat (305) is mutatja: „*tsukeren* P. (= Instr. v. *tsuker*) . . . viel, über die Ränder, mit Aufmass, mit Übermass”.

Talán valóban minden kétséget kizáró módon sikerült igazolnunk, hogy az itt vizsgált komi *juken* szó csakis egy 'rész' jelentésű *juk* főnévnek az instrumentálisa lehet.

Most már nyugodtan tovább építhetünk ezen az alapon.

II.

6. Első kérdésünk megint: ha *juken* tkp. instrumentálisi alak, hogyan mehetett át a chantiba mint ragtalan tóalak?

A kérdést bizonyára először komi síkon kell tisztázni, hiszen — mint láttuk — a *juken* szó már magában a komiban is mint ragtalan tóalak szerepel. Ragozott alakot természetesen csak abban az esetben foghat fel a nyelvérzék tóalaknak, ha a kérdéses szót állandóan, vagy legalább igen sűrűn abban a bizonyos ragozott alakjában használják, amivel azután együtt járhat az, hogy a tóalak elavul és ennek következtében a szó ragos-voltának a tudata elhomályosul. Így mondhatjuk ma a magyarban, hogy az *éjjel* *most már hosszabbak, a napok meg rövidebbek*, pedig *éjjel* is, *nappal* is eredetileg *-l* ragos alak volt. Így lehet a cht. Szin. *jēn*, Vj. *īnn* jelentése 'Abend' és 'am Abend; abends' is (STEINITZ, OVD. II, 123; KARJ. — TOIV. 104), és STEINITZ (i. h.) meg is jegyzi a Szin. *jēna-pələk* 'Abend-Hälfte, Zeit auf den Abend zu' szóval kapcsolatban, hogy „*jēna* ist Lativ, wird aber jetzt — unter Verdunklung seiner Funktion — auch als Stammform benutzt”. Ragos határozó partitivusi jelentéssel volt eredetileg a magyar *bennünk*, *bennetek* is; ezeket — mint tudjuk — idővel „valóságos accusativusoknak érezték s utóbb csakugyan hozzájuk függesztették a tárgyragot: *bennünket*, *benneteket*” (SIMONYI, MHat. I, 83; TÖMLŐ (ZOLNAI): Budenz-Album 149—156). És hogy permi példákat is idézzünk: a komi *pidin* tkp. inessivusa egy a komiban már csak ragos vagy továbbképzett alakokban használatos főnévnek és eredetileg azt jelenti, hogy 'a mélységben, mélyen', de ez a ragos szó ma már mégis

ragtalannak érzett 'mély' jelentésű melléknév olyan kapcsolatokban, mint P. *pidŋ va* 'mély víz, mély folyó' ('глубокая вода, река'; Rog. 136), Sz. *pidŋ-injasin* (WICHM., SyrjVd. 125) 'an tiefen Stellen'. Éppígy 'alacsony' is lehet a jelentése az 'alul, lent' jelentésű *ulŋ* határozószónak: (BUBRIH i. m. 77) *ulŋ mesta* 'низкое место'; I. még WICHM. — Uot. 312. Vagy hogy instrum.-ragos példát is vegyünk: az udm. *kužän* jelentése 'egyenesen, hosszan, kitérés nélkül', és bár ennek a szónak általánosan használatos a tóalakja: *kuž* 'hosszú', mégis *kužän šuräs* (helyesebben *kužän-šuräs*) (VotjSz. 216) a. m. 'egyenes, nem csavargós út (прямая дорога)'.⁹

A *juken* alaknak is tehát — éppígy, mint az előbb említett alakoknak — egy mondat szerkezetből kellett kiszakadnia, egy olyan mondat szerkezetből, amelyben eredetileg tulajdonképpeni — ragos alakjának megfelelő — jelentésében szerepelt.

7. Mármost a komi *juken* instrumentális a mondatban kétféle jelentésben szerepelhetne: essivusi jelentésben ('részül, részként, rész gyanánt') vagy mód-eszközhatározói jelentésben ('résszel').

Nézzünk néhány példát a rag essivusi (és ehhez közelálló factivusi és praedicativusi) szerepére:

udmurt: *zarŋi šep en, zarŋi tš en med paltkiškoz!* (WICHM., VotjSpr. I, 144 'möge [das Getreide] als goldene Ähren, als goldene Körner herausfallen!' (L. FOKOS: NyK. XXXVI, 424—8.) || komi: V. *ketš loje, ketš en munas* (ZSzöv. 31) 'nyúllá lesz, mint nyúl (nyúl-alakban) megy', V. *kaje pörtšas. kaje en munas* (uo.) 'madárrá változik át. Mint madár megy', V. *pästäsasni nŋvjas z on me n, zonjas ni le n* (VdKomi 450), 'die Mädchen verkleiden sich als Burschen, die Burschen als Mädchen'; Le. *menim on-e setš keidišse vo džese n?* (VdKomi 37) 'leihet ihr mir nicht Samen (tkp. nem adtok-e nekem vetőmagot kölcsönül, kölcsönkép, kölcsönbe)?', Le. *menē-ne šuyin durnejen?* (uo. 58) 'mich hast du einen dummen Kerl genannt?'; Pr. *koris nän krista radi mileština n* (uo. 111) 'sie bat um Brot als Almosen um Christi willen', Pr. *mužik petis struba pŋr ka, tš a n* (uo. 283) 'der Mann flog durch den Rauchfang in Gestalt einer Elster'; Vm. *me tenē kuttša bolšoi tšoj en šunŋ* (uo. 391) 'ich werde dich meine ältere Schwester nennen'; (irodalmi) *boštis deŋgi udžjezen* 'брал деньги в долг (букв. долгом); kölcsön vett (adósságba vett) pénzt' (BUBRIH i. m. 43), ... *veli narodli medša lok vragen* '[a cāfi uralom] a nép számára a leggonoszabb ellenség (в паром) volt' (uo.). (L. még SZENDREY: NyK. XLVI, 75—6.)

Bizonyos azonban, hogy főnév meglehetősen ritkán szerepelt ilyen funkcióban, és orosz hatással is kell itt számolnunk. Általánosnak ez a használat tkp. csak számnevekkel kapcsolatban (mint: 'ketten', 'hárman') mondható; pl. I. *tolko mi kiken šapkaes* (WICHM., SvD. 11) 'wir beide nur haben die Mützen auf; csak mi ketten vagyunk sapkásak'; Pr. *nä tšla keralni kajasni ke kja-misen* (VdKomi 209) 'sie, a cht [Mann], gehen [in den Wald] eine Rodung zu hauen'; P. *miŋe ku i-m en* vagy *ku i-m enes* (WICHM. — Uot. 125) 'wir sind drei'; Pr. *jezis zel un a n* (< unaen) *loktisni* (VdKomi 137) 'emberek nagyon sokan jöttek'. Főnevekkel kapcsolatban a

⁹ Számos idevágó példát idéz SIMONYI „Önállósított határozók” c. tanulmányában (Budenz-Album 48—80), továbbá FUCHS: KSz. XIII, 85—99, BEKE: IF. XLVIII, 283, stb. L. még pl. JEMELJANOV, Грамм. вотяцк. языка 61.

következő használatot figyelhetjük meg: Pr. *kekja-mis mort medalis ka za k* (VdKomi 157) 'er nahm 8 Leute als Arbeiter auf', *sija kutis olni vitško-stere-žin* (uo. 184) 'er begann als Kirchenwächter zu leben', *sarin kutis olni* (uo. 137) 'er begann als Zar zu leben', *sije me šoja za kuska-piđđi* (uo. 202) 'ich werde sie [die Maus] als Imbiss verzehren'; Le. *lak te tevariš vile!* (uo. 62) 'komm als Gefährte mit!'

Nem lenne ugyan lehetetlen *juken*-os szerkezeteinkben essivust látni: „a neki juttatott kenyeret, halat, mint ötödreszt, ötödresz ül kapja”, de egyfelől a *juken* szó használatát megvilágító, fent idézett példáink, másfelől a főnévnek aránylag ritka essivusi használata a komiban amellett szólnak, hogy a *juken* esetében mégsem essivusi használattal van dolgunk. Az olyan alanyi vagy tárgyi használat mint pl. *kore vited juken* nem azt jelenti, hogy 'vmit kér mint ötödreszt', hanem általában 'ötödreszt, egy ötödöt kér'. Jellemző az is, hogy a szó megfigyelésem szerint nem fordul elő személyragosan ('részemül kaptam', 'ő részéül, mint részét kapta, kérte azt'). Így — ismételjük — az essivusi magyarázat lehetséges ugyan, de nem nagyon valószínű. Essivusi értelemben: 'részül, részként', egészen más szerkezetet találunk pl. a következő mondatban: Sz. *grišalž vojis vited paišis tšeļi kujim-šo* (ZNépk. 124) 'Gergelyre ötödresz ül (tkp. részéből) teljes 300 [rubel] jutott'. Vö. még FV. *naja viišni das-vit kerjen pai* (VdKomi 338) 'sie erlegten je 15 Renntiere (eig. für einen Teil, d. h. jeder für sich)'.

Kielégítőbb magyarázatot kell tehát keresnünk.

8. Talán közelebb juthatunk e kifejezésmód megértéséhez, ha — a másik lehetőséget vizsgálva — instrumentális (mód-eszközhatározói) szerkezetet, tehát 'résszel' jelentést látunk benne. Eljárásunk természetesen csak abban az esetben lehet meggyőző, ha ezt a használatot, illetve a benne megnyilatkozó észjárást hasonló szerkezetekkel tudjuk igazolni.

Ilyen analógiául önként kínálkoznak azok a jól ismert obi-ugor szerkezetek, amelyekben instrumentális eszközhatározó szolgál a cselekvés tárgyának kifejezésére, mint pl. a manysiban: É. *am naņən n a n ə l mīləm* (VNyj. 9) 'én kenyeret adok neked' (tkp. 'én téged kenyérral adlak'), K. *oānəm sojəl voāritə* (uo. 194) 'hírt ad nekem' (tkp. 'engem hírral készít, ad'), É. *mān piņəm n e γ ə l vīləm* (VNGy. IV, 324) 'n ő t szerzek (veszek) kis fiamnak' (szó szerint: 'kis fiamat nővel veszem [látom el]'); — a chantiban: É. *iēuən luŋ-lanğs-soχna miŋ!* (PÁPAY, Nytan. 83) 'a húgodnak nyári evet bőrt adj!' (tkp. 'húgodat nyári evetbőrrel add!'); Szin. *imenən ikenən nāwremηal kārti jotti l ō w η l ūtsəlη* (STEINITZ, OVd. I, 138—9) 'die Frau und der Mann kauften (vásároltak) ihren Kindern ein eisernes Spiel pferd'; I. *mant ēvejat ent mejöt, pagat ent mejöt* (PATK. II, 102) 'er gab mir keine Tochter, er gab mir keinen Sohn' (mintegy: 'nem ajándékozott meg engem leánnyal, nem ajándékozott meg fiúval') Vö. MUNK., VNyj. 9, 194, 263; BEKE: NyK. XXXV, 186—7; KARA: NyK. XLI, 39—41; PATK.—FUCHS 59; BOUDA: UJb. XVI, 286 kk; LAVOTHA: NyK. LIV, 208, stb.

Ezek az obi-ugor szerkezetek természetesen könnyen érthetők. Különösen világossá lesz a dolog, ha ilyenfajta szenvedő és cselekvő szerkezeteket állítunk egymás mellé: manysi: *vit-χul sātē'in, piķwe; naņən tīl am m a n ä r ə l mīləm?! — mōt-sir χulnəl kit χuləl majwəs, mōt-sir χulnəl ās kit-sir χuləl majwəs* (VNGy. I, 148) 'vízi halat fogsz előigézni, fiacskám; mit (instr.) adjak neked (acc.) ennél egyebet?! — Egyik fajta halból két halat (instr.) adott neki (tkp. két hallal adatott [ajándékozottatott meg]),

másik fajta halból ismét két halat (instr.) adott (passivum) neki' || chanti: *mà nanèn l'rdətna maləm. — l'rdətna masa* (PÁPAY, Nytan. 69) 'én neked ennivalót adok. — Ennivalót adott neki' (tkp. 'én téged étellel adlak. Étellel adatott' [németül: 'mit Essen wurde er gegeben'])¹⁰. Világos, hogy itt az instrumentális-ragos mondatrészek igazi eszközhatározók. És azt is tudjuk, hogy ez a szerkezet „engem valamivel adnak” azért is olyan gyakori az obi-ugor nyelvekben, mert ott sok olyan ige tárgyias, amely a mi szemléletünk és nyelvérzékünk szerint csak tárgyatlan lehetne (pl. *áll, ül, jön* stb.), l. pl. KARA: NyK. XLI, 40; LŐCSEI: NyK. XLVII, 323—4; BOUDA: UJb. XVI, 286—293; LAVOTHA, A tárgyias igeragozás mondat-tana a vogulban 7, 19—20; MUNKÁCSI, VNGy. II, 464, 745; RAVILA: FUF. XXVII, 131; MUNKÁCSI—KÁLMÁN, MsNGy. III/2, 219, stb.

Ezeket az obi-ugor szerkezeteket joggal lehetett olyan magyar kifejezésekkel párhuzamba állítani, mint *kövel hajigál* a. m. *köveket hajigál, ajándékoz vmít ~ megajándékoz vmivel; fővel ráztanak* (KeszthK. 306) 'moverunt capita sua' (l. SIMONYI, MHat. I, 378—380). Ilyen eszközhatározós szerkezet van pl. a komiban is: Pr. *šinmas livan kojištis* (VdKomi 287) 'er streute ihm Sand in die Augen (eig. streute mit Sand in seine Augen)'; Ud. *golžettšijni maščen* (ZSzőv. 218) 'a labdát (tkp. labdával) gurítani'; V. *mji-neg keđžidej?* — *mi-pe keđžim brosaen* (ZNépk. 13) 'mit (acc.) vetettetek? — Mi kölest (instr.) vetettünk' (mintegy: 'kölessel végeztük a vetést, kölessel vetettük be a földet'; vö. Le. *nán keđžene* (VdKomi 36) 'gabonát [acc.] vetnek').

Olyan kifejezésben is, mint: manysi: *ti aləm akw' kwäljn neyim sät jirəl tarə ti aliləm* (VNGy. II, 260) 'egy kötéltre kötött hét áldozat - állatom (instr.) tehát egyszeriben im leölöm', talán még az *ül, áll, stb.* igék tárgyias szerkezetére gondolhatunk (vö. pl. *toxxij uj jirəl ti lül-wäsən* (VNGy. II, 323) 'patás állat áldozatával állnak im előtted', tkp. — ahogyan BOUDA i. h. 288 fordítja —: 'mit dem Opfer des hufigen Tieres wurdest du da gestanden'). (L. még VNGy. II, 259.) — De bizonyára nem így magyarázandó a következő mondat: *akw' kwäljn neyim sät jirəl tan totil'e'it, akw' kwäljn neyim xät jirəl tan totil'e'it* (VNGy. II, 3) 'egy kötéltre kötött hét áldozatot (instr.) hoznak ők (alanyi ragozás), egy kötéltre kötött hat áldozatot (instr.) hoznak ők (alanyi rag.)'. (Ennek magyarázatát l. a 19. és a 21. pontban. L. még itt a 16. pontot.)

Ezek szerint tehát az obi-ugor szerkezetek mégsem tudják a komi *juken*-ban megnyilatkozó szemléletet megmagyarázni, mégpedig azért nem, mert nem azonosak a *juken*-os szerkezettel, más szemlélet jut bennük kifejezésre: az obi-ugor kifejezés értelme: „engem vmivel adnak”, a komi kifejezőmódé pedig az, hogy „nekem vmivel (egy bizonyos résszel) adnak”. Közös vonás bennük mégis az, hogy „vmivel adni”. A kérdésre alább még visszatérünk, egyelőre azonban szögezzük le, hogy a komi *juken*-os szerkezetek magyarázatában abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a szerkezet jelentése tkp.: *nekem valamivel adnak*.

¹⁰ A két jellemző mondatpárt BOUDA idézi „Das obugrische Passivum” című cikkében (UJb. XVI, 287).

III.

9. Nézzük most, hogy az egyelőre izolált (feltűnő módon éppen csak törtek jelölésében megőrződött) szerkezetnek látszó komi kifejezéssel nem állítható-e párhuzamba magának a komi nyelvnek egy esetleg még ma is közhasználatú szerkezete.

Csakugyan, van ilyen komi szerkezet.

Ennek bemutatásánál egy jellemző finnugor szerkezetből indulhatunk ki.

Amit mi úgy mondunk, hogy *levest evett még egy kanállal, sört ivott egy egész üveggel, vizet hoztam egy egész korsóval*, azt pl. a német egészen más szerkezettel fejezi ki. Ha ti. nem jelzős kifejezésmódot (egy üveg sört: *eine Flasche Bier*, ill. régebben genitivus partitivusszal), hanem a magyar mértékhatározós kifejezésben megnyilvánuló szemléletnek megfelelő szerkezetet akar használni, akkor vagy *von* prepozíciós eredethatározót használ, vagyis ilyen *határozóval* fejezi ki azt (az egészet), aminek egy bizonyos részéről van szó, „amit részekre osztva gondolunk” (BRASSAI; I. SIMONYI, MHat. I, 407) (*er ass einen Löffel[voll] von dieser Suppe*), vagy pedig értelmezőnek teszi meg a mértékjelölő szót: *er ass noch Suppe, einen Löffel[voll]*; *ich habe noch Wasser gebracht, einen ganzen Krug[voll]*. A németben és általában az indoeurópai nyelvekben a magyar *-vel* ragos mértékhatározónak megfelelő szerkezet nem használatos.

Más példákat ilyen mértékhatározóra¹¹ I. SIMONYI, MHat. I, 382, KLEMM, MTörtMond. 211. Ezek az instrumentális mértékhatározók sokszor osztószámnévvel kapcsolatosak; pl. *mindenki egy-egy kanállal, két-két üveggel kap*.

Instrumentálisszal fejezik ki a mértékhatározót a permi nyelvek is: udmurt: *sol'i vaj'i-z'i stopka i en sur. so stopka i ez juiz no kuriz kiktè-tize. kiktè-tize juem bere kuriz vedra i en* (WICHM., WSpr. II, 166) 'man brachte ihm ein Glas (instr.) Bier. Er trank das Glas (acc.) aus und bat um ein zweites. Nachdem er das zweite (Glas) getrunken hatte, bat er um einen Eimer (instr.) Bier'; *si tšä-si tšä intijin bektšä ä n zarhi ukšo* (MUNK. — FUCHS 60) 'an einem gewissen Ort ist ein Fass mit Goldgeld (eig. ist Goldgeld, ein Fass voll [instr.]); *mumidä ton göršokän vöi šuntinž kos* (uo. 65) 'sag deiner Mutter, sie möge einen Topf [tkp. egy fazékkal] Butter auslassen'; *mon solis ägerzä sandekän vuzai* (uo. 189) 'ich habe die Kohle davon, eine Kiste voll [MUNKÁCSI fordítása szerint: kistenweise] verkauft' || komi: Pr. *me tšękti babas eti dar šides sottini. baba sottis dar jen šid* (VdKomi 317) 'ich sagte meiner Frau, sie möge mir einen Schöpflöffel Suppe hinzugeben. Die Frau gab mir noch einen (eig. mit einem) Schöpflöffel Suppe'; Vm. *deŋga me šekken* (uo. 375) 'Geld (hat er) einen Sackvoll'; Lu. *ti unaen votlad ozse?* — *votlam vedra kuji men* (WICHM., SvD. 139) 'wieviel Erdbeeren pflücht ihr (im allgemeinen)? — So drei Eimervoll pflücken wir'; (P. *tije unaen ektivvat jagedse?* — *ektivvam vedra kuimen* (ROGOV, Gramm. 137) 'вы помного собираете ягод-то? — собираем ведра по три'; HALÁSZ IGNÁC fordítása szerint (UF. II, 57): 'ti sokat (tkp. sokkal) szedtek epret? — szedünk három vödörrel'.)

¹¹ A mértékhatározónak azzal a fajával, mely középfokkal vagy középfok-értelmű kifejezésekkel kapcsolatos (mint pl. *sokkal nagyobb, kevéssel utóbb*; komi V. *vit ekmišis nol'en e tša džik* '5 négygel kevesebb 9-nél'), itt nem foglalkozunk.

Az első pillanatban bizonyára különösnek találunk olyan komi kifejezéseket, mint Le. *šo ã n* (v. *sõn*) *džijnjen me ad, džigena* 'másfél száz (= 150) rubelt találtam', vagy V. *me seti sili tselkevejen džijnjen* 'én másfél rubelt (egy rubelt [és] felet) adtam neki, vagy Sz. *pidnanas seti sile n džijnjen kimin* (WICHM., SvD. 124) 'die Tiefe betrug an dieser Stelle ungefähr anderthalb Klafter' (*sil* 'öl')¹², vagy *stekanen džijnjen* 'стакан с половиной' (БУВРИН, Gramm. 68. §), *vedraen-džijnjen* 'полтора ведра' (КОМИ-РУССК. сл. 62), *vozn-džijnjen* 'полтора года (букв. год-половина)' (БУВРИН, i. m. 40), *beregaiis sjeđz vli miljaen-džijnjenis ne undžik* (uo.) 'от берега до него (корабля) было полторых миль не больше' ('másfél mérföldnél nem több'), *lunen-džijnjenen roħod vli vetszma* (uo. 97) 'в течение полторых дней поход велі выполнен' — de rögtön természetesen fogjuk érezni ezt a kifejezésmódot, ha felismerjük bennük a mértékhatározót és arra gondolunk, hogy ezek az instrumentális kifejezések semmiben sem különböznek az olyan szerkezetektől, mint pl. udm. *ištópän no džijnjenin vinadš juom! šalkkään -no džijnjenin surdš juom!* (MÜNK. 189. d.) 'egy palackot és egy felet iszunk a pálinkátokból. Egy kártust és felet iszunk a sörötökből' (VotjSz. 299 még pontosabban: 'egy kártussal [és] féllal (azaz: másféllel)'). — Fenti mondataink tehát úgy értendők, hogy 'másfél százzal találtam pénzt' stb.

10. És ha már fent utaltunk a mértékhatározónak osztószámokkal való együttes előfordulására, itt ezenkívül még a határozói szerepben használt osztószámnemekhez közelálló *-nként* ragos osztókifejezésekre is (SIMONYI, MHat. I, 408) utalhatunk. A komi Le. *juasni nida vedra ã n* (NyK. XLV, 410), *nida juasni vedra ã n* (uo. 411) nemcsak azt jelentheti, hogy közösen 'egy vödörrel isznak pálinkát', hanem azt is, hogy ők egy-egy vödörrel isznak'. De már pl. *me siž udala stekanen regna-ıdle, keštıdle, keššaidle* (uo. 467) csak úgy érthető, hogy: 'én azt (a pálinkát) nyújtom egy-egy pohárral a rokonságnak, apósodnak, anyósodnak'.¹³

A magyarban is „ketten-ketten = kettenként, kettejével, kettesével, paarweise, zu Paaren; hármán-hármán = hármanként, hármával, hármással” (SIMONYI, MHat. I, 214; l. még uo. 369, 409), és BRASSAI is megjegyzi az *-nként* raggal kapcsolatban, hogy „-val -vel is tesz hasonló szolgálatot: Kiki párjával. Hármával adja a tojást stb.” (SIMONYI i. h. 407).

Ilyenfajta (osztókifejezéses) mértékhatározót ugyancsak instrumentálisraggal jelölnek a permi nyelvek is. Udmurt: *ogän -ogän tišš med ušoz* (MÜNK., VotjNépk. 138) 'egyenként'¹⁴ hulljon csak a gabona!'; *derame izam izemäs šuresän šüän duas van* (uo. 83. d.) 'a mi fejünkre feltett sapkánkat kérő ezrivel, százával van'; *kurışkışli groš, koppeika-ke šotim, šu en, šur sen med šotoz milem inmare!* (WICHM., WSpr.

¹² L. még WICHM.—Уот. 34, 372, 379, 390, 401.

¹³ Ez az instrumentális szerkezet partitívusi értékű (a mértékjelölő szón jelölve) (a pálinkából isznak egy-egy vödörrel), viszont *za-raz juame kujim vedra* (i. h. 412) acusatívussal ('egyszerre igyunk három vödörrel') inkább úgy értendő, hogy 'igyunk ki, igyunk meg három vödör pálinkát', vagyis bizonyos tekintetben határozott tárgyat jelöl. Éppígy Pr. *med tšetvert kušedž juis* (uo. 249) 'er trunk den zweiten Tschetwertj vollständig aus'. Jellemző a következő udm. szerkezet is: *solı vaji-zı stopkajen sur. so stopkajez juiz* (WICHM., VotjSpr. II, 166) 'man brachte ihm ein Glas (instr.) Bier. Er trunk das Glas (acc.) aus'. (Hasonló szerkezetet látunk a manysiban; l. LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 43–4.)

¹⁴ Ilyen kifejezések essivusoknak is foghatók fel: 'mint egy-egy [mag]'.

I, 137) 'wenn wir dem Bettler einen Groschen, eine Kopeke geben, gebe sie uns Inmar hundert-, tausendfach zurück!'¹⁵ || Komi: Ud. *ę t t e n - ę t t e n p e t a l e n i v i d z e d n i* (ZSzőv. 207) 'egyenként jönnek ki nézni'; *suvtasni paraen-paraen* (uo. 218) 'párosával állnak fel'; *jukša-sni kik morten-kik morten* (uo.) 'párokra (tkp. két embenként) oszlanak'; V. *dasen-dasen muneni* 'tizesével (tizenként) mennek'; FV. *kuseken-kuseken kosollisni* (VdKomi 347) 'se zerrissen ihn ganz in Stücke (darabonként szétszaggatták)'; *jaise kuseken-kuseken vundalasni* (uo. 342) 'sein Fleisch zerschneiden sie in Stücke'; (irod.) *rabotseijas tsukeren-tsukeren mededtsisni* Зимный дворец dorz (ВУВРИН i. m. 40) 'рабочие группами (букв. группой-группой) направились к Зимнему дворцу'. (Vö. még Fokos: NyK. XXXVI, 420—1; SZENDREY: NyK. XLVI, 75.)

Az obi-ugor nyelvekben ilyen kifejezésekben részint instrumentálist, részint *-n* (*-na...*) ragos locativust találunk. Manysi: É. *akwəl* 'egyenként', *kitxəl* 'kettenként' (по двум), *xürməł* 'hármanként (по трем)' stb. (VNyj. 26). T. *khormə-lə-khorməl* (uo. 287) 'hármával (трое и трое)'; É. *supəl-supəl totwäst* (uo. 26) 'részenként vitték el'; *supəl* 'felenként, részenként' (uo.); *kəlp vinä saw ta'ıl sawəl aje'im* (uo.) 'vörös pálinkás sok pohárkát nagy számban iszom';¹⁶ T. *noul sul təl jixtluŋ* (uo. 263) 'szelentenként vágni húst (резать пластами)' || chanti: (CASTR.) *kädenat* 'je zwei', *vədat* 'je fünf', *xūdat* 'je sechs', *xūs vət xajadat ördesegen* (РАТК. II, 18) 'sie teilten [die Besatzung] in je 15 Mann', Szin. *itn itn* 'zu einem, zu einem; je einer, d. h. einzeln' (STEINITZ, OVd. II, 182); *itn-itn* 'по одному', *nətnə-nətnə* 'по четыре' (STEINITZ, ХАНТ. (ОСТЯЦК.) ЯЗЫК 34. §); Szin. *āri kq-r sət n sət n jōwla-tn*! (STEINITZ, OVd. I, 175) 'viele Bündel werft zu je hundert [Stück in den Kahn]!'; *jāŋ xūjn xolman xūjn i xāpa təlmel* (uo. 64—5) 'sie haben sich zu 10, zu 30 Mann in einen Kahn gesetzt'.

II. Most már világosabbak lehetnek előttünk a következő mondatok: komi: Le. *setali das-vit tšəlkevejeŋ, nolna-nislə kvait-das tšəlkevej jukli* (VdKomi 53) 'ich habe ihnen je 15 Rubel, gegeben, unter ihnen vieren habe ich 60 Rubel verteilt'; Pr. *menim kəldumhik-pi vurun letis šo punt. tšəlkevejeŋ žei punt* (uo. 109) 'mir schlug der Sohn der Zauberin Wolle, 100 Pfund. Das Pfund für einen Rubel (rubeljével, 1—1 rubelért)'; *kažnei voį bīd kerkās kik morten kutis kulni* (uo. 288) 'jede Nacht begannen in (eig. aus) jedem Haus je zwei Leute zu sterben', Ud. *šure bīd palto-iš zeletnei tšāsən i kujim tšātša deŋgəen* (ZSzőv. 172) 'mindegyik felöltőben egy-egy aranyórát és 3000—3000 pénzt (rubelt) talál'; FV. *kekjamis šojasən kijam dozmerjases* 'mi 800—800 fajdot fogunk (egy-egy család 800 fajdot téli készletnek)'; Pr. *kažnei lun ę ti morten kujim-jura gunderli šoje* (VdKomi 90) 'täglich frisst der dreiköpfige Unhold je einen Menschen'; V. *mort ę ti vojeŋ vole-pe užni gu viļe!* (ZNépk 56) 'jőjjetek egy-egy éjjelre a sírra hálni!'; *mort ę ti tšeren űebim* (uo. 62) 'egy-egy fejszét vettünk (mindegyikünk egyet)'; (irod.) *strejitema šojasən viļ zavodjas*

¹⁵ Vö.: Halott százeczrivel fog veszni ott. (ARANY, Keveháza.) Ezrivel terem a fán a meggy. (L. SIMONYI i. m. I, 215, 369.)

¹⁶ Az utóbbi kifejezések tkp. nem különböznek a fent tárgyalt instrumentális-ragos tárgyaktól; l. még alább.

(BUBRIH i. m. 40) 'построили сотнями [százával] новые заводы'; *boštei kik-kujim revolveren* (uo.) 'возьмите по два-три револьвера' [mindenki 2—3 revolvert]; *sije... boštis ses mort eti ledenetsen da mort eti petsatnei preñiken* (uo. 37) 'он взял оттуда на человека по одному леденцу и по человека по одному печатному прянику, букв. человек по одному леденцу...' || *udmurt: kultioisiz kuiñ kultioien nuimon med luoz'i!* (WICHM., WSpr. I, 154) 'wenn unsere Garben [so schwer wären, dass sie nur] drei auf einmal [szó szerint három kévével, azaz hármásával, hármanként] zu tragen wären!'

És helyesen fogjuk értelmezni az eddig másképp felfogott következő komi mondatokat is. Ebben a mondatban: *V. ženik-redñali šetenj peppjatka deñgaen ili kušsem-ke dobraen* (ZSzöv 56) 'a vőlegény rokonságának bánatpénzül (tkp. bánatpénzt, zálogot) pénzt vagy valamiféle holmit adnak' SZENDREY (NyK. XLVI, 78) instrumentálisi tárgyat látott, maga a komi közlő sem fordította le a mondatot pontosan („дают попятку залог (отступное) деньгами или каким-нибудь добром"). Valójában itt is mértékhatározóval van dolgunk: nem a rokonságnak együttesen, hanem mindegyiknek egyenként, külön-külön [vagy] pénzt vagy valami holmit adnak'. Nem fogunk tárgyhatározót keresni ebben a mondatban sem: *V. eššaen og nu* (ZSzöv. 18) 'keveset [kevés rókát] nem viszek', mert a kifejezés jelentése 'kevés számmal, kevésselem nem viszek [rókát vendégségbe]'. Éveken keresztül homályos maradt számomra ez a mondat, amelyet az Udora vidékén jegyeztem fel: *eššalen una mešken* 'kevés embernek van sok tehene', de most már tudom, hogy a mondat értelme az, hogy 'kevesen vannak olyanok (kevés azoknak az embereknek a száma), akik közül mindegyiknek (külön-külön) sok tehene lenne'. Ezzel szemben egészen világosnak éreztem ezt a Mezeny vidékén feljegyzett mondatot: *dežedlen vijim nol mes* 'ritka embernek van négy tehene', és csak most látom a finom megkülönböztetést a két mondat között. Az előbbi mondatban „kevés” emberről, de mégis több emberről volt szó, a mezenyi mondatban „ritka” emberről, tehát csak 1—2 emberről van szó; itt nem volt fontos az osztószámnévnek megfelelő instrumentálisi szerkezet használata. Talán helyesebben magyarázzuk ezt az udorai mondatot is: *kodi mišša kime-sjem gut, si-vile šeta-sni mešken-kukañen* (ZSzöv. 179) 'sok legyet szedtem össze és a legyeken teheneket cseréltem be;] amelyik (meg) széphomlokú légy, azért tehene-t adnak borjastul', ha így értelmezzük: '... azért egy-egy tehene-t adnak borjával, egy-egy tehene-t és borjút adnak'. És nem tudom, vajon az a sokat emlegetett két mondat: *Sz. vijen-nañen šoi-jui* (WICHM., SVd. 328) 'Butter und Brot hab' ich gespeist', *V. vijen nañen vaji* (uo. 298) 'Butter und Brot bracht' ich hin', — amelyben eddig (a gyakori instrumentálisis udmurt szerkezethez hasonló, az *és* kötőszóval egyenlőértelmű) egybekapcsolást láttunk (vö. FOKOS: NyK. XLIX, 324; BUBRIH i. m. 40), de amelyről BUBRIH is megjegyzi, hogy ez a szerkezet a komiban ritka —, nem úgy magyarázandó-e, hogy ezekben a *gyermek-versikékben* romlott szöveggel van dolgunk. A helyes szöveget bizonyosan a pecsora változat őrizte meg: *mijen že verdisni? — vija nañen* (Wichm., SVd. 326) 'womit haben sie dich gespeist? — Mit Butterbrot'. Ennek az alapszövegnek változatai egyfelől a) *V. mi-že vajin? vija nañ vaji* (VdKomi 453) 'was hast du gebracht? Butterbrot habe ich gebracht', Lu. *mij*

namin? — *vija nan* (WICHM. i. h. 331) 'was hast du gegessen? — Butterbrot', S. *tsöze-gue velli, vija nan soini* (ZSzöv. 144) 'nagybátyám pincéjében jártam vajas kenyeret enni', továbbá *b*) P. *mji sojin, juin?* — *vija tupes soji* (Rogov, Nyelvt. 158) 'что ел, пил? — Масленые оладьи ел', — másfelől Vm. *kj. tse vetlin? vija nanla* (VdKomi 395) 'wo bist du gewesen? Um Butterbrot'. A (pecsorai nyelvjárásban megőrzött) alapszövegből a *nanen* alak ('kenyérrel [etettek]') behatolt a *nan* alakot tartalmazó *a*) változatba. Így lett talán először **vija nanen vaji*, majd utóbb a *nanen* hatása alatt *vijen nanen*. Jellemző, hogy ez a keveredés, analógiás hatás még folytatódott: az instr. ragja a megelőző sorba is behatolt: S. *mijen soin-juin?* *vijen nanen soin-juin* (WICHM. i. m. 328) 'was (tkp. mivel) hast du gespeist? Butter und Brot hab' ich gespeist'.¹⁷

Helyesen fordítja tehát STEINITZ ezt a chanti mondatot: *käsən xü solkowa[-]pələkn woškəs* (OVD. I, 66) 'jeder Mann warf je einen halben Rubel [als Opfer] hin'.

És hogy ezt a kifejezésmódot helyesen fogtuk fel, hogy valóban így érti ezt a komi ember, arra meggyőző bizonyítékok az olyan mondatok, amelyekben a megfelelő orosz szerkezettel (по prepozícióval) keveredett a komi kifejezés: Le. *sija kij vokid juksisni, kij kerka veli, sija pe - k e r k a u* (*pe - k e r k a - ōn*) *boštisni* (NyK. XLV, 442) 'az a két testvér osztozkodott. Két ház volt. Ők egy-egy házat (по избу; orosz prepozíció, orosz rag!) kaptak'. És hogy ez nem egyedülálló eset, mutatja következő példánk: Le. *vedraŋ jukam, kodle mutem lue, zeleŋ pe - v e d r a u lue* (uo. 435) 'vödörrel fogjuk elosztani, (hogy) kinek mennyi jár (tkp. lesz). E g y - e g y v ö d ö r r e l lesz mindenkinek aranya'.¹⁸

De világossá válnak előttünk a következő komi határozók is: V. *šerjen* (v. *šerij-n*) (pl. V. *š. keravni* 'пополам изрубить; kettéhasítani, középen kettéhasítani', azaz: 'egy-egy félre hasítani'; V. *šerjen soini* (ZNépk. 65, 66) '[egy másikkal együtt] felezve megenni'; V. *šerjen nebam* (uo. 68) 'пополам купим'; Le. *šerjen jukame!* 'összük el kétfélre, felébe!'; V. *šekije vundavni bela-rumaked šerjen* (WICHM., SVd. 44) 'den Wallach zerschneiden, sodass der „bel'a-ruma" die eine Hälfte bekomme'; *ted da mem šerjen jaŋise* (uo. 49) 'das Fleisch in zwei Teile für dich und für mich'); *džinjen* (pl. Le. *džinjen vundini* 'пополам резать; kettévágni, félbe vágni', mintegy: 'félvel-félvel, egy-egy féllal elvágni'; V. *džinjen juksisni* (WICHM., SVd. 88) 'sie teilten es in zwei Teile'). Maga az orosz kifejezés is használatos: Le. *lešet, tsame pe-pelam!* (VdKomi 47) 'einigen wir uns in der Hälfte!'

12. Ha tehát a most tárgyalt mértékhatározókra gondolunk (pl. *sottis darjen šyd* 'egy merőkanállal adott még levest', *soŋn džinjen me ad, dži geŋga* 'másfél százzal találtam pénzt' és *džinjen vundini* 'egy-egy félre, féllal elvágni', *serien jukame!* 'összük el két félre, egy-egy féllal!'), akkor ősi, a finnugor

¹⁷ Hogy ilyen szerkezetkeveredések gyakoriak, azt szinte lépten-nyomon tapasztaljuk. Hadd emítsünk itt egy példát, amelyben egymás mellett fordul elő a szabályszerű és a kontamináció útján keletkezett szerkezet: Le. *esen* (instr.) *verd babate i kəbi-late* ... *etik džinsz* (acc.) *šet ba-baidle, a mzd džinsz* (acc.) *kəbi-late verd* (VdKomi 11) 'dies gib deiner Frau und deiner Stute zu essen (tkp. e z z e l etesd, tápláld) . . . die eine Hälfte gib deiner Frau und die andere Hälfte gib deiner Stute zu essen' (tkp. szóserint: 'másik felét etesd kancádat').

¹⁸ Vö. még AV. *po-razu šete* (ZSzöv. 80) 'egy-et-egy-et (egy-egy ütést adjatok [neki]!'; Vm. *po-tšasa m kutis bjdmini* (VdKomi 366) 'er begann stündlich zu wachsen', Vm. *ebra-tne munisni po-dēma'm* (uo. 394) 'sie gingen zurück, jeder in sein Haus'.

szemléletnek teljesen megfelelő kifejezésmódnak fogjuk érezni azt, hogy instrumentálisi mértékhatározóval fejezik ki nemcsak azt, hogy valaki *egy kanállal*, vagy *egy féllel* kap, hogy valakire *egy kanállal* vagy *egy féllel* jut, hanem azt is, ha arról van szó, hogy az illető csak *egy harmaddal*, *egy ötöddel* kap, csak *egy harmaddal*, *ötöddel* jut neki, *egy harmad* vagy *ötöd* r é s s z e l jut neki egy bizonyos mennyiségből. Fenti példáink (l. 4. alatt) pontosabb értelme tehát ez: 'egy harmadrésszel adott nekem kenyeret', 'egy ötödrésszel kér' stb.

IV.

13. A komi *jukén* tehát — véleményünk szerint — egy ősi szerkezetből (*... *jukén šetnĭ*, illetve *boštnĭ* '[bizonyos] résszel adni, kapni') szakadt ki, egy olyan szerkezetből, amelyet — a mértékhatározónak instrumentálisszal való kifejezését — a komi nyelv mint finnugor örökséget őrzött meg. Ebben a kapcsolatban a *jukén* szó állandóan ebben az alakban szerepelt; ezt idővel (olyan szerkezetek alapján, mint *koimēd paĭ* 'harmadrész', *noled juked* vagy *paĭ* 'egy negyedrészt'; P. *kuimet tor* 'egy harmadrész'; Ud. *kujim pele juknĭs* 'in drei Teile teilen'; I. *mę dęngaes kujim pele juka* 'ich teile das Geld in drei Teile' l. WICHM.—UOT. 193) ragtalan tőalagnak (nominativusnak, ill. accusativusnak) foghatták fel: 'harmadrész jutott neki', 'harmadrészt kapott'.

Ragtalannak érzett alakjában került át azután a komi *jukén* a chanti nyelvbe. És hogy valóban ilyen kapcsolatból, sőt ilyen kapcsolatokkal együtt ment át ez a szó a chantiba, azt szépen bizonyítja a CASTRÉNTŐL (chanti nyelvtanának 35. lapján) feljegyzett *xūtmet jukan* 'ein Drittel'.¹⁹ A chanti szó használatát még a következő példák világítják meg: (KARJ.—TOIV. 149) DN. *u-dəm kət iğcā-n* 'saan kaksii osaa', Kr. *iğ-kā-n* 'Anteil, Teil von der Beute, von dem erlegten Wild'; (PÁPAY) *lār-xuli kali juyan luel juyantlem, oš-xuli kali juyan luel juyantlem* (ONGy. 276) 'tavi hal véres (?) osztaléka gyanánt neki juttatom, bőséges hal véres (?) osztaléka gyanánt neki juttatom'; (PATK.) *juganeten küttepetĭvet kätna őrdeden* (II, 80) 'sie teilen ihren Teil in zwei gleiche Hälften'. Az északi-chanti *iugānna* 'gyanánt, -ként' használatát (l. KARA: NYK. XLI, 33, 171) olyan kifejezések magyarázzák meg, mint: *in'em rōbōtāižen iugān ēvina xodĭ sitsolām lōlōn!* (PÁPAY, Nytan. 151) 'járt munkátok gyanánt (é. azért, hogy oda jártatok), [tkp. munkátok részeként] hogyan adhatnék nektek leányt!', „*jukan* wird auch zur Hervorhebung des Besitzers benutzt” (STEINITZ, OVD. II, 100), *kārti lōw jukan tujəs* (uo. I, 160) 'das Gefäss des Eisernen Pferdes', *at ūjattĭ xŭ jukana* (uo. I, 62) 'wie ein nichts wissender Mann'.

14. Eddigi fejtegetéseink eredménye:

1. A chanti *iğcā-n* 'rész' egy instrumentális-ragos, de idővel ragtalan tőalagnak felfogott komi *jukén* 'résszel' szónak az átvétele.

¹⁹ Általában azonban ma a *pēlek* 'Hälfte; Seite' szó használatos ('fél' és 'törtrész' jelentésben) ilyen chanti kapcsolatokban: pl. (CASTR.) *kimet pēlek* 'anderthalb'; (KARJ.—TOIV. 695) Szal. *xūtmetĭtā pēlek* '2½'; (STEINITZ, ХАНТ. (ОСТЯЦКИЙ) ЯЗЫК 34. §) *halmit pēlk* 'четверть', *kimĭtā pēlk* 'полтора', *halmitā pēlk* 'три с половиной' stb. (L. még PATK.—FUCHS 37.)

2. Ez a komi *juken* eredetileg olyan instrumentális-ragos mértékhatározó, mint a magyar *egy pohárral (iszik vizet)*.

3. Ez az instrumentális-ragos mértékhatározó ősi szerkezet, finnugor örökség a permi nyelvekben.

V.

15. De talán egyéb összefüggések felismerését is lehetővé teszi a most megismert nyelvi jelenség: a mértékhatározó jelölésének most tárgyalt módja.

Itt is a mértékjelölő főnév jelzői használatában megnyilvánuló elvből akarunk kiindulni. Már KERTÉSZ MANÓ utalt arra, hogy ez a használat: „*egy darab kenyér, egy darab kenyeret, egy darab kenyérral* — a magyarnak (és általában a fgr. nyelveknek) ősi szerkesztési módja, amelynek párját hiába keressük az európai nyelvekben” (Fgr. jelzős sze kezetek 65). T. i. — fejti ki részletesebben — „az indogermán nyelvek genitivusba, ill. partitívusba teszik azt a szót, amelynek részét veszik [*ein Glas guten Weins, un verre de bon vin*], a magyarban pedig változatlan marad ez a szó... koccintotunk *egy pohár jó borral* mondom magyarul; *wir stiessen an mit einem Glase guten Weines* — mondja a német... az idg. nyelveknek e fajta szerkezeteiben a mondatbeli viszony hordozója a mértékjelölő szó, az a szó pedig, amelynek részét vesszük, változatlanul partitívusban áll; a magyarban éppen megfordítva azon a szón jelöljük a mondatbeli viszonyt, amelynek részét vesszük, s maga a mértékjelentő szó, mint valóságos jelző, mindig változatlan” (uo. 57—58). (L. még pl. KLEMM, MTörtM. 303—4).

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy egészen hasonlót mondhatunk a mértékhatározóval kapcsolatban: a mértékjelentő szó, mint mértékhatározó mindig változatlan, és annak a tárgynak a nevéen, amelynek egy részéről, egy bizonyos mennyiségéről van szó, jelöljük a mondatbeli viszonyt: *egy pohárral iszom vizet*, itt van víz *egy pohárral*, hogy juthatnék vízhez, akár csak *egy pohárral* (változatlanul: *egy pohárral*). Viszont németül: (határozóval) *einen Löffel[voll] von dieser Arznei* vagy értelemezővel: *mit Arznei, einem Löffel[voll], er löschte seinen Durst mit Wasser, einem ganzen Krugvoll*, a jelzői *ein(en) Krug Wasser* mellett. Csak az osztókifejezéseknél látunk indoeurópai nyelvekben a miénkhez hasonló kifejezőmódot (ném. *eimerweise, stückweise, paarweise*; lat. *viritim* 'fejenként', *singulatim* 'egyenként').

Ezt a mértékhatározót — mint láttuk — a permi nyelvek instrumentális szal fejezik ki. Ehhez hasonló kifejezőmódot látunk a mari nyelvben az instr. -n ragjával (l. WICHM., Tschertexte 113 kk.) kapcsolatban Pl. *kura-lmā mōla-ndā ba-lmā barse-ŋā ka šākān tšone-štāl moda-š bola-t kēm* (WICHM.: NyK. XXXVIII, : 07; TschVd. 13) 'ha a fecskek falkáknént (zugweise) leereszkednek és játszva repülgetnek a bevetett szántóföld fölött'; *urē-mā i urē-mān kō-jāldēs* (WICHM.: NyK. XXXVIII, 242; TschVd. 293) 'sok utca (viele Strassen) látszott'. (L. még BEKE: CserNyt. 223, 221.)

Instrumentális mértékhatározót egyfelől instrumentális raggal, másfelől a különféle szerepben, így eszközhatározói szerepben is használatos -n raggal láttunk az obi-ugor nyelvekben is (l. fent a 10. és a 11. pontban és KARA: NyK. XLI, 33 kk.; BEKE: NyK. XXXV, 169, 172).

16. De ha olyan chanti mondatot nézünk, mint *kāšəŋ x̣ŷ solkowa [-] pələkŋ woškəs* (STEINITZ, OVd. I, 66) 'jeder Mann warf je einen halben Rubel [als Opfer] hin', 'minden ember egy-egy fél rubellel vetett oda', észre fogjuk venni, hogy az *-n* ragnak itteni mértékhatározói funkciója tkp. semmiben sem különbözik az olyan használattól, mint *xoj ox̣ tajam kəm x̣ŷjem i jāsəŋ at jāsətə, x̣ŷ lam kārti jŋ woškəs* (uo. I, 64) 'wer ein geldbesitzender Mann (war), (der) sagte nicht ein Wort, warf drei Fünfkopekenstücke hin [tkp. három vasat, három vaspénzt]', pedig ebben a mondatban az *-n* ragos eszközhatározó az a bizonyos „tárgyhatározó”, amelyet acc.-szal is ki lehet fejezni (pl. *ŷmpija pā kat x̣ŷlam kārti woškəti mōsz* (uo. 67) 'du musst auch in die Schöpfkelle zwei, drei Fünfkopekenstücke werfen').

De ha így áll a dolog, akkor az obi-ugor instrumentálisi tárgyának olyan magyarozatát is lehetségesnek kell tartanunk, amely jóval közelebb hozza hozzánk ezt az obi-ugor szerkezetet. Hogy ez a kifejezés mód ma már az obi-ugor szemlélettől, észjárástól is kissé távol esik, azt az ezekkel a kifejezésekkel kapcsolatos szerkezetkeveredések mutatják. Talán elég lesz, ha csak egy példát idézünk: chanti: I. *totən ūtta tatapənitan mettejat ent medājen?* (ПАТК. II, 110) 'werden dir deine dort wohnenden Grossmutter nicht auch was geben?' (tkp. 'nagyanyáid valamivel nem fogsz adadni?' < nagyanyáid valamivel valamit adnak neked × nagyanyáidtól valamivel adadni [ajándékozatni] fogsz.). Vö. V. *är ikinä Kattal versəsläl* (BALANGYIN: СОВЕТСКОЕ ФИННОУГРОВЕД. I; I. Acta Lingu. Hung. II, 243) 'sok öreg megépítette házát', tkp. 'sok öregtől házaikat megépítették' (keveredés a 'sok öregtől az ő házaik megépítették' szerkezettel)²⁰.

17. Az instrumentális-ragos tárgyának tehát ez a mértékhatározó is lehetett forrása, vagy helyesebben: egyik forrása; eredeti jelentése tehát ez is lehet: 'valamilyen, egy bizonyos résszel osztozik valamiben': 'egy résszel kap, ad': '3 ötkopékással ad [a pénzéből]'. Mintha STEINITZ-nek az egyik mondathoz fűzött magyarozata is közel állna ehhez a felfogáshoz: Szin. *nār noxijŋ kāšəŋ x̣ŷ x̣ŷlam pulŋ pitilisa, kāwərtəm noxijŋ nāl pulŋ pitilisa* (OVd. I, 58) 'von rohem Fleisch erhielt jeder Mann drei Stücke, von gekochtem Fleisch erhielt er vier Stücke' ('jeder Mann wurde mit drei Stücken betroffen' uo. II, 94), vagyis 'három-három darab bal jutott nekik', átható igével: „három-három darab bal adtak mindenkinek”.

18. Ez a magyarozat persze csak magát az instrumentális-ragos „tárgyhatározót” teszi érthetővé a komiban és az obi-ugor nyelvekben. Vagyis az obi-ugor szerkezetekben nemcsak a *valamivel adatott, valamivel adták* világos instrumentális-ragos eszközhatározóval van dolgunk, ezek a szerkezetek, valamint a nem átható igékkel kapcsolatos szerkezetek mértékhatározók is lehettek, más szóval: az instrumentális-ragos „tárgyhatározó” tág körébe nemcsak az (obi-ugor felfogás szerint) tárgyas igék eszközhatározói, hanem általában mértékhatározók is tartoztak. Ez a kifejezés mód (*valamivel adni*) tehát két forrásból táplálkozott és ezért ilyen tág használatának a köre.

Magyarozatunk azonban nem tudja megokolni, hogy az obi-ugor miért mondja azt, hogy *valakit* valamivel adni, pl. chanti: *man t evejat ent mejöt* 'e n g e m nem adott [= nem ajándékozott meg] leánnyal'; *i è y ə n*

²⁰ BALANGYIN ebben ergatív szerkezet nyomaira vél ráismerni.

buŋ-sás saŋna miŋi (PÁPAY, Nytan. 83) 'a húg odnak (acc.) nyári menyétbórt adj'; *ma n t mida mettejat ent tūda?* (PATK. II, 166) 'weshalb habet ihr mir [tkp. engem] nichts (instr.: 'nem valamivel') gebracht?' || *ma n y si: māñ p i γ ə m nēyal vjłom* (MUNK., VNGy. IV, 324) 'nőt szerzek (veszek) kis fia m - n a k' (tkp. 'kis fiamat nővel veszem').

Itt valóban a régi magyarázatot kell elfogadnunk és a „megajándékoz valakit valamivel”, „megdobál valakit valamivel” szerkezetek hatására kell gondolnunk.

De akkor felmerül az a kérdés: nem volna-e egyszerűbb, ha az egész obi-ugor szerkezetet (*adok valakit valamivel*) — úgy, mint eddig történt — a *megajándékoz valakit valamivel*-féle szerkezetek hatásával magyaráznók, különösen arra való tekintettel, hogy az obi-ugor nyelvekben nagy számmal vannak olyan tárgyas igék is, amelyek a mi felfogásunk és nyelvérzékünk szerint tárgyatlanok (átnevezhetők)?

Csakhogy ez a megoldás azt jelentené, hogy az olyan szerkezetek, mint *adok vala k i n e k v a l a m i t* (pl. *Numi-Tārəm āšəm ānəm p i' mis* VNGy. I, 137 'Numi-Tārəm atyám fiát adott nekem', *nāwəl āmpnə mistä* VNYj. 8 'a húst a kutyanak adta') a *megajándékoz vala k i t v a l a m i v e l*, *megdob vala k i t v a l a m i v e l*, *illet vala k i t v a l a m i v e l* szerkezet hatása alatt *mindkét* kiegészítőjüket megváltoztatták volna (valakinek → valakit, és valamit → valamivel). Bizonyosan közelebb járunk az igazsághoz, ha a *megajándékoz*-féle igék hatását úgy fogjuk fel, hogy már az egyik „vonzatban” (az instrumentálisban) egyezett vele a *vala m i v e l adni valakinek* szerkezet, és éppen ezért keveredhetett vele ez az utóbbi szerkezet, mégpedig most már úgy, hogy csak a másik „vonzatot” (az accusativusit) vette át. Mi tehát úgy gondoljuk, hogy *ősi szerkezet* volt a (mértékhatározós) *valamivel adni valakinek*, és ez keveredett a *valamivel megajándékozni valakit* szerkezettel.

Érdekes megfigyelnünk ennek a keveredési folyamatnak egy olyan (másirányú) fázisát, melyben az „adni valakinek *v a l a m i t*” és a „megajándékozni *v a l a k i t v a l a m i v e l*” szerkezet keveredéséből „adni *v a l a k i t v a l a m i t*” szerkezet keletkezett: V. *ə i velitü män(t) məs* (BALANGYIN; l. i. h. 241—2) 'rénszarvast (acc.) adott nekem (acc.)', tehát: 'rénszarvast adott engem'.

19. De az itt tárgyalt jelenségek talán még rejtettebb összefüggésekre is utalhatnak.

Az obi-ugor szerkezetek, éppúgy mint a permi szerkezetek, a maguk instrumentális tárgyhatározójával, illetőleg mértékhatározójával tkp. *partitivusi* kifejezésmódok. (L. fönt a 22. lapon a 13. jegyzetet is. L. még LAVOTHA: NyK. LIV, 208; LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 43.)

Vajon miben különbözik pl. egyfelől a *manysi jirəl tan totjē it* (VogNGy. II, 3) 'áldozatot hoznak ók' (l. fönt 8. alatt) és a *chanti pagat ent mejot* 'fiút nem adott' a finn partitivusi szerkezettől: *miehet toivat hevosi a* (BUDENZ, FNyt.² 81) 'a férfiak lovakat hoztak', vagy olyan lapp elativusi szerkezetektől, mint (LAGERCANTZ, Sprachlehre des Westlappischen 56) *pöökxt m ū ó r a i št tall'ānqk!* 'bringe sofort *B r e n n h o l z!*', *pöijē tel Kájjast juká!* 'komm denn und trink Kaffee!?' — A mordvin ablativusnak partitivusi használatára vonatkozólag (mint pl. *jarcan tikšēde* PAAS.: JSFOu. XII, 31 'ich esse Gras') l. FEHÉR: NyK. XLIV, 170; KOLJAGYENKOV: Грамм. морд. яз. 32, 40, 182, 203, 209 stb. — L. még BERONKA,

Lappische Kasusstudien II, 208, 209, 218—9; de vö. BERGSLAND, Numeral Constructions in Lapp (Studia Septentrionalia V, 1953), 55—6.²¹

Nézzük most másfelől a magyar *egy kanállal eszem levest* és a megfelelő permi szólásokat. Hasonlítsuk őket össze a következő finn és lapp szerkezetekkel: *finn* (partitívusi): *naula liha a* 'egy font hús' (BUDENZ, FNyt.² 86), *kaksi lusikallista etikka a* 'zwei Löffel v. zwei Löffelvoll Essig' (két kanál vagy két kanálnyi ecet') (és számnevekkel is: *kolme hevosta* 'három ló' (BUD. i. h.) stb.); *lapp* (partitívusi, illetőleg elatívusi szerkezetek): orosz-lapp: *šai kke d šurr čucco* Máté 8,30 'disznók nagy serege', 'eine grosse Herde Schweine', 'большое стадо свиней', *kolm mearra jāvve d* uo. 13, 33 'három mérce lisztbe', fi. 'kolmeen vakalliseen jauhoja', or. 'в три меры муки') (I. GENETZ: NyK. XV, 92, 103; BERONKA i. m. 208, BERGSLAND i. m. 41), déli-lapp: *akxtg Puttā sällt ijs t ā, syöjn ijs t ā* (többes elat.) (LAGERCRANTZ, Lapp. Wortschatz 5203. sz.) 'ein Pfund Salz. Heu', pitei-lapp: *nällja katnū vīnast* (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv V, 70) 'négy kanna pálinkát' (l. még pl. BERONKA i. m. 209, BERGSLAND i. m. 37, 43) (az orosz-lappban és az inari-lappban 6-nál nagyobb számot jelölő számnevek után partitívus; l. BERONKA i. m. 206, BERGSLAND i. m. 39—40). Vajon különböznek-e a finn és a lapp szerkezetek a magyar és a permi kifejezőmódtól egyebben, mint hogy a finn és a lapp (a magyar-permi kifejezőmódtól eltérően) az egészet, amelynek egy részét veszik, teszi partitívusba (illetőleg elatívusba), és a mértékjelölő főnév kapja a viszonyító ragokat (ugyanúgy, mint az indo európai nyelvekben; l. pl. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIV, 149—150)?

20. A finnben tehát a két fogalom egymáshoz való viszonyítása megfordítottja a finnugor nyelvekben általában használatos kifejezőmódnak. Hiszen érthető, hogy két fogalomnak egymáshoz való viszonyítása kétféleképpen fejezhető ki; pl. a latin *liber pueri*, ném. *das Buch des Knaben* a birtokoson fejezi ki a birtokviszonyt, ezt teszi a finn is (*pojan kirja*), magyarul pedig azt mondjuk: a *fiú könyve* (a birtokon fejezve ki ezt a viszonyt); esetleg a két szerkezet egyesítésével (*a fiúnak a könyve*; fi. *minun isäni 'az én atyám'*). A viszonyítás kétféle módjára jellemző a mértékjelölésnek kétféle komi kifejezése, mint AV. *stëkan vina* (ZSözv. 75) 'egy pohár pálinkát (v. pálinka)' mellett V. *sur-stëkan* (uo. 22) 'egy pohár sör', Pr. *eti sur-tšäs* (VdKomi 266) 'eine Tasse Bier'; (WICHM.—UOT.) Sz. *vedra-goz* 'ein Paar Eimer' és V. *goz-sin* 'das Augenpaar'. (Vö. *lapp* P. *nällja katnū vīnast* (HALÁSZ i. m. 70) 'négy kanna pálinkát' és *nällja vidna-kätnū* (uo. 71, 309) ua., tkp. 'négy pálinka-pintet'; S. *tärve-tudno* (HALÁSZ: UF. III, 105) 'egy hordó szurok, tkp. szurok-hordó'.) (Ezekkel azonban más alkalommal szeretnék foglalkozni.)

Mármost — mint mondtuk — a partitívusi viszonyt a finn és a lapp is az egészen jelöli („lovakból hoz”, „húsból hoz”), így mondják az obi-ugor nyelvek is („vízből forral”, „nyílból adok”, „nőből adok”)²² és ők is — éppúgy, mint a finn — eredeti ablatívust használnak ennek jelölésére (a finn és lapp partitívus és az obi-ugor *-l*, ill. *-(a)t* instrumentális eredetük szerint ablatívusi ragok), de az obi-ugor nyelvek ezenkívül az *-n* ragot is

²¹ BERGSLANDnak ezt a fontos munkáját csak dolgozatomból megírása után kaptam meg, így csak egy-két helyen tudtam pótlólag felhasználni.

²² Vö. BEKE: NyK. XXXV, 89; LIIMOLA: JSFOu. LVII/1, 43.— Ugyanígy a mordvinban; l. fent a 19. pontban.

használják; a magyar és a permi nyelvek instrumentálisi raggal (a magy. *-vel* végén szintén eredeti ablativusi rag jelentkezik; a permi nyelvek az instrumentálisi *-n* ragot alkalmazzák) jelölik a partitívusi viszonyt, de ezt a ragot a mértékjelölő szóhoz: a mértékhatározóhoz függesztik, és ilyen jelölést az obi-ugor nyelvek is ismernek (pl. „félből, részből adok” ~ „féllel, résszel adok”). (A magyar persze ezt a viszonyt *-ben* és *-ből* raggal is ki tudja fejezni, de ezt már — éppúgy, mint a finn nyelv és az obi-ugor nyelvek — az egészet jelölő szóhoz függeszti; pl. *sokat válogat a mogyoróban; meréhen ő vérében* (JordK 84); *'hauriet de sanguine'; bennünk* (l. fönt a 6. pontban); *mindnyájan egy kenyérből eszünk*. L. SIMONYI, MHat. I, 79—84.)

21. Ha mármost az obi-ugor szerkezetekben is partitívusi viszonyítást ismertünk fel, ez talán útmutatónk lehet egy bonyolult kérdésnek, az obi-ugor tárgyas ragozás használatának, e használat feltételeinek a tisztázásában.

Helyesen mutatott rá már LAVOTHA (i. m. 3—4), hogy az ugor nyelvek a határozatlan tárgyra az alanyi igeragozás alakjaival,²³ a finn nyelv pedig a partitívusi tárggyal utal. De — bár az ellenkező használatra is lehet példát idézni — vajon nem mondhatjuk-e, hogy az obi-ugor nyelvek is ismerik a határozatlan tárgyra való utalást a finn partitívusnak teljesen megfelelő módon is: az instrumentálisi (eredetileg mértékhatározói) „tárgyhatározóval”? Nézzünk olyan mondatokat, mint manysi *χāt jiräl tan totjē'it* (MUNK., VNGy. II, 3) 'hat á l d o z a t o t (instr.) hoznak (alanyi ragozás) ök', *ñoläm säš - k u r š i p ə l m ä y e ' i n , k ä t ä y ə m , l a ' j l ä y ə m säš - k u r š i p ə l m ä y e ' i n , l e y ə m s i r e j i n t ũ p ě r ä l n ! ñ o l ä , k ä t ä y ä , l a ' j l ä y ä säš - k u r š i p ə l m ä y s ä n ä , l e y ä s i r e j i l p ě r ä s t ä* (VNGy. I, 18) 'orromra (acc.) nyírhéj - teker cset (instr.) fogsz dugni (alanyi ragozás), előlábamra, hátsó lábamra (acc.) nyírhéj - teker cset (instr.) fogsz dugni (alanyi r.), farkom (acc.) csavard fel (tárgyas r.) kardodra! Orrára, előlábára, hátsó lábára (acc.) nyírhéj teker cset (instr.) dugott (tárgyas r.), farkát (acc.) a kardra csavarta (tárgyas r.)'. Nem lehetséges-e, hogy egyes kapcsolatokban talán a határozatlan, r é s z - l e g e s i n s t r u m e n t á l i s i (p a r t i t i v u s i) t á r g y k é p z e t e nyomul előtérbe, és ez az oka az alanyi ragozás alkalmazásának, viszont azokban a mondatokban, ahol a viszonyítás alapja a fontosabbnak érzett, az előtérbe nyomult h a t á r o z o t t (n e m r é s z l e g e s) t á r g y , m á r t á r g y a s r a g o z á s t használt a közlő? (L. még a 10. pont 13. jegyzetét és a 19. pontot. — Vö. még BERGSLAND i. m. 58—9.)

Persze, annyi az ingadozás, keveredés, kiegyenlítődé, hogy a tárgyas ragozás használatának valamennyi részletét nem sikerült még tisztázni (l. pl. LAVOTHA i. m. 8, 9), de talán a most említett elv is figyelembe vehető majd a kérdés végleges megoldásánál.

22. Dolgozatunk első részében igazolni tudtuk, hogy az a mód, ahogyan a magyar nyelv és a permi nyelvek a mértékhatározót kifejezik, ősi finnugor kifejezésmód.

Most arra az eredményre jutottunk, hogy ez az ősi mértékhatározós szerkezet az obi-ugor nyelvekre is jellemző és talán tkp. ugyanolyan eredetű és szerepű, mint a finn partitívus, azaz eredetileg az ősi finnugor partitívusi viszony kifejezésére szolgált, és ez a szerepe ma is kimutatható.

²³ A határozott tárgynak határozott névelővel való jelölése a magyarban persze nyelvünk különletében fejlődött ki; l. pl. SIMONYI, A jelzők mondattana 66 kk.

Az ugor-permi mértékhatózó tehát ugyanazt a szerepet tölti be ezekben a nyelvekben, mint a finn nyelvben a partitívus (és a lapp nyelvben a partitívus és az elatívus). Ennek a partitívusi viszonyinak a jelölője első sorban az ablatívus ragja (mint a finn partitívusban és a lapp partitívusban és elatívusban), illetőleg az ebből fejlődött instrumentális (az ugor nyelvekben) és az instrumentális ragjának szerepét átvett locatívus (az obi-ugor és a permi nyelvekben). A partitívusi viszonyítás, amely az itt tárgyalt mértékhatózóknak is kifejezésre jut, bizonyára nem különnyelvi fejlődés eredménye az egyes finnugor nyelvekben, hanem ősi finnugor eredetre megy vissza.

*

Ha dolgozatunk eredményei helyesek, akkor szétágazó nyelvi jelenségekben egy egységes elvet sikerült felismernünk.

FOKOS DÁVID

Etimológiai észrevételek

I. Mordvin *tšemerđams* 'pressen' stb.

I. Az alábbi mordvin szók rokonyelvi kapcsolatai tudtommal tisztázatlanok: erzä (REG.—BUD.) *čemerān* 'facsnri (mosó-ruhát)), (WIED.) *tšemerđems* 'bedrängen', (PAAS.) *tšemerđams*, *tšemerđems* 'pressen, quetschen, drücken, stossen, walken, waschen (Wäsche), zusammenpressen, -drücken', (Эрзянско-русский Словарь. Москва, 1949) *чемердемс* 'смять, сдавить', *чемерямс* 'мять, сдавливать' ~ *мокса* (PAAS.) *šumārda-ms*, *šāmārda-ms*, *šāmārda-ms* = E., (Мокшанско-русский Словарь. Москва, 1949) *шумордемс* 'валять, свалять (сукно)'. A *-d*, *-đ* gyakorító (vagy mozzanatos) ige-képző lehet, vö. LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 304., ill. 302. Az E. *чемерямс* (= *tšemer-j-ams*) -j eleme az ismert continuatív ige-képző, vö. BUDENZ: NyK. XIII 66 és UA. 34—5, LEHTISALO, id. m. 80. Nem kétséges, hogy az E. *tšemer-*, M. *šumār-* stb. *tő* -r-je maga is képző, s hogy a fenti származékokban valójában *-rd*, *-rd* képzőbokr van. Ilyen *-rd*, *-rd* tövégződésű igék szép számmal vannak a mordvinban. Közülük egyesekben az *-r* elem denominális képző volta igazolható, pl. E. *keberđems*, *kevirđims*, M. *kevärđams* 'rollen, wälzen' alapszava: E. *kevir*, M. *kevär* 'rund' ~ fi. *kiverä* 'hajlott, görbe', amelynek *-rä* képzője nyilvánvalóan azonos számos, kimutathatóan denominális eredetű melléknév *-rä* (~ *ra*) képzőjével (vö. HAKULINEN, SKRK. I, 117—8). Az esetek többségében azonban bizonytalan, hogy az *-r* névszó- vagy igetűhöz járult-e hozzá. Annál bizonytalanabb, mert a mordvinban van deverbális *-r* ige-képző is, vö. LEHTISALO, id. m. 187.

Ami a vokalizmust illeti, az E. *tšemer-* ~ M. *šumār-*, *šāmār-*, *šāmār-* tőben az első szótagbeli E. *e* ~ M. *u* ~ *ä* ~ *ə* megfelelés szabálytalan. RAVILA (FUF. XX, 103) az E. *tšemerđams* utolsó szótagbeli *a*-ját másodlagosnak tartja: az *a* analógiás úton került az eredeti palatális magánhangzó helyébe. Ez azt jelenti, hogy legalábbis az E. ige eredetileg magashangú volt. A M. *šāmārda-ms* *ə*-je *u*-ból fejlődhetett. Ismeretes ugyanis; hogy a M.-ban a hangsúlytalan helyzetben lévő *u* gyakran *ə*-vé változott, vö. PAASONEN, ML. 97, STEINITZ, FgrVok. 102. A mdM. *šāmārda-ms* *ə*-je *i*-re megy vissza, vö. id. h. Látszólag *i*-re mutat a M. *шумордемс* alak is, valószínűbb azonban, hogy ebben az *u* csak hangjelölési sajátság (a M. irodalmi nyelv hangjelölésében az első szótagbeli *ə*-nek *u* a jele, pl. *удня* = (PAAS.) *əđne* 'Kind', *сизьгемонь* = *šəžgə-məñ* 'siebzig'). De még mindig tisztázatlan marad az E. *e* ~ M. *i* ~ **u* hangviszony.

2. A mdE. *e* ~ M. *i* megfelelés gyakori. Néhány esetben minden E. nyelvjárásban *e* van M. *i*-vel szemben, általában azonban mind az E., mind a M. nyelvjárásokon belül *e* ~ *i* váltakozás van, vö. ML. 74. Például: E. *kev-*

stems ~ M. *kizä' tams* 'fragen' ~ fi. *kysyä* (fgr. *-s-!); E. *nej*, M. *ni* (< **nij*) 'jetzt' ~ fi. *nyky-*; E. *pežgun* (*pižgudav* stb.) ~ M. *pižgaŋa* (*pžga-ŋa* stb.) 'Schwalbe' ~ fi. *pääskynen* (a szó belsejében eredetileg **čk-*, ill. **čk-* állott, de ez a példa nem sokat bizonyít, tekintettel arra, hogy a md. szó hangutánzó jelleget öltött); E. *sejel* (*säjel*, *šijel*) ~ M. *šijal* (*šejal*) 'Igel' ~ fi. *siili*; E. *selgä* (*silge*) ~ M. *šilgä* 'Warze' ~ fi. *syylä*; E. *ševems* (*sävems*) ~ M. *šivams* (*ševams*) 'verzehren' ~ fi. *syödä*; E. *tejems* ~ M. *tijams* 'machen' ~ fi. *tehdä*. — Az ósmordvin magánhangzó *e* volt (vö. ERKKI ITKONEN: FUF. XXIX, 294—337). A M. *e* > *i* változás a fenti példákban szomszédos *j*-nek vagy jésített mássalhangzónak a hatására ment végbe, s ezért ezek az esetek nem adják magyarázatát a M. **i*-nek a felteendő M. **šimirdems* (< **šimirdems*) alakban. A M. **e* > *i* a mi esetünkben talán a szóbelseji *m* hatásával magyarázható. Ha a szóbelseji *v*-nek lehet szűkítő hatása a megelőző magánhangzóra s okozhat *e* > *i* változást (vö. ERKKI ITKONEN: FUF. XXIX, 331), akkor joggal tehetjük fel ugyanezt a szóbelseji *m*-ről is (a szóeleji *m*- szűkítő hatására E. ITKONEN is említ példát). De bármennyire tisztázatlan is a md. *e* ~ *i* megfelelés háttere (vö. STEINITZ, FgrVok. 103), az esetek többségében az *e* látszik eredetinek, s ezért joggal tehetjük fel a M. **šimirdems* esetében is, hogy az első szótagbeli *i* korábbi *e*-ből fejlődött.

Elég gyakori a mordvinban a M. **šimirdems* ~ *šumārda-ms* változatokban jelentkező *i* ~ *u* megfelelés is. PAASONEN (ML. 81) az idetartozó esetekben *u* > *i* változást tesz fel. Példái azonban kivétel nélkül olyanok, amelyekben az eredeti *u*-val hangzó változat nemcsak a moksa, hanem az erzä nyelv-járásokból is kimutatható (ha ti. erzä változat egyáltalában ismeretes). Éppen ezért kérdéses, hogy az E. *šemeirdems* moksa megfelelői közül a *šumārda-ms* alakot kell-e eredetibbnek tartanunk, s hogy a M. **šimirdems* első szótagbeli *i*-jét *u* > *i* változás eredményének kell-e tartanunk. Lehetségesnek tartom, hogy a M. *šumārda-ms* -*u*-ja az *m* labializáló hatásának az eredménye, vagy pedig: nem is hangváltozásról van szó, hanem a M. *šumārda*-a hasonló hangalakú és jelentésű mdM. (s- Laute 42—3) *šuvārda*-ige analógiás hatásának köszönheti a maga *u* tőhangzóját, vö. mdM. *šuvāra-*, *šuvāra-* 'andrücken, zusammendrücken, zusammenpressen, zusammenknittern, mit der Faust zugreifen, zwicken, kneifen, auspressen etc.'

3. Ha elfogadjuk, hogy a fentebb tárgyalt szavak első szótagbeli magánhangzója ósmordvin **e*-re vezethető vissza, akkor a mordvin igék az alábbi permi szócsaláddal egyeztetendők: komi (WIED.) *šymyrtny* 'mit der Hand zusammendrücken, zerknittern, ergreifen, sich bemächtigen, entwenden', (GEN.) KP. *šomort-* (mom.) 'zusammendrücken, zerknittern', (WICHM.—UOT.) Sz., L. *šimirtni*, Ud. *šimirtniš* '(ein Kleidungsstück) fest um sich wickeln (Sz., L.); mit der Hand zusammendrücken (Ud.)', (Кoми-русский Словарь. Сиктивкар. 1948) *шымыртны* 'охватить, завернуть' ~ udm. (WIED.) *šimyrtny* 'runzeln, falten', (MUNK.) Szar. *šimirt-* 'erősen összenyomni, összeszorítani, ránczba szedni, ránczolni; stark zusammendrücken, zusammenziehen, runzeln, falten', (WICHM.—UOT.) *šimirtni*, (Удм.-русс. Слов.) *шымыртыны* '1) скорчить, слёжить, сморщить, свести судородой, 2) сделать узким, сузить (об одежде), 3) завинтить (гайку)' (a -*t* mozzanatos igeképző).

Ugyanebből a tőből valók még:

a) komi (WICHM.—UOT.) Sz., I. *šimirtšini*, L. *šimirtšini* 'um etwas reichen (wenn man etw., z. B. ein Kleidungsstück, fest zieht (Sz., L.); сморщиться, sich runzeln (I.)' (-*s* visszaható igeképzővel az előbbiből),

b) komi (GEN.) КР. *šomrál-* (fr.) 'zusammendrücken, zerknittern', -al igeképzővel egy felteendő **šomor-* alapszóból),

c) udm. (Удм.-русс. Слов.) *шымырскыны* 'скорчиться, съёжиться, сморщиться; потесниться' (-*šk* gyakorító igeképzővel egy felteendő **šimyr-* 'ráncolni stb.' igéből, vagy pedig -*rt-* + -*šk* > -*rtšk* > -*rtšk* > -*rsk*- változás útján a *šimirt*-igéből, vö. UOTILA: SUS. Toim. LXV, 395),

d) (uo.) *шымыръяны* '1) собирать сборки (у одежды), 2) зажимать, 3) сводить судорогой, корчить' : -*jal-* (inf. -*janj*) igeképzővel egy **šimyr-* alapszóból,

e) (uo.) *шымыри* '1) сборки, складки (в одежде), 2) (миф.) существо, которое корчит, причиняет судороги': a szóvégi -*i* talán ugyanaz a képző, mint amelyet a következő udmurt szavak végén látunk: (MUNK.) Szar. *gudiri*, Jel. *guduri*, Kaz. *güdori* 'mennydörgés', (WICHM.: FUF. XI, 213) U. *güdiri* G. *güdiri*, J. M. *güdiri*, MU. *gudjiri* 'Donner'; (WICHM.: FUF. VII, 40) *kupjiri*: *pid-k.* 'Kniebeuge'; (MUNK.) Szar. *čonari*, Kaz. *čonari*, Uf. *čongri* 'pók', (WICHM.: Vok. 59, 79) U. *tšonari*, MU., J. Sz. *tšonari*; G. *tšenari* ua.

A mdE. *tš-*, M. *š-* és a permi *š-* fgr. **š-*re utal.

A mordvin-permi első szótagbeli magánhangzómegfelelést illetően meg kell jegyeznünk, hogy STEINITZ szerint mind az ősmordvin **e*, mind pedig az őispermi **i* több alapnyelvi magánhangzó (**ö* és **é*) folytatója is lehet Minthogy azonban az ősmd. **e* ~ őispermi **i* megfelelésre megbízható példákat csak fgr. **ö* alatt (FgrVok. 27—8) találtam, legvalószínűbbnek tartom, hogy a tárgyalt mordvin és permi szavakban a felteendő ősmordvin **e*, ill. őispermi **i* annak az alapnyelvi hangnak a folytatói, amelyet STEINITZ **ö*-nek rekonstruál. Az ősmd. **e* ~ őispermi **i* megfelelés szabályosságát a következő példák igazolják: mdE. *kenže*, *kenže*, M. *kenžē* ~ komi *giž*, udm. *gižj* 'Nagel' ~ fi. *kynsi*; mdE. *keher*, M. *keňar* ~ komi *giržea*, udm. *gir-puŋ* 'Ellenbogen' ~ fi. *kynnärä*; mdE. *kelme*, M. *kelmē* ~ komi-udm. *kjn* 'kalt' ~ fi. *kylmä*; mdE. *sel*, M. *sel* ~ komi-udm. *sil* 'Klafter', ~ fi. *syli*; mdE. M. *velks* ~ komi-udm. *vil* 'Oberraum, Oberfläche' ~ fi. *yli*.

A mordvin és a permi szavakkal szerintem összetartozhatik még a (csupán GENETZ feljegyzésében ismert) mari (SZIL.) *šomarém* 'a száját a harapáshoz összeszorítani; den Mund (zum Beissen) zusammenziehen', de egyéb nyelvjárási alakok ismerete híján a magánhangzómegfelelés szabályossága nem igazolható.

A komi és az udmurt igét egyeztette egymással UOTILA, ld. WICHMANN—UOTILA, Syrj. Wortschatz. PAASONEN—DONNER szótárában (2301. sz.) az udm. *šimirt* - ige mellett ott találjuk e. k. a fi. *horma* és a md. *šorma*, *sorma* szót; ezekről ld. TOIVONEN: FUF. XVI, 223. Az ugyancsak PAASONEN—DONNER szótárában említett m. *šömörödik*, *šömörög*, *šömörít* a *šömörödik*, *šömörög*, *šömörít* igék *sz-es* változatai, amelyek a *šömör* (végeredményben a *szem*) szó származékai, tehát nem tartoznak össze a fentiekkel. A md *čemerda*-igét ugyancsak PAASONEN (OstjWb. 2302. sz.) többszörös kérdőjellel a m. *csíp* és az udm. *čepilt-* 'kneifen' mellé állítja, az utóbbiaknak azonban semmi közük sincs az előbbihez. A mordvin chrestomathiában (1022. sz.) PAASONEN a fi. *humertaa* igét kapcsolja kérdőjellel a mordvin igéhez, de ha ezek magashangú előzményre mennek vissza, akkor ez az egyeztetés sem jöhet tekintetbe (a jelentések is eléggé eltérnek). Lehetséges azonban, hogy a fi. (LÖNNR.) *humertaa* 'tugga, söndermala (?)' (= rág, szétmorzsol) az előbb említett mari igével tartozik össze.

Jelentését tekintve a fent tárgyalt mordvin igékkel összekapcsolható lenne a komi (WICHM.—UOT.) Ud. *šamniš* 'in der Faust zusammendrücken', Sz., I. *šamır* 'zusammengedrückte Faust', V., Sz., L., I. *šamırtnıj*, P. *šamırtnıj* 'in der Hand zusammendrücken (V., Sz., L., P.)', mit der Hand nehmen, fassen (Sz., L., P.), zusammendrücken, andrücken, festhalten (I.)', Sz., L. *šamralnıj*, L. *šamra·lnıj*, P. *šamra·vnıj*, I. *šamrönıj* 'in der Faust zusammendrücken od. zerknittern (Sz., L., P., I.)', puristella, kouristella, (mit der Hand) drücken, pressen, zusammenpressen (Sz., L., P.) ottaa kourantäysi, eine Handvoll nehmen (L., P.)' ige is, ennek az első szótagbeli *a*-ja azonban nem illik az ősmd. **e* megfelelőjéül. A komi ige a mordvin igék megfelelőjeként a vokalizmus szempontjából legfeljebb akkor jöhetne szóba, hogyha a mdM. *šumārda·ms u*-ja a fentebb kifejtettek ellenére is ősmordvin eredetű lenne. A magánhangzó-megfelelést azonban ez esetben sem tudnám több példával valószínűvé tenni.

4. A komi *šamırt* igével kapcsolatba hozták a *chanti* (KARJ., OL. 66—7) DN. *šāmārt-*, Ni. *šōmārt-*, Kaz. *šōmārt-*, O. *sōmārt-*, DT. *šōmārt-* 'mit der Hand zusammenpressen, zerknittern' igét. KARJALAINEN, utalva a komi (WIED.) *šamırt-* 'zudrücken, zusammendrücken etc.' igére a *chanti* szót a déli nyelvjárásokban komi jövevényszónak gondolja, bár hangutánzó eredetét is lehetségesnek tartja. WICHMANN (FUF. IV, Anz. 16) viszont határozottan a *chanti* szó jövevényszó volta mellett foglal állást, utalva nemcsak a komi *šamırt-*, hanem a komi *šımırt-*, 'zudrücken, zusammendrücken, umfassen (mit der Hand)' igére is. A hangalak és a jelentés egyezése miatt a *chanti* és a komi szók valóban elválaszthatatlanok egymástól. A *chanti* szó kétségtelenül átvétel a komiból, mert a déli nyelvjárásokban (DN., DT. és a kondaihoz tartozó Kr.) a szókezdő *š-* régi fgr. szavakban nem fordul elő (a fgr. **tš-* szabályos folytatója itt *tš-*, pl. DN. *tšu·štā* 'schreiten etc.', Kr. *tšu·tša* ~ manysi *šy·s-*, l. FUF. XIX, 90; DN. *tšo·vzāmpā* 'giessen', Kr. *tšo·tšāmtā* ~ manysi *sōs-*, l. uo. 93). A Ni. és Kaz. nyelvjárásban az *š-*, az obdorszkiban pedig az *s-* szabályos fejleménye ugyan a fgr. **tš-*-nek, de e nyelvjárások alakjait nem választhatjuk külön a többi nyelvjárás alakjaitól. A Ni., Kaz. *š-* éppúgy hanghelyettesítés eredménye, mint pl. a Ni. *šüm*, Kaz. *šüm*: *nānšüm* 'taikina, taikinan juuri; Teig, Vorteg' szóban, vö. TOIVONEN: FUF. XX, 136—7. Minthogy az obdorszki nyelvjárásban sem szókezdő *š-*, sem pedig *š-* nincs, itt a komi *š-* hangot a hozzá legközelebb álló *s-*-szel helyettesítették, ill. olyan hanggal, amelynek mai fejleménye *s-*.

A *chanti* *šāmārt-* stb. igének, amelyet KARJALAINEN és WICHMANN a fentiek szerint helyesen származtattak a komiból, az új *chanti* szótárakból további jelentései váltak ismeretessé. Az átvétel egyéb problémáinak a tisztázásához ezeket *s* a *chanti* ige egész szócsaládját figyelembe kell vennünk. A *chanti* igevel kapcsolatos újabb adatok a következők:

(KARJ.—TOIV. 945) DN. *šāmār* 'ryppy, rynkky, poimu, laskos, kurttu (vaatteessa, kasvoilla ym.); Falte, Runzel (in einem Kleidungsstück, im Gesicht usw.); DT. *šōmār* 'rynky, poimu (vaatteessa); näpillinen, hyppysellinen; Falte (im Kleidungsstück); eine Fingerspitze voll, Prise'; Kond. (Kr.) *šāmār* 'rynky poimu, laskos (vaatteessa, kasvoissa); Falte, Runzel (in einem Kleidungsstück, im Gesicht)';

DN. *šāmārmāpā* (mom.) 'nipistää; kneifen'; Kond. (Kr.) *šāmārmā* 'puristaa nyrkkiin (sormet); puristaa, sormin pusertaa; zur Faust zusammendrücken (die Finger); pressen, mit den Fingern zusammendrücken'; Kaz. *šāmārmā:tī*, *šōmārmā:tī* (mom.) 'puristaa, siepata käteensä; pressen, erfassen';

DN. *šāmārpa* 'poinuttaa, panna laskoksille, rynkätä; nipistää; siepata; falten, in Falten legen, runzeln; kneifen; ergreifen';

DT. *šāmārpa* = DN.; Kond. (Kr.) *šāmārtā*, *tōχ š.* 'puristaa käteensä; in der Hand zusammendrücken';

DN. *šāmārfta* 'puristaa, pusertaa (yhteen); pressen, zusammendrücken'; Kond. (Kr.) *šāmārftā* 'puristaa, sormin pusertaa; pressen mit den Fingern zusammendrücken'; Ni. *šāmār'tā* = O.; Kaz. *šāmār'ti* 'puristaa, pusertaa, (kädessään, kädellään, käteensä); vetää kiinni kurenauhalla (säkinsuu); pressen, zusammendrücken (in der Hand, mit der Hand); mit einem Schnürband zuziehen (die Öffnung eines Sackes)'; O. *šāmār'tā* 'ottaa käteensä, puristaa käteensä; temmata kiinni kädellään puristaen; in die Hand nehmen, in der Hand zusammendrücken; ergreifen und mit der Hand zusammendrücken' stb.

PAASONEN—DONNER szótára (2301. és 2302. sz.) ugyanezeket a szavakat két külön szócsoportha foglalva közli;

a) Kond. *šāmār* 'laskos, ryppy (vaatteessa), ryppy (kasvoissa); Falte (in der Kleidern, im Gesicht)'; *šāmār-təm*, *šāmār-ttām* 'rypistää, kurtistaa; falten, runzeln';

b) *šāmārməm*, *šāmārmətəm* 'hypistää, ottaa hypypiinsä; fingern, befingern'; *šāmrməm*, *šāmār'tām* 'nipistää, hypistellä; zwicken, befingern'. — Mivel PAASONEN az a) és a b) alatt felsorolt szavakhoz más-más rokonyelvi szavakat jegyzett hozzá, ebből arra következtethetünk, hogy a két szócsoport tagjait egymástól etimológiailag független szavaknak tartotta.

Valóban etimológiailag két külön szóval van-e dolgunk? — a komi *šamirt-* vagy *šimirt-* átvételei-e a fenti szavak? Ezek azok a kérdések, amelyekre még feleletet kell keresnünk.

Ha végigvizsgáljuk a chanti nyelv komi jövevényszavait a magánhangzómegfelelések szempontjából, akkor arra az eredményre kell jutnunk, hogy az északi-chanti (Kaz. és O.) nyelvjárások igéi, a Kaz. *šāmār'ti* és az O. *šāmār'tā*, a déli nyelvjárások szavaitól független átvételek s a komi *šimirt-* igéből valók. A chanti Kaz. *š.* O. *v* komi *i* megfeleléshez vö. Kaz. *tōrəp'*, O. *twrəβ* 'Lippe' < komi *tjrp* ua. (OL. 51). A Kaz. *šāmārme:tī* változatban jelölt *š.* O. *v*-hoz hasonló redukált hangok állnak a komi *i*-vel szemben pl. a chanti nyelv következő komi jövevényszavaiban: 1) Kaz. *kāmən'*, O. *kpmən'* 'wie viel?' < komi *kj-mjn* ua. (vö. OL. 180); 2) Kaz. *pās*, O. *pps* 'Pfeilkerbe' < komi (WIED.) *pys* (= *pjs*) 'Kerbe am Pfeil', vö. OL. 180; 3) Kaz. *pāzə'n'*, O. *ppzə'n* 'Tisch, Schemel' < komi *pizan* 'Tisch', vö. OL. 180; 4) Kaz. *sār*, O. *svr* 'Spaten' < komi *zjv*, I. *zjv* ua., vö. OL. 181; Kaz. *rāp'* 'Uferschwalbe' < komi *rijp* ua., vö. OL. 159; 5) Kaz. *kārəs'* 'hoch' < komi *giriš* 'gross (von Wuchs) etc.', vö. FUCHS: FUF. XXX, 336—8.

Vizont a déli-chanti nyelvjárásokban (KARJ.: DN., DT., Kr., Ni., PAAS.: K.) élő változatok magánhangzói arra vallanak, hogy ezek az alakok a komi *šamirt-* ige szócsaládjával vannak kapcsolatban. A déli-chanti változatokban ti. ilyenféle magánhangzók állnak, aminők a chanti nyelv komi jövevényszavaiban első szótagbeli komi *a*-val szemben szoktak mutatkozni, pl. 1) chanti DN. *ā-rpəm-* 'in die Ähren schießen (Getreide), sich vermehren (vom Vieh)' < komi *artm-* 'wachsen, sich vermehren etc.' (OL. 6); 2) DN. *sārāt*, Ni. *šārəs*, Kond. *sārək* 'Meer' < komi *saridž* 'Meeresufer etc.' (OL. 30); 3) DN. *tārčə'n*, Ni. *šorkən'*, Kond. *kārčkə'n* '(Hermelin)falle' < komi *tsarkan* ua. OL. 26).

De a chanti szók átvételének a problémái megsokszorozódnak az esetben, ha nem csupán a chanti *šamâr*-stb. igét, hanem azokat a főnévi változatokat is figyelembe vesszük, amelyekkel KARJALAINEN nem foglalkozott, s amelyek az ő hangtörténetének a megjelenése után váltak közismertté. Hacsak nem akarunk ahhoz a merész feltevéshez folyamodni, hogy a (KARJ.) DN. *šamâr*, DT. *šomâr*, Kond. (Kr.) *šamâr* és a (PAAS.) K. *šamâr* igéből való elvonás eredményei, akkor azt kell gondolnunk, hogy ez a 'Falte, Runzel etc.' jelentésű főnév is komiból való átvétel, sőt a déli-chanti nyelvjárásokban éppen ez szolgálhatott a feljegyzett igealakok alapszavául. A komiból azonban az a főnév, amely átadó nyelvi alakul elsősorban jöhet tekintetbe, csak lényegesen más jelentésekben van feljegyezve: (WICHM.—УОТ.) Sz., I. *šamîr* 'zusammengedrückte Faust', (КОМИ-руссий Словарь. 1948) *шамыр* 'хватка'; a chanti főnevek jelentése egy ilyen jelentésű komi szóból csak nagyon nyakatekerten volna magyarázható. De, úgy hiszem, megoldja a kérdést az új udmurt szótár (Удмуртско-руссий Словарь. Moszkva, 1948) egy eddig ismeretlen szava: *шумыри* 'сборки, складки (в одежде)', azaz: 'hajtás, ránc, redő, berakás (ruhán)'. Ha az udmurt *gudîri* 'Donner', *kupîri*: *pid-k.* 'Kniebeuge', *tšonari* 'Spinne' mellett ilyen komi alakokat látunk, mint *gudîr* 'trübe, dunkel; Trübes', (WIED.) 'Getümmel, Tumult', *kopîr* 'Vorragen, Bausch, Ausbuchtung', *tšerañ* < **tšerañ* < **tšenañ* 'Spinne', akkor feltehető, hogy az udmurt *шумыри* (= *šimîri*) 'ránc stb.' mellett is volt egy komi **šimîr* 'ránc stb.' — annál inkább, mert a komi (WICHM.—УОТ.) I. *šimîrtšimî* igének is 'sich runzeln' a jelentése. Ha a vokalizusból levonható fenti következtetések miatt nem is ezt tekintenők a déli-chanti nyelvjárásokban élő főnév átadó nyelvi alakjának, nagyon elképzelhető, hogy a komi **šimîr* 'ránc stb.' főnév hatására a hasonló hangalakú *šamîr* is felvette a (fel nem jegyzett) 'ránc' jelentést, s ebben a jelentésben került át azután a chantiba. De feltehető az is, hogy csak az átvevő nyelvi beszélők tudatában keveredtek a komi *šamîr*-nek és **šimîr*-nek (meg szócsaládjuknak) a jelentései, s ilyen úton-módon került a déli-chanti nyelvjárásokba egy komi *šamîr* 'ránc stb.' jelentésű főnév. Az utóbbi szócsaládjába tartozó *šamîrtnî* stb. igének a jelentése is részben azonos a *šimîrtnî* stb. jelentésével: V., Sz., L., P. 'in der Hand zusammendrücken', I. 'zusammendrücken, andrücken, festhalten' ~ Sz., L. '(ein Kleidungsstück) fest um sich wickeln', Ud. 'mit der Hand zusammendrücken'. Olyan feltevésnek, amely szerint a komi *šamîrt-* és *šimîrt-* végeredményben etimológiailag azonos tőből származnának, egyebek közt az a nehézsége, hogy a komi *a ~ i* váltakozásra (vö. WICHMANN, Vok. 67) csak kevés és bizonytalan példát ismerünk.

Mindezek után nem tartom helytállónak azt a PAASONEN—DONNER szótárából tükröződő felfogást, amely szerint az itt felsorolt chanti szavak két, etimológiailag különálló szócsoportha tartoznának. E szók valamennyien a komi *šamîr* átvételei, az utóbbinak és származékainak a jelentése azonban vagy már a komi nyelvben, vagy pedig a chanti kölesönzők tudatában keveredett a komi **šimîr* 'ránc stb.' szónak és származékainak a jelentésével, s így jutottak a kondai (meg egyéb chanti) szavak egymástól eléggé eltérő jelentésekhez.

5. KÁLMÁN BÉLA (NyK. LIV, 254—5) azon a nézeten van, hogy a (MUNK.—SZIL.) É. *šumri*, KL. *šumri* 'begyömöszöl; hineinstopfen' igének hangalak és jelentés tekintetében megfelelhet a komi (WICHM.—УОТ.) *šamîrtnî* 'in der Hand zusammendrücken' stb. szó, s úgy véli, hogy a komi szó alapján

a manysi és a komi ige szókezdő mássalhangzóját fgr. *š- fejleményének tarthatjuk. KÁLMÁN nézete támogatására a msi. (MUNK.—SZIL.) É. *sawi*, KL. *šawi* 'megsavanyodik', a cht. *šou-ua*. és a komi *šom*, *šem* 'savanyú, savanyúság' szók szókezdeti hangviszonyaira utal. A chanti Kaz. *šōū-* nyelvjárási változatai: Vj. *ššy-* 'sauer werden (Teig)' stb. azonban arra mutatnak, hogy e szó kezdő-mássalhangzója nem fgr. *š-re, hanem *šš-re megy vissza (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 137), s ezért TOIVONEN (id. h.) el is választja egymástól a KÁLMÁN idézte obi-ugor és komi szavakat. UOTILA (FUF. XXIII, 101) — hivatkozva affrikáták és szibilansok magyarázatlan váltakozására — nem tartja ugyan lehetetlennek a chanti *šš-* ~ permi *š* hangmegfelelést, de ez semmiképp sem tekinthető szabályosnak. A konzonantizmus szempontjából tehát a manysi *šumri*, *šumri* ~ komi *šumirtini* egyeztetés nem lehetetlen, de nem éppen valószínű, s nem látszik egykönnyen igazolhatónak a vokalizmus szempontjából sem. Gondolhatunk még arra is, hogy a manysi szó jövevényszó a komiból vagy a chantiból. Legalább is orosz jövevényszavakban az átadó nyelv *š-* szókezdetével szemben több esetben van *s-* ~ *š-* váltokozás a manysiban, pl. Szo. *sāl* ~ P. *šōāl* stb. 'shawl' > or. *шалъ*, Szo. *sāяв* ~ AK. *šārp* > 'Halstuch' < or. *шарфъ* (l. KANNISTO, Vok. 15). A magánhangzómegfelelés azonban a komiból való átvétel feltevése esetén is csak oly körülményesen lenne magyarázható, mint pl. a ms. AK. *sūrōn* stb. 'Gold' < km. *zarū* esetében, vö. KANNISTO, Vok. 94, 117, 183.

Mindenesetre számolnunk kell a KÁLMÁN BÉLA felvetette lehetőségen kívül azzal is, hogy a ms. *šumri*, *šumri* ige a km. *šimirtini* igével tartozik egybe. A nehézségek ezen utóbbi esetben sem nagyobbak, mint az előbbiben, sem a hangalak, sem a jelentés szempontjából. Hogy átadó nyelvként mennyire jöhetne szóba a chanti nyelv, azt nem tudom megítélni.

2. Lapp *duow'le* 'tinder'.

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 34) egyezteteti egymással a lpN. (FRIS) *duovlle* 'frustulum maturi betulae pari . . .', (NIELSEN) *duow'le* 'tinder . . .' a ms. (M.—SZ.) É. *tāplex* 'tapló' és a m. *tapló* szavakat. A lp. *duow'le* azonban balti eredetű szó, amely balti-finn közvetítéssel került a lapp nyelvbe, vö. fi. *taula* 'Zunder' (THOMSEN, Berör. 165; WIKLUND, UL. 139; KALIMA, Balttil. laines. 167; E. ITKONEN: Vir. 1941, 77). A lp. szó eredetére vonatkozó általános felfogás cáfolata nélkül a lp. szó fenti egybevetése nem fogadható el.

A magyar és a manysi szót kapcsolatba hozta egymással pl. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 271 és ÁKE. 589—90; WICHMANN: NyT. XXXVII, 248, de vö. BÁRCZI, SzófSz.

3. Magyar *út* 'Weg'

1. A cht. (KARJ., OL. 96, 279) DN. *ōyat*, Trj. 'ō'āf, V., Vj. *ōyat*, Ni. *ūyat*, Kaz. *ōyat*, O. *ōyat* 'Landenge (zwischen zwei Gewässern; russ. БОЛОК)', (PAAS.—DONN.) K. *ōyat*, J. *ōat* 'das Land zwischen zwei Flüssen oder Seen' szót N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LIII, 267—70) e. k. a magyar *út* szóval, KÁLMÁN BÉLA (NyK. LIII, 155 és Acta Lingu. Hung. I, 253) viszont a ms. (KANN.: FUF. XVIII, 83) AK. *āxt*, KK. *ēkt*, FK. *ēkt*, P. *ēkt* 'Wasserstrasse zwischen zwei Seen, von einem See zu einem Fluss führender Abfluss (Bach oder Fluss)',

(MUNK., VNGy. IV, 435) *Okhët* 'Ax; a felső-kondai tumanoknak, melyek több folyóval egyetemben a nagy Jevrát is fölveszik, lefolyása', (CSERNY.) *ah̄t* 'протока (folyó lefolyása)', (ROMB.) *ax̄t* 'протока' szóval egyezteteti. KÁLMÁN etimológiája feltétlenül helyes. Ez azt jelenti, hogy ha N. SEBESTYÉN IRÉN szófejtése megállja a helyét, akkor tehát *út* szavunknak nemcsak a chantiban, hanem a manysiban is van megfelelője, következésképp a magyar *út* ugorkori szó.

2. N. SEBESTYÉN IRÉN a cht. szó mássalhangzóit — tekintettel az idevont szamojéd szavakra — uráli *-tk- mássalhangzó-kapcsolatra vezeti vissza, s a chantiban (i. h. 270) *yt- > *-tk- fejlődést tesz fel. A KÁLMÁNTÓL idevont manysi szó ezt a feltevést annyiból nem támogatja, hogy a manysi szó hangalakja is eredeti *-kt-re (nem pedig -tk-ra) utal. Ez a körülmény azonban nem teszi lehetetlenné az egyeztetést, hiszen a -tk- > -kt- hangátvetés fonetikailag könnyen elképzelhető változás, amely több nyelvből — e. k. a manysiból is — igazolható, pl. é. *töktes* 'Schleie' ~ mdM. *tutka* ua. ~ ms. (MUNK., Hal. 303) T. *tāxt* 'cyprinus tinca; compó', (KANN.) TJ. *tax̄t* : t. *ḱōl*, TCs. *tāxt* : t. *ḱōl* 'лень; cyprinus tinca l. tinca vulgaris' (PAASONEN, Beitr. 67; N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. XLIX, 36). A chantiból a feltett hangátvetésnek csak egy figyelemre méltó esetét ismerem: mdÉ. (E. ITK.) *tetkems* 'levittää, panna levälleen' ~ mr. (PAAS.) K. *tütkäldä* ua. ~ cht. (PAAS.—DONN.) K. *töytäm* 'pingoittaa metsänotuksen nahka haarukkaan... kuivamaan' (E. ITKONEN: Vir. 1944 : 362—3).

Mikor történt az a hangátvetés, amelyet — ha az N. SEBESTYÉN IRÉNTŐL idevont szamojéd szó valóban idetartozik — mind a chantiban, mind pedig a manysiban fel kell tennünk? N. SEBESTYÉN IRÉN (i. h. 269—70) — nem ismerve az idetartozó manysi szót — arra gondol, hogy a kérdéses hangátvetés csak a chantiban történt meg, s a magyar *út* t-jében eredeti *-tk- folytatóját látja. Szerintem az a hangátvetés, amellyel — a szamojéd szókhöz viszonyítva — számolnunk kell, legvalószínűbben már az ugor korra teendő. Egyrészt erre mutat a mai chanti és manysi hangképviselet, másrészt a m. *út* t-je is nyugodtan tekinthető eredeti *-kt- folytatásának.

Az eredeti *-kt- mai képviselete az obi-ugor nyelvekben többféle.

Az idetartozó szavak első csoportjában az eredeti *-kt-t -kt-, (>) -xt képviseli. Szerintem ezek tüntetik fel a *-kt fejlődésének első, legrégebb fokát. Пыenek: ms. (KANN., Vok. 101) AK. *tāxt*, KK. *te'xt*, FK., KL. *te'xt*, P. *tāxt*, VN. *tēxt*, VS. *tēxt*, AL. *tēxt*, FL. *tāxt*, Szó. *tā'xt* 'colymbus arcticus', (M.—Sz.) *tāxt* (> *tāxēt*). AL. *tōxt* 'buvárcacsa, buvármadar' ~ cht. (KARJ., OL. 38) DN. *ta'xtān*, V., Vj. *toxtān* 'colymbus', (PAAS.—DONN.) K. *tāxtān* ua. ~ km. *toktj* ~ mr. *toktā* ~ fi. *tchtaja* ~ lpK. (GEN.): Not. *toxtiy* (WICHMANN: FUF. XIV, 111); ms. (AHLQV.) *axtam*, *ātam* (fr. *axtišlam*) 'sammeln', *axtqatam* 'sich versammeln', (M.—Sz.) K. *äxtxati* 'sich versammeln' ~ cht. (PAAS.—DONN.) K., J. *aktäm* 'auswählen, sammeln', (KARJ.—TOIV. 28) Vj. *axtātā* 'zurücklegen, aufspeichern, sparen' (DN. *agattā* 'sammeln, zusammenrechen, -schaufeln ua.') ~ kmP. *ektjini* ~ udm. *oktjini* (UOTILA, SyrjChr. 75); msL, *māxti*: *khulēp m.* 'az creghálót vízbe bocsátja', T. *māxtē*: *elēm m.* 'a gyalmot megveti?' ~ m. *métháló* (MUNK., Hal. 33—4); ms. (KANN., Vok. 74) FK., KK. *toxt* stb. 'Querholz des Kahnes', (MUNK.) É. *tāxt*, *toxt*, L., K., P. *toxt* ua. ~ m. *tat* ~ km. *tjk* 'Querholz' ~ mr. *tāktā* 'Spant, Rippe'. [N. SEBESTYÉN IRÉN, NyK. LIII, 269, ez esetben — az ugyancsak idevont svédlp. *totko* 'costae sive statumina cymbarum et navigiorum' miatt — eredeti *-tk-ból indul ki, de e lapp szón kívül minden fgr. nyelvi adat s a szamojéd megfelelők is eredeti

**kt*-re mutatnak, vö. LEHTISALO: SUS. Toim. LVIII, 121—2. — A szintén idetartozó cht. (KARJ.—TOIV. 983—4) DN. *tōγât* 'dünnes Querholz, Leiste im Boot etc.' szóban már más jellegű, alább említendő megfelelés mutatkozik]; ms. (KANN., Vok. 111) TJ., TCs. *iōχt*- stb. 'kommen' ~ m. *jut* (a cht. KARJ., OL. 109, DN. *iōγât*- stb. 'kommen, eintreffen' szóban ismét más, alább említendő képviselő).

Fgr. *-*kt*- > ms., cht. *-χ*, *-χ*, *-k̄* fejlődés történt a következőben: ms. (KANN.) FL. *lōkχ* 'Bucht' ~ cht. (KARJ., OL. 113) DN. *tōχ*, Trj: *lōk̄* stb. 'lange, schmale Bucht' (MARK: Vir. 1928: 186—7).

A h a r m a d i k csoportban az eredeti *-*kt*-t képviselő mássalhangzókapcsolat tagjai között sarjadékhang fejlődött, s az így előállt intervokalikus helyzetben a *χ* stb. zöngésült: cht. (KARJ., OL. 177) DN. *ēγât*- stb. 'aufhängen' ~ km. *oktijnj* 'eine Falle aufstellen' ~ mr. *o-ktâš* 'Vogelschlinge' ~ fi. *ahtaa* (l. pl. UOTILA: SUS. Toim. LXV, 286); cht. (KARJ., OL. 214) V., Vj. *lūγât*- stb. 'herausgehen' ~ udm. *liktijnj* ~ mr. *lä-ktäm* ~ lpK. *likte*- ~ fi. *lähteä* (MARK: Vir. 1928: 187); l. még fent a m. *tat* és *jut* chanti megfelelőit.

A n e g y e d i k csoportban az eredeti *-*kt*- folytatója *-t* (> *-t*): ms. (KANN., Vok. 48) *kit* stb. 'zwei' ~ cht. (KARJ., OL. 196) DN. *kāt* stb. ~ fi. *kaksi* (< **kakte*) ~ lp. *guoktē* ~ m. *két*; cht. (KARJ.—TOIV. 769). V. *pō'tā*, Vj. *pō'ttā* stb. 'fliehen' ~ mr. *po-ktēm* 'treiben etc.' ~ szelk. O. *paktak* stb. 'springen' ~ m. *fut* (TOIVONEN: FUF. XXI, 125); ms. (KANN.: FUF. XIV, 36) TJ. *iūt*, AK., KK., Vag., AL. *ūt*, FK. *ūt*, P. *ētš*, Szo. *ēti* 'Abend' ~ cht. (OL. 212) Trj. *iūnn*, V., Vj. *iūnn*, Ni. *iētūnn*, Kaz. *iētūnn*, (CASTR.) Szurg. *itn* 'Abend, Abends' (-n lokativúsraggal, vö. TOIVONEN: Vir. 1938: 339) ~ lpL. *iektu* 'gestern' ~ fi. *ehtoo* (TOIVONEN: FUF. XVI, 226—7 és Ural-alt. Jb. 1952/2 : 42).

A m. *ūt* szóba jöhető manysi és chanti megfelelői nem illeszkednek bele egységesen egyik fenti csoportba sem, mert a manysi szóban az e l s ő csoport, a chanti szóban pedig a h a r m a d i k csoport jellemző hangképviseletével találkozunk (etimológiailag összetartozó obi-ugor szavak ilyen kettős viselkedéséhez vö. a fenti példákat). A két hangképviselet megegyezik azonban egymással abban, hogy mindkettő legvalószínűbben fgr. *-*kt*-re, ill. ebből fejlődött *-χt*-re vezethető vissza, s ilyenformán a m. *ūt* javasolt obi-ugor megfelelőiben is joggal kereshetjük ugyanazon előzményt. Minthogy pedig ezen fgr. (ugor) előzménynek néhány biztosnak látszó esetben (vö. *tat* (fa), *jut*, *két*, *fut*) *-t* a magyar folytatója, a m. *ūt* szót is legvalószínűbben fgr. *-*kt*-re, ill. ennek hangátvetés nélküli ugor folytatójára vezethetjük vissza, azaz: azt a hangátvetést, amely az obi-ugor szavakban a javasolt szamojéd szavakkal szemben megállapítható, már az ugor korra tehetjük.

3. A magánhangzómegfelelés kérdésével, sajnos, egyik kutatónk sem foglalkozott, pedig a finnugor magánhangzó kutatás mai állása mellett ez már nem hanyagolható el, s erre a magyar, a chanti és a szamojéd szó egyeztetésének egyes bizonytalanságai miatt is érdemes lett volna kitérni.

Ūt szavunk javasolt chanti megfelelőinek a magánhangzóját mind KARJALAINEN (OL. 279), mind pedig STEINITZ (OstjVok. 60—2) őschanti **o*-ra vezeti vissza (ősch. **o* > DN. *o*, (PAAS.) K. *o* a következő *γ*, ill. *χ* miatt). A csupán a K. és a P. nyelvjárásokból ismert ms. szó azon szavak közé llik, amelyek nyelvjárási változatainak magánhangzóképviseletét KANNISTO (Vok. 95—8) ősmansyi **ā* és **ē* paradigmatisus váltakozásával magyarázza. A cht. DN. *ōγât* stb. és a ms. AK. *āχt* stb. nyelvjárási változatai a vokalizmus szempontjából úgy felelnek meg egymásnak, mint a következők: cht. (KARJ.,

OL. 149) DN *i'u'm*, Trj. *io'm'*, V., Vj. *io'm'*, Ni. *ium'*, Kaz. *io'm'*, O. *lo'm* 'Ahlkirsche', (PAAS.—DONN.) K. *iüm* (*u* > **o* az *m* labializáló hatására), J. *iòm* 'Traubenkirsche' ~ ms. (KANN., Vok. 98—9) AK. *lām*, KK. *lēm*, FK. *lēm*, P. *lēm* (*ē* < **ē* a *l*-palatalizáló hatására) stb. Az őschanti **o*-nak a magyarban két példában *u* felel meg (mint a cht. *oγāt*- ~ m. *út* esetében), egy másik példában pedig *o*: 1) cht. (KARJ., OL. 148), DN. *xu's*, Trj. *ko's*, V., Vj. *ko's*, Ni. *xus*, Kaz. *xo's*, O. *xo's* 'Stern', (PAAS.—DONN.) K. *xus*, J. *kos* ua. ~ m. *húgy* 'Stern' (ld. pl. TOIVONEN: FUF. XIX. 176, ahol helytelenül V., Vj. *ko's* áll. A (PAAS.) K. *oχāt* alakban *o* < **o* a rákövetkező *x* miatt); 2) cht. (KARJ., OL. 148, 279) DN. *tu'nt*, Trj. *to'n't*, V., Vj. *lo'n't*, Ni. *tun't* Kaz. *to'n't*, O. *lo'n't* (PAAS.—DONN.) K. *tünt*, J. *lont* 'Gans' ~ m. *lúd*; 3) cht. (KARJ., OL. 147, 279) DN. *xulāx*, Trj. *kolān'k*, V., Vj. *kolāk*, Ni. *xulāx*, Kaz. *xolāx*, O. *xolāx*, (PAAS.—DONN.) K. *xulāx*, J. *kolānk* 'Rabe' ~ m. *holló* (vö. Oklsz. 1285/1334 *Hulloudzalasa*). — Ide sorolható még az egyes chanti nyelvjáráásokban észlelhető kisebb rendhagyóság ellenére is: (KARJ.—TOIV. 343) DN. *xus*, Trj. *kos*, Ni. *xus*, O. *xos*, (PAAS.—DONN.) K. *xus*, J. *kos* 'zwanzig' ~ m. *húsz* (a cht. V. *kos*, Vj. *kos* és Kaz. *xos* rendhagyóságához vö. STEINITZ, OstjVok. 28, 56. jegyzet és FgrVok. 44, ahol V. *kos* áll. A Kaz. *xos* esetében is jelölésbeli ingadozásról le e szó.) Az ősoztj. (nyílt) **o* tehát a magyar *u*-nak egyik szabályos megfelelője.

4. HAJDŰ (Acta Lingu. Hung. IV, 35—6) a m. *út* és a cht. *oγāt* stb. szónak az idevont szamojéd szavakkal való egybetartozását képesnek tartja. Ugyanó célzást tesz N. SEBESTYÉN IRÉN etimológiájának szemantikai nehézségeire is. Ezek valóban nem jelentéktelenek, még az egymással összekapcsolt ugor szavakon belül sem, tekintettel arra, hogy a manysi szó a víz útját (lefolysát), vízi utat, a chanti szó pedig — bár a víz útjához hasonló keskeny sávot, de mégiscsak — szárazföldi útvonalat jelent. A két eltérő jelentést áthidalja azonban a (PÁPAI) 'kiszáradt folyómeder' jelentés, amelyből az derül ki, hogy az obi-ugor nyelvekben a tárgyalt szavak voltaképp olyan keskeny, barázdaszerű földsávot, ill. földmélyedést jelentettek, ill. jelenthetnek, amely a vele kapcsolatos vizek magas állása esetén megtelik vízzel, azaz vízi útul is szolgálhat, a szomszédos vizek állása esetén pedig kiszárad, tehát száraz lábbal is járható útvonallá válik. Ennek a magyarázatnak nem mondanak ellent a legújabb manysi szótárnak, ROMBANGYEJEVA szótárának adatai sem. Eszerint az or. *npomoka* ms. jelentése 'ахт, поток'. A msÉ. *posāl* szót pedig MUNKÁCSI folyóérnak fordítja.

Az obi-ugor szók jelentésének fenti értelmezése esetén a velük kapcsolatba hozott m. *út* szó mai általános jelentésének a kifejlődése jól elképzelhető. Ismeretes, hogy például a livek a tenger vizének időnkénti visszahúzódása idején a partmenti sima földsávot használják gyalog- és kociútul. De a fi. (LÖNNR.) *kuurna* 'rännformigt käril vid brygd, rost; ränna, qvarnränna; fära, reffla' szónak és rokonyelvi megfelelőinek a jelentései is jól megvilágítják a m. *út* szó feltett jelentésfejlődését. A fi. *kuurna* jelentése SZINNYEI szerint e. k. 'válu-csatorna; horny, barázda', vö. még KALIMA (FUF. XVIII, 164) *kuurna* e. k. 'Rinne; Furche', karj. *kuurne* 'Rinne', s ezen finn szóval, amelynek megfelelői változatos jelentésben a balti-finn nyelvek többségében megvannak, etimológiailag azonos a mr. (SZIL.) *korno* 'barázda; út; csik' (*korno-jeŋ* 'utas ember', *joł-kornā* 'ösvény'), (WICHM.) *kor-nā* 'Weg; Streifen (im Zeug)', (RAMST.) *kornā* 'Weg, Steig, Pfad', (PAAS.—SIRO) *korno* 'Weg' (l. DONNER, VglWb. I, 52; OJANSUU: Vir. 1905: 64; WICHMANN, Tschert.

446. sz.; KALIMA: FUF. XVIII, 20; TOIVONEN: FUF. XVIII, 177). — Tanulmányosak a fi. (LÖNNR.) *kynä* 'rör, ränna; tappör; rännformigt bryggkärl, rost; dricksho, ho' nyelvjárási jelentései is: 'yhdestä puusta tehty kuurna, kouru, ränni, esim. sellainen, jota pitkin vesi johdetaan kaivosta kotaan tai saunaan' ~ 'veden maahan uurtama kouru' ~ 'pieni metsäpolku' stb. (Vir. 1920 : 128). A feltett jelentésfejlődést igazolják még az alábbi példák is:

1) fi. (LÖNNR., pótfüzet) *muotka* 1) = *matka*, 2) 'näs, landas mellan tvenne vatten, ställe der båten måste dragas öfver land (taival)', Enont. (ESKOLA) 'kannas kahden järven välillä, josta vene vedetään yli' | (LÖNNR., pótf.) *muotkata* 'draga båten öfver ett näs' ~ 'färdas, resa (taivalta)', Enont. (ESKOLA) *muotkia* 'vetää vene yli muotkan' < lpI. *müüt'kkI* v. *müüd'kkI* 'taivalluspaikka (joko kannas tai kosken sivu)' N. (FRIS) *muotke* 'Eide (isthmus), smal Landstrimmel mellem to Søer eller Elve', I. *müü'dökküd*, N. *muotkot* 'sætte eller transportere over Eide' (ÄIMÄ: SUS. Aik. XXV/1, 30)

2) or. *maüöna* 'unbewohnte Landstrecke; ausgedehnter dichter, sumpfiger, nur im Winter passierbarer Wald' Arch. Pin, Mez.; 'Weg, der sowohl im Winter als im Sommer gangbar ist (gewöhnlich am Meeresufer)' Kem; 'Waldweg' Kol. < karj. (GEN.) *taibale-* (nom. *taival*), vö. fi. *taival* v. *taipale* 'Landenge; Strecke zwischen zwei Seen oder Flüssen; Abstand zwischen zwei Raststätten; Strecke, Weg' ~ (SZINNYEI) *taivalta-* 'utazni' (KALIMA: SUS. Toim. XLIV, 223).

A m. *út* régi nyelvi diftongikus és egyéb alakjai (vö. MESKÓ—PAIS: MNy. XXXVII, 193—4) szerintem egyszerűbben magyarázhatók a fenti obi-ugor szavakkal való egyeztetés esetén, mint egyébként.

4. M. iz 'Gelenk, Glied etc.'

I. A m. *iz* szó jelentései a NySz. szerint a következők: 1) 'articulus, artus; Glied, Gliedmass, 2) articulus, pars; Teil, Artikel, 3) gradus consanguinitatis; generatio; Verwandtschaftsgrad, Geschlecht, 4) gradus; Grad'. E szó etimológiája (ld. pl. NyH.⁷ 33) körül már régóta bizonytalanság uralkodik. E bizonytalanság okai a következők:

a) A m. *iz* szóval kapcsolatba hozott rokonnyelvi szavak többsége kéttagú, ill. az egytagú alakok mellett egy *n* elemmel bővült fő jelentkezik: fi. *jäsen* 'tag, íz, ízület' ~ md. (PAAS., Beitr. 230) M. *ježne, ezne*, E. *ežne* 'Gelenk, Glied' ~ mr. (WICHM.) KB. *je-žen*, U. *je-žen*, N. *je-žim* 'Gelenk; Knötchen einer Pflanze' ~ udm. *joz, doz, doz* 'Gelenk', d e: (MUNK.), S. *joznal-* 'izenként szétszedni, taglalni, összevagdalni', (WICHM.) S. *joznani*, U. *doznani* 'gliedweise auseinander nehmen, zergliedern usw.' ~ km. (WICHM.—UOT.) V., Pecs., L. *jez : j.-vi*, Sz. *j.-vij*, Le. *jez- : jez-vi* 'Sehne, Flechse im Fleisch (V.); Gelenk (Pecs.)', Gliedgelenk (Sz.), Fingergelenk, Halmknoten (Le.); Gliedstück im Rohr, Halm (L.), d e: (WIED.) P. *jözna* 'Muskel, Gelenk'. A permi származékokban jelentkező *-n* eredetileg is a tőhöz tartozó elemnek látszik (vö. UOTILA, SUSToim. LXV, 331 és LAKÓ, FgrÉrt. 2 : 61). Viszont a md. alakok *-n*-jét SZINNYEI (NyH.⁷ 95), a finn szó *-n*-jét ugyancsak SZINNYEI (i. h.), de HAKULINEN (SKRK. I, 115) is, a mr. *je-žen* stb. *-n*-jét pedig LEHTISALO (SUSToim. LXXII, 140) képzőnek magyarázza (az utóbbi etimológiai megfelelőként utal a m. *iz* szóra, de ugyanekkor nem foglal állást a fi. és a md. szó nazális elemét illetően).

b) Amint PAASONEN (i. h.) rámutatott, a chantiban van egy szó: K. *izat*, J. *iüt*, (KARJ., OL. 188) DN. *izat*, Trj., V., Vj. *iöt*, Ni. *iüt*, Kaz. *iüt*, O. *iüt* 'Gelenk', (PATK.) I. *jüt* 'izület; elkülönített rész, hely, szoba | Gelenk; Abteilung, Zimmer'; *jitan*, *jittan*, *jiten* 'izületes; elkülönített részekre osztott | gelenkig; mit Abteilungen versehen', (AHLQV.) É. *jüt*, *jüt* 'Gelenk (des Körpers)', amelynek szóvégi mássalhangzója fgr. *-*t*-re megy vissza, s ez jól illik a m. *iz* megfelelőjéül (vö. STEINITZ, OstjChr. 142).

Mi lett e kettős lehetőség következménye? — A kutatók egy része továbbra is vallotta a m. *iz*-nek a fi. *jäsen*-nel és társaival való összetartozását, s csak kételkedve vagy egyáltalán nem vonta ide a cht. *izat* szót, vö. NyH.⁷ 33; FUCHS: FUF. XVI, 79; BÁRCZI, SzófSz. Mások a m. szónak a fi. *jäsen* családjába való tartozásában kételkedtek, ill. lehetségesnek tartották, hogy a m. *iz* mind a fi. *jäsen*-nel és társaival, mind pedig a cht. *izat* szóval egybekapcsolandó, azaz hogy a fi. *jäsen* etimológiai családjába esetleg a chanti szó is beletartozik, vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 331 és SyrjChr. 86, ill. Vir. 1930: 178, jegyz. E kétségek eloszlatása, ill. az eltérő állásfoglalások megítélése céljából először azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy milyen alapnyelvi előzményre megy vissza a fi. *jäsen*-nek és legbiztosabbnak vélt etimológiai megfelelőinek a szóbeljei mássalhangzója.

2. PAASONEN (Beitr. 230) és BEKE (FUF. XXII, 113) fgr. szóbeljei *-*s* mellett foglalnak állást, tekintettel arra, hogy a mordvin alakváltozatok és az idevont nyenyec *nesu'* stb. eredeti jésített hangra utalnak. Szerintem azonban ez a nézet nem számol kellőképp azzal a körülménnyel, hogy a szibiliansok eredeti jésítettségét a permi nyelvek meg szokták őrizni, pl. md. (PAAS.) M. *komäs*, *komäs*, *komäs*, É. *komäs* 'zwanzig' ~ km., udm. *kiz* ~ cht. *χüs* ~ ms. *χu'z* ~ m. *hús*; km., udm. *kuš* ~ ms. *χò'sà* ~ m. *hosszú*; md. *-z* (a IV. partic. képzője) ~ km., udm. *-(i)s*, *-(i)s* ~ cht., ms. *-s* (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 198—9). Ilyenformán felmerül az a lehetőség, hogy a md. *ježne* stb. *ž*-jének jésítettsége másodlagos (a megelőző palatális magánhangzó és a következő *n* hatására; a másodlagos jésülés egyes esetéről ld. PAASONEN, s-Laute 7—8), s a szóban forgó szócsaládban fgr. *-*s*-ből kell kiindulnunk, illetőleg: ha fgr. *-*s*-ből indulunk ki, akkor a permi szavak elválasztandók a finn-volgai szavaktól, minthogy sem jésítetlen szibiliansuk, sem pedig az őspermire felteendő *n*-es alak miatt nem illenek a fi., md. és mr. alakokhoz. Az utóbbi esetben már nagyobb valószínűséggel indulhatnánk ki a finn-volgai szavakban eredeti *-*s*-hangból. Ez esetben azonban — hacsak nem akarunk a fgr. *s*-hangok körében tapasztalható rendhagyóságokra építeni — a m. *iz* nem tartozhatik ide, mert a fgr. *-*s*-nek a magyarban *-sz* a folytatója, vö. *hús*, *hosszú*. A m. *iz* csak akkor kapcsolható a finn-volgai szavakhoz, ha az utóbbiakban eredeti *-*s*-ből indulunk ki. Ha ilyen alapnyelvi szóbeljei hangot teszünk fel, akkor a finn-volgai és a magyar szók összetartozását a szóbeljei konsonantizmus szempontjából támogatják a következő etimológiák:

1) ms. (KANN., Vok. 70, 107, 172, 186) TJ., TCs. *tat-*, AK. *tüt-*, KK. *töt-*, FK. *tüt-*, P., ÉVag., DVag. *tüt-*, AL. *tüt-*, FL., Szó. *tüt-* 'nass werden' ~ cht. (KARJ.—TOIV. 1110) Kam. *tättä* 'quellen, dicht werden (ein Gefäss, Schuhzeug im Wasser), V. *voitá* 'feucht, nass werden', Vj. *voitá*, *voitá* 'feucht, nass, frisch, geschmeidig werden (Fell u. dgl.)' Trj. *äätäväs* 'feucht, nass werden, durch Feuchtigkeit weich werden, sich aufweichen (im Wasser, Fell, Schuhe), quellen (ein Gefäss im Wasser)', Kaz. *äätäväs* 'feucht, nass machen, befeuchten

(in Wasser)', (PAAS.—DONN.) J. *lālātem* 'anfeuchten, einweichen' etc. ~ km. *söz-* 'feucht werden' ~ m. *ázik* (PAASONEN, *s-Laute* 89);

2) cht. (KARJ., OL. 187, 286) DN. *ot-*, Trj. *ōā-*, V., Vj. *ōl-*, Kaz. *āā-*, O. *pl-* 'heizen, einheizen' stb. ~ km. *ezjini* stb. 'sich entzünden, Feuer fangen' ~ m. *izzik, izzad* (TOIVONEN: FUF. XXII, 162—3).

3. Mielőtt továbbmennénk, le kell számolnunk azzal a szintén felmerült nézettel, hogy esetleg a cht. *iät* is egyeztethető a fent tárgyalt finn-permi szavakkal. Szerintem ez a nézet elvetendő. Ha a tárgyalt finn-permi szavakban — mint PAASONEN és BEKE — eredeti *-s-t teszünk fel, akkor a chantiiban s-t várnánk (vö. NYH.⁷ 43); ez esetben tehát a cht. szó nem illik ide. De nem sorozható ez ide akkor sem, ha eredeti *-s-ből indulunk ki. A chanti nyelvjárások közül ugyanis a Trj., V., Vj., Kaz., O. és J. nyelvjárások pontosan megőrizték a fgr. *-s- és a fgr. *-t- közti különbséget.

A) Fgr. *-s-re megy vissza a szóbelseji mássalhangzó a következőkben: 1) cht. (KARJ.—TOIV. 777) V., Vj., VK. *pāl'* 'Nest etc.' ~ ms. *piti, pit* ~ km. *poz* ~ md. *pižā, piže* ~ fi. *pesü* ~ m. *fészek*; 2) cht. (KARJ., OL. 141) Trj. *kōā*, V., Vj. *kōl*, Kaz. *χōā*, O. *χōl*, (PAAS.—DONN.) J. *kōl* 'Fichte' ~ ms. *χōbt* stb. 'Tanne' ~ km. *koz* 'Fichte' ~ udm. *kiz* ~ md. *kuz* ~ fi. *kuusi*.

B) Fgr. *-t- fejleményei vannak az alábbiakban: 1) cht. (KARJ., OL. 90) Trj. *kāf*, V., Vj., *kāf*, Kaz. *χōf*, O. *χāt*, (PAAS.—DONN.) J. *kāt* 'Haus' ~ fi. *kota* ~ m. *ház*; 2) cht. (KARJ.—TOIV. 884) Trj. *sāt*, V. *sāt*, Vj. *sa'f*, Kaz. *sōf*, O. *sat*, (PAAS.—DONN.) J. *sāt* 'hundert' ~ ms. *sāt* ~ fi. *sota* ~ m. *száz*.

Nyilvánvaló, hogy a cht.Trj. *iōf*, J. *iūt* 'Gelenk' stb. csak az utóbbi sorba tartozhatik bele.

4. Rátérve mármost arra a kérdésre, hogy egyeztethető-e a m. *iz* a cht. *iät* 'Gelenk' szóval, annyit megállapíthatunk, hogy a magyar szónak a chanti szóval való egybevetése a szóeleji és a szóbelseji mássalhangzó szempontjából semmi akadályba sem ütközik, s a két szó egybetartozása a vokalizmus szempontjából is valószínűsíthető. Szavunkban KARJALAINEN (OL. 286) őschnt. *ō hangot tesz fel, amelynek szabályos folytatói DN. *ə*, Trj., V., Vj. *ō*, Ni., Kaz. *ā*, O. *ə*; mi esetünkben az őschnt. *ō > Ni. *ā*, Kaz. *ā*, O. *ə* a szókezdő -i miatt. STEINITZ (OstjVok. 94) a kérdéses őschanti hangot *ō-nek („reduzierter vorderer labialer Vokal”) rekonstruálja. Ezen őschanti hang folytatóinak legalábbis két további esetben ugyancsak *i* felel meg a magyarban:

1) cht. (KARJ., OL. 188) DN. *iənpə*, Trj. *iōntəx*, V., Vj. *iōntəx* 'Bogensehne; Netzstrick', Ni. *iəntə*, Kaz. *iənti*, O. *iəndi* 'Bogensehne', (PAAS.—DONN.) K. *iəntə*, J. *iōntəx* 'Sehne, Bogensehne' ~ m. *ideg*, 2) cht. (KARJ. OL. 187, 286) DN. *ot-*, Trj. *ōā-*, V., Vj. *ōl-*, Ni. *ōt-*, Kaz. *āā-*, O. *pl-* 'heizen, einheizen', (PAAS.—DONN.) K. *otə-m* 'wärmen, heizen' ~ m. *izzik, izzad* (TOIVONEN: FUF. XXII, 162—3).

5. A chanti *iät* 'Gelenk' szónak — úgy látszik — a manysiban is megvan a megfelelője: (MUNK., VNGy. II, 648) É. *jät* 'izület'; *āwi-j.* 'keresztpánt az ajtón'. Ugyanez a tő igeiként ragozva is előfordul: *akwān jāti* 'összepántol'. Ezeket az adatokat a VNGy. II. kötetéhez írt magyarázatokból idézi MUNKÁCSI. Ugyanezek a szók előfordulnak a III. kötet szövegeihez fűzött magyarázatokban is (MUNK.—KÁLMÁN 358): *āwi tāu'ilil* = *āwi jät:* [az ajtók keresztpántja] 'шпонка дверей'; *ākwan tāu'urkuz* v. *jäturkuz*: [keresztpántokkal megerősít] 'шпонками закрепить'. MUNKÁCSI manysi szótárának megjelenéséig nem tudhatjuk, de lehetséges, hogy MUNKÁCSI az 'izület' jelentésű szót csak szövegösszefüggésből következtette ki. A *ker jätpä jätin jätukem*

jelzős kifejezést (VNGy. II, 42 : 277. sor) eredetileg így fordította: „vasközepű közepes ijjacskám”, — az *ulpä-jiw jätiñ āwi* (VNGy. II, 63 : 138. sor) fordítása eredetileg: „czédrusfából való keresztpántos kapu”. A jegyzetekben (443., ill. 451. l.) változtatja meg e kifejezések fordítását a következőképp: „vasizületű izületes ijjacskám”, ill. *āwi-jät* ’keresztléczek (pántok) az ajtón ezek megerősítése céljából’; *awi-pärtät akwän jätiänem* ’az ajtódeszkákat összepántolom, keresztléccezel erősítem össze’. Nyilvánvaló, hogy MUNKÁCSI eredetileg az É. (VNGy. II, 439) *jät* [KL. *jät*, ÉL. (III. 423) *jot*, KK. (III, 131) *jöt*] ’közép’ jelentésű szót sejtette az idézett helyeken, de — amint a hangalak eltéréseiből kiviláglik — a két szó valóban nem lehet azonos egymással (vö. KANN., Vok. 104: TJ., TCs: *jet*, AK. *jät*, KK. *jē't*, FK. *jēt*, P. *jet*, AL. *jēt* ’Mitte’). A vokalizmus kérdéséhez addig nem szólhatunk hozzá, amíg a manysi szó változatai egyéb nyelvjárásokból ismertté nem válnak.

6. Fejtegetéseim eredményei a következők:

- 1) a fi. *jäsen* és mordvin-mari megfelelője csak az esetben tartozhatik össze a m. *iz* szóval, ha szóközépi mássalhangzójuk eredeti *-*s-* volt;
- 2) a km. és az udm. szónak a fentiekhez való tartozása több okból is kétséges;
- 3) a cht. *jät* ’Gelenk’ szó nem egyeztethető a finn-permi szavak egyikével sem, viszont semmi akadálya sincs a m. *iz* szóval való egybevetésének. Valószínűleg hozzájuk tartozik a ms. *jät* ’izület’ szó is.

LAKÓ GYÖRGY

Etimológiai megjegyzések

1. chanti K. *kàk-tùnt* 'kleine Gänseart'

1. KÁLMÁN BÉLA NyK. LII, 146—147 a manysi (PALL.) *Laek*, (AHLQV.) *lak* 'anser erythropus' szót összekapcsolja a chanti (PAAS.) K. *kàk-tùnt* 'kleine Gänseart' madárnévvel. Felteszi, hogy PALLAS *ae* jele a manysi szóban a ciril я átírásaképpen szókezdő **l'*-hangról tanúskodik, s a két obi-ugor szó kezdőhangját (*l*, *k*-) a fgr.**l'* folytatójának tekinti. Felveti azt a lehetőséget is, hogy a szónak köze van a „laak-osztják” (= a szelkupok egyik nemzetsége) elnevezéshez is, amelyet CASTRÉN „Gänse-Ostjaken”-nak fordít.

Magyarozatára visszatér KÁLMÁN BÉLA a NyK. LIV. kötetében, s a KARJALAINEN-TOIVONEN szótár adataival támasztja alá korábbi feltevését a két szó összefüggésére és a szókezdő **l'*-re vonatkozólag. KÁLMÁN a chanti K. *kàk-tùnt* mellé állítja még a következő chanti nyelvjárási szavakat¹ (KARJ.-TOIV. 1115 b) DN. *tàk'là'k* pl. *tàk'là'gət* 'eine Gänseart (die kleinste)', *t. tũnt* 'eräs hanhilaji'; V. *l'ä'x'lo'q'f'* 'eine Gänseart, Baumgans', VK. *l'ä'γ'lo'q'f'* 'eine Gänseart (mit einer Blesse auf der Stirn)', Trj. *l'àk'ə'o'q'f'* 'mittelgrosse Gänseart (schwarzbraun)' (NyK. LIV, 256).

A KÁLMÁN BÉLÁTÓL újabban felsorolt adatok közül a tremjugáni nyelvjárásból származó szó *l*-hangja nem a finnugor **l'*-képviselését mutatja (*l'*, *l'* lenne várható), bár ezt még a különböző *l* hangok képviseléseinek összekeveredésével is lehetne magyarázni (ilyen példákat említ TOIVONEN: FUF. XX, 78). Véleményem szerint azonban a KÁLMÁN BÉLA által említett chanti szavak egy része nem a manysi *lak* szó megfelelője.

A K. *kàk-tùnt* 'kleine Gänseart, чагвоӓ' kifejezés PAASONEN—DONNER szótárában nem önálló címszóként szerepel, hanem a K. *kàk* 'Kante, Ende', J. *kàk* (*kikkəm*) 'Spitze, Ende' címszóhoz tartozó cikkekben van megemlítve. Ez utóbbi szóra idézhető még: (KARJ.-TOIV. 897b—898a) DN. *tà'k*, pl. *tà'gət* '(kleine) Landzunge; Spitze einer Landzunge; vorragende Spitze, Ecke; (Salym) Absatz des Schuhs; (Salym) kleines Stückchen, Bröckchen'; DT. *tà'k* 'Absatz (des Schuhs)'; Fil. *tšàk* 'Landzunge, Ecke'; Cing. *tàk* 'Landzunge, kleine Landzunge'; Cseszn. *tàk* 'Hammer'; Kr. *tàk* (*tàkət*) 'ein hervorstehendes Knötchen, vorragendes Ende, Spitze, Bord, Kante, Rand (z. B. des Tisches; selt.), Spitze einer Landzunge; kleines Stückchen, Bröckchen von etw.'; VK. *tà'k* '«vorrangende Spitze»; Likr. *tàk* (*tàkəθ*) 'hervorstehende Spitze eines Baumes, Grases usw.'; Mj. *tàk* (*tà'k'*) 'hervorstehende Spitze eines Baumes, Grases usw.'; Mj. *tàk'* (*tà'k'*) id.; Trj. *tà'k* 'vorrangendes

* Vö. KÁLMÁN: 274. l. — A szerk.

¹ Az adatokat nem KÁLMÁN cikke szerint sorolom fel.

Ende, Spitze; Eiszacke; dünner, aus dem Boden ragender Stamm eines Baumes'. *uñantən t'*. 'niemen kärki'; Ni. *šák*: *ueššák* 'Stirn', *šák*: *päwetšák*; Kaz. *šák* 'Fischkeule; Hammer'; O. *šax, šák* = Cseszn. (l. még OL. 3: < őschanti *á); (CASTR.) *tak* 'Landspitze'; (PATK.) I. *tak* 'Endchen oder Stückchen von irgend einem Gegenstande, Eisenstück u. s. w.; Landspitze', *tak* 'Hammer'; (AHLQV.) É. *sak* 'Hammer'.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a chantiban szókezdő *č- vagy *c-hanggal van dolgunk. Ilyen szókezdő hangot tesznek fel SETÄLÄ (FUF. II, 239), WICHMANN (FUF. XI, 260) és PAASONEN is (S-laute 121; Beiträge 160), amikor a chanti szót a komi (WIED.) *tšuk* 'einzeln stehender Berg, Bergkegel', WICHM.) Pecs. *tšuk* 'Anhöhe, Hügel', L., I., Ud. *jur-tš*. 'Knorren am Hinterknopfe, Kopfwirbel', a lapp N. *čokka* 'cacumen, cuspis, vertex montis, capitis', L. *čockko* 'Bergspitze', K. *čokk* 'Spitze', és a fi. *sukki* 'spitzfindig' szóval vetik össze.²

2. A K. *käk-tünt* összetételnek — az első tagot tekintve — pontos mása a (KARJ.-TOIV. 903a) Ni. *sákuōis*, Kaz. *šä-kuōi*, O. *šäxuāi* 'kleinste Gänseart'; (AHLQV.) É. *sak-voi, dak-voi* 'anser ruficollis'; (PALL.) *Tschakwoi*, melynek második tagja az 'állat' jelentésű szó.³ Ebből származik az orosz *уазвои* (l. KÁLMÁN: NYK. LIII, 166; Acta Lingu. Hung. I, 265). KÁLMÁN az orosz nyelv obi-ugor elemeit tárgyaló munkájában a chanti *sákuōis* első tagját hangutánzó eredetűnek tartja (i. h.), a K. *käk-tünt* első elemével való összefüggése azonban szerintem kétségtelen. Ezt alátámasztja AHLQVIST *dak-voi* adata⁴ és az, hogy a *käk-tünt* jelentése 'уарвои'. A K. *käk*-nak megfelelő szó önmagában és -*li* képzővel is előfordul madárnévként: Kaz. *šäk* 'ein Singvogel, in dessen Nest der Kuckuck sein Ei legt' (KARJ.-TOIV. 898a), *šäxli* 'eine Gänseart (wohnt immer am Ob)' (i. m. 903a). A Kaz. *šäk* alak esetleg tapadás útján jött létre a *šä-kuōi* összetételből, illetőleg szókapcsolatból, s ekképp önállósulván, már hozzájárulhatott a -*li* képző is.

Milyen összefüggés van e szavak és a KÁLMÁN BÉLÁTÓL idézett DN. *t'akläk*, V. *l'ä'xlo'n'f*, VK. *l'ä'ylon'f* és Trj. *läl'äo'n'f* között?

a) DN. *takläk*. A szó első tagja valóban azonos a K. *käk-tünt* első tagjával, s így a Ni. *sákuōis* szóhoz és társaihoz tartozik. Második tagja a (PAAS.-DONN.) K. *lak*, J. *lak* '?перепелка, eine Vogelart'; (KARJ.-TOIV. 472a) Ni. *läk*, Kaz. *läk*, *läk'i* 'kleine Gänseart'.

b) Trj. *läl'äo'n'f*. E szó előtagja véleményem szerint azonos lehet az előbbi Ni. *läk* madárnévvvel, bár önállóan a Trj. nyelvjárásból ez a szó nem mutatható ki. A tremjugáni adat nemcsak az 1115b lapon szerepel a KARJALAINEN—TOIVONEN szótárban, hanem a 479a lapon önálló címszóként is előfordul *läl'äo'n'f* alakban 'eine Gänseart, Löffelgans' jelentésben, s utána utalás található a Ni. *läk* címszóra. Hangtanilag is sokkal meggyőzőbb, ha ehhez kapcsoljuk a Trj. szót, mintha fgr. **l'*-ből erőltetetten soráttolódással próbáljuk magyarázni.

c) V. *l'ä'xlo'n'f*, VK. *l'ä'ylon'f*. A DN. *t'*- és a K. *k*- mellé állítva ez a két szó lenne bizonyíték arra, hogy a *käk-tünt* szókezdő mássalhangzója

² Ez az egyeztetés nem kifogástalan: a magánhangzómegfelelés nem szabályos (l. 50. lap).

³ Hasonló madárnévalakulatok pl.: DN. *untkorop* 'Specht' < DN. *u'nt* 'Wald' (KARJ.—TOIV. 56a); Trj. *höjk'äy* 'ein kleiner Vogel' < DN. *hät* 'Nase, Schnabel; Vordersteven; Spitze', Ni. *hät* id. és 'Landzunge, Landspitze' is (i. m. 642—3).

⁴ AHLQVIST *d* jele *dž* (= ? *tš*) hangértékű.

fgr. *l'-re megy vissza. A V. és VK. adatok l'-je természetesen nem kapcsolható össze a DN. t'á'k ~ O. sák szókezdő hangjaival. Feltehető lenne ugyan, hogy a V. l'ä'χ-, VK. l'ä'y- a 'Spitze' jelentésű VK. t'ä'k' szóval függöttek össze, s hangalakjuk később, más l csoportba tartozó szók analógiájára változott meg, azt hiszem azonban, hogy a V. és VK. szavak első tagja inkább a Ni. l'äk' 'kleine Gänseart' szóval függ össze. A Ni. l'äk' és Kaz. l'äk' 'kleine Gänseart' megfelelői a V. és VK. nyelvjárásban nem ismeretesek ugyan, de talán éppen ezzel lehet magyarázni azt, hogy e két nyelvjárásban szókezdő l'-hangot találunk a l'ä'χlo'ŋ'ξ stb. szóban. Az alapszó elhomályosodása után lehetővé vált, hogy a szót más, hasonló hangalakú, még használatban levő szóhoz asszociálják, s az eredetileg palatalizálatlan szókezdő l- helyett l'-keletkezzék. Azon szavak közül, amelyeknek hangalakja analógikus úton megváltoztathatta a V. és VK. szavak szókezdő likvidáját, elsősorban a 'schiessen' jelentésű DN. t'ä'ktä', V. l'ä'χt'ä', Vj. l'ä'χt'ä' igére gondolhatnánk (KARJ.—TOIV. 1115b—1116a).

3. A K. k'äk-tünt és a DN. takl'ä'k első tagja tehát valóban összetartozik, de nem állítható a manysi lak mellé megfelelésképpen, minthogy a chanti szó eredeti szókezdő *č-, *č'-hangot tartalmaz. E chanti szó megfelelőjéül az alábbi manysi szót ajánlhatjuk: (KANN.) K. š'äχ-: š'äχβoχlonē 'пестрый, маленький гусь, bunte, kleine Gans' (MSFOU. CI, 455); š'äχβoχ māyləp βi'slonē pōββi | tā't kēñštā'n 'Als gänsebrüstige kleine Gänseküchlein | beratet euch dort' (i. m. 307). A szó a manysiban tehát ugyanolyan összetételben és jelentésben szerepel, mint a chanti Ni. s'äku'ŋis'. A szókezdő chanti D. t', ts, K. k', Ni., Kaz., O. s ~ manysi K. š' (Szo. š', T. tš) megfelelés szabályos (~ MUNK. É. s ~ D. š, s')⁵. A manysi š'äχβoχ adatban, valamint a chanti Ni. s'äku'ŋis' szóban és nyelvjárási változataiban, továbbá alapszavában, a DN. t'ä'k, O. sák stb. szavakban található magánhangzómegfelelés nem akadályozza az egyeztetésnek. Az északi és déli chanti ä, keleti chanti ä megfelelése a manysiban: déli ä, északi ā szokott lenni, a K. nyelvjárásokban azonban rendszerint diftongust találunk. Pl. chtDN. k'ä'ttəp'ä', V. k'ä'tl'tä', O. k'ä'tl'tä' 'ergreifen' ~ msTJ. k'ät, AK. k'ä'ä't, KK. k'ä't, Szo. k'äp 'Hand' (I. STEINITZ, FgrVok. 40 kk; KANNISTO, WogVok. 1 kk; uó: FUF. XIV, 33). Olykor azonban a K.-ban diftongus helyett labializált ä_o jelentkezik (KANNISTO, WogVok. 4). A manysi K. š'äχ- szó magánhangzója tehát nem teljesen szabályos megfelelése a chanti szónak. Minthogy más nyelvjárásból nem ismerem a szót, feltehető, hogy az nem az ósmansyi *ä, hanem a KANNISTO feltette *ä, *ε vagy *ε sorába került át, ahol a K.-ban ä, ä_o jelentkezik (KANNISTO i. m. 16 kk, 26—7, 29 kk). A magánhangzómegfelelésre idézhetjük az alábbi példákat: chanti Ni. š'ärit'ä' stb. ~ manysi Szo. š'ärii-, AK. š'ärii-, KK. š'ärii- 'verbrennen' (I. KARJ.—TOIV. 916a és KANNISTO, WogVok. 27); chanti DN. n'äi, V. n'äi, Vj., VK. n'äi, Likr. n'äi, Trj. n'äi 'Dame, Gattin' ~ manysi TJ. n'äi, AK. n'äi, Szo. n'äi 'Edelfrau' (KARJ.—TOIV. 561a; KANNISTO, WogVok. 16); chanti DT. äpə, (Vj. älä'), Trj. ä'ä'z, Ni. ä'tz, Kaz. ä'ä, O. pl 'Deckel' ~ manysi KK. -älə, Szo. -ä'lä' (I. TOIVONEN: FUF. XXIX, 165).

4. Lehetségesnek tartom, hogy a chanti DN. t'ä'k szó családja esetleg két (vagy három?) eredetileg külön szó alaki egybeesésével jött létre. Feltűnő

⁵ Vö. manysi TJ. tšerk-, AK. š'ä'ry-, KK. š'öary-, FK. š'öary-, FK. š'öary- P., VN., AL. š'arr-, FL., Szo. š'äry- 'bedauern' ~ chanti Trj. tš'ä'ry'ä'z, Ni. š'ärit'ä', Kaz. š'ärit'ä', K. k'ä'ra'öt 'schmerzen'; manysi AK. š'ä'ra-., KK. š'ä'rii-, Szo. š'ä'rii- stb. 'verbrennen' ~ chanti Cing. tš'ä'riDä, Kr. tš'ä'ri, Ni. š'ä'ri, Kaz. š'ä'rit'ä', O. š'ä'ridä' id. stb.

ugyanis, hogy a 'Spitze, Ende, Landzunge, Stückchen, Bröckchen' jelentésű chanti szavak némely nyelvjárásban 'Hammer, Fischkeule' jelentésben is előfordulnak (Cseszn., Kaz., O.). Ez jelentésstanilag még megmagyarázható lenne. A manysi nyelvben — MUNKÁCSI adatai között — előfordul azonban egy hasonló jelentésű szó: É. *sāk, śak*, K. *śoqk'* 'sulyok, pöröly, kalapács; пая' (VNGy. I, 273; II, 0550, 516; 1. még MUNKÁCSI—KÁLMÁN 348). Ez a szó tökéletesen megfelel hangalak szempontjából a DN. *tāk* szó nyelvjárási változatainak. Minthogy azonban KANNISTO kondai adatában pedig diftongust (*oa*) találunk, nagyon valószínűnek látszik az a feltevés, hogy két szóval van dolgunk, amelyek a chanti nyelv egyes nyelvjárásaiban alakilag egybeolvadtak. Feltevésünk mellett szól még az is, hogy KANNISTO szövegeiből ismerek egy ugyancsak kondai *śōāχ* 'Keule' szót is (MSFOu. CI, 97; vö. még: *ἰβσῶαχ* 'деревянная колотушка, hölzerne Keule (z. B. für die Arbeit mit dem Stemmeisen)' i. m. 403). KANNISTONAK ez az adata MUNKÁCSI lejegyzését hitelesíti.

A szamojéd nyelvekből idekapcsolhatjuk a nyenyec (LEHT.) P. *šākkō* '(Wild)gans (anser pulchricollis)' szót: P. *tēm̄m̄ōr-β̄ēšōkkōr šākkōm'* *kānp*, *šākkō χajje* 'Der Spatzenalte bat die (Wild)gans (anser pulchricollis), die (Wild)gans ging' (MSFOu. XC, 67); Lj. *narrū karrūyannvā | jūt jāptā māttū | šī'kkū' β'ē'kraχpā'* 'An der Biegung des Erdrückens | sind zehn schlanke Zelte | ähnlich einem Gänsehals' (i. m. 591), valamint talán a szelkup (CASTR.) *seāk* 'Wendehals', demin. *seākaceā*, (PÁPAI K.) *šākkodē* 'kacsafajta' szót is. A nyenyec szó első szótagi magánhangzója jól illik az obi-ugor alakokhoz (l. STEINITZ, FgrVok. 135—6). A szó végén levő *-kō* elem kicsinyítőképző. A szelkup adatok száma gyér ahhoz, hogy biztosat lehessen mondani róluk. Nyelvjárási hovatartozásuk is bizonytalan. A nyenyec első szótagbeli *ā*-nak a szelkupban leginkább *a*, *oa* felel meg (l. LEHTISALO, MSFOu. LVI, 71—73). Mindazonáltal — bár CASTRÉN és PÁPAI KÁROLY hangjelölésére építeni nem lehet — előfordul nyenyec *a* ~ szelkup *ä, è, y* hangmegfelelés is. Pl. a nyenyec *pā* 'Baum' ~ szelk. *pē*; nyeny. *jadaptau* 'begegnen' ~ szelk. *tetalzan*; nyeny. *nān* 'Brot' ~ szelk. *nān*; nyeny. *jāhā* 'Fluss' ~ szelk. *ky, kē, kēge* stb. megfeleléseket látva a szelkup *seāk* szót rokonságba állíthatjuk a nyenyec *šākkō*-val.

Ha pedig ez a madárnév a szamojéd nyelvekben kimutatható, akkor — feltéve, hogy nem kölcsönzéssel van dolgunk — arra is gondolhatunk, hogy a DN. *tāk* szócsalád h á r o m szó konvergense, alakilag együt tartó fejlődésének eredményeképpen jött létre. Ezek közül az egyik jelentése 'Spitze, Ende', a másodiké 'Hammer', a harmadiké 'eine Gänseart' lehetett. Akár egy, akár eredetileg több különálló szónak tekintjük őket, az biztos, hogy az obi-ugor szavak magánhangzói magashangú alapnyelvi hang fejleményei, s így nem vethetők össze a fent idézett lapp és komi szókkal. Ezeknek a szelkup N. *hok*, Jel., B., Taz, Kar. *sok* 'Vorgebirge, Landzunge', (PÁPAI K.) *šok* 'мысь' szókkal való rokonsága (l. PAASONEN, Beiträge 160; SETÄLÄ: JSFOu. XXX/5, 37) azonban valószínű.

5. A manysi *lak* 'anser erythropus' szónak tehát nincs köze a KÁLMÁN BÉLÁTÓL idézett *kāk-tūt*-hoz és társaihoz. Össze lehet kapcsolni viszont a chanti (KARJ.—TÖIV. 472a) Ni. *lāk'*, Kaz. *lāk'*, *lāk'ī* 'kleine Gänseart'; (479a) Trj. *lāk'āo'nē* 'eine Gänseart, Löffelgans' és esetleg a (1115b) V. *l'ā'χlo'n'ē*, VK. *l'ā'χlon'ē* 'eine Gänseart' szavakkal, amelyekről fentebb szó volt.

KÁLMÁN BÉLÁnak ahhoz a megjegyzéséhez, hogy a *lak* szónak köze lehet a „laak”-szamojédok nevéhez, hozzá kell fűznünk, hogy ez a szó a szamojéd nyelvekben, tudtommal, nem ismeretes. CASTRÉN közli, hogy a szelkupokat a ketek (= jeniszeji-osztjások) *lak*, *lāk* (plur. *lagen*) néven nevezik (Versuch einer JO. u. kott. Sprachlehre 175, 249), s hogy ez a szó ’Gans’ jelentésű (Reiseberichte 260). CASTRÉN még pontosabban is tudósít erről az elnevezésről. Észereint a ketek a szelkupoknak csak az egyik, Taz-menti nemzetségét nevezik így. A szelkupoknak ez a nemzetsége *limbel-gum*-nak (DONNER KAI átírásában: *lambel-tamdār* = ’sas-nemzetség’) nevezi magát (Reiseberichte 260; l. még JSFOu. LIV/1, 84, 86). Hogy a két *lak* és az obi-ugor *lak* között kölcsönzési viszony áll fenn, az szinte kétségtelen, de a kölcsönzés irányának megállapítására jóformán semmi támaszpontunk nincsen.

2. nyenyec *lāβ* ’Pferd’

A magyar *ló* szó megfelelői az obi-ugor nyelvekben ismeretesek, s a szó ugorkori voltából fontos őstörténeti megállapítások tehetők az ugor lótartásra vonatkozólag. A szó LEHTISALO nyenyec szövegeiben is felbukkan: *russāw tōšotu*, *lāβχannu tōšotu* ’Ein Russe kommt, kommt mit dem Pferde’ (MŠFOu. XC, 85). A szöveg az erdei nyenyec nyelvjárásból származik, LEHTISALO a Majkovszkaja folyó mellett jegyezte fel 1914 őszén. A Majkovszkaja folyó — éppen úgy, mint a Kizeljovszkaja vagy a Ljamine — az Irdis torkolatától keletre ömlik az Obba észak felől (i. m. X). JOKI szerint a Maik. nyelvjárás azonos a LEHTISALO által egyéb helyeken Ni. jelzéssel feltüntetett *nitse’ej*-menti nyelvjárással (FUF. XXXI, Anz. 55). A nyenyec szó természetesen átvétel a chanti nyelvből (vö. PAAS. J. *lāv*, KARJ. O. *lav*, Trj. *lāv*, Kaz. *lav*). A szöveg maga is arra mutat, hogy a lovat azon a vidéken nem a nyenyeczek használják.

3. ket *bōngāl* ’Knoten’

A szamojéd és jeniszeji népek régi érintkezéseiről írott cikkemben (Acta Orient. Hung. III, 79–80) megemlítem, hogy A. J. JOKI a nyenyec *mānk* ’Strick’ szót és családját a ket (CASTR.) *bōngol*, (DONN.) *bōngāl* ’Knoten am Band u. dgl.’ szó átvételének tartja. I. h. rámutattam arra, hogy JOKI származtatása sem módszertanilag, sem hang-, illetve alaktanilag nem fogadható el. A ket szót régi szamojéd jövevényszónak tekintettem, amelynek szókezdő *b*-je a jeniszeji nyelvekben ismeretlen szókezdő *m*- helyén hanghelyettesítés útján keletkezett.

Fenti munkámnak az a megállapítása helyes volt, hogy a szamojéd szó nem lehet jeniszeji eredetű. A ket szó szamojéd eredetére vonatkozó feltevésemet azonban módosítanom kell.

A nyenyec (LEHT.) Sz. *mānk*, P. *mānkat* stb. ’an der Seite der Zeltdecke befestigter Strick, mit dem jene an die Zeltstangen gebunden wird’ ~ szelkup (DONN.) Tu. *mūkol* ’Knoten’, ÉTa. *mukkol* ’Band, Strick’, KTy. *mūkol* ’Knoten’ szó chanti megfelelőit már CASTRÉN (Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen) és SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 83) kimu-

tatta,⁶ később LEHTISALO még a manysi *moxal* 'Knoten' szót is idevonta (MSFOu. LVIII, 136). JOKI véleménye szerint a manysi adatok szóbelseji mássalhangzója arra mutat, hogy az obi-ugor nyelvekben szamojéd jövevény-szóval van dolgunk (FUF. XXIX, 218).⁷ Az azonban, hogy a manysiban az *-ŋk-* hangkapcsolat helyén *-x-* áll, nem jelenti azt, hogy a szó átvétel a szamojédéből. Hiszen több példa van arra, hogy az *-ŋk-* ~ *-x-* váltakozás a manysiban nem ismeretlen. Legutóbb LAKÓ GYÖRGY foglalkozott e jelenséggel (NyK. LIII, 232–3), s ezért felesleges bővebben tárgyalnom. Emellett azonban az É. *moxal* 'bog, kötelék' jelentésű szó származékai között olyanokat is találunk, amelyekben a nazális elem megőrződött: *monxalti* 'kötöz, gombolyít, körbe fog' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN, VNGy. III/2, 216), *munxalti* 'begöngyölt' (i. m. 350). Ismeretes továbbá az északi manysiban egy *,moxi = munxal lätin* (göngyöltést jelentő szó), osztják szó" is (i. m. 315). Nem tudom, hogy itt az *,osztják"* jelző a *moxi* vagy a *munxal* szóra vonatkozik-e. Mindenesetre *moxi* vagy hasonló alakú szót 'Knoten' jelentésben a chantiban nem találtam. Így feltehető, hogy MUNKÁCSI fenti megjegyzése a *munxal*-re vonatkozik. Ebben az esetben pedig a *moxi* adatban a manysi szó *-l* képző nélküli alakja áll előttünk, s ez is a szamojédéből való átvétel ellen szól.

Semmi akadályja sincs tehát annak, hogy a szamojéd és obi-ugor szavak közötti rokonságot tagadjuk.

A manysi és chanti szók első szótagjának magánhangzója obi-ugor, illetve fgr. **u-*ból származhat (I. STEINITZ, FgrVok. 54 kk.; uó. OstjVok. 61). A szelkup adatok *u-*ja is összhangban áll ezzel a feltevéssel, és a nyenyec szó *a-*ja sem mond ellent neki.⁸ Mindenesetre érdekes, sőt talán különös, hogy a 'Knoten' jelentésű szó a manysi, a chanti és a szelkup nyelvben egyaránt *-l* képzővel hangzik. Ez a tény talán a szamojédéből való átvétel mellett szólhatna, meggyőződéseim szerint azonban ez a jelenség inkább konvergens fejlődés eredménye lehet. A szelkupban az *-l* nomen denominale képző igen gyakori, a manysiban és a chantiban pedig bizonyára obi-ugorkori örökség, amelyek kialakulásában egy másik 'Knoten, Knollen' jelentésű finnugorkori szó *-l* képzős alakja is szerepet játszhatott. Ez a szó a chantiban is megvan: **-l* képzővel⁹ (KARJ.—TOIV. 691a) DN. *po'ŋxät*, Kr. *ponxät* 'Knollen (am Baume)', Trj. *p'u'ŋkäl'* 'festgebackener Schnee (an der Stehplatte des Schneeschuhs)' és Ni. *puŋxäl'* 'Unebenheit (auf der Birkenrinde)', Kaz. *pōŋcäl'*, *pōŋkäl'* 'Unebenheit (auf der Birkenrinde), Asthöcker, (Birken-, Baum-) knollen', illetve **-t* képzővel: (KARJ.—TOIV. 692) DN. *po'ŋxät*, DT. *po'ŋxät* 'Geschwür, Eiterbeule, Karbunkel', Kos. *pōŋxät*, Cing. *pōŋxät* '(grosses) Geschwür, Geschwulst', Likr. *puŋkäl'*, Mj. *pu'ŋkäl'* 'Geschwür', Trj. *p'u'ŋkäl'* 'Geschwür, Geschwulst (bei Menschen, Tieren, Fischen), Eiterbeule', Kaz. *pōŋäf'* '(breites, nicht hohes) Geschwür (mit wenig Eiter), (grosse) Eiterbeule, Schwären;

⁶ Vö. chanti (KARJ.—TOIV. 517b) DN. *mu'ŋxäl*, DT. *mu'ŋcäl*. Kos., Fil. *muŋxäl*, Cing. *muŋxäl*, Kr. *mu'ŋxäl*, V. *munxäl'*, VK., Likr. *munxäl'*, Mj. *mu'ŋkäl'*, Trj. *mu'ŋkäl'*, Ni. *muŋxäl'*, Kaz. *mōŋcäl'*, O. *mŋxäl* 'Knoten' stb., stb.

⁷ JOKinak ezt a véleményét korábban én is valószínűnek tartottam (Acta Orient. Hung. III, 79).

⁸ Vö. nyenyec *mät* ~ szelkup *muktet* 'sechs'; nyenyec *pari* 'brennen' ~ szelkup *purtsab* 'Feuer machen', melyekben LEHTISALO ósszamojéd **a* ~ **ö* ~ **ü* váltakozás nyomait sejtí (MSFOu. LVI, 87–90).

⁹ L. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 160.

Knollen am Baum (nicht gross)¹⁰. A chanti szó megfelelője a manysiban: É. *pūnχlāp* ~ *poχlāp*, *poχlāp* 'gombos', s mindkét szót a komi *bugil* 'Buckel, Kugel', mordvin M. (AHLQV.) *pokil* 'Knäuel, Beule, Auswuchs', E. (RAV.) *pokol* 'kokkare, palanen', észt *pung*, IpN. *bug'ge* 'tumor, tuber' és a magyar *bog* szóval szokás egyeztetni (l. EtSz.; WICHMANN: FUF. XV, 21; LEHTISALO: FUF. XXI, 23; RAVILA: Vir. 1931, 309; STEINITZ, FgrVok. 55: < fgr. *u).

A két *bōngāl* esetében tehát az a lehetőség is fennáll, hogy a szó a chantiból való átvétel.

4. nyenyec *sāmpā* 'zaubern'

A nyenyec (LEHT.) O. *sāmpā* 'den Schatten eines Verstorbenen in die Unterwelt unter dem Klang der Zaubertrommel herabsingen', T. *sāmb'a-dā* 'unter dem Klang der Zaubertrommel Zaubertlieder singen', Szj. *sāmpa-nañno* 'der Zaubertlieder unter dem Klang der Trommel singt', U—C. *sāmpa-dāñno*, Szjo. *sāmb'a-dāñnō* id., Kisz. *hāmв'а-š* = O., Lj. *hāmв'іѣ* id. (präs. egyessz. 3. sz.); A. (MSFOu. XC, 172) *sāmpa-dāp'š*, I. (i. m. 188) *sāmba-dāv'š* 'Gesang vom Schamanen'; (REG.) *sambe-dānu* 'hexen'; (ПРОКОФЬЕВА: СБОРН. МАЭ. XIII, 127) *самбу-пу* 'шаманская парка', (i. m. 145) *самба-на* 'шаман' szó-család megfelelői a többi szamojéd nyelvben: enyec (CASTR.) Ch. *sabu-rināro*, B. *sabu-dēnado* 'zaubern'; (ПРОКОФЬЕВА i. m. 126) *саво-де* a legalacsonyabb kategóriába tartozó sámánokat hívják így „сносившиеся в похоронном обряде, не имевшие ни костюма, ни бубна, но жезла” ~ szelkup (CASTR.) Kar., B., Taz *sumba-η* 'singen, zaubern', Taz *sumbe-del-gum* 'Zauberer'; K., Cs. *sombe-rnan* 'zaubern', *sombe-ri-gum* 'Zauberer' ~ kamasz *sāma-lam* 'zaubern'; (DONN.) *sāmq-lām*, *sāmā-lām* 'schamanieren', *sāmq-nu* [l. partic.] *mqlām* 'ich werde schamanieren, ich will schamanieren' (l. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 77; PAASONEN, Beiträge 106; LEHTISALO: MSFOu. LVI, 76).

A szamojéd szók etimológiájával T. E. UOTILA és T. LEHTISALO foglalkozott. UOTILA (Vir. 1929, 126—130) a fi *sampo* szóval és alakváltozataival (pl. *sampi*, *sammas* stb.) veti össze. UOTILA J. A. FRIIS nézetéhez csatlakozva azt vallja, hogy a finn mitológiában és népköltészetben előforduló rejtélyes *sampo* v a r á z s d o b volt, s a szó eredeti jelentését is ebben látja. Közvetlen bizonyítékok persze nincsenek arra, hogy a *sampo* v a r á z s d o b volt. UOTILA azonban felsorol néhány közvetett bizonyítékot erre vonatkozólag. Pl. a *sampo* ismertetőjelei közül egyesek olyanok, amelyek a lapp varázsdobnak is jellegetességei. Ennek ellenére UOTILA összeállítását kételkedve kell fogadnunk. A *sampo* mivoltának kérdéséhez nem merek hozzászólni, UOTILA etimológiájával kapcsolatban azonban néhány észrevételelem lenne.

KARJALAINEN és SETÄLÄRE való hivatkozással UOTILA maga is azt vallja, hogy a varázsdob finnugor, illetve uráli kori használatáról nincs biztos tudomásunk. A finn-szamojéd egyeztetés pedig a varázsdob uráli eredete

¹⁰ Vö. még Kaz. *p'ng'aps'*, *p'ng'aps'*, O. *p'ng'βsi'* 'Geschwulst, Geschwür' stb. (KARJ.—TOIV. 692b). — A szó nazális-nélküli a váltóhangzós alakja (vö. STEINITZ, Fgr.Vok. 55) lehet a (KARJ.—TOIV. 666) DN. *pāyāl*, pl. *pa'ylāt* 'kurzer, dicker und runder Gegenstand; Mehlklümpchen; Beule, Knollen', Kos. *pāyāl* 'Knollen (am Baum), Cing. *pāyāl* 'runder Gegenstand, Knollen, Klümpchen', V. *pāyāl*: *uv'pāyāl* 'Kupferknöpfchen', O. *pāyāl* 'Knäuel, Knollen; Gewitter, Donner' stb.

mellett szólhatna.¹¹ A varázsdob használatát azonban a finnek szerinte is valószínűleg a lappoktól tanulták. Ilyen körülmények között furcsa lenne, hogy egy használatban nem levő tárgy neve fennmarad akkor, amikor a 'zaubern' jelentésű ige (**sampaa*) a balti-finn nyelvekben nem mutatható ki.

A fi. *sampo* szót és családját SETÄLÄ (FUF. II, 142; Sammon arvoitus 600, 477 kk.) a lp. *cuobo* stb. 'Frosch' szóval egyeztette. Ebből az összeállításból szókezdő affrikátára következtethetünk, a szamojéd adatok viszont szókezdő uráli *š- hangra mutatnak. Ugyanakkor tekintetbe kell vennünk még azt is, hogy a *sampo* szónak más magyarázatai is vannak.¹²

UOTILA egyeztetését egyébként E. N. SETÄLÄ sem fogadja el Sammon arvoitus című munkájában (272, 621).

A címben szereplő nyenyec szóval és családjával — mint említettem — T. LEHTISALO is foglalkozott a Virittjäя ugyanazon számában, amelyben UOTILA fentebb említett magyarázata is megjelent. LEHTISALO szerint a szamojéd szócsalád a kikövetkeztethetőleg 'sieni; rahka; gomba; tajték' jelentésű finn *sampa* szóval függ össze, amelyre a *sampa*, *sammas*, *sampaat* betegségneveket említi adatokul ('lapsilla tavattava suun limakalvon tauti; leuassa olevat rauhaset niiden turvoksissa ollessa; eräs hevostauti'). Ez a szó található meg pl. a *maansampa* 'maanmuna', vagy a *puunsampa* 'valkea, neulannupin kokoinen rahka koivuissa, lepissä, pajuissa' összetételekben is. LEHTISALO szerint a 'varázsolni' jelentés kezdetben a gombától való révületbe jutással kapcsolatos varázslásra vonatkozott, s általánosabb értelemez csak később jutott a szó. Jelentésánilag a chanti K. *pāṅxtam* 'laulaen loitsia karpässientiä syötyään, parantaa loitsulla' igére hivatkozik, amely a *pāṅx* 'kärpässieni' szó származéka. Minthogy az etimológia alapján szókezdő *š- hangot kell feltennünk, LEHTISALO elválasztja ezt a *sampa*, *sammas* szót a *sampo* családjába tartozó *sammas*, *samppi*, *sampa*, *sammakko* stb. szavaktól, amelyek affrikátával kezdődtek a lapp megfelelés tanúbizonysága szerint (Vir. 1929, 130—131, l. még uó: JSFOu. XLVIII/3, 32).

LEHTISALO magyarázatának megvan az a gyenge pontja, ami UOTILA etimológiájában is jelentkezik, hogy ti. maga az a tény bizonytalanná teszi az egyeztetést, hogy az összetartozónak vélt szavakat csak a finnben és a szamojédban lehet kimutatni, más finnugor nyelvekben nem. Ettől függetlenül azonban a szamojédban nemcsak a 'gomba' jelentés nem mutatható ki, hanem a 'gomba-révületben varázsolni' jelentés sem ismeretes. Azonkívül

¹¹ Ezt a nehézséget UOTILA úgy igyekszik áthidalni, hogy a szó alapjelentésének a szamojéd szók 'zaubern' jelentését tekinti, a *sampo*-t pedig a **sampaa* igéből képzett deverbális névszónak (mint pl. *soitto* 'soitin' < *soittaa*).

¹² Pl. J. KALIMA a *sampo*-t és a vele összefüggő *sammas* 'Grenzstein' szót indo-iráni jövevényszónak tartja, az óind *stambhas* 'Pfosten, Pfeiler, Säule' szóval veti össze (FUF. XXI, 128—137; Germanen und Indogermanen [Festschrift f. H. Hirt] II, 206—7; Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat 158—9). A *sampo*-t ugyancsak árja eredetűnek tartja, de egy másik óind szóval (ói. *skambha*-) veti össze ERDŐDI JÓZSEF (Szegedi Füzetek II/10—12, 195—210). E két magyarázatra l. még SETÄLÄ, Sammon arvoitus 638. Az UOTILA által feltett **sampaa* : > *sampo* eredeztetésen kívül több magyarázat is van még a *sampo* szó o-jára vonatkozólag. U. HARVA például a *sammas* deminutív alakjának tartja (Sammon ryöstö 15 és Vir. 1944, 192), E. N. SETÄLÄ pedig a *sampa* alakváltozatot tekinti eredetűnek, a *sammas* és *sampo* már ennek származékai (az utóbbi egy hajdani -i képzővel l. Sammon arvoitus 479), L. KETTUNEN a *sampo*-t egy *sampa* 'tuki' jelentésű szóból magyarázza (Vir. 1944, 132; l. még uó. KSVK. XXXI. 120—122). A szó egyéb magyarázatairól l. még SETÄLÄ i. m. 375.

talán azt is várhatnánk, hogy a 'gomba' szóból valamilyen képző segítségével fejezik ki a 'varázslást' jelentő igét, a szamojédban azonban képzőnélküli alakokat is találunk, amennyiben a fi. *sampa* megfelelőjének tekintjük a szócsaládot. A finn szóra vonatkozólag pedig LEHTISALO cikkéből nem tudjuk meg pontosan, hogy a 'gomba, betegség' jelentésű *sampa* hogyan illeszkedik be, illetve beilleszthető-e egyáltalán a *sampo*, *sammas* stb. családjába. A cikkből csak sejteni lehet, hogy különválasztja e finn szokat, a részletes indokolás azonban hiányzik.

Ilyen körülmények között mind UOTILA, mind LEHTISALO magyarázatát bizonytalanak tekinthetjük, s ezért egy harmadik egyeztetést kísérelnék meg, amely — ha nem is teljesen kielégítő — de talán helyesebb irányba, valószínűbb megoldás felé tereli a kutatást.

DIÓSZEGI VILMOS (MNy. XLIII, 211—212) a *sámán*¹³ szó végső forrását a mandzsu-tungúz *sama*, *šama*, *šama*, *saman*, *haman* 'sámán' szóban látja. E szó a mandzsu-tungúz *sa-*, *ša-*, *ka-* 'tud' jelentésű igéből származik, s a *-ma* ~ *-man* deverbális névszóképzővel alakult.

A samánizmusnak mint a szibériai kultúra jellegzetességének ismeretében igen csábító lenne ezt a mandzsu-tungúz *sa-* igét a szamojéd 'zaubern' jelentésű szavakkal kapcsolatba hozni. Különösebb nehézség ennek során nem merül fel. A nyenyec *gāmpā*, az enyec *sabu-*, a szelkup *šumba-* és a kamasz *sāmp-* szóbelsei *-mp-*, *-mb-*, illetve *-b-* és *-m-* hangjait nemcsak úgy foghatjuk fel, mint az uráli **-mp-* mássalhangzókapcsolat szabályos képviselőjét, hanem igekeződőt is láthatunk bennük. Az **-mp-* képzőalakulat a szamojéd nyelvekben duratív-continuatív, néha präsensképzőként jelentkezik. Pl. nyenyec: (CASTR.) *labtiembiu* 'befestigen' <: *labtieu* 'haften'; (BUD.) *sapkambi-* 'graben (dauernd)' <: *sapka-* 'graben'; (LEHT.) U. *tū^unemB^ā* 'riechen (fortwährend)' <: K. *tū^unē* 'riechen'; Oksz. *ja^udamB^ā* 'fortwährend schießen' <: *jā^udā* 'schießen'; szelkup: (CASTR.) Taz *ilemban* 'ausleben' <: *ilān* 'leben'; (PROK.) *mannimbiko* 'betrachten, schauen (längere Zeit)' <: *mannibiko* 'einen Blick werfen'. Mint präsens-képző: nyenyec (CASTR.) *wādambiu* 'ich ernähre' <: *wadau* id.; szelkup *nōmbam* 'ich jage' <: *noap* id.; kamasz *kadaramen* 'ich wache' <: *kadarl' am* id. (I. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre des Uralischen 47—48, ahol még präteritumi és perfectum narratívumi funkciójukra is van példa).

Az **-mp-* képző leválasztása után tehát egy szamojéd *sa-*, *su-* tövet kapunk. A szókezdet — miképp említettük — olyan, mint az eredeti uráli **š-*szel kezdődő szavakban. Az uráli **š-* azonban már az ósszamojéd korban elvesztette jésítettségét, így ósszamojéd **sa-* tóvel kell számolnunk. Ez az alak pedig összekapcsolható a mandzsu-tungúz *sa-* 'tud' igével. Feltehető, hogy ez a szamojéd — mandzsu-tungúz egyezés valamilyen régi — ha talán nem is közvetlen — kapcsolat emléke. A szamojédban 'tud' jelentés nem mutat-

¹³ A *sámán* szó egyik legrégebbi előfordulása a magyarban — DIÓSZEGI cikke szerint — 1842-ből származik. A forrásmegjelölés nélkül közölt adat minden bizonnyal BODOR L., Magyar pogány hitregék című művéből való („A *sámánok* (shama) sanskrit-ban szárat) sibíriai vakhite . . . alig érdemel említést” 33). A szó azonban az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából megállapíthatóan 1799-ben is előfordul már „ . . . nekik is az ő *Sámányik* 's Jósáik [zint úgy meg vannak]” (SÁNDOR ISTVÁN, Sokféle VI, 15, 17). A *sámánizmus* (*samanizmus*) csak 1870-ben (CSENGERY A., Történelmi tanulmányok I, 52), a *sámánkodás* és *sámánvallás* 1899-ben (BpSzemle XCIX, 362—363), a *sámánkodó* 1903-ban (IrodKözl. XIII, 381) bukkan fel először ugyancsak a Nagyszótár cédulái szerint.

ható ki ugyan, ezt a nehézséget azonban kiküszöbölhetjük, ha a szamojéd szavakat jövevényként kezeljük és feltesszük, hogy a szó eredeti jelentésétől függetlenül, már mint a samánizmussal kapcsolatos kifejezés ('zaubern') került át a szamojédba.

5. m. *nedv*

HEGEDŰS LAJOS a *nedv* szóról írt cikkében e szó családjába vonja a palóc *mét* 'posvány, pocsolya' szót, valamint a több nyelvjárásból ismert *medves*, *medes* stb. 'vizes, sáros, mocsaras' szavakat. Véleménye szerint „a *met* szó alkalmasint összefüggésbe hozható és egybevethető a PATKANOV gyűjtötte következő osztják szavakkal: *mēten* 'kis tó, posvány, mély hely a folyóban'... | *Lulnen-mēten*¹⁴ 'Frosch-Wasserpfuhl'... | ÉO. *malan*, *malen*¹⁵” (MNY. L. 62). A magyar és a chanti szók összefüggésének hangtörténeti körülményeiről nem tájékoztat a szerző, az egyeztetést inkább csak ötletnek szánja.

A további félreértések vagy tévedések elkerülése végett rá kell mutatnunk arra, hogy az idézett chanti szavak nem a magyar *med*, *nedv* megfelelői. A chanti DN. *məvən* 'tiefe, weite Biegung, Bucht eines Flusses, tiefer Tümpel seitwärts von einem Fluss (also nicht tiefe Stelle in einem Fluss)', V. *mälən* 'tiefe Stelle, Graben (in einem See)', Vj. *mälən* 'Bucht; Strudel, tiefe Stelle in der Krümmung eines Flusses', Ni. *mätən* 'tiefe Stelle, Graben in kleinen Flüssen', Kaz. *mälən* 'Tümpel; Karauschenteich', O. *mälən* 'See, Tümpel (mit allerlei Fischen); Flussbucht' stb. (l. KARJ.—TOIV. 556b) az alábbi szó származéka: DN. *mät*, Kos., Fil., Cing., Szogom, Kr. *mät*, V. *mäl*, VK. *mäl*, Likr. *məv*, Mj. *mäl*, Trj. *mäl*, Ni. *mät*, Kaz. *mäl*, O. *mäl* 'tief' (i. m. 556 a—b). E szónak pedig a magyar *nedv*, *med*, *met* szóval való egyeztetése hangtörténetileg lehetetlen. A chanti adatoknak egyébként *mély* szavunk a szabályos megfelelője (l. NyH. 7 156; MUSz. 608; STEINITZ, FgrVok. 31; SzófSz. stb.).

HAJDÚ PÉTER

¹⁴ Helyesen: *Lulnen-mēten*

¹⁵ Helyesen: *malan*, *malen*

A tagadás az obi-ugor nyelvekben

Az obi-ugor nyelvek tagadási módjaival a nyelvtudományi irodalomban többen foglalkoztak, azonban az eddigi vizsgálódások csupán egyes részletekre terjedtek ki. Dolgozatomban a monografikus feldolgozást kísérem meg. A kérdés történetét az egyes jelenségek tárgyalásával kapcsolatban ismertetem.

Tanulmányom célja megvizsgálni a tagadásra használt nyelvi eszközöket az obi-ugorban, ezen belül részletesen a legfontosabb és a leggyakrabban jelentkező igei eredetű tagadószókat, valamint a tagadó határozószókat. A tagadó névmások feldolgozását egy korábban megjelent cikkemben közöltem (NyK. LIII, 210—219).

Munkám céljára feldolgoztam MUNKÁCSI és KANNISTO manysi szövegeit, PÁPAY, PATKANOV, STEINITZ, ZSIRAI (REGULY) chanti szövegeit, a PAASONEN—DONNER és a KARJALAINEN—TOIVONEN szótárt, valamint mindkét nyelvből szovjet kiadványokat. HUNFALVY, AHLQVIST szövegeit kis mértékben vettem figyelembe, mivel ezek nyelvészeti földolgozásra kevésbé alkalmasak.

A földolgozott anyagból a manysi régebbi, a chanti — STEINITZ révén — újabb nyelvállapotot is képvisel. A gyűjtések közti időbeli eltérés nem olyan nagy, hogy dolgozatom tárgya szempontjából a nyelvállapot megváltozásával számolni kellene.

Igei eredetű tagadósók

A tagadás és a tiltás kifejezésére a finnugor nyelvek a magyar kivételével általában tagadó igét használnak, — mint CASTRÉN indogermán szemlélettel megjegyzi: „Aus Mangel an negativen Partikeln” (OstjSprl. 65). Ezeknek a tagadó igéknek egyes nyelvekben még többé-kevésbé teljes paradigmájuk van, másokban viszont csak egy-egy alakjuk maradt meg. Az elsődleges típusban a ragozott tagadó ige a ragozatlan tagadott ige előtt áll. A másik típusban a tagadott igét ragozzák, és a tagadó igének valamelyik, rendszerint jelenidejű egyszámú 3. személye áll előtte. A finnugor nyelvek közül ma a mordvinban a legteljesebb a tagadó ige ragozása (vö. PAAS., MdChr.). Az ellenkező véletet az obi-ugor nyelvek képviselik, amelyekben a tagadó igének csak egyes megmerevedett alakjai maradtak fenn. A fejlődés közbeeső fázisaira a többi finnugor nyelvben találunk példákat. A magyarban nincs nyoma; SZINNYEI (Nyr. XIII, 197) sikertelenül kísérlete meg a *nem, ne* szócskát a finnugor tagadó igére visszavezetni. Történeti szempontból az obi-ugor nyelveknek tagadó igéjük van, de leíró szempontból ma csak tagadó határozószókról beszélhetünk. AHLQVIST, HUNFALVY, SZINNYEI adverbiumoknak nevezi őket. Kivétel az imperativusi tagadószó a chanti obdorszki és színjai

nyelvjárásában, ahol STEINITZ bizonyos személyragozásfélét állapított meg (Ovd. I, 135).

Az igei eredetű tagadósók rendszerében — eredetüket véve figyelembe — a következő típusokat különböztetem meg: indicativusi tagadósó, imperativusi tagadósó (mindkét elnevezés STEINITZTÓL való [uo.]), participiumi tagadósó, mondatértékű tagadósó (ez utóbbi ugyancsak participiumi eredetű, sajátos funkciója azonban indokoltá teszi, hogy külön csoportban tárgyaljam).

Ez a fölosztás a továbbiakban nem jelent egyúttal sorrendet is, mert azt mindenkor a tárgyalási szempont természete határozza meg.

Adattár

Indicativusi tagadósók

Manysi: É.: (HUNF.) *ät* (VogF. 123), (MUNK.)¹ *at* (I, 1); Szo. (KANN.)¹ *at* (I, 13), *a't* (*βερίτην*) (I, 136); Fl. *at* (I, 74), *ät* (I, 79), *a't* (*δ. šēβ*) (I, 74), *a't* (uo.), *a't* (*βζυίμ'έν*) (I, 79), *a't* (*mi'neyän*) (I, 80).

Ny.: KL. (MUNK.) *at* (VNYj. 121); AL. (MUNK.) *at* (i. m. 177), (KANN.) *at* (SUSAik. XXX_s, 26); P. (AHLQV.) *at* (235), (MUNK.) *at* (II, 255), *ogt* (VNYj. 248), (KANN.) *a't* (I, 86), *ät* (I, 92).

Kel.: (HUNF.) *at* (NyK. IX, 130), (AHLQV.) *at* (6), *axt* (178), K. (MUNK.) *at*, *ogt* (I, 166), (KANN.) *a't* (I, 115), *a't* (*ájəpi*) (I, 124), *ä't* (I, 118), *ä'ot* (I, 2), *öä't* (I, 3), *ä'ot* (I, 4), *ä't* (I, 284), *öä't* (I, 16), *ä'ot* (*tu'nši*) (I, 188), *ä'ot* (*χό'ι*) (I, 176), *öä't* (*to pö'möntəsləm*) (I, 55).

Déli: T. (MUNK.) *ā* (IV, 348), (KANN.) *ä* (I, 128), *ä* (*katəm*) (I, 160).

Irod. ny. at.

Chanti: É.: (HUNF.) *an* (NyK. XI, 107), (AHLQV.) *ant* (4), *an* (40), (PÁP.) *ant* (ONGV. 23), *ant* (i. m. 75), *and* (ONYt. 19), *an'* (i. m. 1), *ant'* (OM. 92), *ant* (i. m. 119), (ZSIRAI) *änd* (OH. I, 31), *änd* (i. m. 211), *ant* (i. m. 13), (REG.) *änd* (i. m. II, 203), *end* (i. m. II, 268); O. (KARJ.—TOIV.) *än'* (886b); Szin. (STEIN.) *at* (Ovd. I, 53), *ət* (i. m. I, 164); Kaz. (KARJ.—TOIV.) *än't* (464b), *än'f* (58a), *än-* (msh. előtt) (58a), *än-* (msh. előtt) (58a), *än'* (194a), *än'* (*iöχta'ntəs*) (153a); Se. (STEIN.) *an't* (Ovd. I, 235), *ant* (i. m. I, 234), *ant* (i. m. I, 246), *an'* (i. m. I, 280), *an* (i. m. I, 250), *anə* (i. m. I, 366).

Déli: Ni. (KARJ.) *än'f* (OL. 198), (KARJ.—TOIV.) *än'f* (58a), *än-* (58a); I. (CASTR.) *en*, *ent* (66), (PATK.) *en* (IO. II, 2), *ent* (i. m. 8), *en*, *ent* (i. m. 14);

¹ Dolgozatomban a következő — a szokásostól eltérő — rövidítéseket használom: AHLQV. (ms. példa mellett) = AHLQVIST, Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer wogulischen Grammatik. Helsinki. 1894.

AHLQV. (cht. példa mellett) = AHLQVIST, Ueber die Sprache der Nordostjaken. Helsingfors. 1880.

CASTR. = CASTREN, Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis.² St.-Petersburg. 1858.

CSERNY. = Языки и письменность народов севера. Часть I. Москва-Ленинград 1937. (Ms. nyelvtani rész.)

KANN. = KANNISTO—LIIMOLA, Wogulische Volksdichtung. SUSToim. CI.

MUNK. = MUNKÁCSI, Vogul Népköltési Gyűjtemény, I—IV. Bp. 1892—1921.

Cing. (KARJ.—TOIV.) *ənt* (412b), *ənd* (183a), *ən* (220b); Szav. *ənt* (901a), *ənd* (uo.), *ən* (913b); Szog. *ənt* (183a); DN. *ənt* (235a), *ənt* (1069b), *ənd* (9b), *ən* (191a), *ən* (183a); K. (PAAS.—DONN.) *ənt* (43), *ən* (174), *nt* (14); Kr. (KARJ.—TOIV.) *ənt* (153a), *ən* (235a), *nt* (9a).

Kel.: Trj. (KARJ.—TOIV.) *ənt* (*ǰ:sAəA*) (242a); V. *ənt* (19b), *ənt* (794b), *ənt* (*ilə wətkəllət*) (257b); Vj. *ənt* (62b), *ənt* (*o'n'lä'γəŋ'*) (190b), *nt* (654a).

Irod. ny.: *an*, *ant*.

Participiumi tagadósók

Ma n y s i. É.: (HUNF.) *átim* (VogF. 36), (AHLQV.) *atimet* (8), (MUNK.) *átim* (I, 1), du. *átimel* (I, 57), pl. *átimét* (I, 64), *átí* (IV, 170); *atä* (III, 415), *atä* (IV, 32); Szó. (KANN.) *āti* (I, 14), *átim* (I, 61); du. *átimiy* (I, 234), (*am tē·mm*) *ā·tim* (I, 144), pl. (*tēne xū'xi'pāp*) *ā·timt* (I, 243); FL. *átim* (I, 133), *átim* (I, 133).

Ny.: KL. (MUNK.) *ogtēm* (VNyj. 121), pl. *ogtēmét* (uo.); AL (KANN.) *ogtēm* (SUSAik. XXX₈, 22); P. (MUNK.) *ātīm* (VNyj. 248), *ogtīm* (III, 523), *atē* (VNyj. 248), (KANN.) *ātīm* (I, 91), *ātīm* (I, 10).

Kel.: K. (HUNF.) *atim* (NyK. IX, 60), (AHLQV.) *atim* (8), (MUNK.) *ogtim* (I, 169), du. *ogtimei* (II, 226), *ogti* (II, 237), *ogtim* [!] (VNyj. 199), (KANN.) *ōāti* (I, 121), *ōāti* (I, 36), (*təməl kβä:ləox*) *ōāti* (I, 42), *ōāti* (I, 173), *ōāti* (I, 168), (*ōä·məläť pəl*) *ōāti* (I, 176), *ōāti* (I, 172), *ōätəm* (I, 98), *ōätəm* (I, 170), *ōätəm* (I, 2), *ātīm* (I, 2).

Déli: T. (MUNK.) *ikēm* (IV, 352), pl. *ikēmīnēt* (IV, 351), *ikēm* (VNyj. 286), pl. *ikēmīnēt* (IV, 360), *ikēmēnēt* (IV, 368), *ikēm* (IV, 403), *āk*, *āki* (VNyj. 286), (KANN.) *ikəm* (I, 128), (*etām*) *ikəm* (I, 128).

Irod. ny. *atim* (ZULOV, Hurum mojt 8), *atim* (CSERNY., Man mojtanuv 9).

Ch a n t i. É.: (HUNF.) *antom* (NyK. XI, 190), (AHLQV.) *antom* (11), pl. *antomet* (41), (PAP.) *anta* (ONGy. 165), *anda* (ONyt. 43), *andām* (i. m. 4), du. *andamən* (i. m. 39), *antom* (ONGy. 24), *ändöm* (OM. 109), *ändöm* (i. m. 39), *ändöm* (i. m. 111), (ZSIRAI) *ändöm* (OH. I, 57); O. (KARJ.—TOIV.) *əndām* (943a), *əndām* (58b); Szin. (STEIN.) *antym* (OVd. I, 54), du. *antymən*, *antymən* (i. m. I, 12), pl. *antymət*, *antymət*, *antymət* (uo.); Kaz. *antom* (i. m. II, 112), (KARJ.—TOIV.) *antōm* (58a), *antōm* (712b), *antōm* (168a), *antōm* (738a), *antōm* (234a); Se. (STEIN.) *anta* (OVd. I, 261), (*šāt*) *anta* (i. m. I, 266), *antəm* (i. m. I, 288).

Déli: Ni. (KARJ.—TOIV.) *antōm*, du. *-mən*, pl. *-tōmət* (58a), I. (CASTR.) *endām*, *endem* (65), du. *endemgen* (66), pl. *endemet* (uo.), (PATK.) *indām* (IO. II, 106), du. *indamenən* (i. m. II, 130), pl. *indamet* (i. m. II, 30), *inda* (i. m. II, 124); Cing. (KARJ.—TOIV.) *əndām* (47b); Fil. *əndām* (58a); Kos. *əndām* (183a); D. *əndām* (800b); DN. *əndām* (47b), *əndām* (681b), *əndām* (58a), *əndām*, du. *əndāmənən*, *əndāmənən*, (*tott*) *əndāmənən*, pl. *əndāmət* (*əndāmət*), (*tott*) *əndāmət* (uo.); Szal. *əndə* (uo.); DT. *əndām* (942b); K. (PAAS.—DONN.) *əntām*, *ntām* (174), (*nəw*) *əntā*, (*söm*) *ntā* (1466); Cs. (KARJ.—TOIV.) *əntām* (751a); Kr. *əntām* (9b), (*mān*) *əntām*, (*min*) *əntāmənən*, pl. *əntāmət* (58a), (*əstrōk*) *əndām* (*mān*, *sər uertām*) (235a), *ntām* (58a).

Kel.: Szur. (PAP.—MUNK.) *entēm*; Trj. (KARJ.—TOIV.) *əntə* (152b), *əntə* (*uəw·i'zə:Aəm*) (550b), *əntə* (921a), *əntə* (582a), *əntə* (464a), (KARJ.) *əntə'm* (OL. 259; KARJ.—TOIV. 6a), *əntə'm* (581b), *əntə'm* (884a), *əntəm* (459b), (*išāA*) *əntə'm* (965a), *əntə'm* (*uəwA*) (58a), *əntəm*

(896b); J. (PAAS.—DONN.) *əntə* (21), *əntəm* (174); Ob *əntə* (194); Mj. (KARJ.—TOIV.) *əntə'm* (443a); V. *əntə* (58a), *əntə* (560a), *əntə* (992a), *əntə* (550a), *əntim* (58a), *əntim* (6a), *ənti'm* (943a), *əntimək'i* (58a); Vj. *əntə* (179b), *əntə* (*uéläyən'*) (653b), *əntə* (58a), *əntə* (58a), *ənti'm* (179b), *ənti'm* (238a), *əntim* (57b), *ənti'm*, pl. *əntimätəf*, *-tə* (58a), *ənti'm* (1012a).

Iroda. ny. *antom*, pl. *antomet*.

Mondatértékű tagadósók

Manysi. (HUNF. [KLAPR.] *akem*, *atim*, *atym* (nyelvjárás-megjelölés nélkül); É.: (MUNK.) *ātim* (I, 130), *āti*, *āti* (VNYj. 32), *at* (I, 164); Szo. (KANN.) *ātim* (I, 223), (*kāi*) *ātim* (I, 221); FL. *āt* (I, 74), *ātim* (I, 75).

Ny.: KL. (MUNK.) *ogtä* (IV, 317), *ogt* (VNYj. 121).

Kel.: K. (HUNF.) *atim* (NyK. IX, 57), (KANN.) *qāti* (I, 124), *qāti* (I, 30), *ä.·tī* (I, 188).

Déli: T. (MUNK.) *āki* (VNYj. 286), *āk* (IV, 345), (KANN.) *āk* (I, 128).

Irod. ny.: *afi* (ZUL'OV, Hurum mojt 4), *ati* (CSERNY., Lovintane mahhs kniga 89).

Chanti. É.: (HUNF.) *antom* (NyK. XI, 99), (AHLQV.) *antom* (47), (PÁP.) *andəm* (ONyt. 3), *andəm* (OM. 36), (ZSIRAI) *ändəm* (OH. I, 45); O. (KARJ.—TOIV.) *əndä'* (58a); Szin. (STEIN.) *əntym* (OVD. I, 57), *ənta* (i. m. I, 78); Kaz. (KARJ.—TOIV.) *əntä'* (58a); Se. (STEIN.) *anta* (OChr^I. 56).

Déli: Ni. (KARJ.—TOIV.) *əntä'* (58a); I. (CASTR.) *endam*, *endem* (117), (PATK.) *inda* (IO. II, 46); K. (PAAS.—DONN.) *əntä* (22); Kr. (KARJ.—TOIV.) *əntä* (577a).

Kel.: Szur. (PÁP.—MUNK.) *əntəm* (NyK. XXVI, 17); J. (PAAS.—DONN.) *əntə* (174); Ob *əntä* (194).

Irod. ny.: *antom*.

Imperativusi tagadósók

Manysi. É.: (HUNF. [REG.] *ul*, (SAT.) *vul* (VogF. 125), (MUNK.) *ul* (I, 9); Szo. (KANN.) *ul* (I, 14), *u-l* (*kinsi*) (I, 67); FL. *ul* (I, 76), *u-l* (*šāβyən*) (I, 80).

Ny.: KL. (MUNK.) *ul* (VNYj. 121); AL. (KANN.) *ul* (I, 319); P. (MUNK.) *ul* (VNYj. 248).

Kel.: K. (HUNF.) *ul* (NyK. IX, 130), (AHLQV.) *vijl* (178), *ul* (6), (MUNK.) *vel* (I, 167), (KANN.) *βəl* (I, 36), *βə-l* (*ölj'n*) (I, 97).

Déli: T. (MUNK.) *äl* (IV, 348), (KANN.) *el* (I, 323), *ε-l* (*peti*) (I, 129).

Irod. ny.: *ul*.

Chanti. É.: (HUNF.) *al* (NyK. XI, 107), (AHLQV.) *al* (5), *al* (13), (PÁP.—MUNK.) *äl* (NyK. XXVI, 17), (PÁP.) *alt* (ONyt. 11), *ält* (i. m. 154), *ant* (ONGy. 253), *al* (i. m. 80), *äl* (ONyt. 33), (ZSIRAI) *äl* (OH. I, 19), *ält* (i. m. I, 103), *äl* (i. m. II, 97), *ält* (i. m. II, 77), (REG.) *al* (i. m. II, 317), *äll* (i. m. II, 267), *alt* (i. m. II, 248); O. (KARJ.) *ä'l* (OL. 7), (KARJ.—TOIV.) *pl* (695a), (STEIN.) *äl* (2. szem. OVD. II, 135), *ält* (3. szem.), *äl'* (3. szem. mássalh. előtt, uo.); Kaz. (KARJ.) *q'ä* (OL. 7), (KARJ.—TOIV.) *q'ä* (574a); Szin. (STEIN.) *äl* (2. szem.) (OVD. I, 64), *äl* (3. szem.) (i. m. I, 74); Se. *ät* (i. m. I, 235).

Déli: (PÁP.—MUNK.) *el* (NyK. XXVI, 17); Ni. (KARJ.) *át* (OL. 7); I. (CASTR.) *at* (66), (PATK.) *at*; Cing. (KARJ.—TOIV.) *át* (443b); D. (PATK.) *ot*; DT. (KARJ.) *ot* (OL. 7), (KARJ.—TOIV.) *ot* (*kērēpi*) (966b); DN. (KARJ.) *át* (OL. 7, KARJ.—TOIV. 1086b), *át* (9b), *át* (178b); KK. (PATK.) *ot*; AK. *at*; K. (KARJ.) *ot* (OL. 7), (PAAS.—DONN.) *ot* (37); Kr. (KARJ.—TOIV.) *ot* (21b), *ot* (*mānā*) (9b), *ot* (172b).

Kel.: Szur. (CASTR.) *at* (66); Trj. (KARJ.—TOIV.) *at* (139b), *at* (*mānā*) (368a), *at* (178b), *at* (*i'ryā*) (1061b), *at* (OL. 7, 1062a), *at* (*mānā*:) (59a), *at* (*iā:ryayā, mānā*) (139b, 444a); J. (PAAS.—DONN.) *at* (163), *at* (*l'ol'a*) (203), *at* (97); V. (KARJ.) *at* (OL. 7), (STEIN.) *at* (FgrVok. 41), (KARJ.—TOIV.) *at* (7b); Vj. (KARJ.) *at* (OL. 7), (KARJ.—TOIV.) *at* (169a), *at* (*tšō:tšō*) (963b).

Irod. ny. *al*.

Az adattárba olyan alakokat is fölvettem, melyek csak bizonyoshangsúlyviszonyok közt, vagy csak bizonyos mondatfonetikai helyzetben fordulnak elő.

A tagadószók lehetnek hangsúlytalanok, pl. a chanti színjai nyelvjárásában az indicativusi tagadószó *at*, de hangsúlytalan helyzetben *ət* is lehet (STEIN., Ovd. I, 4). A serkáliban *ant* helyet *ant* alakot találunk hasonló esetben (i. m. I, 182), ugyanis itt az *ā*—*ə* ugyanannak a fonémnak a változatai. Az *ā* hang tipikusan hangsúlytalan helyzetben erősen redukálódik, ezért hangsúlyos helyzetben *ā*-nak, hangsúlytalan helyzetben *ə*-nek ejtik (STEIN., Ochr.² 37). — A tagadószók kaphatnak fő- vagy mellékhangsúlyt, ezt a körülményt az adattárban jeleztem.

Az igei eredetű tagadószók hangtani problémái

A magyar szakirodalomban SZINNYEI foglalkozik elsőnek módszeresen a finnugor tagadó ige kérdésével. Szerinte a manysi-chanti *verbum negativum* töve *a* lehetett (Nyr. XIII, 149—50). A mostani vokális kezdetű alakok finnugor eredetije *t*-vel kezdődött. A **te* ~ **de* formát a mordvin M. *ta*-imperativusi alak alapján következteti ki (i. h. 150). SIMONYI (Nyr. XIII, 248) véleménye szerint nehézséget okoz a szókezdő hang megállapításában az a tény, hogy az egyik szamojéd nyelvjárásban a tagadó ige töve *nji*-. Erre az utóbbira tekintettel, noha a manysi *vul v*-jét kellene előbb megmagyarázni — lehetségesnek tartja, hogy a tagadó ige a finnugorban és az ugorban is nazálissal kezdődhetett.

Utánuk érdemlegesen félévszázadig nem foglalkozik senki ezzel a kérdéssel. KLEMM 1927-ben megjelent „A létige szerepe a vogulban és az osztjákban” c. munkájában az obi-ugor tagadó igét *e*-, *a*-, a tavdaiban *i*-, *ä*-tővűnek következteti ki (NyK. XLVI, 383). Ezt FAZEKAS (Az egyszerű mondat fajtái az északi osztják nyelvben 35) és KÖVESI is elfogadja (Igemódok a vogulban: FgrÉrt. 11).

Próbáljuk megállapítani a megmaradt tagadó igealakokból előbb a manysi, majd a chanti tagadó ige tövét.

Az adattárban felsorolt adatok alapján a manysi indicativusi, participiumi és mondatértékű tagadószók közül a két utóbbi tőhangzójául **ā*-t következtethetünk ki (vö. WogVok. 1). De végeredményben mindezek tővokálisául mégsem tehetünk föl egyetlen hangot, mert ha az indicativusi tagadószók egyrésze **ā* előzményű is, a Szo., FL., AL. és P. alakok **e*-re utalnak

(vö. i. m. 16). A manysiban lehetséges * \bar{a} ~ * ϵ váltakozás (vö. i. m. 131 kk.), amely KANNISTO szerint ugyanerre az ósmansyi váltakozásra vezethető vissza (i. m. 133).

A P. nyelvjárásban a participiumi tagadószó \bar{a} stb. (* \bar{a}) hangja és az indicativusi tagadószó a stb. (* ϵ) hangja egy nyelvjáráson belüli váltakozást mutat. Ennek flexiós oka lehet, vö. pl. P. $\bar{n}\bar{o}\bar{a}\bar{k}s$ 'er stampfte', $\bar{n}\bar{a}\bar{x}s^{\bar{a}m}$ 'ich stampfte' (i. m. 131) (* \bar{a} ~ * ϵ); P. $\bar{n}\bar{a}\bar{l}\bar{m}\bar{l}$ 'auf dem flusswege, auf der mittleren fahrstrasse' (* \bar{a} : i. m. 4), P. $\bar{n}\bar{o}\bar{a}\bar{l}\bar{l}$ 'flussabwärts' (* ϵ : i. m. 17). Az AL. nyelvjárásban az indicativusi tagadószó tőhangzója a , a participiumé o . Ez a váltakozás is * \bar{a} ~ * ϵ -re vezethető vissza, pl.: AL. $\bar{n}\bar{a}\bar{x}s^{\bar{a}m}$ 'ich stampfte', $\bar{n}\bar{o}\bar{a}\bar{k}s$ 'er stampfte' (i. m. 131); AL. $\bar{l}\bar{a}\bar{p}\bar{s}t$ 'sie hatten platz', $\bar{l}\bar{o}\bar{p}s$ 'er hatte platz' (i. m. 131). A K. nyelvjárásban is kettősséget tapasztalunk: az $\bar{o}\bar{a}$ stb. hangoknak * \bar{a} az ósmansyi előzménye, de az a , \bar{a} hangokénak, melyek az indicativusi alakokban találhatók, csak az * ϵ -t tehetjük föl (vö. i. m. 23–4).²

Magyarázatlanul maradt mindezideig a tavdai participiumi alakok \bar{i} tőhangzója. Ennek előzménye * i lehetett (vö. i. m. 48). A manysiban van, sőt KANNISTO szerint az ósmansiban is volt * \bar{a} , * ϵ ~ * i váltakozás (WogVok. 145–46). Ez valószínűleg a ragozással magyarázható. A ms. 'enni' igének hasonló hangváltakozásai vannak, csak a tagadó igével azonos vokálisok nem ugyanabban a nyelvtani alakban fordulnak elő: TJ., TCs. $\bar{t}\bar{i}m$ 'ich esse'; $\bar{t}\bar{i}$ 'er isst'; TJ. $\bar{t}\bar{a}\bar{i}n$ 'iss'; $\bar{t}\bar{e}\bar{i}t$ (i. m. 41, 57, 145).

Nehézséget okoz az imperativusi tagadószó tővokálisának a megállapítása. Külön kell tárgyalnunk a többi tagadószótól, mert tőhangjai — északi \bar{u} -, nyugati u -, keleti \bar{o} -, déli ϵ - — együttesen nem illenek bele ugyanazon hang nyelvjárási megfelelőinek a sorába. STEINITZ (FgrVok. 41) finnugor alapon keresi az imperativusi alak tőhangzóját: msT. $\bar{a}\bar{l}$ (megjegyzi, hogy MUNKÁCSI adata fonetikailag bizonytalan), chtV. $\bar{a}\bar{l}$ stb., fi. $\bar{a}\bar{l}\bar{a}$ szerinte fgr. * \bar{a} -re vezethető vissza. Az * \bar{a} váltóhangja az * i a mdE. $\bar{i}\bar{l}\bar{a}$ alakban maradt meg. A msÉ. $\bar{u}\bar{l}$ és K. $\bar{w}\bar{o}\bar{l}$ nem világos.

KANNISTO adatai alapján a következőket állapíthatjuk meg a manysira vonatkozóan: egyedül a T. $\bar{e}\bar{l}$ alakot kapcsolhatjuk hangtanilag az indicativusi stb: tagadószókhöz, amennyiben a T. ϵ -nek * ϵ , tehát a fönt kikövetkeztetett ósmansyi hangváltakozás egyik tagja felel meg. A többi nyelvjárás tőhangzói sem ebbe a nyelvjárási sorba, sem váltakozó párjaiba nem illenek bele, és egymással sem hozhatók — kis kivétellel — nyelvjárásközi megfelelési kapcsolatba. A K. $\beta\bar{o}$ - nem lehet nyelvjárási változata az északi \bar{u} -nak, mert annak a KK.-ban $\beta\bar{o}$ - felel meg, pl. Szo. $\bar{u}n\bar{s}$ - ~ KK. $\beta\bar{o}n\bar{s}$ -; Szo. $\bar{u}\bar{y}$ ~ KK. $\beta\bar{o}\bar{r}$. A többi K. nyelvjárásban nem kap β -t (vö. WogVok. 119). A nyugati nyelvjárások tőhangzói közül a P. a Szo.-val szemben $\beta\bar{u}$ -szókezdetet mutat: $\bar{u}n\bar{s}$ - ~ $\beta\bar{u}n\bar{s}$ -, $\bar{u}\bar{y}$ ~ $\beta\bar{u}\bar{r}$ (uo.). Az AL. és KL. megjegyzik a Szo.-val: $\bar{u}n\bar{s}$ - ~ $\bar{u}n\bar{s}$ -, $\bar{u}\bar{r}$ ~ $\bar{u}\bar{y}$ (uo.). de nem tudhatjuk, hogy

² KANNISTO ugyan azt írja, hogy amikor e hang megfelelőjéül az AK.-ban \bar{a} helyett a található, az csak jelölési hiba lehet [a WogVok.-ban a K. nyelvjárások közül az AK.-ban fordul elő a , de KANNISTO és MUNKÁCSI szövegeiből legtöbbször nem derül ki, hogy melyik K. nyelvjárást jegyezték]. Föltételezhető azonban, hogy az általa föl-sorolt szavakban az AK. nyelvjárásba az a keveredés következtében került bele abból a nyelvjárási megfelelési sorból, amelynek a a kikövetkeztetett előzménye (i. m. 24). A jelölési hiba valószínűségét némileg csökkenti, ha nem is esik kellő súllyal a latba, hogy nemcsak KANNISTO, hanem MUNKÁCSI sem jelöl itt \bar{a} -t.

MUNKÁCSI följegyzése pontos-e, mert KANNISTO adat a két utóbbi nyelvjárásból nem áll rendelkezésre. A K. β - esetleg a K.-ban uralkodó hangsúlyviszonyoknak köszönheti hangalakját, de a hangsúlytalanodás lehetőségére választ a szövegekből nem kapunk. Hasonlóképpen nem tudom megnyugtatóan megoldani az északi \underline{y} és nyugati u [?] problémáját. Erre a következő — bár kétségtelenül nehezen bizonyítható — föltevést kockáztatnám meg. Az északi és nyugati manysiban *ul* a tiltás mellett a bizonyosság erősítésére is szolgál (l. lejjebb). Elképzelhető természetesen, hogy ez ellentétes jelentésváltozás eredménye (vö. FOKOS, A jelentésváltozásnak néhány különleges esete: NyK. LIV, 63 kk.). De az is föltehető, hogy volt, illetve van a manysiban egy erősítő, nyomósító szócska, mely (többek között) az imperativusi tagadószó nyomósítására szolgált. Hangalakjának hasonlósága megkönnyítette azt a folyamatot, amelynek következtében átvette az imperativusi tagadószó funkcióját. Elgondolásom szerint a nyelvjárási sortól eltérő tővokális esetleg így kerülhetett bele a tagadó ige rendszerébe.

A *chanti* indicativusi, participiumi (és mondatértékű) tagadószók tővokálisa É.: O. *p*, Ber., Kaz., Se. *ä*; Déli: Ni., I. (DN., DT., PAAS. K.) *ə*; Kel.: Szur. (Trj., J.) V., Vj., *ə*, az ezeknek megfelelő őschanti hang STEINITZ szerint **ə* (OstjVok. 89; 97).³

Az imperativusi tagadószók nyelvjárási sorában a következő tőhangzók fordulnak elő (csak PAAS., KARJ. és STEIN. adatait veszem hangtani szempontból figyelembe): É.: O. *p*, *ä* Se. *a*; Déli: J. (DN. *a*, DT. *o*, K.) *ä*; Kel.: Szur. (Trj., J.) *ä*, V., Vj. *ä* (STEIN., OstjVok. 96). KARJALAINEN jelölésében Ni. *ä*, Kaz., Trj. *g*, PAASONENÉBAN K., J. *ä* (i. m. 60). Ezeknek a hangoknak őschanti megfelelője STEINITZ szerint **ä* (i. m. 60, 96). KARJALAINEN **ä*-t következtet ki (OL. 7, 276). A föltevések nem állnak ellentétben egymással, mert a két hang között KARJALAINEN átírásában csak palatalizáltsági fokkülönbség van (vö. i. m. IX). A nehézség abban rejlik, hogy a déli nyelvjárásokban, a DF., K., Kr.-ban *o*-tőhangzót találunk. Mind KARJALAINEN, mind STEINITZ foglalkozik ezzel a problémával. Az előbbi (i. m. 7) szerint nem világos a hangváltakozás. Esetleg eredetileg külön palatális, külön velárisalakra lehetne gondolni. A DT. és a K. (Kr.) *o* ezek szerint *a* előzményű lenne, vagyis a palatális változat a nyelvjárások többségében, a veláris az említett dialektusokban általánosult. Szerinte AHLQVIST manysi *vyl*, *ul* és SZILASI *vél*, *ul* adatai — tekintve, hogy velárisoknak látszanak — támogatják a *chanti* veláris (mellék)formát (i. m. 8). STEINITZ az *o*-s alakokat úgy világítja meg, hogy a vachi nyelvjárásban a hangtörvény szerinti *äl* helyett veláris igék előtt *al* áll [az eddig megjelent anyagban ilyen adatra nem bukkantam; kár, hogy STEINITZ teljes gyűjtése még nem jelent meg], ennek alapján magyarázható lenne a déli nyelvjárások veláris alakja (FgrVok. 41). Ezt természetesen közvetlen egymásrahatás következtében földrajzi okokból nehéz elképzelni. Legföljebb az lehetséges, hogy a déli nyelvjárásokban is volt hasonló tendencia, mint a vachiban, és némelyikben palatális igék előtt is a veláris variáns állandósult.

Ha összefüggést keresünk a *chanti* indicativusi stb. alakok **ə* és az imperativusi alakok **ä* tőhangzója között, csupán annyit állapíthatunk meg,

³ Hangsúlytalan helyzetben a Ber., Kaz., Se., Ni. *ä*, O. *p*-ból *ə* lesz (STEIN., OstjVok. 89, 97), vö. Szin. *ət*, Se. *ənt* (STEIN., OVd. I, 164, 234). — KARJALAINEN a Ni., Kaz. nyelvjárásban *ä*-t ír (STEIN., OstjVok. 89, jegyz.).

hogy az **o* palatális illabiális redukált hang, az **ä* palatális illabiális teljes hang. A manysi tagadó ige tőhangzója **ä* ~ **ε* ~ **i* váltakozást mutat, amelybe az imperativusi alak (ha az északi és nyugati *ul* más eredetű) a T. alapján beletartozhatik. A kikövetkeztetett tővokálisok mindkét nyelvben palatális hangrendűek. Az imperativusi és egyéb igei eredetű tagadósók tőhangzója között a manysiban szabályos váltakozást, a chantiban valamelyes összefüggést találunk. Ezért nem merném teljes bizonyossággal állítani, hogy az obi-ugor nyelvekben külön tagadó és külön tiltó ige volt, mint SZINNYEI, KLEMM, MISTELI, FAZEKAS stb. vélik, bár az ő nézetüket támogatja HAKULINEN is, aki külön tagadó és tiltó igét tesz föl a finnben (SKRK. I, 226).

Az igei eredetű tagadósók alaktani tárgyalása

A manysi indicativusi tagadószó tőhangzójához, a tavadai nyelvjárás kivételével, mindenütt *t* elem járul. Erről a képzőről többféleképpen vélekedtek. SZINNYEI mom. intenzív képzőnek tartja (Nyr. XIII, 148). KLEMM "A létige szerepe az osztjákban és a vogulban" c. cikkében több lehetőséget sorol föl (NyK. XLVI, 393): a *t* lehet gyakorító képző (vö. i. h. XXXIV, 68), mozzanatos-intenzív képző (vö. i. h. 218). Végül is KLEMM, úgy látszik, mozzanatos-intenzív képzőnek tartja, mert a következő lapon már (i. h. XLVI, 394) a ms. *at* tagadószót csak mint a tagadóigének ezen képzővel képzett egyes 3. szem. alakját említi. A *t* gyakorító képző rögtön kiesik a KLEMM felsorolta lehetőségek közül, ő ugyanis az *-nt-* gyak. képző denazalizációjával magyarázza a *t* képző létrejöttét. MUNKÁCSI több helyen beszél ugyan arról, hogy többek között az *-nt-* hangsoportból eltűnhetik a nazális (VNGy. II₃ 573, 744); az É. (VNYj. 7), KL. (i. m. 103), AL. (i. m. 155), P. (i. m. 234), K. (i. m. 189—90), T. (i. m. 259) nyelvjárásokban találunk erre példákat, de ezekben is bizonyos esetekben megmarad az *n*. Az *at* indicativusi tagadószónak *nt-*s alakváltozata azonban a manysiban nincs. Ennek föltevésére csak a megfelelő chanti *ant* alak adott alapot, szerintem be nem bizonyítottan.

Tárgyalt képzőnk lehetne momentán deverbális képző (vö. LEHT.: SUSToim. LXXII, 326): a fgr. **tt* deverbális momentán igeképző folytatója. Meggondolkoztató azonban, hogy az imperativusi tagadószó képzője szintén momentán (l. lejjebb). Az indicativusi tagadószó *t* képzője inkább a *-t-* deverb. causativ igeképzővel látszik azonosnak. Ennek ősuráli megfelelője **tt* deverb. causativ igeképző, de mint LEHTISALO megjegyzi, az általa fölhozott példák egy része lehet **t* folytatója is (i. m. 323).

Külön kell beszélnünk a T. nyj. indicativusi tagadószaváról: (MUNK.) *ä*, (KANN.) *ä*. Ugy látszik, ez maga a pusztá ige. A participiumi alakok arra engednek következtetni, hogy eredetileg **k* ~ **γ* képzővel volt ellátva (l. ott). Ennek semmi nyoma a kérdéses szóban; még hehezet alakjában sem jelölik a gyűjtők. Az északi nyelvjárásokban az állító igeragozásban megvan ugyan az említett praesensképző, de a tavadai nem ismeri az affirmatív alakokban sem, mert itt *-nt-*, ill. *-l-* használatos e célra (VNYj. 290). A kérdést eldönteni nem tudom. A probléma fölvetését — mint említettem — a participiumi alakok tették szükségessé. KLEMM ugyanis ezeket a tagadóige fgr. **k* ~ **γ* gyakorító képzős származékának tartja, úgy, hogy a *k* itt praesens-jelül szolgálna (NyK. XLVI, 393).

A participiumi és mondatértékű tagadósók képzőjét együtt tárgyalom, tekintettel azonosságukra, illetőleg a képzésmód hasonlóságára. MUNKÁCSI magyarázatát az *ātīm*-ről (VNyj. 110), melyet KLEMM is elfogad (NyK. XLVI, 393), nem tarthatjuk helyesnek. Eszerint a kérdéses szó *-t*-je (a *chanti antom -nt*-jéből kiindulva) *-nt*-ből keletkezett. Mint az indicativusi tagadósó esetében láttuk, ott a *ms. at -t*-jét tekintették mindketten *-nt*-ből valónak. Éppúgy, mint ott, itt sem láthatjuk bebizonyítottnak ezt a föltevést. Szerintem a manysi participiumi tagadósó *ātīm* és nyelvjárási változatai a tavdai kivételével ugyanazzal a *t* deverbális causativ igeképzővel vannak ellátva, mint az indicativusi tagadósó, vagyis a participiumképző az indicativusi alakokhoz járul. A szóközépi *-t*- valószínűleg az utána következő *i* hatására palatalizálódott, pl. *ēt* 'éjszaka', *ētīmi* 'beesteledik'. A nyugati nyelvjárások AL. és P. adataiban a *-t^s*- szabályszerű változata az északi *-t*-nek, pl. Szo. *βātīm* ~ P. *βēt^sm*- (WogVok. 105).

De térjünk át a tulajdonképpeni participiumképző tárgyalására. A *ms. ātīm* stb. alakok *-m*-je igenév-képző, amint KLEMM megállapítja (NyK. XLVI, 393). Ez ősuráli **m* deverbális nomenképzőnek felel meg, melynek a manysiban lehet *-m* (nomen acti vagy actionis) (LEHT.: SUSToim. LXXII, 99) és *-im* alakja (i. h. 101). Az *-m* képzős igenév lehet állítmány, amelyen a 3. személy többnyire jelöletlen (i. h. 99—100; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 430—31); ez megfelelne az *ātīm* előfordulási módjának. Az *-im* alak passivumi természetű, ez is szerepelhet állítmányként (LEHT.: SUSToim. LXXII, 100—1; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 429). Alakilag mindenképpen az *-im* képzővel kellene azonosítanunk az *ātīm* második szótagát, de passivumi funkciója nincs.

Összegezve: az *-m* kétségtől kivül igenévképző az *ātīm* stb. szavakban, a megelőző *i* stb. eredete, funkciója nem világos.

A participiumi tagadósók között *ātīm* stb. mellett egyes nyelvjárásokban találunk rövidebb alakokat is. Így az északiban *ātā* stb. a Szo. nyelvjárásban *āti*, a nyugatiak közül a P.-ben *atē*, a keletiek közül a K.-ban *ogti* stb. tagadósókat is. A mondatértékű tagadósók között pedig: É.: *āti*, FL. *āt*; Ny. Kl. *ogt*, *ogtā*; Kel. K. *gāti* alakokat. Ezek a tagadó ige *-i*, *-ā* képzős igenévi alakjai, amint KLEMM megállapítja (NyK. XLVI, 393; vö. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 417). Szerinte ez az igenévképző néha lekopott a manysiban, mint olykor más szóvégi *-i* is (NyK. XLVI, 393). Így lenne magyarázható a FL.-i *āt* és KL.-i *ogt*. A *t* palatalizációját valószínűleg ezekben az alakokban is az utána következő palatális magánhangzó okozta.

Idetartozik, ha funkciójában nem is követi a participiumi és mondatértékű tagadósókat, a csak az északi (Szo., FL.) nyelvjárásokban előforduló *atīn-ke*. Érdekessége, hogy csak a *-ke* föltételes partikulával együtt található. MUNKÁCSI azt írja ugyan róla, hogy továbbképzett szó (VNyj. 32), de bővebben nem magyarázza. Szavunk képzője valószínűleg az uráli eredetű *-ŋ* deverbális nomenképző (vö. LEHT.: SUSToim. LXXII, 141). SZABÓ DEZSÓ szerint az *-ŋ* előtti hangzó nem jelentős elem (NyK. XXXIV, 421). MUNKÁCSI (VNyj. 46) szerint *-ŋ*, *-iŋ*, *-əŋ* végződésű melléknévi igenév az „ének nyelvében” fordul elő (példáim nagy része onnan is való). Tehát, mint láttuk, *atīn-ke* képzési módja olyan, mint a participiumi és mondatértékű tagadósóké, vagyis a tagadó ige indicativusi alakjából képződött igenévképző segítségével a *-t*- palatalizációjával.

A tavdai participiumi és mondatértékű tagadósók: *īkam*, *āki*, *āk* némileg más képet mutatnak, mint egyéb nyelvjárások megfelelő alakjai.

Az igenévképző itt is *-m*, *-i* ugyan, de ezek a tagadó ige fgr. **k ~ *γ* (praesens-jelül szolgáló) gyakorító képzős származékához járulnak. (MUNKÁCSI tévesen nyomatékositónak tartja az *i*-t [VNyj. 286].) Az *-i* képző néha itt is lekopott, mint *āti* > *āt* esetében láttuk, s maradt *āk* (KLEMM: NyK. XLVI, 393). Ha ez a vélemény helytállónak bizonyul, akkor ez azt jelentené, hogy ebben a nyelvjárásban is hasonló módon képezik a tárgyalt tagadószókat, mint a többiben, vagyis a tagadó ige tövéhez járuló képzőhöz — mely praesens-jelül szolgál — kapcsolódik az azonos igenévképző.

Az *ikām* többese az *-η* képzővel továbbképzett tőből való (uo.): *ikāminēt* (a *-min* képzőről l. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 442). A chantiban is megtaláljuk ezt, ahol az *-em* igenévképző összetett alakja *-man*; csak a folklór nyelvében fordul elő (STEIN., OVD. I, 230). Ezért az *ikāminēt* többes alakot megőrzött régiségnek tekinthetjük az *ātīmat* alakokkal szemben.

A *chanti* indicativusi tagadósók között (*ant* stb.) *t* nélküli alakokat is találunk. A kutatóknak ez már rég föltűnt. HUNFALVY a manysira való hivatkozással eredetibbnek tartja az *ant* alakot (NyK. XI, 107). SIMONYI az *an* formát az *ant* kopott változatának magyarázza (Nyr. XIII, 248). A *t* nélküli alakok a keletiek kivételével a többi nyelvjárásban előfordulnak. Általában nem lehet szabályt megállapítani, hogy milyen szókezdő hangok előtt áll *an*, *ant* stb. PÁPAY gyűjtésében pl. ugyanazon hangok előtt állhat mind a két forma. Csak annyit mondhatunk biztosan, hogy vokálisok előtt legtöbbször az *and* alakot találjuk, de olykor *ant* is előfordul. STEINITZ megfigyelése szerint a serkáli nyelvjárásban *an* áll *m*, *n*, *ñ*, *l*, *r*, *j*, *w* és *χ* előtt (OChr¹. 71; OVD. I, 203). — Az utóbbi nyelvjárásban az énekek nyelvében előfordul hogy *ə* toldalékhangot kapnak egyes szavak (i. m. I, 213), az *anə* indicativusi tagadósót is ilyen alaknak tekinthetjük.

Az indicativusi tagadósó tövokálisához ezek szerint *-nt*-képző járul. Egyetérthetünk SZINNYEINEK és KLEMMNEK a nézetével, mely ezt a fgr. **nt ~ *nd* gyakorító képző folytatójának tartja. Az *nt* frequentativ képző nem gyakori (SCHÜTZ: NyK. XL, 4–5). KLEMM szerint a tagadó ige tövéhez járulva praesens-jelnek tekinthetjük (NyK. XLVI, 393). A képző a manysiban is megvan. A tadvai nyelvjárásban az *nt*-t az egytagú igék praesens képzésére használják (VNyj. 290; Nyk. XXXIV, 68). Elképzelhető tehát, hogy a chantiban is praesensképzésre szolgált, a tagadó ige jelen idejének képzésére.

A mondatfonetikai helyzettől függő alakváltozatok magyarázatát I. lejjebb. Itt csak a nyelvjárás jellegétől függő variánsokat említem meg. A színjaiban *n* nélküli az indicativusi tagadósó: *qt*. Ezt a nyelvjárást ugyanis jellemzi a denazalizáció (STEIN., OVD. I, VII). A déli és keleti nyelvjárásokban *ə*+nazális vagy liquida helyett gyakran szonáns nazálist vagy liquidát ejtenek (STEIN., OChr¹. 16), ezzel magyarázhatók a déli K., Kr. és a keleti Vj. *nt*, *ñnt* alakok.

Az indicativusi tagadósóként is használatos északi *anta* és keleti *əntə* tkp. nomenverbumok. (Tárgyalásukat l. a participiumi tagadósók között.)

A *chanti* participiumi és mondatértékű tagadósók történeti szempontból nézve a tagadó ige indicativusi alakjából képzett igenevek. Közülük az É.-i *anta* és Kel.-i *əntə* vokális végződését a **γ* deverbális nomenképzővel lehetne magyarázni. SCHÜTZ szerint ez az északi chantiban *-a*, *-ə* alakban maradt fenn, de alig egy-két példa van rá (NyK. XL, 70). A manysiban

a fenti képzőből *-i*, *-ä* lett (SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 417—18, 420). Ezek, mint láttuk az *äti*, *äü* stb. igenévi alakokban vannak meg. A képzés módja tehát mindkét nyelvben ugyanaz. Ha a **γ* azonos a fgr. **k* ~ **γ* praesens képzővel, akkor az obi-ugor nyelvek ugyanúgy képzik egyik tagadó igenévi alakjukat, mint a mari, udmurt, komi tagadó nomenverbumok (vö. SET.: SUSAik. II, 63—64, 65—67). — A keleti *anta* az északi *anta* megfelelője, éppúgy, mint *ant* az *ant*-é. — A tárgyalt igenevek az északi nyelvjárásokban szerepelhetnek mint indicativusi és mondatértékű, a déliekben mint participiumi és mondatértékű tagadósók, a keletiekben pedig indicativusi és mondatértékű tagadósóként. Míg az indicativusi és participiumi tagadósók között nem gyakori az alkalmazásuk, addig a mondatértékű tagadósók között ezek az alakok az általánosak. A keleti jugáni nyelvjárásból viszont más tagadó igealakot nem is ismerünk. — STEINITZ megállapítása szerint *antym* és *antom* azon kevés szó közé tartozik, amelyeknek második szótagjában *y* illetve *o* előfordul (OVd. I, 188).

M a n y s i, c h a n t i. Az imperativusi tagadósó *l*-je képző. SZINNYEI azonosnak veszi az *-l* momentán vagy intenzív képzővel (Nyr. XIII, 148—49). Ez a vélemény szerintem elfogadható. A manysiban és a chantiban is van *-l* momentán képző, amely az ósuráli **l* deverbális momentán inchoativ ige-képző folytatása (LEHT.: SUSToim. LXXII, 167). A chantiban ennek a különböző nyelvjárásokban a következő képviselőit találjuk: É.: O. *l*, *l*, Kaz. *l*; Déli: Ni. *l*, DN. *l* (*l*), K. *l*; Kel.: Trj. *l*, V., Vj. *l* (vö. Toiv.: FUF. XX, 71). *-lt* végződés csupán az északiban fordul elő az *-l*-es alakok mellett. A *-t*-nek STEINITZ szerint személydifferenciáló szerepe van (vö. OVd. II, 135), de ez nem bizonyítható minden esetben meggyőzően (l. lejjebb).

SZINNYEI szerint a manysi *ul* a sg. 3. személyű **ule* kopott végű maradványa (Nyr. XIII, 149). A végvokális föltételezését a chanti nem támogatja.

A tagadósók mondattani tárgyalása

I. Az állítmány tagadása

1. Kijelentő mondat.

- a) az állítmány *verbum finitum*.
- a) *indicativusi* tagadósó.

Az indicativusi tagadósó helye rendszerint a tagadott állítmány előtt van, amely bármelyik ragozott alakjában állhat. Az állítmány helye jellegzetesen a mondat vége állító és tagadó mondatokban egyaránt, úgyhogy az ettől eltérő eseteket, amelyek nagy többségükben a manysi felszólozvai és tavadai, a chanti déli nyelvjárásaiban fordulnak elő, nem tekinthetjük az obi-ugor nyelvekre jellemzőnek. Tehát a tagadott állítmányt általában minden egyéb mondatrész csak megelőzheti. — A tagadósó nem befolyásolja a mondat szerkezetét, a példamondatok tagadósó nélkül affirmatív mondatként éppúgy előfordulhatnak.

M a n y s i. É.: *tarēs at väre'im* 'akadályt nem okozok' (MUNK. IV, 326); Szo. *βē-sitēyn, at βē-sitēyn, ḥ-leen kī-βerd!* 'Dauerst du aus (oder) dauerst du nicht aus; (so) sei (hier) drin!' (KANN. I, 136); *versben is ugyanezt a szórendet találjuk: Szo. ēt at iōryβlilum χ̄atal at iōryβlilum* 'In der Nacht vergesse

ich dich nicht, am Tage vergesse ich dich nicht' (i. m. 270); FL. *ēlal kχāp a't lā kβi, iγβ a't lā kβi i ēl a't lā kβi* '... fährt das Boot nicht vorwärts, rückwärts fährt es nicht und vorwärts fährt es nicht' (i. m. 103), *šō-pərt a-t iōχtā'zt* 'Es kamen keine Birkhähne' (i. m. 106).

Ny.: KL. *tinā at khanšilēm* 'értékét nem ismerem' (VNYj. 122), *nāu rušnišā khōšēn qmiltux, maššā at woqyēn* 'te oroszúl tudsz beszélni, vogulúl nem értesz' (i. m. 118–19); AL. *jēsēmnā at pāti* 'на умъ не падеть' (i. m. 179), *pisālēl at khajwēs* 'не попалъ ружьемъ, rosszúl czéltott, a puska nem érte' (i. m. 178); P. *jēren joχti, jēren at joχti* 'talán jön, talán nem jön' (i. m. 248), *il a't nōββi, pēr a't nōββi* 'Sie bewegt sich nicht vorwärts, bewegt sich nicht rückwärts' (KANN. I, 91).

Kel.: K. *oχšā ogt ānšam* 'nincs pénzem' (VNYj. 220), *tēpəl tē'p qātəmna a't ka'šβā* 'Der Speise essende Mensch weiss es nicht' (KANN. I, 120).

Déli: T. *elpəl moŋ piš ānčukānu sapēr jörtēl ā khāšēltqst* 'Régebben a mi ósatyáink nem vegyültek egybe az orrosszal' (MUNK. IV, 407), *intām jōu, intām ā jōu* 'lehet, hogy jön, lehet, hogy nem' (VNYj. 287).

Irod. ny.: *Манав элмхоласыг ат лобынтасаныл* 'за людей не считали' Папанин, Полюст 7.)

Chant i. É.: O. *pn' sittəm* 'en ehdi, minulla ei ole aikkaa, не успью' (KARJ.—TOIV. 886b); Kaz. *ī se'mē'm ān' kāA* 'toisella silmälläni en näe' (i. m. 464b), *šo'mē'm ān' iōχtāA* 'voimani eivät riitä' (i. m. 943a).

Déli: Cing. *mentā nērəm, ənt mənəm* (i. m. 594b), *χui mənem iūrāχ, neŋ mənem iūrāχ ənd ūvām* 'en tiedä mennä kosimaan' (i. m. 183a); Szav. *pāχāndā sēmēnāt, tāχāndā pāvēnāt ənd ūvānāŋən ənt χūvāndāŋən* 'sind deine augen ausgebrochen, deine ohren — —, da du mich nicht gesehen hast' (?) (i. m. 901a); Szog. *iūrāχ ənt ūvən* 'du weisst nichts' (i. m. 183a); DN. *rūvā ənd ē-yattā'm* 'en usko venäläistä' (i. m. 19b), *əmb ənt kātəptət* 'собака не имеется' (i. m. 460a); Kr. *tištəm, ən mənām!* 'paskannan! kusen!' (i. m. 1029a), *tiut ənt ūvōt* 'ei ottanut tulta (pyssy)' (i. m. 1029a).

Kel.: V. *tə rāk ənt ēnəmpəl'* 'leipää, viljaa ei täällä kasva' (i. m. 794b); Vj. *pānāt ārišāt pānāt nnt ārišāt* 'muutamat särkyivät, toiset eivät' (i. m. 654a), *pnpāmunhāđ ānā tā kō'kēl'təmā'm, ənt ānāsi'm* 'koettelin ja koettelin avata solmua, en saanut avatuksi' (i. m. 456a).

Irod. ny.: *Burzuj an ropites, ar voh tajs* ['A burzsuj nem dolgozott, sok pénze volt'] (KARHER, Hantь bukvar 58).

Minden nyelvjárásban találunk csekély számban olyan tagadómondatot, amelyben az általános szórendtől eltérően az indicativusi tagadószó a tagadott állítmány előtt áll ugyan, de ez a szerkezet nem a mondat végén van, hanem különböző mondatrészek következhetnek utána.

Manysi. É.: Szo. *βāssij at pō'tərvi pōrnē nū'pəl* 'Er spricht garnicht zu der Por-Frau' (KANN. I, 212); FL. *ēlm kχōla sn at ūnlaβe ti mā* 'Dieses Land wird nicht von Menschen bewohnt' (i. m. I, 196).

Ny.: KL. *at-khañkhā at nqmsi ām-mqšām* 'senki sem gondol én felölem (tkp. én értem)' (VNYj. 122); P. *sus at khoiwēs alē-khum* 'a jávort valahogyan nem találta (a nyíl)' (i. m. 246), *qte-khum at šeleim vāruχ* 'sehogy sem tudom megcsinálni' (uo.).

Kel.: K. *ogt mēni pō vuornē* 'nem megy föl az erdőbe' (i. m. 203), *kum mənəs βōrnā, a't kōnt L's nēnā* 'Der Mann ging auf die Jagd, hörte nicht auf die Frau' (KANN. I, 116).

Déli: T. *ā khalas in-pel* 'még most nem halt meg' (VNyj. 282), *ux-vail ā khašant mānšiniš* 'éppenséggel nem tud vogulúl' (i. m. 284).

Chanti. Déli: *man en mendam man tagem-iva* 'Én nem megyek el helyem-ről' (MUNK.: NYK. XXVIII, 6 [PATK.]); I. *Tigde ent jít jianem* 'Hierher kommt die Schwester nicht' (PATK., IO. II, 8); Szav. *tünəpái, xüvəpái en mos mənəm* 'diesen überfluss brauche ich nicht' (KARJ.—TOIV. 913b); DN. *mān ent pəttā'm təuätte't, it ūbəttere'mvā en nō'xtət* 'en pelkää häntä, hiuskarvanikaan ei liiku, värähdä' (i. m. 1086b); Kr. *kəntāštā ent mōst ātaŋ* 'осердиться не надо былобы' (i. m. 412b).

Kel.: V. *iūγāt ənt ilə ʷətkəllāt* 'puut (halot) eivät syty' (i. m. 257b).

Az indicativusi tagadószó igekötős ige esetében az igekötő és a tagadott állítmány között áll.

Manysi. É.: *ākwā takkātä naurēm kwon at tārātītā* 'A nénije nem ereszti ki magában a gyermeket' (MUNK. I, 34); Szo. *tā.βai iū.β at šāl.əs* 'Er selbst trat nicht hinein' (KANN. I, 243); FL. *mənukōika iōlnō'p.pm, nōkχ at βērmeχāti* 'ein Waldgeist ist (in das Braunmoor) hinabgesunken (und) kann sich nicht heraufarbeiten' (i. m. 192).

Ny.: KL. *khatél tar at wokhti* 'a nap át nem látszik' (VNyj. 115), *possā kitān šāmā kwān at vājlijā* 'a két kesztyűről (tkp. a kesztyű kettőről) le nem vette szemeit' (i. m. 104); P. *nālā ša'irəppogal kwān at šēti* 'nem jön ki a nyele a fejszéből' (i. m. 243), *iūβ a't ta'tiləm* 'ich bringe ihn nicht nach Hause' (KANN. I, 90).

Kel.: K. *pāsən mōtānəl el oqt sēti* 'az asztal nem mozdul ki helyéből' (VNyj. 192), *noŋk ă't lešteslən* 'Würdest du mich nicht herauffegen' (KANN. I, 310, A.), *ə'səmpūtputə iān oāt kua'ni* 'nimmt sein Kessel heisses Wasser kein Ende' (i. m. I, 179, B.).

Déli: T. *nounmi il ā tārtilēm* 'téged el nem bocsátlak' (VNyj. 286), *iil ā iōxtānt* 'er kommt nicht hin' (KANN. I, 129).

Irod. ny.: *noŋh at kvali* ['nem kel föl'] (CSERNY. 186).

Chanti. É.: Se. *ij xū-jət no.χ ənt t5-təs* 'Der Mann stand nicht auf' (STEIN., OVD. I, 235).

Déli: I. *mettena sēm noχ ent edemet* 'der Blick kann nicht emporgehoben werden' (PATK., IO. II, 120.)

(Folytatása következik).

K. SAL ÉVA

A magyar ház háttéréből

(*Kontyoskunyhó, finn k o t a, ház, lak, szállás, sátor*)

Hogy a magyarságnak idejövetelekor valami különleges, csak reá jellemző, másokétól különböző háza volt, amelyet úgy kellene megjelölni, hogy „ősi magyar ház”, az természetesen romantikus elképzelés; erről nem érdemes beszélni. Ezzel szemben nem tagadható, hogy a magyarnak volt háza már ősidóktól fogva. Hogyne lett volna! Volt miben laknia: erről tanúskodnak különféle építkezési szavaink, elsősorban maga a *ház* szavunk. Ennek a háznak kutatása nem fölösleges, mégha kevés fogódzónk van is a nyelv adta támpontokon kívül.

Ebből a szempontból figyelmet, illetőleg megvitátást érdemelnek azok a néprajzi elméletek, amelyek népi építkezésünk történetében finnugor kapcsolatokot és hagyományokat véltek megállapíthatni. Ezeknek az elméleteknek első felvetője, sőt olyan tekintély, akitől további ösztönzések indultak ki, HERMAN OTTÓ volt nálunk. Ezért kell vele kezdeni a magyar ház finnugor vonatkozásairól szóló tájékoztatásunkat. A néprajzban a finnugor vonatkozások kérdése rendszerint a történeti háttér kérdése (akárcsak a nyelvészetben is). Ha a magyar néprajz nemcsak művelődéstörténet, hanem etnológia is akar lenni, tehát a jelenségek eredete és magyarázata iránt is érdeklődik, akkor a természetszerűleg adódó finnugor vonatkozásokat sem hanyagolhatja el, sőt kapva kap rajtuk, mert azt reméli, hogy általuk messzebbre villanthat be múltunkba. Az építkezés a finnugor néprajznak egyik leginkább kiművelt területe; vizsgálata régibb időben indult meg mint a halászat kutatása, amelyből a magyar tudomány is kivette a maga részét. Irodalmának tanulmányozása még akkor is tanulságos és szükséges, ha egyébként a magyar ház előzményeinek nyomozásában mégoly kevés közvetlen haszon származnék is belőle.

1. Herman Ottó elmélete

1898-ban, abban az évben, amely a magyar néprajz története szempontjából JANKÓ JÁNOS chantiföldi kutatásai révén vált emlékezetessé,¹ Jankónak a halászat kutatása kérdésében elődje és egyúttal ellenfele, HERMAN OTTÓ, érdekes finnugor elmélettel lépett a nyilvánosság elé. Kevéssel azután,

¹ L. megemlékezésemet: Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője. NyK. LV. (1953).

hogyan JANKÓ a magyar ház eredetéről felnémet elméletet vetett fel,² HERMAN ebben a kérdésben is rajta túltenni igyekeztén, az éppen akkor Szibériából hazatért ifjú kutatójában, JANKÓÉVAL homlokegyenest ellenkező finnugor magyarázatát adta a magyar ház eredetének. Ezzel a perzsa irányú tapogatózások (HUSZKA JÓZSEF, 1895) meg a német szempontok érvényesítése után a finnugor elmélet kezdeményezőjévé vált.

Előbb a Természettudományi Közlönyben, azután külön füzetben „A magyar ősfoglalkozások köréből” címmel 1899-ben megjelent tanulmánya végső eredményeit az utókor nem fogadta el — éppen úgy, mint JANKÓ megállapítását sem³, — mégis annyi felszívódott belőlük a tudományos közvéleménybe, annyira itt kísért ma is főként a finn *kotával* kapcsolatos tétele, hogy lehetetlen tovább jutni e kérdésben, amíg egyszer élesen szembe nem fordulunk vele. Egyébként ennek a munkának a jelentősége, kivált ha nem néprajzi értelmezéseinek dús természettudományi képzelettől irányított evolúcionista gondolatfűzését, hanem leírásait nézzük, nem volt csekély. Valósággal felfedezte számunkra pásztorépitményeinket. Élvezetessé teszi maga a tárgy, s azután mindaz, ami HERMAN OTTÓ egyéniségéből van benne: a bámulatosan friss megfigyelőkészség és tudós kíváncsiság a természet s az emberi élet és művelődés színpompás világában. Néprajzi íróink sohasem késlekedtek elismerni HERMAN OTTÓ úttörésének az érdemét sem a magyar halászat, sem a pásztorokdás megismertetése terén.

Elmélete két vonalon is levezeti a magyar parasztház keletkezését. Az egyik útvonal (amint ő nevezi „ágazat”) a pásztorok enyhelyeitől indul el s a kiskunok tetővel fedett cserényétől jut el a szokottabb épületfélésekhez; a másiknak kiindulása hazai földünkön kívül: a finn *kotánál* van; a fejlődés nálunk nádkunyhók alakjában folytatódik s megy át a négyszögletessé vált kontyoskunyhótól a nyergestetejű csőszkunyhóhoz és putrihoz s onnan a földből kiemelkedve végcéljához: parasztházainkhoz. Bennünket most csak ez az utóbbi ágazat s annak is csak az eleje érdekel, az a kapcsolat, amely az alföldi nádkunyhók és finnugor analógiáik között észlelhető. Az egyenesvonalú fejlődésnek ráerőltetése a magyar parasztház múltjára máskülönben nélkülözi a valószínűséget és életszerűséget; ma már légüres térben való etnografizálásának tűnik fel. De a kontyoskunyhó-elmélet előtt gondolkodóba eshetünk. Vajjon nem lehetséges-e, hogy ennek a pásztorhajléknak a régiségben megfelelt a *kota*, vagyis hogy a kontyoskunyhó — mint HERMAN OTTÓ vélte — a *kotából* származott?

Hogy az egyeztetésnek mi volt az alapja, akkor értjük meg, amikor a könyvecskében azt olvassuk (15. l.), hogy HERMAN OTTÓ a „magyar ház sejtje felé” RETZIUS svéd szerző „Finland” című 1885-ben megjelent könyve vezette. Forgatta ezt már a magyar halászat tanulmányozásakor is, mert halászati művében a pákász nádkunyhójával együtt említi a finn *kotát*, „amely azonban — írja ott — fenyőrudakból készül” (A magyar halászat

² JANKÓ JÁNOS: Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja (MATLEKOVITS S., szerk.; Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. V. köt. Bp. 1898), 942—944. l.

³ Hermanhoz I. GYÖRFFY ISTVÁN: Pásztorépitkezés a magyar Alföldön (Gy. I. munkái II: Magyar falu, magyar ház. Bp. 1943) 198—199. l., VAJKAI AURÉL: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Bp. 1948. 15. l. — Jankóhoz I. BÁTKY ZSIGMOND: „Felnémet” vagy „álfelnémet” magyar ház? NéprÉrt. 1931. Ua.: Még egyszer „felnémet” vagy „álfelnémet” magyar ház? Uo. 1932.

könyve. I. köt. 1887, 470—471. l.). RETZIUS munkájában találta meg AHLQVIST kutatásainak eredményeit a *kota* tárgyi és nyelvi rokonságáról, ősiségéről.⁴ De bár ismert még más forrásmunkákat is (HEIKEL és MEITZEN akkori neves tanulmányait), összehasonlításai során voltaképp állandóan csak a finn meg a magyar kunyhók közti analógiákra volt tekintettel, a többi finnugor, pl. lapp és obi-ugor épületeket a *kota*-kérdésben már nem vizsgálta meg; elméletét tehát jogosabban illeti meg a finn-magyar, mintsem a finnugor általánosító meghatározás.

1. kép. Kontyoskunyhó.

(Herman Ottó: *Ösfoglalkozások*. Matlekovits S.: Magyarország közgazd. és közműv. állapota stb. V. köt. Bp. 1898. 695. l., XV. ábra.)

HERMAN gondolatait nem a *kota* és *ház* szavak nyelvészeti megfelelése irányította a tárgy felé — hiszen AHLQVIST ebben a kérdésben még nem látott tisztán és BUDENZ egyeztetése később vált általánosan elfogadottá. HERMAN az AHLQVIST emlegette finnugor ősiség és elterjedés tényein kívül formai kritériumok és funkcióbeli egyezések indították a ház-kérdés finnugor vonatkozásainak kutatására (1. kép). Formai kritériumai: az alföldi nádkunyhó kúpalakja, a résül hagyott ajtó s a keresztrúdon kampóra felakasztott üst. Funkció szempontjából kiemelte, hogy mindkét épület a lakóházhoz való viszonyában háttérbe szorul; alkalmi lakáson kívül másodrendű célokra is használják (15, 44—45. l.).

⁴ AUG. AHLQVIST: *Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen*. Helsingfors 1875. 101—5. l.

Csak egy magyarázatra szoruló lényeges eltérést látott a magyar és a finn kunyhó felépítésében: az épületek anyagában. A *kota* szálfa egymáshoz támasztásából áll, a kontyoskunyhó pedig kúpba összehorított nád kontyos összekötözéséből. Ennek magyarázataul a milieu különbségét hozta fel igen meggyőzően. Ki ne látná be, hogy a sík alföldön nád pótolja az erdővidék fáját, tehát szükségképpen összekötözött náddal valósíthatták meg a finn *kota* szerkezetében rejlő gondolatot. Egyszóval a nádkunyhó esetében a régibb északi építménynek az új környezethez való alkalmazásával van dolgunk (53. l.).

Vetett fel HERMAN OTTÓ ebben a kis könyvében még más finnugor elméleti ötleteket — a finn *kotán* kívül a lapp *gammával* kapcsolatban — is, de ezek nem érdemelnek meg ekkora figyelmet. Így hadd idézzük munkája másik helyéről csak azt a mondatát, hogy „a rudak folytonos apasztása ... szülte a sátorot” (54. l.). E megjegyzéséből az látszik, hogy a kevés rúdú nomád sátor és a csupa rúdból alakult *kota* viszonyában az utóbbi építményt tekintette ősibbnek, elsődlegesnek.

2. Az elmélet továbbélése

HERMAN OTTÓ elméletének visszhangja egész újabb háztörténeti irodalmunkban nyomozható, legközvetlenebbül az ellentétes álláspontokat valló BÁTKY ZSIGMOND és Cs. SEBESTYÉN KÁROLY néprajzkutatóink munkásságában.

BÁTKY ZSIGMOND lényegileg elfogadta az elméletet, sőt igyekezett továbbfejleszteni. A Magyarság Néprajzá-ban megjelent tanulmányában ismételtelen szolt „kotatípusú” magyar épületekről, és külön tanulmányt szentelt a „magyar sátor emlékei”-nek. Szerinte a magyar háztörténet elejére a hegyes kunyhót kell tenni. Utóbbi dolgozatában írja: „az ősmagyarságnak úgy ugor, mint török eleme egy kerek, sátoros építő világból szakadt ki” (NéprÉrt. 1930, 13. l.), előbb említett összefoglaló munkájában pedig közelebbről is kijelenti, hogy „véleményünk szerint a kotáknak egyenes utódai nádból állított kerek pásztorkunyhóink.” (144. l.) Tanulmányai segítették felújítani HERMAN OTTÓ elméletét az újabb magyar háztörténeti kutatásokban, többek között VAMOS FERENC és TÓTH JÁNOS dolgozataiban.⁵⁾

HERMAN fejlődési sorozatának volt egy nehezen realizálható izülete: az, amelyik a nádsátortól a szilárd falú, négyszögletes épülethez vezet. Ezt BÁTKY az elmélet ötletes kiszélesítésével kísérte meg elfogadhatóbbá tenni. Feltette, hogy a mai magyar ház előzményei során a középkoron át visszamenőleg egészen a honfoglalás előtti időkig nádból építkezett a magyar nép. Sátor — nádház — faház: ez a fejlődés menete szerinte a finnugorságtól az építkezésünkben kimutatható magyarországi szláv hatás koráig. A magyarság tehát nem közvetlenül tért át a sátorról a szilárd, elmozdíthatatlan, viszonylag fejlett favázás- vagy boronaház építésére, hanem egy átmeneti fokozat:

⁵⁾ Amaz, NéprÉrt. 1939, 48, a kontyoskunyhót kapcsolatba hozta a búboskemencével, emez parasztházunk tetőszerkezetében sátor-örökséget látott, többek közt: A magyar falu építőművészete. Szombathely 1945. 25. l. Ily nyomon jár SZÜCS SÁNDOR is: A sárréti nádház és élete. NéprÉrt. 1943, 142. E régibb felfogások szintézise kiegészítve a boronaház régiségének régészeti védelmével: LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 301—7. l.

a nádból készült ház közbevetésével.⁶ E nádelmélet távolabbi kihatásait latolgatták az olyan néprajzi tanulmányokban, amelyekben arról folyt a vita, hogy vajon a kiskunsági cserények vesszőfonásos technikája, vagy a nagykunsági szárnyékok nádfalazata volt-e meg előbb, illetőleg azelőtt elterjedtebb.⁷ Kitűnt, hogy alföldi nádkunyhóink az építkezésnek egészen különleges, helyi módozatát képviselik, aminek nem igen találni szélesebb elterjedését a szomszédos népek között (kivéve, hogy MIELKE nádkunyhókról emlékezik meg Piemont, Latium, Szicilia építkezéséről szólva).⁸ Még GYÖRFFY is felhasználja ez a tény a nádépítkezés ősiségének bizonyítására, mikor kijelenti: nemzetiségeink nádból nem építkeznek, feltehető, hogy ezt az építkezési módot magunkkal hoztuk.⁹

Ez a nádépítkezési elmélet erőltetettnek látszik. Úgy látom, hogy a nád végeredményben — a házépítés múltját tekintve — csak szükséganyag, s a vele való építkezésünknek messzebb vezető hagyományai nincsenek. Foglalkozott-e valaki nádkunyhóinknak déloroszországi kapcsolataival? Egyáltalán kimutattak-e egyöntetű, tipikusnak vehető nádépítkezést keleteurópai környezetünkben? Így magában, összehasonlító anyag és elemzés nélkül bajos nálunk a nádépítkezés régiségéről, átmeneti kultúrfokot képviselő történeti jelentőségéről beszélni. Különösen elfogadhatatlannak látom azt az elképzelést, mintha a szilárd faházak építkezésmódját cs a k nádházak közbevetésével sajátíthatnák volna el annak a semmivel sem igazolható elméletnek az alapján, amely szerint a magyarság teljesen fátlan vidékeken haladt volna keresztül mai hazájába költözésekor! Véleményem szerint „nádzóna” meg „fátlan pusztaság” meglehetősen üres, semmitmondó jelszavak a magyarság honfoglalás előtti műveltségének tipizálására. Hogy a nádház nem lehetett nálunk sem igen számottevő, sem roppant régi módja az építkezésnek, azt magában véve az a tény is eléggé szemléltetni látszik, hogy nádépítkezésünk nem mindenütt van és volt elterjedve a magyarlakta vidékeken; a nádnak építő alapananyagul (falazatra) való felhasználását eddig kutatóink csak az ország egyes alföldi tájairól — a Nagykunságról, a Sárrétről, a Duna—Tisza köze mocsárterületéről — említik.¹⁰

BÁTKY ZSIGMOND kutatásairól szólva lehetetlen rá nem mutatni a magyar háztörténet vizsgálatát annyi részletkérdésben előmozdító munkásságából a *kota*-kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásának egyik fogyatékoságára. Ez pedig az, hogy a voltaképpen összehasonlító vizsgálat kimaradt dolgozatából. Nádkunyhóinkat nem hasonlította össze sem a finnugor népek úgynevezett kotáival, sem a szomszéd népek pásztorhajlékaival. Sőt a balkáni kúpsátrakkal való összehasonlítás elől indokolatlanul és némileg könnyedén tért ki, mikor a kérdésnek a kelet-nyugati vágányra való átállítását és a ter-

⁶ BÁTKY Zs. NéprÉrt. 1930, 73. — Később, A honfoglaló magyarság hajléka, Földgömb 1935, 204, álláspontja egyeztetővé módosult. A honfoglalók ismerték a jurtot, a szálfa kunyhót, de „szögletes épületeket is tudtak emelni, mégpedig sövényből, nádból, sárból s esetleg vályogból”; faházat azonban nem.

⁷ MADARASSY LÁSZLÓ: Nomád pásztorokodás a kecskeméti pusztaságon. Bp. 1912. 48. l. GYÖRFFY i. m. 174. l. TÁLASI ISTVÁN: A kiskunsági pásztorokodás. Bp. 1936. 127. l.

⁸ R. MIELKE: Die angeblich germanischen Rundbauten an der Markussäule in Rom. Zeitschr. f. Ethnol. XLVII. (1915), 85. l. — A kúpalakú nádkunyhókhoz vö. GUNDA B. Ethn. LVIII. (1947), 310—313.

⁹ GYÖRFFY I.: A magyar ház (egyet. előadás), i. m. II, 141. l.

¹⁰ GYÖRFFY NéprÉrt. 1908, 157—160, Szűcs S. i. m., TÁLASI ISTVÁN levélbéli közlése. (1954. júl. 9.)

mészetesen kínálkozó szomszédi kapcsolatok elhárítását elvi síkon intézte el, ezt írván: „Bár elismerjük, hogy a magyar pásztorkultúrában sok a délszláv elem. . . , mégis az a meggyőződésünk, hogy ezek a hatások csak akkor kerültek hozzánk, mikor a török elől menekülő, s könnyen mozgó balkáni pásztorság a déli országrészeket átlépte. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a rendkívül magasfokú állattenyésztéssel bejövő magyarság azt a későbbi jövevény rácóláh juh-kecskepásztoroktól tanulta volna el.”¹¹

A magyar házról más véleményt hangoztatott Cs. SEBESTYÉN KÁROLY. Ő nem esett bele — mint BÁTKY ZSIGMOND — abba az örvénybe, amelyet HERMAN OTTÓ tanulmánya kavart fel a magyar ház körüli vitában, és szerencsésen elkerülte a *kota*-kérdés nem eléggé módszeres felújításának következményeit. Ezzel szemben az ellenkező végletbe sodródott: a magyar ház finnugor vonatkozásainak teljes tagadásába. Ez pedig logikusan következett abból, hogy a magyar ház felé igyekezében az ő gondolatrendszerét teljesen magához vonta egy, a házzal nem egészen egyértelmű épületfésülés: a sátor. — Először 1926-ban fejtette ki, s azóta többször folytatólag is, hogy a honfoglaló magyarság háza a török népektől eltanult nomád jurtsátor volt. Saját más, ennél fejlettebb hajléka nem volt, nem is lehetett; a szilárd ház, a faház építését itteni szlávoktól sajátította el, elsősorban szókészletünk tanúsága szerint.¹² Ehhez MOÓR ELEMÉR még azt a nézetet csatolta, hogy a házát a vándorló nép sohasem viszi magával, következésképp a magyarság Közép-Európában megtelepedve egyszerűen beleköltözött a szlávok házába.¹³ Ezzel mindketten elzárták az utat a magyar házkérdés őstörténete felé, leszűkítették a problémát a hazai ház immár történeti korba eső vizsgálatára. Természetesen szókészletünk egy része ellenállt magyarázatuknak; tudvalevő, hogy a *ház*, a *fal*, az *ajtó*, *ajtófélfél*, *küszöb* finnugor eredetű szavaink. Nos, tehát SEBESTYÉN ezeket a szavainkat is a török jurtszerűekre próbálta — nézetem szerint sikertelenül — alkalmazni.¹⁴ Mit nevezett háznak a magyar? A török jurtsátorát! Mit falnak? A szétszedhető sátor rácsos falának egy tagját! Mit ajtónak, ajtófélfének, küszöbnek? A sátorét! Hogy ez az elmélet megint csak nem lehet helytálló, azt kevés szóval is bebizonyíthatjuk. 1. A *ház* föl-tétlenül valami egyebet is jelentett 'sátor'-nál, amely bolgár-török jövevényező a nyelvünkben, és a tárggyal együtt átkerülve hozzánk nem tette fölősségessé a régi ház fogalmát. 2. A *fal* sem jelenthetett sátor-rácsot, hanem rajta a finn *pato* megfelelőjeként (a. m. 'gát, rekeszték') valami primitívebb, semmi esetre sem hordozható készítményt értettek. Gondoljunk a kezdetleges házak, a rekesztőhalászat lészáinak vesszőfonásos „falaira”, amelyekben nyelvészeti közvéleményünk szerint talán a *winden* 'teker, fon' igével egytővű német *Wand* 'fal' szónak megfelelő értelmet lehet sejteni.

Cs. SEBESTYÉN KÁROLY dolgozatainak idevágó megállapításait el nem fogadva, őt magát, bár a finnugor kérdésben csak negatív álláspontot

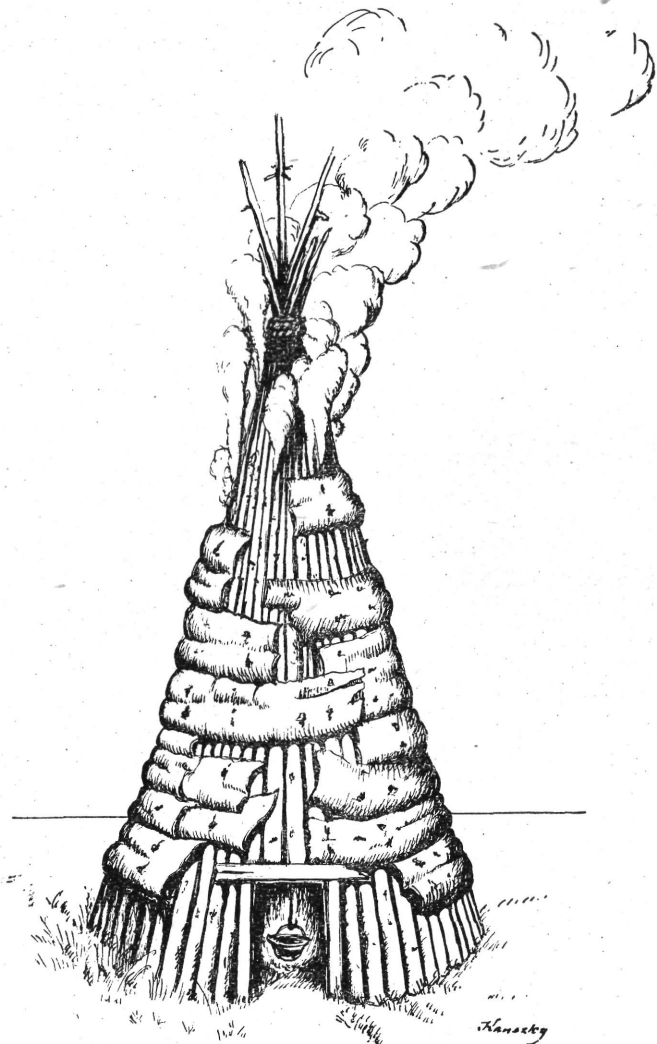
¹¹ BÁTKY Zs.: A magyar sátor és emlékei. NéprÉrt. 1930, 6—7.

¹² Cs. SEBESTYÉN KÁROLY: Milyen házban laktak a honfoglaló magyarok? Napkelet VIII. (1926).

¹³ Moór E.: A magyarság háza. NNy. 1933, 121. — A magyar őstörténet főproblémái. Szeged 1943. 18. l. felfogásának kiegészítésül felvetette, hogy *hajlék*-nak hívták a nomád magyarság nyári és *ház*-nak a téli lakását. Volt tehát népünknek, szerinte, ősi korban, nem is csak egy-, hanem kétféle lakóépülete is!

¹⁴ Cs. SEBESTYÉN K.: A magyar ház ősi magyar műszavai. Ethn. LII. (1941). Itt a „koszorúfa” elnevezésről azt olvassuk, hogy szomszédaink nem ismerik; megvan azonban az oroszoknál, l. RHAMM alább i. m. 141. l.

foglalt el, annyiból sorolhattuk HERMAN OTTÓ elméletének fenntartói közé, mert a sátorban látta a honfoglaló magyar nép házát, s mivel magáévá tette a régibb korokra nézve a *kota*-elméletet is.¹⁵ Összefoglalva tehát azt látjuk, hogy HERMAN kontyoskunyhót állított szembe a finnugor *kotá*val, BÁTKY nádház-elméletét kerített alföldi pásztorépitményeink köré, SEBESTYÉN pedig török sátrat vert arra a helyre, amelyre HERMAN OTTÓ, mint magyar házunk egyik őseit, a finnugor *kotá*ból lett kontyoskunyhót helyezte.

2. kép. Lett naminsch.

A. Bielenstein: Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. I. Petrograd 1907. 53. l., 37. ábra.)

¹⁵ Napkelet VIII. (1926), 692.

3. Összehasonlító vizsgálat

De vajon van-e HERMAN OTTÓ elméletének tudománycs alapja? Megfelelnek-e az alföldi nádkunyhók a finnugor kotaféléknek? Úgy látom, hogy nem; ez építmények részeinek, elemeinek összehasonlítása arról győzött meg, hogy az elmélet már felállításakor sem volt megalapozva kellő vizsgálati anyaggal.

Itt figyelembe kell venni a következő néprajzi tényeket. A finnugor nyelveket beszélő népek *kota* nevezeten nem egy-, hanem alapjában véve kétféle, kúpalakú, rudakból épült kunyhót értenek. Az egyik a finneknél meg-

3. kép. Obi-ugor *csum*.

(V. N. Csernyecov: *Csum*. Szovjetszkaja Etnografija 1936. No. 6. 89. l.)

levő, amelyet balti típusnak nevezhetünk, mert megvan az észteknél s Lettországbán is (2. kép). A másik a rudas kunyhónak lényegileg szibériai formája, amelyet mivel a lappoknál, a permieknél, a szamojédeknel is előfordul, talán az arktikus elnevezés jelölhetne meg alkalmasan.¹⁶ Külsőre a kettő között igen lényeges az eltérés, s nem is vitás, hogy az arktikus kunyhó az eredetibb és régibb. Következik ez már abból a tényből is, hogy a valódi nomád sátor könnyen felferhető és helyről-helyre hordozható, ezzel szemben a balti *kota* helyhez kötött építmény.

¹⁶ Adataim felsorolását itt mellőzve általánosságban hivatkozom e dolgozat 5. fejezete elején megnevezett szerzőknek az alábbi jegyzetekben is szöbakerülő munkáira.

Az obi-ugorok *csum*-ját V. N. CSERNYECOV írta le tüzetesen (3. kép). Ez lényegileg kb. 30–40 drb. 5 m. hosszú rúd egymáshoz támasztásából s azután az így kapott váznak (nyáron) nyírfakéreg- illetve (télen) rénszarvasbőr-fedőlapokkal való letakarásából áll.¹⁷ A balti *kota* nem ilyen. Annak külön borítása nincsen, mert maguk a rudak alkotják a kunyhónak nemcsak a vázát, hanem egyúttal tetejét, a falát is. A finnek a réseket úgy hagyják, az észtek izsappal, moszattal tömik ki a rudak közeit; egyetlen lett adatunk arról tanúskodik, hogy azon a vidéken fenyőkéregdarabokat raknak a *naminsch*-nak 'házacska'-nak nevezett kunyhóra.¹⁸

A balti típus későiségének bizonyítéka mármost a két típus között felismerhető viszony. A balti típus úgy keletkezett, hogy a kéreg- vagy rénszarvasbőrborítást a kunyhó vázát alkotó rudak tetemes szaporításával nélkülözhetővé tették. A kunyhó ilyen módon helyhez rögzítetté vált, viszont kevesebb gondozást kívánt, s a használatban is gazdasági melléképületté süllyedt. A finn *kotában* HÄMÄLÄINEN joggal lát survivalt: egy régibb műveltségéből fennmaradt kultúrelemet.¹⁹ Így függnek össze a balti-finn építkezésnek ezek az épületei az arktikus nomád népek, pl. a szamojédok, eredeti nomád lakósátraival. A nomád kunyhó, szibériai nyelvrokonaink kúpalakú sátrai és a finnek kotája között a viszony tehát nem olyan, mint HERMAN OTTÓ egy mondatából kivehettük. Nem a *kota* rúdjaiknak apasztásából lett a sátor, hanem a sátor rúdjai szaporításából a finn *kota*, a kunyhó balti típusa.²⁰

Nyelvrokonainknak ezeket az építményeit összevetve a kontyoskunyhóval, azt látjuk, hogy szerkezeti hasonlóság csak a balti típus felől mutatható ki, ahol a *kotának* éppúgy, mint a kontyoskunyhónak tulajdonképpeni váza nincsen, de az arktikus típussal a rokonság már nem igazolható. Azonban éppen ez a kapcsolat: a balti-magyar hasonlóság, ha a másik vonal nem erősíti meg, hanem kizárja, őstörténeti következtetések megtételére nem használható. A helyzet tehát röviden szólva az, hogy amely irányból a tárgyi kapcsolat nem értékesíthető, ott megvan ez a kapcsolat, viszont ahonnan várnók, ahonnan ki kellene tudni mutatni: a keleti finnugorság irányából (amellyel legtovább tartott együttélésünk): szerkezeti elembeli egyezéseknek nem sikerül a nyomára bukkanni.

Azt az elméletileg felvethető ötletet, hogy az arktikus sátor Kelet-Európába való eltolódása folyamán a balti típusnak megfelelő formát vett fel, s a kontyoskunyhóban is ez valósult meg, azért nem fogadhatjuk el, mert semmiféle adat nem támogatja. Összehasonlítani csak tényleges adatokat lehet.

¹⁷ В. Н. Чернецов: Чум. Советская Этнография 1936, 6. sz. 85–92. l.

¹⁸ A. BIELENSTEIN: Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. I. Petrograd 1907. 56–57. l., 37. ábra.

¹⁹ A. HÄMÄLÄINEN: Keski-Suomen kansanrakennukset. Helsinki 1930. 111. l. Ugyanígy RÄNK utóbb (31. jegyz.) i. m. 359–360. l.

²⁰ Herman Ottó, szemléletének lényege szerint, voltaképpen a balti típust vette kiindulásul, és az arktikus sátrat tekintette ennek fejleményéül. Az arktikus változat visszhangját kereste a nyeregvetős csőszkunyhó szerkezeti kialakulásában. — A *kota*-félék elemeinek ez a többszöri átvétele és alkalmazása különféle magyarországi megvalósulások formájában nemcsak elméletileg elképzelhetetlen, hanem összehasonlító alapon is cáfolható. A balti és arktikus típus viszonya ti. nem enged meg más magyarázatot, mint azt, hogy a nomád (arktikus) sátor rögzített (balti) kunyhóvá szilárdult. A balti típusnak nemcsak a helyhez kötöttsége, hanem az arktikus sátorhoz képest szűk elterjedési köre is viszonylagos későisége mellett tanúskodik.

De nemcsak a kontyoskunyhó meg az arktikus sátor szerkezeti alapja, hanem egyéb egyezőnek látszó alaki kritériumai — kúpalakja, a résajtó, a kereszttrúdon függő üst — sem alkalmasak e sátorfélék összetartozásának elfogadható bizonyítására.²¹ Azok az egyéb nád- és szalmaviskóink, amelyekről BÁTKY tett említést a Magyarság Néprajzá-ban az ország különböző vidékeiről (a göcseji pálinkaégető, a dunaszekcsői ereszes pásztorkunyhó, a debreceni vákancsosok hegyestetejű kunyhója) szerkezeti szempontból, mint vázas építmények, jobban megfelelnek az arktikus típusnak, mint a kontyoskunyhó.²² Éppen úgy a balkáni pásztorok meg a román halászkok használatában sem nehéz kimutatni akár szalma- akár nádfedésű, sőt rudakból álló kezdetleges hajlékokat, amelyeknek egy részét a magyarországi, más részét talán valamelyes „finnugor” kapcsolatok számára lehetne hasznosítani.²³ El kell tehát ejteni a kontyoskunyhó nagy régiségéről szóló elméletet. Ebből a szempontból csak helyeselhető, hogy a finn ILMARI MANNINEN, a finnugor tárgyi néprajznak szentelt munkájában, ismertetve nyelvrokaink építkezését, a kotafélék tárgyalása után a magyar pásztorok nádkunyhóiról csak egészen futólag emlékezett meg.²⁴

A magam részéről a kontyoskunyhó keletkezésének a HERMANÉTÓL merőben különböző, összehasonlító vizsgálaton alapuló magyarázatát merném megkockáztatni!

*

GYÖRFFY ISTVÁN írta le a nádfalú alföldi pásztorépitmények készítésének módját.²⁵ A juhszárnyék például így készül. Miután az alaprajzot kijelölték, arasznyi szélesen és mélyen alapot ásnak a nádfal számára. Ebbe bizonyos távolságra rudakat ásnak le, azután a nádat beállítják az árokba, s hogy a fal el ne dőljön, alul beföldelik és a földet letömik. Végül a falat 2—3 vízszintes irányban haladó korcpár közé fogják, s a korcpárokat a nádfalon keresztül fűzvezzővel vagy újabban dróttal összekötik, összeszorítják. Ezt a műveletet hívják a nád ültetésének és korcolásának. A korcolás közé fogott nádfal földbe ültetése GYÖRFFY szerint azonos a szárnyék, a vasaló és a kontyoskunyhó építésénél.²⁶ A korcolásról bőséges ábra- és képgyűjteményéből magunk is könnyen megállapíthatjuk, hogy az teljesen általános eljárás mindenféle rendű és rangú nádból készült pásztorépitményénél, elkezdve az egyfalas egyszerű pásztorennyhelytől egészen a nyergestetejű régimódi disznóhodályig. Már ez az érdekes egybeesés egyfelől a kontyoskunyhó másfelől a többi nádfalú pásztorépitmény technikai megerősítése között nyomatékosan felhívja a figyelmet az összes alföldi nádépitkezés közös eredetére s egy műveltségi környezetre valló benső szoros kapcsolatára.

²¹ Elég arra hivatkozni, hogy ilyen üstöt pl. a délszláv ház is ismer. A keretes ajtót megelőző résajtót pedig egyszerűen a kúpalakú kunyhó formája magyarázza meg.

²² A Magyarság Néprajza I. kiad. I, 435, 437. ábra. Tüzetes ismertetésük: GÖNCZI F.: Göcsej. Kaposvár 1914. 479. l. KOVÁCH A. NéprÉrt. 1912, 235. ECESEDI I. NéprÉrt. 1912, 165.

²³ A. HABERLANDT: Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Zeitschr. f. österr. Volksk. Erg. Bd. XII. (1917), 19, 27, 49. l., K. MOSZYŃSKI: Kultura ludowa słowian. I. Kraków 1929. 466, 471. l. GR. ANTIPA: Pescăria și pescuitul în România. București 1914. 391—2. ábra és VIII. tábla.

²⁴ I. MANNINEN: Esineellinen kansatiede. Suomen suku III. Helsinki 1934. 245. l.

²⁵ GYÖRFFY I.: Pásztorépitkezés stb. (i. m.) 169—170. l.

²⁶ A Magyarság Néprajza. I. kiad. II, 146. l.

De GYÖRFFY még tovább megy, s tényleges kapcsolatokat is kimutat az állat és ember számára épült enyhelyek között. „Több vidéken — írja — tervszerűen építik görbére a szárnyék végét, sőt éppenséggel bekanyarítják enyhellyé vagy kunyhóvá. Ezt a kanyarulatot kankaréknak nevezik.” (179. l.). „A Hortobágy környékén a szárnyékok szárnyainak a végét be szokták kanyarítani és az így bekerített terecske azáltal, hogy nádfalát felül összehúzzák, kunyhóvá válik.” (205 l.). „A kankarékok a kunyhótól és szárnyéktól teljesen független tűzvédő építmények is lehetnek, ez esetben vasaló a nevük.” (214 l.). — Ez idézetekben az alföldi pásztorépítkezés jeles ismerőjének tulajdon szavai-ból vehetünk indítékot arra, hogy megfigyeléseit a kotyoskunyhóra alkalmazva abban se igen lássunk egyebet, mint a sokféle célú, eredetileg a szél ellen védő nádfalazatnak előbb afféle köralaprajzú bekanyarítását — amilyen a vasaló is —, azután meg a nád végének összehúzását és kontyban való megerősítését.

Más szóval azt hisszük, hogy a kontyoskunyhó nem valami külön típusa a magyar pásztorépítkezésnek, amelyet különszakítva a többitől, mint önálló képződményt lehetne más kúpsátrakkal rokonítani. Nem, a nádépítkezésnek az csak egyik célszerű; az ember számára emelt fajtája, amely leszármazási és kölcsönös rokonsági kapcsolatban van anyag (nád), megerősítés (korcolás) és felállítás (ültetés) tekintetében a vele egyeredetű többi nádfalú, szélfogó pásztorépítménnyel. A kontyoskunyhó eszerint nem feltétlenül lakóépületből degradálódott ideiglenes hajlékká, vasaló alakjában pedig felül nyitott főzósátorra, mint a finnek *kotája*, hanem a fejlődés valószínűbben éppen fordított volt: pásztorkunyhóvá azáltal lett, hogy az ún. kankarékokat a többi szárnyéktól elválasztva tökéletesítés útján kúpsátorra alakították ki. A fejlődés összejtje, kiindulása tehát az alföldi nádkunyhók esetében szerintünk aligha a sátor, mint HERMAN OTTÓ tanította, hanem technológiai szempontból alkalmasint inkább az egyszerű fal: nádfal, amelyből tetszés szerint alakíthattak enyhelyet, szárnyékok, s ha köralakúvá formálták, kosarat, vasalót és kontyoskunyhót is. A különféle rendeltetésű, formájú és elnevezésű pásztorépítményeket azonban most is összekapcsolja — mint ahogyan a nádfalat a korca — a technikai megerősítésnek minden típuson végigkísérhető szerkezeti azonossága. — Emellett lehetséges, hogy a kontyoskunyhó kiképzésének indító okai között ott szerepelt „a magyarságnak a kupolás vagy sátoros formák iránt tanúsított előszeretete” (BÁTKY²⁷) is, azonban az ilyen absztrakciókra való hivatkozás azt a veszélyt rejti magában, hogy a kutatás bizonyítékuul veszi fel azt, amit az adott esetben konkrétan kellett volna bizonyítani.

Most — mivel eddigi fejtegetéseink negatív eredménnyel zárultak — siessünk felderíteni a magyar ház finnugor problematikájának pozitív eredményekkel biztató forrásait. Ilyenek a következők: 1. Maga a *ház* szó vallo-mása a házat jelentő tárgyról a rokonyelvekben. 2. A finn népraiz régibb kutatásai. 3. A mai szovjet — egyaránt népraiz és méginkább régészeti — eredmények. 4. Azonkívül még egy sereg népraiz szempontból ki nem akná-zott nyelvi adat, amelyek egymás támogatva kölcsönösen kiegészíthetik a *ház* szóból kiinduló következtetéseinket.

²⁷ BÁTKY NéprÉrt. 1930, 4.

4. A ház szó tanúságtétele

A ház és a *kota* etimológiai testvérek.²⁸ Érdemes tehát sorra venni ez ősi szónak rokonyelvi alak- és jelentésváltozatait, kapcsolatban azzal a tárggyal, amelyet jelölnek, hogy megtudhassuk, mi is az a *kota*, a ház a szónak valamennyi jelentésárnyalata szerint.

A *kota* más valami, mint aminek eddig képzeltük. Nemcsak kúpsátor, hanem annál sokkal több. Már csak magában a finnben — ahonnan a szó ilyen alakja való — sem korlátozódik a jelentése pusztán a csúcsos kunyhóra, még kevésbé a röbbi rokonyelvben. A magyar szó jelentése a 'ház'-on kívül a népnyelvben 'szoba' — ez, mint az egyosztatú ház emléke, a környező népeknél is eléggé általános — és a HB-ben 'lakóhely'. A chantiban *çõt, kãt* stb. általában lakóépület (SETÄLÄ NyK. XXVI, 403) 'Zelt, Jurte, Wohnung', különlegesebb jelentései (KARJ.—TOIV.): Hütte (DN), Waldhütte (Kr), Jurte (V, Trj), Schirm, hinter dem hervor z. B. Enten geschossen werden (V), Schublade im Tisch (Kaz). A lappban *goatte* szintén lakóépületet jelöl, sátrat és kunyhót: (FRIES szerint) 'tentorium, tugurium, domicilium'. Ebbe a jelentéscsoportba vehető a mordvin szó: *kud, kudo*, amely ugyanolyan értelmű mint a magyar: (AHLQV.) M. 'Stube, Haus, Heimat', (WIED.) E. 'Haus, Wohnung' és MANNINEN-nél 'ordentlicher Stubenbau', mert főzőkonyhájuk (Kochhütte), mint a szomszédos volgai finnugoroknak, a mordvinoknak nincsen (Fgr. Völker 175). — A magyarban, chantiban, lappban és mordvinban tehát körülbelül egyező a szó jelentése. Az eltérés csak annyi, hogy a magyarban és mordvinban a jelentés primitív árnyalata nincs meg, mint a chantiban és lappban, ahol azonban ez az életszinttel magyarázódik meg.

A szó használatának egy másik csoportját a mari és az udmurt nyelv képviseli, amelyhez talán a komi is csatolható. De különösen a szónak a két előbbi nyelvbéli jelentése tartozik tárgyi vonatkozásban rendkívül szorosan össze. A mari *kudo, kudë* stb. (REGULY) 'domus', (WICHM.) 'die tscheremissische Sommerhütte', (SZINNYEI NyH⁷ 36) 'ház, kunyhó, otthon', de az etnografusok pontosabban is körülírják.²⁹ SIRELIUS: 'vier- oder fünfwandige Kochhütte' (FUF. VII, 81), 'Sommerküche oft auch Sommerwohnung' (uo. VIII, 48), MANNINEN: 'ihr ehemaliges Wohnhaus' (i. m. 206) stb. Az udmurtban a megfelelő szó (WICHM.) *kyã, kyãla* stb. 'die wotjakische Sommerhütte', SIRELIUS megállapításában 'Kochhütte' és 'Windschirm' (VII, 81), vierwandiger Blockbau als Kochhütte und auch als Sommerwohnung gebraucht' (VIII, 41), 'újabbán mindenekelőtt főző- és csak másodsorban lakóhelyiség' (SSK. II, 153), s MANNINEN szerint 'vor allem Kochhütte, im Som-

²⁸ Az etimológia, mint említettem, BUDENZ JÓZSEFÉ: NyK. VI. (1867), 304—5. Ua.: MUSz. 94—96. l. A ház tudvalevőleg azon műveltségzavaink közé tartozik, amelyeknek a finnugorságon túlnyúló ideoeurópai megfelelések is lehetségesek. Így PAASONEN kételkedve veti össze a jukagir *kotu* 'grube' meg az avesztai *kata* 'graben; grube' szavakkal. Viszont a nyugati (különösen germán) nyelvekben is bőven található *kot, cot, cote*-féle alakú 'kunyhó' jelentésű szavakat (l. KLUGE Et. Wb. der dt. Spr.). M. HABERLANDT (a BUSCHAN-féle III. Völkerkunde I, 408. l.) a német *Köte, Käte* szavakat ('runde Köhlerhütten und Kleinhäuslerwohnungen') nem is habozik a finn *kota*-val együvéssorolni. A jelen dolgozatban célszerűnek látszott mind ama keleti, mind pedig e nyugati etimológiák néprajzi kiaknázását mellőzni. Az alábbiak szonban meg fogják mutatni, hogy a nyelvészeti kérdés továbbvitele nem közömbös a néprajz szempontjából sem.

²⁹ SIRELIUS alább idézendő műve FUF. VI—XI. I. MANNINEN: Die finnisch-ugrischen Völker. Leipzig 1932.

mer auch Esszimmer' (i. m. 239). Ismerjük is, hogy ez milyen: boronaház, ablak és mennyezet nélkül, oromfalában az ajtóval és a szoba belső hátsó részében egy pole a nagy tiszteletben álló kéregdobozzal, amelyben egykor a házi szellemek bálványképeit tartották. Ez tehát korántsem akármiféle épület, hanem szentélynek is használt régi egyoszthatú lakás, amely újabban mint konyha vagy raktár gazdasági mellékhelyiséggé szorult vissza, de azért nyaranta eredeti szerepében is él tovább.³⁰ Ugyancsak általában boronaházat látszik jelölni kezdetleges, régies kunyhó-formájában a komi *kola* is (WIED.) 'Zelt, Hütte, Jägerhütte', (WICHM.—UOT.) 'Wald- od. Wiesenhütte, Zelt aus Schindeln, eine Art Zelt vor der Badenstube, Schmiede', SIRELIUS

4. kép. Finn kota.

(Bán A.: Falvak, épületek és temetők Karjala végvidékein. NéprÉrt. 1906, 139. l., 1. ábra.)

szerint 'kleine Hütte aus Balken' (VII, 81). — A jelentés mind a három nyelvben konkretizálódott olyan házfogalmat jelölővé, amely nem ideiglenes sátor (mint az obi-ugor kúpsátor), nem is korszerű lakóépület (mint a magyar ház, vagy a mordvin *kud*), hanem kezdetleges, bár boronafalú lakóhajlék.

Hátra vannak még a finnségi nyelvek: a finn, az észti és a lívi. Ezek között is nyilván látható az összefüggés a jelentés fejlődése szempontjából. S e tekintetben azt tapasztaljuk, hogy a jelentés konkrét, meg általános is egyszerismind. Összesítve a különböző forrásokból vett adatokat, a következő tájékoztatást adhatjuk.³¹ Általános a finn *kota*, az észti *koda*, *köda* jelentése a szó első értelmezése szerint, amely SETÄLÄ meghatározásával a finnbén 'casa', az észti-ben 'Haus, Gebäude'. Ez van meg ezekben az észti összetételekben, mint *eeskoda*, *paarkoda*, *püstkoda* stb. s mindkét nyelvben a *lapsen kota*, ill. *lapse-*

³⁰ Az udmurt *kyala*-hoz kapcsolódó vallási kultusz részletes leírását I. UNO HOLMBERG (Harva): Permalainen uskonto. Porvoo [1914]. 55—94. l. Vö. Ua.: Die Religion der Tschermischen. FFC. 61. 1926. 44—46. l.

³¹ Az előbbieket kiegészítő források I. MANNINEN: Die Sachkultur Estlands. II. Tartu 1933. F. LEINBOCK (Linnus): Die materielle Kultur der Esten. Tartu 1934. G. RÄNK: Saaremaa taluühited. I. Tartu 1939. HÄMÄLÄINEN i. m.

koda 'involucrum fetus, Gebärmutter' kifejezésekben. Van aztán a szónak meghatározott értelme is, amennyiben konkrét épületféleséget értenek rajta: a csücsös kunyhót és sauna (fürdőház) típusának megfelelő kezdetleges, négy-szögletes boronaházat, amely állhat magában vagy előtérként csatlakozhat Finnországban istállóhoz (*karjakota*), saunához (*saunan kota*), s Észtországban lakóházhoz, saunához és pincéhez. Tipológiailag tehát a *koták*ban különbséget kell tenni a sátor- és házforma között. A sátorforma megfelel az obi-ugor nomádsátornak, a házforma közel áll a mari *kudo*, az udmurt *kuala* épület-típushoz, habár mind a két szerepkörében ezeknél kezdetlegesebb funkciókat tölt be. Ez a funkció pedig változatos. Ritkább és csak Finnországból igazolt a *koták*nak alkalmi lakásul való használata, pl. a szántófeld-irtás munkálatainál, gyakori és a Baltikumban is elterjedt főzőkunyhóként való igénybevétele nyáron, különösen nagyobb főzések alkalmával, amiket nem akartak a házban elvégezni (4. kép). Télen Finnországban a jószágoknak való vizet is benne melegítik fel. A főzés mint funkció annyira hozzátapadt a *kotá*hoz, hogy eredeti nevét Észtországban sok helyütt a konyha neve (*köök*) szorította ki. Sörfőzésre, pálinkaégetésre, mosáshoz és még számos más művelet elvégzésére is használják. E tekintetben is a mari és udmurt megfelelő épülettel kínálkozik összehasonlító párhuzam. — Hogy e nagyon konkrét, bár sokféle szerep mellett a szónak valóban volt általános jelentése is, arra további bizonyítékul hozható fel, hogy miként a magyarban vannak a szónak *haza*, *házul*, *otthon* stb. alakváltozatai, ill. származékai, ugyanúgy a *kota* mellett is van a finnen *koto*, *koti*, a karjalai-aunusziban *kod'i* s az észtkben *kođu* 'Haus, Heimat' (ld. SETÄLÄ NyK. XXVI, 402). A lívben *kuodā* 'Haus, Küche'. A vepszében a *koda* (*kođ*) különleges 'tyúkról' jelentést kapott.

Arra a kérdésre, hogy e szónak ily különféle, bár bizonyos csoportokba sorolható jelentései közül melyik volt a régibb, és melyik a később kifejlődött, többféle felelet is lehetséges. A régibb kutatók természetesnek vették, hogy a szó eredetileg a legkezdetlegesebb tárgyat jelölte, s azzal együtt változtatta jelentését. Pl. SIRELIUS, mint még előtte AHLQVIST és HEIKEL, a kúpsátrat választotta kiindulásul. Azt írta: „Fi. *kota* ist später auch auf die aus Balken gezimmerte Kochhütte... übertragen worden.“ (VII, 81). Hasonlóan hitte, hogy a mari, a mordvin, az udmurt nevek is idővel vitettek át a kiveszett kúpsátorról a mai boronaházra. Más magyarázat látszik valószínűbbnek: az általános fogalom konkrétizálódása, rámintázódása olyan típusokra, amelyeneket az illető népek ismertek. Így merevült meg a szó értelme a mariban és az udmurtban bizonyos boronaházak jelentésében, míg a nyugati finnségnél a kúpsátor is fennmaradván, a kezdetleges kunyhónak több fajtáját. köztük a sátoralakút is egyaránt az elavult *kota*, azaz ház szóval nevezték. Innen van, hogy a házfogalom általános tartalma a *kota* szó konkrét vonatkozásai mögül is előcsillan a finnségi nyelvekből idézett olyan alakváltozatok, mint *koto*, *koti* jelentésében.

Ha elfogadásra talál az a nézetünk, hogy a szó 'házat, lakóhelyet' jelentett már eredetileg is s nem csak valamiféle 'sátrat', akkor a szóval jelölt fogalom nálunk szokásos leszűkítése csak az utóbbi jelentésére nem látszik helyesnek. Nem volna helyes továbbra is „kotatípusú” épületekről beszélnünk; látnivaló ugyanis, hogy ennek a szónak egyetlen épületféleségre való lefoglalása mennyire nem jogosult. Erre int a magyar *ház* szónak jelentésbeli rugalmassága is, amely ebben a tekintetben felülmúlta rokonynyelvi megfelelőit. Azonban nemcsak a nyelvi tények, hanem úgy vélem, az eddigi néprajzi és

régészeti kutatások is — amelyekre most térek át — feljogosítanak bennünket arra, hogy a magyar ház előzményeivel kapcsolatban többféle típusról és e típusoknak már az őstörténeti korban észlelhető fejlődéséről beszéljünk.

Nyelvészeti tanulságnak ez nem lebecsülendő, ha meggondoljuk, hogy néprajztudásaink a magyar háznak finnugor őstörténeti fejlődését eddig többnyire milyen szűk ösvényről indították el.

5. Régibb finn, újabb szovjet eredmények

Finnországban a finnugor házépítkezésnek meglehetősen nagy irodalma van HEIKELTől, az első összehasonlító finn etnografustól (akinek fellépte nálunk HERMAN OTTÓÉVAL esik egybe) egészen HÄMÄLÄINENIG s VILKUNÁIG stb., majd átsapva Észtországba is MANNINEN és RÄNK munkásságában.³² Központi helyet e kérdés vizsgálatában U. T. SIRELIUSnak több mint harminc év előtti kutatásai foglalnak el, melyek természetesen bizonyos részleteikben már elavulhattak, de még most is kiindulásul szolgálnak a problémák tárgyalása számára. Magyar szempontból annál inkább figyelemre méltathatjuk megállapításait, mert azoknak egy része finn nyelven jelenvén meg, eddigelé a finnugor néprajz iránt érdeklődő szakköreinknek többé-kevésbé hozzáférhetetlenek maradtak.

Milyen fontosabb tanításokat tartalmaznak ezek a munkák a finnugor házépítkezés köréből? — Ilyenekül említhetők a volgai finnugorok gabonaszárítójára, a földkunyhó régiségére, a boronaház kezdeteire, meg az udmurtok, marik már említett főzőkonyhájára vonatkozó megállapításaik.

A. O. HEIKEL, aki még a kúpsátor bűvöletében állott, a volgai nyelv-rokonok épületeinek vizsgálata során olyan gabonaszárítót talált a mordvinoknál és csuvasoknál, amely őt a kúpsátor vázára emlékeztette.³³ Ezen a vidéken a nedves időjárás szükségessé teszi a gabona mesterséges szárítását. Tüzelőberendezése föld alá kerül, csak rúdváza látszik föld felett, amely köré a kéréket fektetik. Finn kutatók részletesen kimutatták, hogy ez a helyi elterjedésű szárító hogyan fejlődött tovább; hogyan emeltek tetőt föléje, hozták fel a föld alól tüzelőberendezését, alakították át zárt épületté. Azon nem nagy számú épületfélések közül való ez a szárító, amelyekkel kapcsolatban felmerült a keleteurópai finnugor eredet problémája.³⁴

A finnugor népek építkezésének kutatásában HEIKEL követője, SIRELIUS, mint ismeretes, kelet felé egészen az obi-ugorokig kiterjesztette a fejlődés áttekintését. De nemcsak a FUF-ba írt nagy tanulmányt az obi-ugorok és finnek kezdetleges lakásairól,³⁵ hanem finnül is összefoglalta később még-

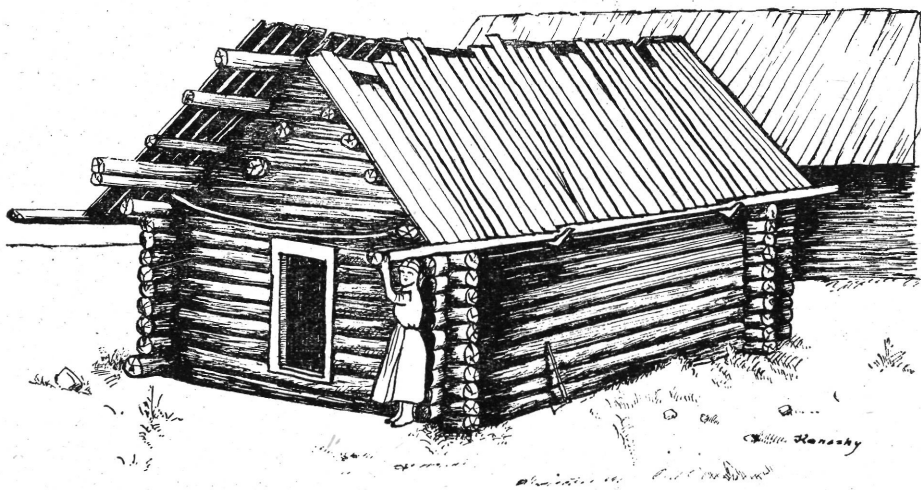
³² K. VILKUNA: Kodasta pirttiin. Suomen kulttuurihistoria I. Jyväskylä-Helsinki 1933. — A finnugor néprajzi kutatások kezdeteiről Finnországban a XIX. sz. végéig kimerítő tájékoztatást ad SULO HALTSONEN: Theodor Schvindt. Helsinki 1947. első fejezetében.

³³ AXEL O. HEIKEL: Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. JSFOu. IV. (1888), 1. l.

³⁴ MANNINEN, Suomen suku III. 288—294. l. A marik szárító-csúrijét a magyar származású JULIE WICHMANN (szül. Herrmann Júlia) ismertette: Beiträge zur Ethnographie der Tscheremissen. Helsinki 1913. 115—122. l. Skandináv eredetűnek fogja fel: EERIK LAID: Über den Ursprung der nordosteuropäischen Riege. Folk—Liv XVII—XVIII. (1953—54), 17—32. l.

³⁵ U. T. SIRELIUS: Über die primitiven Wohnungen der finnischen und Ob-ugrischen Völker. FUF. VI—XI. 1906—11.

egyszer házbúvárlatai eredményeit. E kézikönyvében sok újat is mond. Finnugor eredetűnek tekinti nemcsak a finn *katát*, hanem az obi-ugorok téli szállását: a földkunyhót is annak mondja, amely a félig állandósult település legjellemzőbb formája. Itt azt írja: „Mind a szállítható csúcsos kunyhó (*pistekota*), mind pedig a helyhez kötött földkunyhó (*maakota*) valószínűleg finnugor ősidőkre megy vissza.”³⁶ ZICHY ISTVÁN ugyanerre a véleményre jutott e kérdésben, éppen SIRELIUS korábbi nézetével szemben egy közel egykorú tanulmányában.³⁷ Itt említem meg, hogy a földkunyhót egy másik finn kutató, AILIO is igen régi korba helyezte: a kőkor végétől az időszámításunk kezdetéig tartó időszakba.³⁸ Valóban, az újabb szovjet ásatások igazolták a földkunyhónak ilyen régi korát.

5. kép. Udmurt *kuala*.

(U. T. Sirelius: Über die primitiven Wohnungen der finnischen und Ob-ugrischen Völker. FUF. VIII, 1908, 41. l., 129. ábra.)

A boronaház kezdeteit ugyancsak SIRELIUS, S. PÄLSI kutatásaira hivatkozva, Finnországban még a kőkorba vélte visszavezethetni. Szerinte a mordvinok a XIII., a permiek a XIV. század közepén költöztek be orosz kultúrhatásra igazi faházakba.³⁹ Különösen felkeltették érdeklődését nemcsak a finneknek, hanem a svédeknek is az udmurtok és marik régies, egyosztatú, ablaktalan házai (5. kép). Ezeket már HEIKEL germán eredetűeknek fogta fel, a svéd ERIXON pedig az *eldhus* ('tűz-ház') néven meghatározott skandináv épületek közeli rokonságába sorolta, viking-kori kapcsolatokban keresve a típus-egyezések magyarázatát.⁴⁰ Egy nemrég megjelent művében RÄNK összekötő

³⁶ U. T. SIRELIUS: Suomen kansanomaista kulttuuria (= SKK.) II. Helsinki 1921. 147. l.

³⁷ ZICHY ISTVÁN: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Bp. 1923. 14. l. — SIRELIUS régibb nézete: FUF. VII, 97.

³⁸ JULIUS AILIO FUF. II. (1902), Anz. 96. l.

³⁹ SKK. II, 154. — FUF. IX, 62.

⁴⁰ HEIKEL i. m. 108. l. — SIGURD ERIXON: Några bidrag till det nordiska husets historia. Fataburen 1917, 198. l.

jelentőséget tulajdonít nekik — idézem: „zwischen den primitiven Zeltbauten und den heutigen Bauernstuben ... zwischen zeitgenössischen asiatischen und europäischen Wohnhausformen.”⁴¹

Igen érdekes fényt vetnek a finn ház művelődéstörténetére a különféle korú és típusú épületek elnevezései. A legrégibb művelődési szintet kétségkívül a *kota* képviselhetette. A csűr jelentésű *riihi* a finnégi nyelvekben és a komiban közös, itt *riiñš*, *riimš* felel meg a finn *riihi*-nek, észt *rehi*-nek, lív *rī*-nek. Feltehető, hogy a finn-permi korban emelkedett fel a finnugorságnak ez az ága a földművelés kultúrszintjére. A *riihi* név a finn csűr jelentős művelődéstörténeti szerepénél fogva a nyugati finnsegtől utat talált a többi balti nép, az oroszok, sőt a svédek nyelvébe is.⁴² Igen nagy jelentősége volt azonban a finnség lakásműveltségére az orosz műveltségi hatásnak is. A finnek mai kezdetleges típusú lakóházának tudvalevőleg *pirtti* a neve. Nevét régebben balti-szláv eredetűnek magyarázták s úgy vélték, hogy megfelelője, a mari *pört* is a Baltikum felől jött át; ma ezzel szemben felvetették, hogy mind a mari *pört*, mind a csuvas *pürt*, de a finn *pirtti* is a megfelelő balti-szláv szavakkal (litv. *pirtis*, lett *pirts*) együtt egy ó-orosz *pert* szóra megy vissza.⁴³ Így hát a finn ház fejlődésének e középső szakaszában bizonyára orosz befolyás alatt alakult ki, míg végre fejlődésének újabb szakaszaira — a magyar *szoba* szóval végső fokon azonos forrásból való *tupa* szó tanulsága szerint is — erős nyugati, svéd hatás nyomta rá a bélyegét.

Szóbeli kérdezősködésünkre egy Magyarországon járt finn nyelvészről (ERKKI ITKONENTÖL) azt a felvilágosítást kaptuk, hogy a *maja* 'kunyhó', *sauna* 'fürdőház stb.', *huone* 'szoba' jelentésű finn szavaknak nincs biztos etimológiájuk, ellenben a *talo* 'ház' szónak van. Ezt a *talas* nevű igen kezdetleges arktikus építménnyel: 'élőfa törzsére vagy oszloplábakra helyezett gerendák élelmiszer megőrzése céljára' kapcsolják össze s kicsinyítő képzős alakjának tartják.⁴⁴ A *talas*-t egyébként már SIRELIUS is (SKK. II, 151) nyelvi és tárgyi alapon finnugornak fogta fel. Csak az nem világos — szerintünk —, hogy egy ilyen gazdasági célt szolgáló építmény neve hogyan válhatott a finn nyelvben a 'ház' fogalom általános, sőt a *pirtti*-vel szemben egyenest újabbkori megjelölésévé. Van tehát a finnben több olyan szó, amelynek alapján az építkezés tárgykörében őstörténeti felderítő utakra lehet indulni. Kár, hogy újabb Finnországban olyan irányzat kezd felülkerekedni, mely kevesebb ügyet vet a finnugor kérdésekre, ugyanakkor, amikor az érdeklődés irántuk nálunk éppen most fokozódik.

Összefoglalva benyomásainkat a finnek ezirányú munkásságáról, azt látjuk, hogy megállapításaik meglehetősen eltérnek a mieinkéitől. Míg náluk eléggé fokozatos fejlődésről lehet beszélni, nálunk a honfoglalás előtti nagy-

⁴¹ GUSTAV RÄNK: Die heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordosteuropas und Nordasiens. FFC. 137. 1949. 87. l.

⁴² MANNINEN Suomen suku III, 294. l.

⁴³ REINO PELTOLA: Suomen *pirtti* ja *vasta* sanain lainalahde. Virittäjä 1954, 84. l. (A cikkben felhasznált forrás: EINO NIEMINEN: Ein Beitrag zu der ostslavischen und ostseefinnischen Badeterminologie. Lingua Posnaniensis IV. 1953). A *pirtti*-hez vö. AULIS OJAJÄRVI: Sanoista *tupa* ja *pirtti*. Virittäjä. 1938, 168—179. l.

⁴⁴ LAURI HAKULINEN: Suomen kielen rakenne ja kehitys II. Helsinki 1946. 21. l. az előbbieket a közfinn-kori vagy ennél régiebb szavak között sorolja fel, emezt pedig, 34. l., az indoeurópai eredetű szavak között. Már ő említi a *talo* esetleges („ehkä”) kapcsolatot a *talas*-szal.

arányú helyváltoztatással egyszersmind valószínűleg hatalmas törés is állt be a fejlődés folytonosságában. — Vajon lehetséges lesz-e ezt valaha áthidalni: erre keresünk most feleletet egyrészt a szovjet néprajz, másrészt a szovjet régészet újabb eredményeiből.

A szovjet néprajz egyik értékes kiadványa az, amely 1952-ben Szibírszkij Etnograficeszkij Szbornyik címmel jelent meg. Ebben két tanulmány foglalkozik a dolgánok, illetőleg a jakutok lakóházaival, elsősorban kúpalakú fasátraival. Ezekből az összehasonlító néprajzot főleg finnugor szempontból művelő SIBELIUS dolgozatainál jobban kitűnik a szibériai népek építkezésének gazdagsága különféle nevű és jellegű sátorféle építményekben. Hozzávéve ezekhez még N. HARUZIN múlt századi könyvét a nomád és félnomád török és mongol nemzetiségek lakóépületeinek fejlődéséről, tanulságaikat a magunk számára abban összegezhettük, hogy nemcsak arktikus szétszedhető kúpsátor van Szibériában — bár ez talán az ottani lakóházaknak mintegy az alaptípusa —, hanem különféle átmenetek a foglalkozás szerint megoszló lakosság (konkrétan a jakutok) állandóbb épületei között. Más épület a halászoké, vadászoké, s megint más az állattartóké. Bennünket, minthogy a honfoglalás korában feltehetőleg állattartó nép voltunk, az utóbbiak érdekelhetnek jobban. Pilyen állattartó nép építménye a dolgán *baltiszak* (or. балтысак) és a jakut *urasza* (or. ураса). Az előbbi 6 m² területű mennyezetes, ablakkal ellátott, gyepvel fedett, rudakból piramisszerűen épült több családot befogadó kezdetleges faház,⁴⁵ az utóbbi 8 m átmérőjű, kerek alaprajzú, nagyméretű fasátor állattartó foglalkozást űző több család részére. Emezt terminológiája alapján szovjet kutatók az ún. *kibitka*, vagyis szétszedhető jurt-sátor délibb típusával kapcsolják össze, azt tartva, hogy az *urasza* a *kibitkából* lett: „В далёком прошлом кибитка предшествовала урасе.”⁴⁶

Míg a jakutoknak ez a pásztor-épülete a délibb nomádsátor viszonyát példázza a szibériai szilárd falú házak kialakulásához, HARUZIN említett könyvéből példákat meríthetni arra, hogy a sátor és a boronaház között miféle fokozatok lehetségesek többek között az altaji tatároknál.⁴⁷ Látjuk, hogy a köralakú sátrak hogyan vehetnek fel előbb sokszögű, majd négyszögletessé merevedő alaprajzi formát, a sátoertető alá hogyan emelnek előbb alacsony, néhány soros gerenda-lábazatot, s miként lesz belőle fal, s az épületből boronaház. — E szovjet néprajzi munkák elképzeltetik velünk, hogy nemcsak egyes szélső típusok, mondjuk sátor és faház között kell választanunk honfoglalás-előtti házunkról szólván, hanem a tárgyi valóság kínálta lehetőségek között is meglehetősen nagy választékkal lehet számolnunk.

Még alapvetőbb, sőt hovatovább nélkülözhetetlen ismereteket kínál az őstörténeti házbúvárlatok részére a régészet. Ezen a téren is csak egy-két eddig elért konkrét eredményt említek. Az egyik az urálvidéki bronzkori telep-
helyek tanúsága, a másik a Káma-menti ásatások felvilágosítása az Ananyinokorról és a X. századi bolgár-törökség lakásviszonyairól. Ha amazt az ugor-sággal véljük összekapcsolhatónak, akkor a bolgár-törökség kultúrviszonyaiból

⁴⁵ A. A. Попов: Кочевая жизнь и типы жилищ у долган. Сибирский Этнографический Сборник I, М.-Л. 1952. 166. l., 29: e ábra.

⁴⁶ О. В. Ионова: Жилые и хозяйственные постройки якутов. Сибирский Этнографический Сборник I, М.-Л. 1952. 254—257. l. Idézet: 261. l.

⁴⁷ Н. Харузин: История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. Москва 1898.

bízást következtethetünk e műveltségnek hatása alá került honfoglaló magyar népek az őshazájában visszahagyott házaira.

Persze a régészet nyelve más, mint a nyelvészeté meg a néprajzé. Nem mond ki mindent, hanem módot nyújt többé-kevésbé önkényes tolmácsolások részére. A háznak az alaprajzát még csak felszínre hozza, de anyagát, tetőzetét kevésbé, főként ha az fából készült. Mint ismeretes, a régészet elsőrendű társtudományává társul ilyenkor a néprajz, s valóban a szovjet régészek is elsősorban obi-ugor épületek ismeretében adhattak számot arról, milyenek képzelhető el az urálvidéki Sigir telephelyeknek és a Káma-melléki bolgártörök nemzetségeknek a háza.

Körülbelül 2000 esztendő van közöttük. A legrégebb uráli lakóházakat Szalehard (Obdorszk) vidékéről V. I. MOSINSZKAJA dolgozta fel a *Materiali i iszszledovanyija po archeologii SzSzsZR* múlt évi 35. kötetében.⁴⁸ Az i. e. II. évezred közepére tehető 1 m mélyen földbemélyesztett házakról (zemljankákról) adott számot, amelyeknek alapterülete: 11 × 10 m. Az épületnek négyszögletes alaprajza volt. A tető oszlopokon nyugodott, amelyek párhuzamosan voltak elhelyezve a tűzhely két oldalán. Az épületben nagycsalád élt, gazdasági egységet képviselve. Vaskések csontfogantyúi, íjszarv, szigony fogazata, nyílhegyek csontból és palából, hajfésű és igen gazdag kerámia: tanúskodik a műveltség fokáról és koráról. „A belső berendezés — írja a szerző — nagyon közel áll a manyisi és chanti nép mai nyári lakóházához.” (180 l.) A fő különbséget abban jelöli meg, hogy ez a bronzkori épület jóval nagyobb méretű, mint az övéik, továbbá hogy az obi-ugorok megfelelő építményei nincsenek a föld alá süllyesztve, mint ez.

Időrendben ennél későbbiek, s kb. i. e. 1000-re tehetőek az Urál keleti lejtőjén Szverdlovszk város közelében felfedezett Sigir-szállások, amelyeket több tanulmányban P. A. DMITRIJEV ismertetett. Itt 7.5 m átmérőjű, 10—15 ember részére készült zemljankákat találtak. A három földház néhány méter távolságban volt egymástól. Alaprajzuk ovális sátrat sejtet; DMITRIJEV nagyjából az arktikus kúpsátor segítségével rekonstruálta a képét. 90 cm-re voltak a földre süllyesztve.

Valamivel későbbi időre tehetőek a Tyumeny város közelében feltárt telephelyek, amelyeket ugyanazokban a tanulmányaiban szintén ez a szerző írt le. Ezek kisebb, csak 5 × 2 m méretű hosszúkás épületek voltak, 1 m mélységgel. A házba oldalról volt a lejárát, valószínűleg lépcsőkön. 3—4 ember lakott benne. Ez a kunyhó semmi esetre sem nevezhető sátor formájúnak. Inkább valami fürdőházhoz (kabinhoz) hasonlít, amelyet elől függőleges fal, hátul földig érő meredeken lejtős tető határol.⁴⁹ Ime néhány sovány, de legalább megtapintható és mérhető biztos adat: milyenek lehettek az ugarságnak, vagyis pontosabban annak a népek lakóházai, amely az i. e. I—II. évezredben az Urál északi és keleti szomszédságában élt.

A szerzőnek az az óvatosan kifejtett következtetése, hogy az Uráltól keletre felszínre került épületek méreteiben bizonyos csökkenő irányzat figyel-

⁴⁸ В. И. Мошинская: Жилище устьполуйской культуры и стоянка эпохи бронзы в Салехарде. МИА СССР. № 35, 1953.

⁴⁹ П. А. Дмитриев: Фöldbemélyített lakóházak (zemljankák) az urálvidéki telephelyeken. Szovjet régészeti tanulmányok. Ak. Kiadó. Вр. 1951. П. А. Дмитриев: Культура населения среднего Зауралья в эпоху бронзы. МИА СССР. № 21. 1951. A két bronzkori kunyhó rekonstruált képe: 15. és 16. l.

hető meg, az Uráltól nyugatra, a Káma-vidéken is igazolhatónak látszik később — bár egyelőre még elégtelen anyagon —, az Ananyino-kor és bolgár-törökség telephelyeinek viszonyában. Az itteni Ananyino-kori építkezés sokáig ismeretlen volt. 1952-ben jelent meg A. V. ZBRUJEVA régészeti monográfiája erről a korról, s ez legalább már egy fontos adalékot szolgáltat hozzá.⁵⁰

Egy Konec-Gor nevű helyen, a Csuszovaja folyó torkolatához közel, három év alatt ásták ki egy dombtető egész szélességét átfogó 42 m hosszú épületnek nyomait. Szélessége 4–6 m, mélysége általában 80 cm volt. Falainak, tetőzetének anyagát és szerkezetét nem sikerült megfejteni, oszlopnyomok ugyanis nem maradtak fenn. De az épületben feltárt 9 tűzhely agyag-, edény- és csontmaradványai meg nagyobbrészt kő-, kisebb részben fémtárgyai segítségével megállapítható volt, hogy ebben az ún. hosszú házban, amely az Ananyino-kor végére, az i. e. IV–III. századra tehető, komplex gazdálkodás folyt; állatsontok közül különösen sok ló- és másodsorban szarvasmarhacsont került elő.

ZBRUJEVA már most igen érdekes analógiákkal kísérli meg a településnek értelmezését adni. Az egyik MORGAN hasonló méretű és berendezésű háza az északamerikai Seneca-irokézek közelmúltjából, amely a nemzeti szervezeti társadalmi rendjének felelt meg; a másik a lauzici kultúra tőzegréteg alól napfényre hozott lakóház telepe, amelynek rekonstrukcióját szovjet források is közlik. Ez külsőre olyan, mint egy erőd a Biskupini tó egy szigetén; boronafalai között azonban egy irányban fekvő, ugyancsak hosszú faházak sorakoznak. S minthogy az i. e. VII-től a IV. századik keltezhető, csaknem egyidejű is a Káma-menti feltárással. Úgy látszik tehát, hogy az ősszláv lauzici kultúra és a netán ugornak vagy előmagyarnak felfogható Konec-Gor-i telep között az időpontok megfelelésén és a társadalmi fejlődés hasonlóságán alapuló egybeesések ismerhetők fel.

Több mint ezer évvel később a Kámának e helytől északabbra fekvő partján nem ilyen lakóházakat építettek. Az M. V. TALICKIJ-tól ismertett bolgár-török építmények nem voltak földbe mélyesztve.⁵¹ Méretük 6×11 m, tehát hosszúkások, négyszögletesek. 10–15 ember fért meg bennük. Az épület teteje földig ért. TALICKIJ a tetőszerkezetnek ágafákon nyugvó vázát is közli, amelynek két fedele középpüth nem ért egészen össze, hanem rést hagyott a felszálló füst számára. Fedőanyagául a szalmát vagy fakérget gondolja, és inkább a kéreg mellett dönt. Három ilyen párhuzamosan elhelyezett épület kb. egy patriarchális nagycsalád tagjait fogadta be. Az egész kis település dombtetőn terült el, laposan simulva a felszínhez. Körülötte palánkot vontak erősítésül. Távlati képét szemlélve sürgő-forgó népet képzelhetünk melléje. S azt gondoljuk: ilyenféle lehetett az a ház, az a szállás, amelyben a honfoglaló útjára elindult harcos sereg kíséretében a vele vonuló nép zöme időről-időre megszállott.⁵²

⁵⁰ A. V. Збруева: История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. МИА СССР. № 30. 1952. 219–225. l. Alaprajzi vázlat: 28. l.

⁵¹ M. B. Талицкий: Верхнее Прикамье в X–XIV вв. МИА СССР. № 22. 1951. 41–42. l. (2 rekonstr.).

⁵² Középkori házépítésünk emlékeinek összehasonlítása a néhány századdal korábbi és egykorú oroszországi régészeti anyaggal itt következne soron, de ezt már elhagyom. Hazai őskori kunyhók rekonstrukcióit l. az új tankönyvben: Régészeti kézikönyv I. Gyakorlati régészet. 1954. Bronzkoriak: 196, 210–215. l., kő- és vaskoriak: 111–114. l.

6. Szavak és következtetések

A szovjet régészetnek ezek az eredményei, ha továbbra is ily sikeresen folytatódnak, új helyzetet teremtenek a finnugor házépítkezés múltjának kutatásában. Nagy jelentőségű P. N. ТРЕТЯКОВnak az a megállapítása is, hogy Oroszországban a felső Volga vidékéről való legkorábbi boronaházak a IV—V. századból erednek.⁵³ Nem úgy van tehát, ahogyan mifelénk gondolják, hogy szilárd falú épületet a vándorló magyarság hazai megtelepedéséig még csak nem is láthatott; hogy azzal pusztán és kizárólag itteni hazájában ismerkedhetett volna meg.

Az kétségtelen, hogy valami fejlett házkultúrájuk nem volt honfoglalóinknak, mert a szókincs nem vall erre. De azért van egynehány szavunk, amely gondolkodásra int és szerencsésen kiegészíti a *ház* szó tanulságait. Kiegészíti pedig olyan értelemben, hogy segítségükkel többé-kevésbé kitalálhatjuk népi építkezésünk ősrétegét. Ilyen szavak a *ház*-on kívül a *lakik*, a *rak*, és az általunk elterjesztett középeurópai épület-nevek közül a *sátor* meg a *szállás*. A *rak* szóhoz azon kívül, ami az irodalomból már ismeretes,⁵⁴ nem tudván újabbat hozzáadni, itt a többi négyhez fűzünk részben nyelvi, részben tárgyi megjegyzéseket.

Először térjünk vissza egy pillanatra a *ház*-hoz. Micsoda gazdag jelentésárnyalatokban, származékait is figyelembevéve, ez a rövidke magyar szó! Ahol a ház van, oda megy az ember *haza*, onnan megy el *hazulról*, ott van vég-eredményben — jelentésselkülönüléssel — a *házja*. De a *házas* embert is a ház teszi különállóvá, innen van az, hogy *házasság*-nak nevezzük a családos életet, *házasodás*nak a férfi nőülését. A ház nemcsak hajlék, hanem szimbóluma az együvértartozásnak, amely kiterjed a családi múltira is, mikor például Árpád-házi-ról mint dinasztia-ról beszélünk.

Ugyanilyen sokféle ágazó szóbokor a *lakik* szó családja. Jelent helybenlakozást, állandó egyhelyben létet valami épület védelme alatt mint *lakás*-ban, és másfelől töltözést, *jóllakást*, s ebből *lakmározást*, majd konkrétan *lakodalmat*, mennyezői *lakzit* is. *Lakodalom* szavunk a régiségben (a NySz. szerint) hármas jelentésű: 1. Wohnung, 2. Gastmahl, 3. Hochzeit. Éppen ezáltal bizonyítja a divergensen fejlődött jelentésváltozatok összetartozását. Valóban, amint az oroszban a *жить* kettős értelmű ige: 1. él, 2. lakik, úgy a magyarban a *lak*, *lakik* is lehetett nemcsak a 'megtelepedés' meg a 'helybenülés' (= lakás) megjelölésére alkalmas nomen verbum, hanem annak a kifejezésére is alkalmas volt, amit a sokat mozgó, fáradó ember rendszerint nyomban első megtelepedése után el szokott végezni, amikor teste pihentetését éhsége csillapításával kíséri. Nyugodalmat kell mind a kétféle *lakás*-hoz. E szerint *lak* azt a helyet jelölhette, ahol az ember, ideiglenesen vagy tartósabban a kétféle funkció gyakorlására megszállott.⁵⁵

⁵³ П. Н. Третьяков: К истории племен верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. МИА СССР. № 5. 1941. 60. 1.—Vö. kivonatát a szerző összefoglaló művében is: П. Н. Третьяков: Восточнославянские племена. 2. изд. Москва. 1953. 120—121. 1.

⁵⁴ HAJDÚ PÉTER: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953. 33. 1. PAASONEN FUF. VII, 27.

⁵⁵ Kettős, sőt hármas jelentésű 'lakik' értelmű szó, mint FOKOS-FUCHS DÁVID szíves volt erre figyelmeztetni, van a rokonyelvekben is. Pl. KAI DONNER Kamassisches Wb. 5. 1. *amnam* stb. '[leben], wohnen, sein; essen'. Példamondatok: *gi'in ammal* wo wohnst du? *em ama* ich esse nicht.

De a *lak* szó jelentését elemezve nem szorulunk csupán a magyar alak- és jelentésváltozatokra. A szó finnugor etimológiája is segítségünkre van, amelyet WICHMANN állapított meg.⁵⁶ Szerinte szavunk megfelelői a finn *lakka* 'Vordach, Schirmdach; Oberboden', észt *lakka* 'Decke, Deckel, Dachvorsprung, Schirm stb.' s esetleg a manysi *loqa* 'Hütte (aus Zweigen und dgl.)'. A finn szó összetételben *riihenlakka* 'eresz a gabonaszárító előtt'. A Kalevalában *lakkapäi petäjä* 'széles és sűrű tetejű fenyő'. Ha a finnben 'padlástér' jelentését másodlagosnak fogjuk fel, eredeti jelentése 'enyhely' lehetett, amely mint tárgy is ősrégi: a skandináviai finnektől az obi-ugorokig meglévő; ezért is sorolja SIBELIUS a finnugor-kori építmények közé.⁵⁷ A finneknél egyébként szén-

6. kép. Finn *lakka*.

(K. Viljuna—E. Mäkinen: *Sien työ. I. Veden ja viljan maa. 1. kiad. Helsinki 1943. 200. l.*)

égetők, vadászok, halászok is használják enyhely („Wetterdach”) szerepében. Mint szélvédőt írja le HÄMÄLÄINEN a skandináv erdőkben megtelepedett finn honfoglalók első ideiglenes szállásául, amelynek neve ott is a ház padlástérének nevéül él tovább.⁵⁸ AILIO azzal jellemzi ezt az épületféleséget, hogy a mesterséges lakások legrégebbi formája, amely még nomád vagy nyugtalan életmódra mutat.⁵⁹

⁵⁶ WICHMANN MNy. IV, 276.

⁵⁷ SIBELIUS SKK. II, 148. 1.

⁵⁸ A. HÄMÄLÄINEN: *Keski-Skandinavian suomalaiset. Porvoo-Helsinki 1947. 27. 1.*

⁵⁹ AILIO FUF. II. Anz. 93. 1.

Szerkezete más, mint a sátraké. Míg azok minden oldalról zártak, ez, mint szélfogó, csak egyik oldalra szolgál védelmül (6. kép). Ezért alacsonyabb, primitívebb is. De a gallyakkal vagy fakéreggel, nálunk náddal fedett egyszerű féloldali tetőt nyelvrokonainknál (így a komiknál és chantiknál), ágasfáktól tartott keresztrúd támogatja,⁶⁰ nálunk pedig többnyire csak két oszlop támasztja oldalról alá; ilyeneket közöl Györffy Szabolcs és Szatmár megyéből. Hasonlót mutatnak be Moldvából, Romániából, ahol ez enyhely szerepe annyival kiműveltebb még, hogy alája gödröt ásnak; így a szél és a nap ellen védő enyhely árnyékában kényelmesen le lehet ülni a gödör szélre.⁶¹ Györffy leírása róla ez: „A legegyszerűbb enyhely egy 2 m széles kettős korc közé szorított nádfalazat vagy vessző, melyet bizonyos szög alatt a szél vagy napfény ellen fordítanak. Ez helyét naponta a szükséghez képest többször is változtathatja. Állandóbb formáját pedig a földbe le is ássák.”⁶² — Még nélkülözzük ugyan ennek a kezdetleges, ősi építménynek összehasonlító vizsgálatához szükséges anyagismeretet és magát ezt a kutatást is, mégis, azt hiszem, nem kétséges, hogy a manysiban 'Hütte' jelentésű finn *lakka*-nak megfelelő magyar *lak* szavunknak — s nemcsak nevének, hanem tárgyi mivoltának is — a magyar ház társaságában finnugor fogalmaink között van a helye. Azt azonban kevésbé hiszem — mert benne HERMAN OTTÓRA emlékeztető szellemes evolúcionista ötletet látok — amit SIRELIUS mond és utána más finnek is hangoztatnak, hogy két ilyen ágasfás *lakka* egymással szembeállítására lett volna alkalmas kiindulása a nyeregtetés, négyzögalaprajzú kunyhó kialakulásának.⁶³ — A magyar szó egyébként átment a románba is. Itt *lăcaș* a XVI. század eleje óta kimutatható, a *lăcui* ige pedig a magyar *lak*-ból keletkezett, annak azonos jelentésű átvétele. A *lăcaș*-t vagy *locăș*-t két értelemben szótárazzák, ezek egyike a köznyelvi 'lakás, hajlék, szállás', azonban ma már csak az ünnepélyes nyelvben általános *lăcașurile sfinte* 'szent helyek', azaz 'Isten háza', 'templom' kifejezésben.⁶⁴ Látnivaló, hogy ez ősrégi szavaink jelentéseinek megállapításához nagy mértékben igénybe kell venni a szomszédos átvevő nyelvek tanulságait.

Ezt az itt kimondott tételt kevés példa igazolhatja szemléletesebben, mint a magyar *szállás* és keleteurópai átvételei. A magyarban ez a szó ma különösebbet, valami konkrét épületet nem jelent: a *szállni*, *megszállni* ige származékának érezzük, amelynek egyik jelentése 'einkehren, einquartieren'. Úgy látszik, nem így volt ez a régiségben. Mert a *szállás* a szláv nyelvek valamennyijébe átment és mindenütt konkrét jelentésben szerepel.⁶⁵ Az átvevő nyelvekben a szó hangalakja kétféle: egyfelől *salaš* a csehben, szlovákban, horvátban, bolgárban a következő jelentésekben: cseh 'Senne, Sennerhütte', szlovák 'szállás, havasi juhásztanya', horvát 'Meierhof', bolgár 'baraque, boutique provisoire', másfelől szókezdő *š*-sel a lengyelben és az oroszban: *szalas* 'Laubhütte', orosz шалаш 'палатка из веток, соломы и п. п. НАДРОВИЧС --

⁶⁰ Példa: SIRELIUS FUF. VIII, 28. és 12. l.

⁶¹ KURT HIELSCHER: Rumänien. Leipzig 1933. 50. ábra.

⁶² Györffy: Pásztorépítkezés stb. (i. m.) 197. l.

⁶³ SKK. II, 48. l. — Suomen suku III, 246. l.

⁶⁴ TAMÁS LAJOS: A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. Klny. az Erdélyi Tud. Int. 1942-i Évk.-ből. 12. és 23. l. Vö. CHERESTESIU szótárát.

⁶⁵ Szótárain közhasználatú Langenscheidt-szótárak, továbbá MENDESZÓRA — ORBÁN, FILIPOVIC', MARCOFF kis szótárai, meg Ожегов: Словарь русского языка.

GÁLDI szótára értelmezése szerint: 'kunyhó, kalyiba'. Az előbbi csoportba sorolódik a szó román átvétele *sălaş* 'lakhely, lakás, szállás' jelentéssel, amelyből még különféle igei származékok alakultak ki, és az oszmanli-török *salas* 'boutique installé provisoirement' (GOMBOCZ MNy. IX, 414).

A szó úgy látszik pásztor szókincsünkből került át a szláv nyelvekbe, amelyekben eléggé egyöntetűen kezdetleges 'pásztortanyát' jelent. Bővebb anyagon volna eldöntendő, hogy eredeti jelentése mi volt. Talán 'állattartó épület', 'faluszerű descensus' is. Ha ezt a szót ilyen nagy elterjedése alapján szabad igen régi magyar nyelvi hatásnak felfogni szomszédaink nyelvében, akkor az a nála kezdetlegesebb eredeti magyar *lak*-hoz társulva immár harmadik fogalmunk volna a *ház*-zal együtt kimutathatóan konkrét magyar épületfélésekre, amelyektől kezdetleges mivoltuk miatt sem igen lehet megtagadni az őstörténeti jelleget.

Hozzájuk csatlakozik negyedikül a török eredetű, de kimutathatóan honfoglaláskori szavunk és fogalmunk: a *sátor* is. A sátorral a bolgár-törökség ismertette meg a magyarságot, de az annyira a magáévá tette (ennyiben igaz van Cs. SEBESTYÉN KÁROLYNAK!), hogy mindjárt tovább is adta ismeretét az oroszoknak, és itteni letelepedése után a körülöttünk lakó szlávoknak. Nyelvészeink véleménye szerint azt, hogy az orosz nyelvben a шатёр a magyar *sátor* szóból eredt, a szókezdő *š*-hang bizonyítja, amely a csuvasban fennmaradt *č*-vel szemben a magyar szó hangalakjára jellemző.⁶⁶ A szóátadás a honfoglalás előtti időkre, a IX. századra tehető. A hozzánk közelebb lakó szlávországban vagy csak a magyarból magyarázható *š*-szókezdettel található meg a szó, vagy pedig — mint a török hatást folytatólag felvevő délszláv nyelvekben s az ukránban — egyszerre, egymás mellett az eredeti *č*-vel és az *š*-szókezdettel is. Tehát BERNEKER Slav. Et. Wb. felsorolása szerint bolg. *šator*, *šátr*, *šátra* 'Zelt, Vorhang' mellett *čadir* 'Zelt, Schirm'; szerb-horvát *šátra* 'Stand, Markthütte des Kaufmanns' mellett *čador*, *čator* 'Zelt'; szlovén *šator* 'Zelt', *šatorq*, *šátra* 'Marktstand'; or. шатёр 'Schutzdach', nyelvj. чадра 'langer Frauenschleier'; ukrán *šater*, *šatro* 'Zelt' mellett *čadra* 'Schleier der moham. Frauen'; lengyel *szatr*, *szatra* 'Zigeunerzelt'. Hasonlóan megvan a románban is. Itt *șatră* és *șetre* 'sátor, kunyhó, bodé' alakban ismeretes és érdekes származéka a *șátrar* méltóságnév, amelynek jelentése CHERESTESIU szerint 1. hajdani katonai főfelügyelő, 2. hajdani bojári rang, 3. cigányok felügyelője.

Arra nézve, hogy honfoglalóink sátra milyen volt, történeti forrásokból lehetne felvilágosítást kapni. Az orosz őskronika a XI. században azt jegyzi fel a 898. évhez, hogy a magyarok Kiev alatt elvonulva ugyanolyan sátrakban tanyáztak, mint később a kunok. Megkülönböztetésül az orosz шатёр-tól, amelynek magyar közvetítésű nevét először a 964. évnél hozza fel az évkönyvek szerzője, ezeket вежа megjelöléssel említi,⁶⁷ вежа pedig a Szovjet Enciklopédia szerint: „a régi szlávoknál torony, őrtorony, erőd; orosz évkönyvekben egyúttal a nomádok sátrai és megerősített mezei táborai (полевые станы).” Ide vonható az az adat, hogy Šarkel várát az oroszok Бела Вежанак nevezték. Valószínűnek látszik ezen az alapon, hogy a honfoglalók sátraikat sem szabad másként felfogni, mint a hadrakelt csapat megerősített

⁶⁶ MELICH Zeitschr. f. slav. Phil. IV. (1927), 98. l. — Arról, hogy a szó a szomszédai szláv nyelvekbe a magyarból került, l. GOMBOCZ MSFOu. XXX, 115.

⁶⁷ Повесть временных лет. Часть I. Подготовка текста Д. С. Лихачева. АН СССР. М.-Л., 1950. 217. l. Vö. HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. jegyzeteit.

állomásai, táborai részeiként. Így kerül egymással szoros vonatkozásba a török *sátor* és a feltehetőleg szintén török *tábor*.⁶⁸ A *sátor* szó eredeti hadi, háborús, tábori szerepkörének későbbi teljes elhomályosodására vall, hogy szavunk abban a formában, amint a magyarból levezethető, a délszláv nyelvek egy részében már csak az eléggé általános 'kereskedőbodé' jelentésben él tovább. Azonban a szónak ez a különleges, konkrét jelentésárnyalata sem nélkülözi a művelődéstörténeti érdekességet.⁶⁹

De már elég az etimológiákból! Fordítsunk most befejezésül még egy kevés figyelmet a honfoglaláson innen nyomozható művelődéstörténeti fejleményekre is, amelyeket a magyar ház végleges, magyarországi kialakulására nézve olyan döntő jelentőségűeknek szokás tekinteni: a szláv hatásra, házunk szláv eredetű szókincsére!

Magyarország földrajzi helyzete olyan, hogy mindenkor a germán és szláv érdekek találkozási pontján feküdt. A magyarságot minden oldalról körülölelő szlávtság hatása természetesen szükségképpen nyomot hagyott építkezésében; ezzel szemben a germánsággal való kapcsolata sem volt lekicsinylendő, mivel nem egyszer a nyugati kultúráramlatokat közvetítette feléje. — Mármost a kutatások menete a ház kérdésével kapcsolatban a következőképp bontakozott ki. Mikor a német tudósok a múlt század végén megalapították a házbúvárlatokat, mindjárt Magyarországra is kiterjesztették érdeklődésüket. Ennek első jelentkezése volt, még JANKÓ megnyilatkozása előtt, BÜNKER RAJMUNDnak, a soproni múzeum vezetőjének ismert fellépte a német nyelvű szakirodalomban. Innen kezdve GERAMB, RHAMM, SCHIER és PHLEPS: a magyar házat nyugati szemmel nézve többé-kevésbé besorolta a nyugati műveltség kelet felé terjeszkedő hatásterületébe. Kiderült azonban, hogy a

⁶⁸ A *tábor* szó török voltáról: PAIS D. MNy. L. (1954), 169.

⁶⁹ MOOR ELEMÉR MNy. L. (1954), 468—471, a *sátor* szónak ezt a 'kereskedőbodé' jelentését általánosította a honfoglaláskörüli időkre, és szavunkat a részben török, részben perzsa eredetű kereskedelmi kifejezések közé sorolta. Nézetem szerint azonban mindaz az adat, ami az orosz őskronikában a *sátor*-ra található, ellentmond feltevésének. Ott ui. mind a IX—X. századi marép, mind a fentebb említett *beja* szavaknak határozottan lakósátor értelme van. Az Anonymusnál vagy hússzor előforduló (13—51. fejj.) „táborot ütöttek” (*castra metati sunt*) kifejezés sem érthető másra, mint sátor táborra, mert a honfoglaló csapatoknak folyók partján vagy hegyek, várak aljában, sík mezőn, nagy kiterjedésű területen (pl. Soroksáron túl a Rákos vizéig, a Duna áttelienes oldalán a fel-hévizekig) való megszállására vonatkozik. — Itt említem meg, hogy Anonymus gestájában kétszer (17. és 32. fejj.) kunyhók (*tugurium*) építéséről, egyszer (32. fejj.) a vezér számára egyetlen leveles szin veréséről (*foliata fecerunt*) olvasunk. Szerinte őseink várakat földből, kivételesen kőből (34. fejj.) építettek. A 17. fejezetben szereplő Hímesudvar (*Hymusuduar*) várnevet MÉSZÖLY GEDEON magyarázta meg Ethn. LXV. (1954), 69—75. Hogy a honfoglaló vezérek ezeknél külön építményeket is ismerhettek, azt a 44. fejezet adja elő. Itt elmondja, hogy Árpád és nemesei megkedvelték Csepel szigetét s elhatározták, hogy a nemes személyek mindegyike ott udvart és majort kap (*curiam et villam*). Ezután Anonymus azt írja: *Statim dux Arpad conductis artificibus precepit facere egregias domos ducales* (SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum hungaricarum* I, 88²¹—89¹). A „vezéri házba” vezették később Árpád fiának jegyesét, Ménmarót leányát (52. fejj.). Ha ezekhez a mesteremberek által építtetett „pompás vezéri házak”-hoz szó fér is, (mert hiszen elgondolható, hogy a Névtelen saját kora képeivel is színezte leírásait), többi háztörténeti adalékát alighanem hitelesnek fogadhatjuk el. Figyelmet érdemlő — ha nem veendő is éppen szószertint — a szecitaiakról közölt (különben külföldi forrásból vett: SZILÁGYI L. MNy. XLIII, 122) azon értesülése is, hogy: *non enim habebant domos artificio paratas, sed tantum temptoria de filtro parata* (i. m. 36⁴⁻⁵). Annyi bizonyos, hogy e történeti források együttes vallomása a sátornak lakásul való használatára súlyosabban esik latba, mint az OklSz. néhány XV—XVI. századi adata, amelyekben már csakugyan ponyvasátorokról (s ennél fogva valószínűleg kereskedőbodékról) van szó.

német hatás nem több, mint a többi szomszéd népe. Így e kutatások eredményének csak az egyik fele, a művelődéstörténeti rész, jutott a németiség számlájára, másik fele, a magyar ház őstörténetére vonatkozó, többnyire a szláv-ságnak utalta oda a keletkezés kérdésének megoldását. Nevezetesen RHAMM, a keleteurópai összehasonlító házbúvárlatok megindítója és máig egyik fő tekintélye, már 1910-ben munkájának egy mellékmondatában megemlítette, hogy a magyarok szláv jövevényszavaikból ítélve a házépítés mesterségét a dáciai-pannoniai szlovénektől vették át, s ezt a kijelentését művének folytatásában a *pitvar* szó tárgyalásánál többször megismételte.⁷⁰

A magyar néprajz képviselőinek az így kielezett vitában állást foglalniuk nem volt könnyű. Elfogadni a németek útmutatására a szláv elméletet, vagy állandóan hadilábon maradni vele és vergődni a szláv anyag tüzetesebb ismerete nélkül német szakirodalom, nyelvi tények szorongatása alatt egy olyan néprajzi anyagban, amely sem történetileg, sem térbelileg nem volt feldolgozva: e két lehető véleményben merült ki e mögöttünk levő kor minden állásfoglalása, amelyben a szegedi filológusok állottak szemben a hivatalos álláspontot védő budapesti BÁTKY ZSIGMONDDAL. Így születtek meg azok az őstörténeti ház-elméleteink, amelyeknek nyomatékosabban számbaveendő részéről fentebb volt szó.

A legutóbbi tíz év politikai és társadalmi változásai új megvilágításba hozták többek között a szláv kapcsolatok kérdését is. Ma már nemcsak a német tudományosságtól szerzett ösztönzés folytán foglalkozhatunk közvetlen szomszédi viszonyaink történeti tisztázásával. Tárgyi néprajzunk éppen úgy, mint a folklór is, szélesre tárhatja ki érdeklődését a szláv szomszédság és azon túlmenőleg — a szovjet irodalom segítségével — a finnugor rokonság felé. El kell tehát jönnie az időnek, s ez a szláv jövevényszavak kérdésének feldolgozásával el is jött már, mikor népi építkezésünket a szláv kultúrszavak szempontjából, de néprajzi összehasonlító szempontból is behatóbban fogják vizsgálni, mint ez idáig fogyatékos ismeretek birtokában általában lehetséges volt. Éppen csak jelezve ennek a munkának a szükségét, itt sem akarom azonban mellőzni, hogy legalább egyes szempontokkal hozzájáruljak e bonyolultnak látszó néprajzi és egyszersmind nyelvi kérdés áttekintéséhez.

Számbavevé az építkezésre vonatkozó szláv jövevényszavainkat, azt a megfigyelést tehetjük, hogy önálló épület-név kevés jött át a szláv nyelvekből s azok is melléképületek nevei, mint *sztn*, *pajta*, *pince*, *akol*. Magában álló kunyhó szláv neve azonban a *kaliba*. Nem szláv eredetűek az építkezés folyamatát megjelölő igéink, mint *rak*, *épít*, *fed* sem. Annál több a ház részeinek szláv elnevezése: *pitvar*, *eszterha*, *ablak* (a szlavoniai magyaroknál megfelelője: *akna*), *kémény*, *szellemen*, *oszlop*, *borona*, *gerenda*, *deszka*, *rag* (utóbbi 'szarufa'), továbbá az olyan berendezési tárgyaké mint *asztal*, *pad* (származéka: *padló*, *padlás*), *lóca*, *kemence* a régi *pest*-tel s a kezdetleges *retesz* mellett a technikai főlényt jelölő *kulcs* és *zár*. Ha a házból kilépünk, az *udvar* és az *utca* szláv, de a *falu* meg a *város* már nem az. Az udvarhoz mint városi kifejezéshez csatlakozik a *terem* és a *palota*. Műveltségyszavaink magasabb fokot feltevő fogalmkörének egy része nyugati eredetű szóval él nyelvünkben, pl. a német *istálló*, *csűr* (másképp ZSIRAI, Fgr. rok. 46), *kályha*, *láda*, *zsindely*, *zsupp*, az olasz

⁷⁰ K. RHAMM: Germanische Altertümer aus der slawisch-finnischen Urheimat. I. Die altslawische Wohnung. Braunschweig 1910. 213. l., vö. 233—235, 414—416, 187. l. — KNEZSA ISTVÁN a *pitvar* szónak más magyarázatát adja.

tornác, a francia *lakat* és a *szekrény* s ilyenképpen határozottan későbbi eleme a magyar ház fejlődésének; másik csekélyebb, de nagyjelentőségű része — *szoba, konyha, kamra* —, mint az egysejtű hajlék többszortatúvá alakulásának beszédes tanúja, abba a latin-német-szláv terminológiába tartozik bele, amelyről mindenképpen bizonyos, hogy a felsőbb körök műveltségi szállománya a magyar nép építkezésében és nyelvében.

A magyarságnak a szlávokkal való tartós együttlakása az új hazában kétségkívül forradalmi változást vitt építkezésünkbe. Mint GYÖRFFY mondotta előadásában, „a magyar ház egy régibb és erősebb szláv s egy fiatalabb és gyengébb német ... hatás alatt állott”.⁷¹ E szláv hatás alatt, mint a terminológiából látni, elsősorban megváltozott a ház anyaga és berendezése s az egyosztatú lakás melléképületekkel és melléképületekkel bővült.

A magyar nép lakásviszonyai nagy mértékben átalakultak itthoni letelepülése után, azonban a magyar nép háza — azt gondolhatjuk — ezzel még nem lett idegen a számára, csak jobban kifejlődött és otthonosabbá vált. Maga a *ház* szó ékesen szóló tanúbizonyság arra, hogy régi házat nevével együtt nem kellett elvetnie és újjal felcserélnie, mint tették pl. a finnek a *kotának* a használatból való leszorulása után a szláv *pirtti* név felvételével. A nyelvészeti kutatások mellett a néprajz és az újabb szovjet régészet eredményei mind több biztatással kecsegtetnek bennünket, hogy a magyar ház őstörténetének kinyomozása sem tartozik immár az elérhetetlen tudományos feladatok közé. Nemcsak a *ház* szó, hanem mellette bizonyára a *lak*, s talán a szomszéd nyelvekbe tőlünk átkerült *szállás, sátor* is lehetővé tesznek egy olyan elképzelést, amely szerint a magyarságnak megvoltak a maga kezdetleges, de életszínvonalához szabott célszerű saját lakóépítményei. Éppen nem hihető, hogy ezeket maga találta ki; ami a sátrat illeti, az éppenséggel fiatal kultúrelem volt a vándorló magyar nép építkezésében. De amikor jött, hozott is magával valamit. S megtelepedve a Duna-Tisza táján, nemcsak török sátrát verte fel, ezt a nomád életre emlékeztető csakhamar korszerűtlenné váló ideiglenes hajlékát, hanem épített maga, vagy építtetett az ország szláv lakosaival tartós ittlakásra szánt másik, régibb típusú épületet: „ház”-at is!

KOROMPAY BERTALAN

⁷¹ GYÖRFFY i. m. II, 151—152. l.

Jankó János vizsgálatai a Közép-Ob melléki chantik között

JANKÓ JÁNOS 1898 nyarán, ZICHY JENŐ oroszországi expedíciójának keretében, a gazdag és nagy jelentőségű néprajzi anyaggyűjtésen¹ felül értékes embertani anyagot is gyűjtött. Oroszország múzeumaiban egy éven át végzett lelkiismeretes kutató munka után nagy etnográfiai iskolázottsággal és jó orosz nyelvtudással felfegyverkezve vágott neki a Közép-Ob és mellékfolyói mentén lakó chantik néprajzi és embertani tanulmányozásának. Kitűzött tervét töretlen energiával, úgyszólván maradéktalanul végrehajtotta. A szibériai folyókon való utazásra alkalmas, lakófülkével is felszerelt nagy csónakon járta be — nem csekély testi megpróbáltatások közepette — a Demjanka, Irtis, Ob, Szalim, Nagy-Jugán és részben a Kis-Jugán vidékét. Minthogy a chantik települései (melyeket az oroszok jurtáknak neveztek, szemben az oroszok lakta szelo-val) a folyók mentén helyezkednek el, csónakon utazva érhetett el legtöbb eredményt az aránylag szűkre szabott idő alatt. Az élő chanti lakosság mérésén felül értékes koponyagyűjteményt is hozott haza. Ez utóbbiakon végzett vizsgálat eredményeiről már volt alkalmam beszámolni,² JANKÓ JÁNOS élőkön végzett adatfelvételezésének értékelését ezúttal végzem el kéziratnaplójából fennmaradt adatai³ alapján.

A vizsgálati anyag

JANKÓ 125 embert vizsgált meg, ezek közül 60 chantit részletesebben (20 fejméret, 25 testméret) mért meg. Sajnos, nagy részüket nem a mai technikával vette fel; minthogy ezek nehezen értékelhetők, a függelékben mellékelt táblázatokban (V—VIII. táblázat) csak azok szerepelnek, amelyek MARTIN előírásainak, legalább is részben, megfelelnek. Néhány alapvetően fontos méret hiányát — mint pl. az arcmagasság, felsőarcmagasság, járomívszélesség — nagyon érezzük. Aránylag nagy a testméretek száma, ezek közül csak a legfontosabbakat közlöm.

Kívánatosnak látszik mégis valamennyi felvett méretet legalább is felsorolni; ezek itt következnek. A fej JANKÓ által felvett méretei (az általa közölt sorrendben és elnevezéseinek meghagyásával): fej hossza, fej szélessége, fej kerülete, vertex—glabella, vertex—orrsövény, vertex—fogpont, vertex—állcsúcs, vertex—fülnyílás, vertex—hetedik nyakcsigolya, külső szemzúg—távolság, belső szemzúg—távolság, orr hossza, orr szélessége, orr magassága, fül hossza, fül szélessége, szájnnyílás szélessége, arccsont, állcsúcsok előállása, fülnyílás köze

¹ KOROMPAY B., Jankó János, a finnugor néprajzi kutatások úttörője: NyK. LV, 228—246.

² LIPTÁK P., Материалы по краниологии хантов: Acta Ethn. Hung. I, 197—230.

³ JANKÓ J., Oroszországi naplója (kézirat), 2 füzet. — A Magyar Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum Ethnológiai adattára őrzi 4141 és 4142 számok alatt.

I. TÁBLÁZAT

Közép-Ob me' éki chanti férfiak főbb középértékei.

Méretetek és jelzők	n	V min.-max.	M \pm m	σ
Fej legnagyobb hossza	107	170—204	189,3 \pm 0,67	6,66
Fej legnagyobb szélessége	107	136—164	149,7 \pm 0,53	5,46
Fülmagasság	50	107—140	122,1 \pm 1,06	7,48
Fejkerület	88	512—590	560,1 \pm 1,64	16,4
Hosszúság-szélességi jelző	107	71— 88	79,2 \pm 0,33	3,33
Hosszúság-magassági jelző	50	57— 76	64,0 \pm 0,68	4,83
Szélesség-magassági jelző	50	68— 91	81,4 \pm 0,68	4,57
Orrjelző	53	56—100	74,6 \pm 1,25	9,20
Termet	110	149—171	159,9 \pm 0,51	5,30

Ezen felül meghatározta leegyszerűsített sémák alkalmazásával az ajkak jellegét (keskeny, közepes, duzzadt), az orr alakját (egyenes, pisze, héjja, sas), a szem színét, a bajusz és szakáll színét, a hajszínt, a bőrszínt (rózsás, sárgás), a szemrés állását, az orrlik síkját.

A következő testméréteket vette fel: termet, ülőmagasság, fülnyílás magassága a földtől, állcsúcs magassága a földtől, manubrium magassága a földtől, vállcsúcs magassága a földtől, karhossz, felkar, alkar, kézhát hossza, tenyér hossza, tenyér szélessége, kis arasz, nagy arasz, mellkas kerülete, lábhossz, comb, lábszár, bokamagasság, talp hossza, talp szélessége, kis vádli, nagy vádli, karöl, tomportávolság, biakromiális szélesség.

A kevésbé részletesen mért egyéneknél csak a fej kerületét, hosszát, szélességét, a fentebb felsorolt morfológiai és szinkomplexió adatokat és a termetet határozta meg. Minden esetben feljegyezte az életkort és a családi körülményeket (feleség, gyermekek száma) és a megvizsgáltak családi kapcsolatait.

A vizsgálati adatok regionális eloszlása folyóvölgyek szerint a következő: Demjanka 13, Irtis 14, Szalim 14, Nagy-Jugán és Kis-Jugán vidéke 84 egyén. Az összesen vizsgált 125 személy között mindössze 6 nő volt. — A vázlatosabban felvett adatok túlnyomórészt a Jugán vidékről származnak.

A felvett adatok értékesen egészítik ki JANKÓ fényképfelvételei. 54 férfiről és 10 nőről általában jól sikerült fénykép⁴ áll rendelkezésre, amelyek részletesebb morfológiai megfigyeléseket is lehetővé tesznek.

A fontosabb jellegek

JANKÓ JÁNOS sajátos adatfelvételezése következtében a részletesebben analizált jellegeket nagyon korlátozni kellett (I—II. táblázat). Ezeket SOMMIER⁵

⁴ A felvételek túlnyomó többsége két nézetben készült egyéni felvétel; emellett több csoportkép is van, főleg a Jugán vidékéről, ahol öt-öt egyén teljes alakja látható előlnézetben.

⁵ S. SOMMIER, Ostiacchi e Samoiedi dell'Ob: Archivio per l'Antropologia e la Etnologia 17 (1887), 71—222.

Alsó-Ob melléki chantikra, PÁPAI északi manysikra⁶ és DEBEC Vach melléki chantikra, szelkupokra, nyenyeczekre és ketekre vonatkozó újabb keletű adataival⁷ is összevetettem (III. táblázat). Az összehasonlító anyag kiválasztása az etnikai rokonság vagy regionalitás alapján történt.⁸

A mi vizsgálati anyagunknál, amelyet a későbbiekben közép-obi chantik néven említünk, a fej legnagyobb hossza a többi csoportokhoz viszonyítva a közepesnél alacsonyabb értéket mutat, de emellett aránylag keskeny, ezért a *fejindex* középértéke valamennyi csoporthoz viszonyítva a legalacsonyabb, a *mesocephalia* magasabb értékeit mutatja.

A kategóriák szerint való eloszlás tekintetében is a *mesocephalia* abszolút túlsúlyú állapítható meg, a *dolicho-* és *brachycephalia* gyakorlatilag egyforma arányban jelentkeznek, a *hyperbrachycephalia* részesedése elenyésző. SOMMIER teljesen azonos értéket kapott az Alsó-Obmelléki chantikra, PÁPAI pedig az északi manysikra vonatkozólag. A Vachmelléki chantikra és a földrajzilag szomszédos szamojéd etnikai csoportokra magasabb értékek jellemzők.

A hosszúság-magassági jelző középértéke a mi chantijainknál a *hypsi-cephalia* alsó határához áll közel. A fej tehát túlnyomó részben magas, az *orthocephalia* az eseteknek csak mintegy negyedrésztében volt kimutatható. — A szélesség-magassági jelző középértéke a *metriocephalia* osztályába jut, amelynek egyúttal kis abszolút túlsúlya is mutatkozik az egyaránt 24—24%-ban képviselt tapeino- és arocephaliával szemben.

Az orrjelző középértéke alapján a vizsgált anyagra a *mesorrhinia* jellemző, de az orr alkotása széles határok között, a *leptorrhinia* és *hyperchamaerrhinia* között ingadozik, jöllehet az utóbbi kis arányban jelentkeznek. A Vachmelléki chantiknál és a többi összehasonlított csoportoknál alacsonyabb értékek mutatkoznak, a nyenyeczeket kivéve, ahol a középérték úgyszólván megegyezik a Közép-Ob melléki chantikéval. Sajnos, a nasion helyének meghatározhatósága elég bizonytalan, ezért a különböző szerzők megállapításait csak bizonyos fenntartással lehet egybevetni. — Az orrhát a Közép-Ob melléki chantiknál az esetek többségében konkáv, az egyenes és hajlott (konvex) orr közel egyenlő arányban jelentkeznek. DEBEC etnikai csoportjainál eltérő arányokat látunk, egyedül a narimi szelkupok mutatnak valami hasonlóságot a mi chantijainkkal. Könnyen lehetséges azonban, hogy a JANKÓ által megállapított típusokból összevont kategóriák nem minden tekintetben felelnek meg a DEBEC által követett sémának, így az összehasonlítás csak hozzávetőleges jellegű lehet.

A Közép-Ob melléki chantik *s z e m s z í n e* túlnyomó részben sötét (barna, fekete) vagy kevert (szürke, zöldes), de azonfelül kis arányban a kékszeműek is képviselve vannak. Nyugat-Szibériában ez általános jelenség, az arányok persze eltérők. A mi anyagunkhoz a Vach melléki chantik állnak legközelebb, legjobban a Jeniszei melletti ketek térnek el, ahol a sötét szemszín aránya 70% fölé emelkedik. — A *h a j s z í n* a mi chantijainknál az esetek többségében gesztenyebarna, tehát átmeneti színű, de a sötét hajszínűek

⁶ PÁPAI K., Typus der Ugrier: Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn III. (1894), 257—276.

⁷ Г. Ф. Дебеч, Селькупы: Труды ИЭ. II. (1947), 103—145.

⁸ K. HILDÉN-nek a narimi szelkupokra vonatkozó alábbi két dolgozatát, az adatok kis száma miatt nem használtam fel: Notes on the Physical Anthropology of the Ostyak-Samoyeds, és Some Notes on the Anthropology of the Kamasses. Mindkét közlemény a Journal de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki, 1939. évfolyamában jelent meg. DEBEC fentebb idézett munkájában, ugyanerről az etnikai csoportról bőségesebb adatokat közöl.

II. TÁBLÁZAT

Főbb jelzők és testmagasság eloszlása.

Kategoróriák (Martin szerint)		n (%)
Hosszúság-szélességi jelző (fejindex)	Dolichocephal	20 (19%)
	Mesokephal	61 (57%)
	Brachycephal	23 (21%)
	Hyperbrachycephal	3 (3%)
Hosszúság-magassági jelző	Chamaecephal	1 (2%)
	Orthocephal	13 (26%)
	Hypsikephal	36 (72%)
Szélesség-magassági jelző	Tapeinocephal	12 (24%)
	Metriokephal	26 (52%)
	Akrocephal	12 (24%)
Orrjelző	Leptorrhin	11 (21%)
	Mesorrhin	31 (58%)
	Chamaerrhin	8 (15%)
	Hyperchmaerrhin	3 (3%)
Testmagasság	Alacsony	54 (49%)
	Kisközepes	27 (25%)
	Közepes	16 (15%)
	Nagyközepes	7 (6%)
	Magas	6 (5%)

aránya jóval számottevőbb a szőkénél. Az Alsó-Ob és bizonyos fokig a Vach melléki chantik mutatnak hasonló arányokat. A DEBEC által vizsgált etnikumoknál a sötét hajszín aránya általában jóval jelentősebb. Itt megint gondolkodnunk kell arra, hogy a szerzők összevont kategóriái nem vágnak egybe teljesen.

A vizsgált népeiségre az a l a c s o n y — k i s k ö z e p e s termet jellemző, a középérték épp a két kategória határán van. A még valamennyire számottevő közepes testmagasságon felül a nagyközepes és magas termetűek aránya nem jelentős. A kapott középérték teljesen megegyezik a Vach melléki chantik adatával, ugyanez vonatkozik a narimi szelkupokra is. A többi csoportok, beleértve az északi manysikat is, alacsonyabb termetűek.

A fenti néhány jelleg analízise alapján megállapíthatjuk, hogy az összehasonlításba bevont úgyszólván valamennyi etnikai csoporttal kimutatható bizonyos szomatikai hasonlóság, a Taz melléki szelkupokat és a Jeniszei-

III. TÁBLÁZAT.
Összehasonlítás nyugat-szibériai etnikai csoportokkal

Méretek és jelzők	Chantik			Északi manysik (Pápai K.) 1894	Szelkupok		Nyenyecsek (jurákok) (Debec) 1947	Ketek (Debec) 1947	
	Közép-Ob (Jankó adatai nyomán)	Alsó-Ob (Sommier) 1887	Vach (Debec) 1947		Narim (Debec) 1947	Taz (Debec) 1947			
Fej legnagyobb hossza	189,3 (107)	192 (106)	192,1 (127)	—	188,8 (71)	192,9 (84)	189,2 (52)	190,9 (79)	
Fej legnagyobb szélessége	149,7 (107)	152 (106)	159,7 (127)	—	153,9 (71)	158,8 (84)	155,8 (52)	157,0 (79)	
Hosszúság-szélességi jelző	79,2 (107)	79,3 (106)	83,2 (127)	79,3 (105)	81,5 (71)	82,4 (84)	82,4 (52)	82,2 (79)	
Orrjelző	74,6 (53)	—	71,8 (128)	—	71,3 (69)	69,1 (84)	74,2 (52)	71,0 (78)	
Termet	159,9 (110)	—	159,8 (120)	157,5 (105)	159,2 (68)	157,9 (77)	156,6 (50)	158,1 (68)	
Orrhát {			n = 128		n = 70	n = 84	n = 52	n = 79	
	konkáv	61 (57%)	—	30,5%	—	41,4 %	14,3 %	21,2 %	17,7 %
	egyenes	25 (23%)	—	59,4 %	—	47,2 %	66,8 %	65,2 %	52,0 %
konvex	21 (20%)	—	10,2 %	—	11,4 %	11,4 %	13,5 %	30,4 %	
Szemszín {			n = 126		n = 71	n = 84	N = 52	n = 76	
	világos	15 (14%)	18 (13%)	11,9 %	—	8,4 %	17,9 %	9,6 %	6,6 %
	kevert	43 (40%)	51 (36%)	47,6 %	—	57,8 %	52,4 %	38,5 %	21,0 %
sötét	50 (46%)	68 (51%)	40,5 %	—	33,8 %	29,8 %	51,9 %	72,4 %	
Hajszín {			n = 126		n = 71	n = 84	n = 52	n = 76	
	szőke	8 (7%)	13 (13%)	4,6 %	5 (5%)	3,2 %	2,5 %	2,0 %	2,9 %
	gesztenyebarna ...	75 (70%)	53 (51%)	52,3%	40 (39%)	40,6 %	22,5 %	10,2 %	10,0 %
sötét	25 (23%)	38 (36%)	43,1 %	58 (56%)	56,2 %	75,0 %	87,8 %	87,1 %	

melléki keteket kivéve; legközelebbi a kapcsolat mégis a többi chantival (Alsó-Ob, Vach), ami természetes. Az általános szomatikai hasonlóság egy szélteben elterjedt típusra enged következtetni, a mégis megállapítható különbségek egyéb elemek jelentkezését árulják el. Ezek mibenlétére a típus pontosabb analízise után kaphatunk csak feleletet.

JANKÓ csak 6 chanti nőt vizsgált meg, kis számuknál fogva, ezek metrikus adatai az értékelésre nem elegendők.

Morfotipológiai analízis

JANKÓ kitűnő fényképei alapján — de a fentebbi metrikus analízis eredményeire is támaszkodva — meg lehet kísérelni a vizsgált egyének egy részének morfológiai elemzését is.

Az anyag egészében véve homogénnek mondható, mert egy jelleggyüttetés túlsúly a mutatható ki. Ezt a jelleggyüttést a következő vonások jellemzik. Mesocephal, a fej közepesen magas vagy magas; a homlok középmagas, mérsékeltlen hajlott. A haj gesztenyebarna vagy fekete, a szemszín leginkább kevert. A bajusz és szakáll gyér vagy közepes növésű. Az arc középmagas, mérsékeltlen széles. Az orr közepesen kiálló, az orrhát homorú vagy egyenes. Az arc horizontális és vertikális profilozottsága csekély vagy közepes. Az igazi mongolredő ritka, az oldalredő általános. A szemrés keskeny, egyenes, csak kivételesen ferde. Az ajak keskeny vagy mérsékeltlen duzzadt. A termet alacsony, vagy kisközepes. Ez a jelleggyüttés — amely europid és mongolid vonásokat egyesít magában — PÁPAI és DENIKER ugor típusával, MONTANDON europszibirid alrasszával és a szovjet szerzők uráaltáji vagy röviden uráli típusával azonosítható.

Az uráli típusnak egy változata is mutatkozik, amelyik a fenti jelleggyüttéstől az alábbi vonásokban különbözik: a fej rövidebb, az arc alacsonyabb, a mongolid vonások halványabbak, a termet még alacsonyabb. Ezt a lappid típusra emlékeztető változatot urálo-lappónoidnak nevezhetjük. A lappid típus tisztán csak kivételesen jelentkezik.⁹ Olykor az europid vonások világosabb szinkomplexióval kapcsolatosak, ilyenkor az uráli típus vonásaihoz a depigmentált cromagnoid-A (protoeurópai), vagy cromagnoid-B (keleteuropid) típus¹⁰ bizonyos jellegei járulnak; ebben az esetben — a szovjet szerzők terminológiáját használva — szuburáli változatról beszélhetünk. Ez a depigmentált europid komponens nem orosz hatásra vezethető vissza, hanem minden valószínűség szerint Európából származik, jóval az orosz betelepülés előtti időből. DEBEC szerint az Altaj-vidéki ősi depigmentált europid rasszelemének hatására is gondolni lehet. — Alá-

⁹ A lappid típus helyzete az emberfajták rendszerében nem egészen tisztázott. Metrikus-morfológiai jellegei alapján — megítélésem szerint — kétségtelen europid jellegű, mint azt pl. BIASUTTI, BRYN, MONTANDON, EICKSTEDT és LUNDMAN tartják. Ez a típus ősinek tekinthető Európában, egészen a mezolitikig vezethető vissza; sok egyezést mutat a mai *alpi* típusal, ezért találon nevezi EICKSTEDT a lappid típust *protoalpi*-nak. A fenti megállapítás elsősorban a skandináviai lappidokra vonatkozik. Kelet felé haladva több mongolid jelleg kapcsolódik az eredeti jelleggyüttéshez. Ez a keleti változat átmeneti helyet foglal el az europidok és mongolidok között, ezért — bizonyos fenntartással — a mongolid rasszkörbe is sorolható.

¹⁰ Az itt említett típusok azonosításának kérdését egy korábban megjelent dolgozatomban fejtettem ki: *L'analyse typologique de la population de Kérpuszta au Moyen Âge*; Acta Arch. Hung. III (1953), 314—323.

rendelt jelentősége van két további típuselemnek, ezek: *a*) az indiánokra emlékeztető, a szovjet szerzőktől „amerikanoid”-nak nevezett elem, továbbá *b*) egy prognath, igen széles orrú protomorph (veddiform?) jellegű szomatikus komponens.

IV. TÁBLÁZAT

A típusok aránya a Közép-Ob melléki chantiknál

T í p u s o k	♂	♀	Együtt
Uráli	36	6	42 (66%)
Uráló—laponoid	8	1	9 (14%)
Szuburáli (uráli + depigmentált europid)	7	—	7 (11%)
Lappid	2	1	3 (5%)
Amerikanoid (?)	1	1	2 (3%)
Protomorf elem	—	1	1 (1%)
Összesen:	54	10	64

Ha az itt felsorolt szomatikus összetevők arányát tekintjük (IV. táblázat), feltűnik az uráli típus abszolút túlsúlya. Az elég számottevő uráló-laponoid és szuburáli elem mellett a többi komponens részese-dése elenyésző.

A fentihez hasonló eredményt hozott az ugyancsak JANKÓ JÁNOS által a Közép-Ob mellékén gyűjtött chanti koponyák embertani vizsgálata. Ezt az anyagot honfoglaló magyar csontmaradványokkal vettem össze¹¹, amelynek eredményeképpen meg lehetett állapítani, hogy — történeti embertani ismereteink mai állása szerint — a honfoglaló magyarságban több mint 20%-ban volt képviselve a kétségtől ugor eredetű uráli típus.¹² Az uráli típus bonyolult rasszgenézisére itt nem térek ki, mert ezt már egy más alkalommal — amikor a magyar embertani őstörténetkutatás eredményeit kíséreltem meg szintézisbe fogni — igyekeztem vázolni.¹³ Nagyon valószínűnek látszik, hogy ez a rasszelem már az anyanyinói korszaktól kezdve az ugorország fő összetevője volt.

*

Egy nép eredetének és kialakulásának, azaz etnogenezisének kutatása csak komplex módszerrel lehetséges. A magyar őstörténet kutatásában a nyelvtudomány vitte és viszi a vezető szerepet. Ezen felül azonban a régé-

¹¹ LIPTÁK P., Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenese der Altungarn: Acta Arch. Hung. I (1951), 231—249.

¹² LIPTÁK P., An anthropological survey of Magyar prehistory: Acta Linguist. Hung. IV (1954), 158.

¹³ LIPTÁK, i. m. 133—170.

szet, a néprajz, az antropológia és — bizonyos esetekben — az életföldrajz és paleogeográfia, illetőleg történeti földrajz eredményeit is fel kell használnunk. A nyelvészek figyelme csak újabban fordul az embertan eredményei felé, igaz, hogy még nem egészen két évtizeddel ezelőtt joggal mondhatta ZSIRAI,¹⁴ hogy a rendelkezésre álló adatok és eredmények nem számottevőek. A szovjet antropológusok tervszerű kutatásai különös figyelmet fordítottak a Szovjet-unió nem szláv etnikumú népeinek tanulmányozására; ezek eredményei nálunk is egyre inkább ismertebbé válnak.¹⁵ BARTUCZ munkássága¹⁶ a magyar őstörténet embertani vonatkozásai tekintetében alapvető, ugyanakkor meg kell még jegyezni, hogy a történeti embertani irányban újabban dolgozó antropológusok működésének egyik súlypontja a magyarság etnogenezisének kutatása. Elég ebben a tekintetben az utolsó 8 évben megjelent közlésekre hivatkoznom,¹⁷ amelyek még szélesebb alapokon — az ugarságon újabban végzett embertani vizsgálatokra és az Urál-vidék paleoantropológiájára is támaszkodva — törekedtek megvilágítani a magyar őstörténet egyes szakaszait.¹⁸

LIPTÁK PÁL

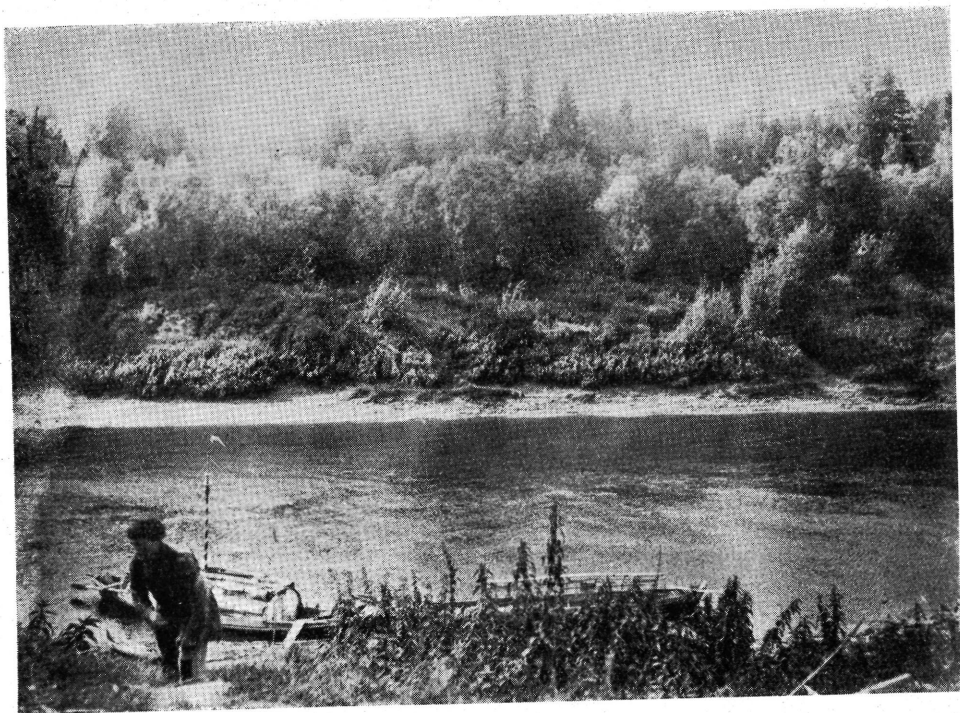
¹⁴ ZSIRAI M., Finnugor rokonságunk, Budapest 1937, 104.

¹⁵ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР: Труды ИЭ, IV (1948). Н. Н. Чебоксаров, К вопросу о происхождении народов угрофинской языковой группы: СЭ. 1952/1, 36—50. Sajnos, több alapvető munka hozzáférhetetlen nálunk, így pl.: Т. А. Трофимова, Черепа из Луговского могильника ананьинской культуры: Уч. записки МГУ (1941), В. 63, Труды АИ. В. 6. Н. Н. Чебоксаров—Т. А. Трофимова, Антропологическое изучение манси: Кратк. Сообщ. IX. (1941).

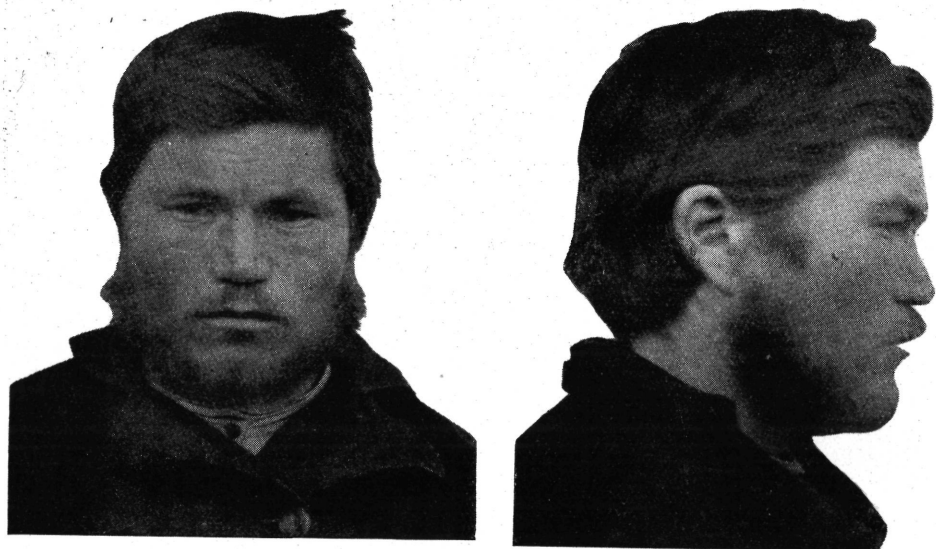
¹⁶ BARTUCZ L., Adatok a honfoglaló magyarok anthropológiájához: Arch. Ért. XLV (1931), 113—119.

¹⁷ NEMESKÉRI J., Honfoglaláskori magyarság — árpádkori magyarság: Antiquitas Hungarica I (1947), 64—80. LIPTÁK P., Материалы по краниологии хантов: Acta Ethn. Hung. I (1950), 197—230. LIPTÁK P., Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Altungarn: Acta Arch. Hung. I (1951), 231—249. LIPTÁK P., New-Hungarian Skeletal Remains of the 10th Century from the Danube-Tisza Plain: Annales Hist.-Nat. Musei Nationalis Hungarici, S. N. III(1952), 277—287. LIPTÁK P., La population de la région de Nógrád au moyen âge. Essai d'anthropologie historique: Acta Ethn. Hung. III (1953), 289—338. LIPTÁK P., An anthropological survey of Magyar prehistory: Acta Linguist. IV (1954), 133—170. NEMESKÉRI J.—GÁSPÁRDY G., Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásaihoz. Az üllői és egri honfoglaláskori temetők embertani vizsgálata: Annales Hist.-Nat. Musei Nationalis Hungarici, S. N. V (1954), 485—526.

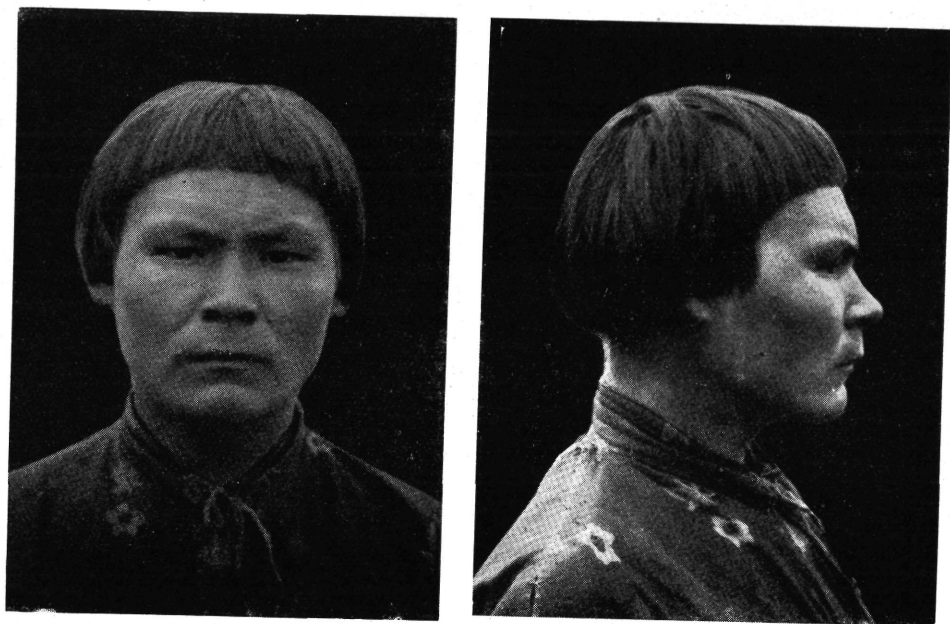
¹⁸ Ezek az eredmények sajátos módon nem váltak eléggé közismertekké, épp nyelvész körökben, amit különösen akkor fájjalunk, ha az embertani eredmények használhatósága kerül szóba. Lásd pl. E. MOÓR, Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes: Acta Ethn. Hung. II (1951), 85—87. Nem kis meglepetéssel olvassuk továbbá, hogy ... „embertani kutatásunk alapvető szempontjait tulajdonképpen nem maga termelte ki, hanem a nyelvészettől vette kölcsön, s csak antropológiai mezben, az önelvű tudományosság színében szerepelteti.” (L. KOROMPAY B., Szovjet antropológus a finnugorok származásáról: MNy. XLVIII [1952], 78.) Az a sajnálatos körülmény, hogy az itt idézett megjegyzés nyomtatásban megjelenhetett, legalább is részlegesen, a következő okokkal magyarázható: 1) a cikk szerzője az antropológia célkitűzései, kutatásának módszere és elért eredményei területén — amelyek ma már számos tankönyvben és kézikönyvben könnyen hozzáférhetők — nem eléggé tájékozott sem általánosságban, sem a magyar embertani kutatások viszonylatában; 2) a cikk megjelenéséig számított utolsó 10 év (1942—1952) alatt megjelent őstörténeti vonatkozású újabb embertani eredményekről a cikk szerzője nem vett tudomást. Ez kivüláglík pl. abból is, hogy a honfoglaló magyarság „keletbalti” elemeinek, KOROMPAY szerint is szükséges, kritikai felülvizsgálását, NEMESKÉRI már évekkal ezelőtt elvégezte (NEMESKÉRI J., 1947. i. m. 72—73). — Itt szeretném még megjegyezni, hogy épp a nem-antropológusok körében továbbra is fennmaradt bizonytalanságra való tekintettel, ebben a kérdésben újabban magam is még határozottabban állást foglaltam (LIPTÁK, 1954. i. m. 156—157).

1. kép — A Közép-Ob melléke
(Jankó János felvétele)

2. kép — Urali típus. Férfi. Cingalinszkija, Irtis (29.)
(Jankó János felvétele)

3. kép — Uralo-lapponoid típus. Férfi. Tajlakovü, Nagy-Jugán (2.)
(Jankó János felvétele)

4. kép — Urali típusú chanti (osztyák) férfiak. Közép-Ob
(Jankó János felvétele)

5. kép — Urali és uralo-lapponoid típusú chanti (osztyák) férfiak. Közép-Ob
(Jankó János felvétele)

6. kép — Chanti (osztyák) család. Az idősebb férfi amerikanoid vonásokkal. Kajukanovü, Nagy-Jugán
(Jankó János felvétele)

V. TÁBLÁZAT
Közép-Ob melléki chantik. Méretek
Férfiak

Sorszám	Település (jurta), folyó völgye	Életkor	Fej hossza	Fej széles- sége	Fej kerülete	Vertex- állítás	Vertex- fűnyílás	Külső szem- zug széles- ség	Belső szem- zug széles- ség	Orr hossza	Orr széles- sége	Orr magas- sága	Fül hossza	Fül széles- sége	Száj széles- sége	Fűnyílás köze
1.	Lümkojeszkija, Demjanka	51	180	153	550	208	123	98	32	41	36	18	68	31	48	134
2.	Pétürszkija, „	57	184	155	560	223	140	92	33	50	33	22	63	35	52	141
3.	„ „	37	174	152	540	225	130	95	33	48	33	23	60	30	52	134
4.	Cinginszkija, „	45	180	157	545	226	137	90	36	45	34	18	70	28	52	140
5.	Merkusinszkija, „	45	194	153	570	222	123	96	37	44	36	22	58	31	60	137
6.	Jeszkinszkija, „	40	178	157	545	224	110	94	30	50	36	23	55	28	54	140
7.	„ „	35	187	153	550	248	134	93	36	50	37	20	60	32	58	142
8.	„ „	53	188	160	550	233	130	90	31	42	36	22	62	32	60	140
9.	Cinginszkija, „	25	183	144	530	210	120	96	32	45	34	25	56	30	52	132
10.	„ „	31	186	150	540	220	124	88	28	47	34	23	60	33	57	131
11.	Karinszkija, Irtis	25	193	152	565	223	122	91	32	42	33	20	53	29	50	135
12.	„ „	27	180	148	532	223	115	94	31	41	27	20	55	28	46	131
16.	Janüskinszkija, Demjanka	32	187	157	550	228	—	98	36	57	36	24	56	30	58	136
17.	Barjutinszkija, „	30	186	156	562	216	133	92	30	47	32	22	54	30	50	137
19.	Parbüszkija, Tomszki korm.	30	200	158	585	220	123	104	34	52	34	22	65	30	54	143
20.	Merkusinszkija, Domjanka	25	178	144	530	223	107	100	34	43	32	27	55	32	54	137
21.	Murzinszkija, Irtis	20	186	140	532	220	128	90	32	41	32	22	56	32	50	130
24.	Jaesinszkija, „	47	193	150	565	244	120	88	32	46	34	24	62	33	54	134
25.	„ „	47	194	152	570	257	123	88	36	52	40	28	72	34	58	136
26.	Cingala, „	35	180	145	533	—	120	100	36	36	34	20	60	32	50	130

V. táblázat folytatása

Sorszám	Település (jurta), folyó völgye	Életkor	Fej hossza	Fej szélessége	Fej kerülete	Vertex- állásúcs	Vertex- fünyílás	Külső szemzug szélesség	Belső szemzug szélesség	Orr hossza	Orr szélessége	Orr magassága	Fül hossza	Fül szélessége	Száj szélessége	Fünyílás köze
27.	Cingala, Irtis	40	194	150	564	234	125	96	36	50	35	18	55	28	54	136
28.	„ „	26	180	144	518	210	120	94	32	44	34	20	55	30	50	128
29.	„ „	25	190	148	558	227	126	100	32	38	32	18	60	32	56	138
30.	„ „	36	186	154	545	215	112	94	34	50	32	22	57	33	50	140
31.	„ „	56	192	164	580	235	112	92	38	45	42	22	70	30	60	142
32.	„ „	34	200	152	572	232	124	98	30	44	34	23	53	28	54	135
33.	„ „	47	188	(146)	544	216	125	94	28	40	40	25	62	34	50	134
34.	Szorovszkija, Szalüm	40?	186	143	533	225	108	90	26	42	33	22	60	30	55	134
35.	„ „	50	194	152	575	225	124	94	36	44	38	25	60	32	58	138
36.	„ „	45	178	144	540	225	117	92	34	45	34	24	63	32	52	130
37.	„ „	40	198	150	572	220	114	92	34	44	34	—	62	32	50	134
38.	„ „	30	188	148	558	218	126	96	36	45	32	25	58	34	56	136
39.	Kürdoszovszkija, Szalüm	39	194	150	575	220	120	92	30	48	34	22	60	30	58	134
40.	„ „	22	177	140	512	212	118	90	30	44	32	20	60	32	50	120
41.	Alaminszkija, „	37	187	142	—	225	—	94	32	50	34	20	60	30	51	130
42.	Miljuszovszkija, „	40	187	150	—	208	120	98	32	44	34	20	61	32	56	134
43.	Lempinszkija, „	45	190	154	—	232	128	93	31	50	34	23	61	32	56	141
44.	Miljaszovszkija, „	44	182	144	—	205	115	86	30	46	28	22	60	32	52	127
45.	Alaminszkaja, „	25	185	142	—	222	108	90	30	42	32	22	58	32	46	130
46.	Rümovszkija, „	36	188	152	—	217	117	90	32	40	32	20	60	27	52	134
47.	Sztare Mirszkija, „	40	182	142	—	218	115	90	28	44	34	22	55	30	58	128
48.	Tükinü, Kis-Jugán	35?	190	160	—	218	120	96	34	44	40	20	56	30	60	140

49.	Pehovszkija, „	40?	195	143	—	208	115	90	30	48	36	20	62	25	60	132
50.	Nagy-Jugán	23?	194	152	—	212	126	92	30	41	30	18	54	30	58	132
51.	Urevszkija, „	42	181	136	—	225	124	90	30	42	32	18	68	30	54	126
52.	Nevojlokinü, „	40	194	157	—	215	128	100	36	36	36	20	60	30	60	136
53.	Kochonosinszkija, „	39	192	152	—	206	115	90	32	40	40	18	58	30	60	132
54.	Nevojlokinü, „	24	180	148	—	232	126	92	30	36	32	18	—	30	56	134
55.	Kolszamovü, „	40	195	158	—	230	123	106	30	50	35	25	63	31	54	142
56.	„ „	32	192	152	—	223	128	96	28	43	36	23	56	30	62	134
57.	Tajlokovü, „	21	184	152	—	222	116	102	34	45	36	24	58	30	58	136
58.	„ „	30	170	142	—	212	—	98	30	38	36	18	55	30	52	132
59.	Kokinü, „	31	190	145	—	228	130	100	36	43	36	20	62	30	62	140
60.	Rakszakintü, „	43	202	145	—	224	123	96	34	60	34	20	63	31	54	134

N ö k

13.	Karinszkija, Irtis	40	190	146	540	215	118	85	34	38	30	17	54	30	44	123
14.	Jacsinszkija „	37	178	144	527	208	105	90	30	43	28	18	53	26	46	127
15.	Merkusinszkija, Demjanka	22	180	141	535	200	126	98	36	35	30	19	57	31	44	127
18.	Kuplyanszkija	30	182	152	537	215	114	100	32	43	30	20	63	27	50	132
22.	Murzinszkija, Irtis	45	186	144	540	210	118	95	30	37	28	18	56	28	48	127
62.	Maninü	54	205	147	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

VI. TÁBLÁZAT
Közép-Ob melléki chantik
Jelzők, egyéb jellegek

Férfia k

Sorszám	Hosszúság- szélességi jelző	Hosszúság magassági jelző	Szélesség- magassági jelző	Orrjelző	Ajak	Orr	Szemszín	Hajszín
1.	85,0	68,3	80,4	87,8	keskeny	konkáv	szürke	g. barna
2.	84,2	76,1	90,3	66,0	„	„	„	„
3.	87,4	74,7	85,5	68,8	„	„	barna	„
4.	87,2	76,1	87,3	75,6	„	egyenes	szürke	v. barna
5.	78,9	63,4	80,4	81,8	„	„	„	„
6.	88,2	61,8	70,1	72,0	„	„	v. barna	„
7.	81,8	71,7	87,6	74,0	„	„	szürke	„
8.	85,1	69,2	81,3	85,7	„	konkáv	„	„
9.	78,7	65,6	83,3	75,6	„	egyenes	„	szőke
10.	80,7	66,7	82,7	72,3	„	„	kék	g. barna
11.	78,8	63,2	80,3	78,6	„	„	barna	fekete
12.	82,2	63,9	77,7	65,9	„	„	fekete	„
16.	82,4	—	—	63,2	közepes	konvex	v. szürke b.	„
17.	83,9	71,5	85,3	68,1	„	konkáv	szürke	g. barna
19.	79,0	61,5	77,9	65,4	duzzadt	konvex	zöld	„
20.	80,9	60,1	74,3	74,4	közepes	konkáv	barna	„
21.	75,3	68,8	91,4	78,1	„	egyenes	szürke	szőke
24.	77,7	72,5	80,0	73,9	keskeny	konvex	„	g. barna
25.	78,4	63,4	80,9	76,9	közepes	„	v. barna	„

26.	80,6	66,7	82,8	94,4	keskeny	konkáv	szürke	szőke
27.	77,3	64,4	83,3	70,0	„	konvex	kék	„
28.	80,0	66,7	83,3	77,3	közepes	egyenes	„	v. g. barna
29.	77,9	66,3	85,1	84,2	közepes	konkáv	v. szürke	„
30.	82,8	60,2	72,7	64,0	„	egyenes	barna	g. barna
31.	85,4	58,3	68,3	93,3	duzzadt	„	v. barna	fekete
32.	76,0	62,0	81,6	77,3	„	konkáv	„	szőke
33.	77,7	66,5	85,6	100,0	keskeny	„	barna	barna
34.	76,9	58,1	75,5	78,6	duzzadt	„	szürke	szőke
35.	78,4	63,9	81,6	86,4	keskeny	„	kék	g. barna
36.	80,9	65,7	81,3	75,6	„	„	„	„
37.	75,8	57,6	76,0	77,3	közepes	„	barna	„
38.	78,7	67,0	85,1	71,1	„	„	„	„
39.	77,3	61,9	80,0	70,8	keskeny	egyenes	szürke	„
40.	79,1	66,7	84,3	72,7	közepes	konkáv	barna	„
41.	75,9	—	—	68,0	duzzadt	konvex	szürke	„
42.	80,2	64,2	80,0	77,3	közepes	konkáv	barna	„
43.	81,1	67,4	83,1	68,0	„	konvex	„	fekete
44.	79,1	65,2	79,9	60,9	duzzadt	konkáv	szürke	g. barna
45.	76,8	58,4	76,1	76,2	keskeny	„	„	szőke
46.	80,9	62,2	77,0	80,0	„	„	barna	g. barna
47.	78,0	63,2	81,0	73,3	duzzadt	„	szürke	fekete
48.	84,2	63,2	75,0	90,9	keskeny	egyenes	barna	g. barna
49.	73,3	58,9	80,4	75,0	duzzadt	„	„	szőke
50.	78,4	64,9	82,9	73,2	keskeny	konkáv	„	g. barna
51.	75,1	68,5	91,2	76,2	„	„	„	„
52.	80,9	66,0	81,5	100,0	közepes	„	szürke	fekete

VI. táblázat folytatása

Sorszám	Hosszúság- szélességi jelző	Hosszúság- magassági jelző	Szélesség- magassági jelző	Orrjelző	Ajak	Orr	Szemszín	Hajszín
53.	79,2	59,9	75,7	100,0	közepes	konvex	barna	g. barna
54.	82,2	70,0	85,1	88,9	duzzadt	konkáv	„	„
55.	81,0	63,1	77,9	70,0	keskeny	konvex	„	„
56.	79,2	66,7	84,2	83,7	duzzadt	konkáv	„	„
57.	82,6	63,0	76,3	80,0	keskeny	„	„	„
58.	83,5	—	—	94,7	közepes	„	„	„
59.	76,3	68,4	89,7	83,7	keskeny	„	„	„
60.	71,8	60,9	84,8	56,7	duzzadt	konvex	„	„

N ő k

13.	76,8	62,1	80,8	78,9	duzzadt	konkáv	fekete	szőke
14.	80,9	58,0	72,9	65,1	keskeny	„	szürke	g. barna
15.	78,3	70,0	89,4	85,7	duzzadt	„	barna	fekete
18.	83,5	62,6	75,0	69,8	„	„	„	g. barna
22.	77,4	63,4	81,9	75,7	közepes	„	szürke	v. barna
62.	71,7	—	—	—	„	konvex	kék	„

VII. TÁBLÁZAT.
Jugán völgyi chanti férfiak

Sorszám	Település (jurta)	Életkor	Termet	Fej hossza	Fej szélessége	Fejkerület	Hossztűság-szélességi jelző	Ajak	Orr	Szemszín	Hajszín
61.	Kajukanovü	62	1506	188	147	555	78,2	közepes	konvex	kék	g. barna
63.	Tajlakovü	45	1602	188	150	564	79,8	keskeny	konkáv	barna	„
64.	„	46	1614	185	152	555	82,2	„	egyenes	„	„
65.	Kaszovü	30	1520	176	140	532	79,6	duzzadt	konkáv	„	„
66.	Uszanovü	52	1616	182	155	565	85,2	keskeny	konvex	„	fekete
67.	„	20	1656	192	148	570	77,1	duzzadt	konkáv	„	g. barna
68.	Kaszovü	23	1534	184	144	552	78,3	„	„	„	„
69.	Uszanovü	25	1426	182	150	554	82,4	közepes	„	„	„
70.	Pokacsevü	33	1674	198	142	556	71,7	keskeny	„	„	„
71.	Kokolevü	40	1574	192	152	578	79,2	„	egyenes	szürke barna	„
72.	Tagurövü	52	1636	190	143	556	75,3	közepes	konvex	kék	„
73.	Kulandjevü	58	1596	198	147	590	74,2	keskeny	„	barna	„
74.	„	63	1556	190	144	548	75,8	közepes	konkáv	sárg. szürke	„
75.	„	28	1534	193	152	570	78,8	„	„	szürke	g. barna
76.	„	30	1658	200	147	580	73,5	„	„	barna	„
77.	„	19	1574	187	148	550	79,1	„	„	„	„
78.	„	45	1600	190	152	568	80,0	„	konvex	b. szürke	fekete
79.	„	26	1590	196	158	576	80,6	keskeny	egyenes	barna	g. barna
80.	„	70	1540	185	157	564	84,9	„	konkáv	kék	fekete
81.	„	30	1536	196	158	580	80,6	közepes	„	„	g. barna
82.	Szaporkinü	40	1626	194	155	566	79,9	keskeny	„	zöld	„
83.	Maninü	60	1568	202	148	568	73,3	közepes	„	sárgás b.	fekete

VII. táblázat folytatása

Sorszám	Település (jurta)	Életkor	Termet	Fej hossza	Fej szélessége	Fejkerület	Hosszúság- szélességi jelző	Ajak	Orr	Szemszín	Hajszín
84.	„	45	1508	200	155	568	77,5	„	konvex	szürke	„
85.	Multanovü	45	1574	194	148	566	76,3	keskeny	konkáv	zöld	g. barna
86.	„	25	1678	194	150	568	77,3	közepes	egyenes	barna	fekete
87.	Jarszomovü	50	1590	188	148	555	78,7	„	konkáv	kék	fekete
88.	„	22	1576	185	152	562	82,2	„	„	szürke	g. barna
89.	„	30	1566	184	148	545	80,4	keskeny	„	kék	„
90.	„	27	1584	184	152	555	82,6	közepes	„	zöld	„
91.	Kajukovü	57	1632	188	160	560	85,1	„	„	barna	„
92.	„	50	1592	194	152	584	78,4	keskeny	egyenes	szürke	„
93.	Multanovü	35	1656	190	142	552	74,7	„	konkáv	barna	„
94.	Kajukovü	30	1596	190	150	564	78,9	„	konvex	kék	„
95.	„	33	1628	194	145	570	74,7	közepes	konkáv	barna	„
96.	Ruszkiniü	70	1580	188	150	560	79,8	„	egyenes	„	fekete
97.	„	42	1532	187	150	562	80,2	keskeny	„	zöld	„
98.	„	25	1506	187	155	565	82,9	„	„	barna	„
99.	„	20	1590	190	145	560	76,3	közepes	konkáv	„	g. barna
100.	Csegajevü	55	1646	190	154	572	81,1	keskeny	„	„	fekete
101.	„	60	1640	197	150	585	76,1	közepes	egyenes	„	„
102.	Lejkovü	40	1580	180	145	544	80,6	duzzadt	konkáv	„	„
103.	Kogonesiniü	56	1622	204	150	585	73,5	keskeny	konvex	„	g. barna
104.	„	22	1526	192	144	562	75,0	közepes	konkáv	zöld	„
105.	„	52	1614	195	150	580	76,9	keskeny	„	szürke	fekete

106.	„	35	1578	186	145	552	77,9	közepes	egyenes	barna	g. barna
107.	„	40	1558	195	148	575	75,9	duzzadt	konkáv	sárgás b.	fekete
108.	Ugotszkija	50	1642	195	154	584	79,0	közepes	„	barna	fekete
109.	„	60	1640	194	144	552	74,2	keskeny	egyenes	sárgás b.	g. barna
110.	„	30	1566	188	152	574	80,9	„	konvex	barna	„
111.	„	45	1552	190	145	562	76,3	közepes	konkáv	zöldes b.	fekete
112.	„	35	1678	190	150	564	78,9	keskeny	„	barna	g. barna
113.	„	32	1600	192	152	575	79,2	közepes	konvex	„	g. barna, sűrű
114.	„	45	1586	190	143	552	75,3	„	konkáv	fekete	fekete
115.	Aszmanovü	42	1614	195	145	568	74,4	duzzadt	„	„	„
116.	Ugotszkija	40	1642	196	152	575	77,6	„	„	barna	„
117.	Uszanovü	60	1570	188	154	564	81,9	„	konvex	„	„, dús
118.	Rakszakinü	80	1500	190	140	555	73,7	közepes	konkáv	kék	g. barna
119.	„	27	1650	198	152	574	76,8	duzzadt	egyenes	„	vörös
120.	Kokinü	70	1576	187	150	562	80,2	keskeny	konkáv	barna	fekete
121.	Urjevü	62	1586	207	152	595	73,4	közepes	„	„	g. barna
122.	„	60	1650	192	150	570	78,1	„	„	b. szürke	„
123.	„	50	1646	202	152	578	75,3	„	„	barna	„
124.	„	27	1580	197	150	583	76,1	„	„	kék	„
125.	„	18	1604	192	150	570	78,1	„	„	barna	fekete

VIII. TÁBLÁZAT
Közép-Obmelléki chantik. Testmérétek

Férfiak

Sorszám	Termet	Ülőmagasság	Manubrium magasság	Karhossz	Mellkerület	Láb hossza (nagy tompor magassága)	Lábikra legnagyobb kerülete	Tomporszélesség	Biacromiális szélesség
1.	1624	900	1334	778	882	850	317	313	283
2.	1602	894	1284	755	855	805	310	300	277
3.	1500	878	1288	770	845	775	300	287	267
4.	1492	836	1194	730	840	715	335	257	270
5.	1700	932	1372	830	890	840	315	310	300
6.	1704	940	1408	840	900	845	330	326	300
7.	1634	904	1338	820	905	805	342	300	300
8.	1620	890	1326	795	915	770	315	320	300
9.	1514	774	1278	730	838	740	305	250	278
10.	1660	922	1350	800	930	825	370	298	310
11.	1650	904	1338	805	870	810	330	314	295
12.	1598	900	1286	740	805	775	305	295	278
16.	1536	846	1242	713	890	690	305	295	303
17.	1584	894	1290	785	850	760	330	295	294
19.	1706	910	1396	848	910	855	330	315	324
20.	1550	—	1262	710	878	750	340	325	290
21.	1633	838	1330	760	855	790	323	292	306
23.	1626	830	1220	815	940	830	340	302	297
24.	1638	880	1327	777	915	809	352	325	320
25.	1622	875	1306	787	905	815	338	304	342

26.	1566	824	1294	775	855	788	308	286	304
27.	1610	858	1290	740	890	777	335	294	306
28.	1534	844	1246	753	845	734	312	285	308
29.	1590	844	1284	768	895	767	284	280	340
30.	1684	886	1384	814	915	865	324	306	306
31.	1660	866	1364	810	930	850	326	318	345
32.	1576	868	1232	742	895	758	340	294	306
33.	1628	864	1348	790	900	825	366	326	314
34.	1658	914	1348	794	880	810	325	294	304
35.	1708	894	1390	822	920	833	330	326	337
36.	1614	864	1304	780	895	804	308	295	314
37.	1656	860	1246	800	905	855	315	295	325
38.	1610	890	1306	758	885	795	314	310	296
39.	1572	870	1268	740	886	740	326	300	294
40.	1596	874	1286	730	848	770	304	280	314
41.	1570	836	1276	740	840	765	292	280	300
42.	1570	—	1280	746	940	760	325	305	315
43.	1698	—	1392	792	895	800	328	305	277
44.	1578	—	1288	770	835	775	288	310	308
45.	1600	—	1300	734	865	775	338	304	295
46.	1575	—	1296	790	895	810	318	304	316
47.	1580	—	1278	765	865	795	310	304	310
48.	1538	—	1250	760	920	737	340	280	300
49.	1544	824	1270	740	920	755	322	300	300
50.	1562	830	1270	777	935	765	300	280	314

VIII. Táblázat folytatása

Sorszám	Termet	Ülő- magasság	Manubrium magasság	Karhossz	Mellkerület	Láb hossza (nagy tompor magasság)	Lábikra legnagyobb kerülete	Tompor szélesség	Biacromiális szélesség
51.	1630	880	1312	750	932	780	318	300	308
52.	1582	873	1262	755	870	760	320	280	314
53.	1542	824	1250	755	905	742	328	300	292
54.	1550	840	1254	725	863	745	322	280	272
55.	1660	912	1364	790	950	804	362	310	362
56.	1706	904	1398	825	956	862	352	312	350
57.	1508	864	1242	722	910	730	335	284	316
58.	1510	822	1234	715	885	755	326	288	300
59.	1694	900	1388	825	960	833	375	325	320
60.	1716	886	1414	820	895	870	322	332	318

N ő k

13.	1470	850	1194	693	820	730	300	285	260
14.	1510	850	1236	700	820	740	335	308	267
15.	1526	854	1234	715	760	725	315	295	265
18.	1480	788	1210	715	780	742	267	270	287
22.	1550	828	1250	815	—	768	293	—	—
62.	1478	—	—	—	—	—	—	—	—

Újabb kutatások a *tábor* szó történetéhez

1. Számos nyelvben találkozunk azzal a vándorszóval, amely a csehben és a magyarban *tábor* alakban 'castra stb.' jelentéssel szerepel. Egy régi elmélet szerint (l. pl. HEYSE, Fremdwörterbuch,¹⁵ 1873) a szó a bibliai „mons Thabor”-ból származik, mely nem egy hegy elnevezéséhez szolgált alapul (vö. pl. MISTRAL; Dictionnaire Français-Provençal).

Emellett már több mint száz évvel ezelőtt felmerült az a gondolat, hogy a cseh, illetőleg a magyar szó a török *tabur* 'tábor' szóra vezethető vissza. Mind a mai napig folyik a harc a nyelvészek között ebben a kérdésben.

2. 1932-ben KARL TITZ (Listy filologické LIX, 245—57) megkísérelte rendszeresen bizonyítani, hogy szavunk összefügg a *Hradiště hory Tábor*a 'erődítmény a Tábor hegyén' városnévvel (>*Hora Tábor* > *Tábor*), mely 1420-ból való, Žižka huszita hadvezértől származik és természetesen a fenti bibliai néven alapul.

1935-ben MELICH JÁNOS írt erről a kérdéstről a Magyar Nyelvben (XXXI, németül: Ungarische Jahrbücher XV) és itt kifejti, hogy a szó nem a csehből származik, nem az idézett bibliai kifejezésből, hanem a török *tapqur* (csag. és oszm.) > *tabur* (oszm.) 'szekérvár, hadseregrész' stb. szóból ered. A török szó véleménye szerint az oszmánliból jött a magyarba, innen vette át a cseh nyelv, innen terjedt el általában más nyelvekben. Magam is megvizsgáltam a kérdést török szempontból (MNY. XXXI., ill. Ung. Jb. XV), és igyekeztem megerősíteni MELICH fejtegetéseinek turkológiai vonatkozásait.

A további részleteket megtalálhatjuk az említett cikkekben, utalok első-sorban MELICH JÁNOS cikkére, aki nagy gondnal és kiváló kritikai érzékkel állította össze az anyagot.

Van a kérdésnek újabb cseh irodalma is, amellyel most nem kívánok foglalkozni, mivel — amennyire meg tudom ítélni — turkológiai szempontból érdektelen és én jelenleg e vitás kérdés turkológiai oldalát szeretném csupán megvilágítani. Ez alkalommal is hálás köszönetet mondok BLÁŠKOVIČ JÓZSEFNEK szíves fáradozásáért, aki számomra több cikket magyarra fordított. Ezek a cikkek 1935 és 1936-ban jelentek meg a Zprávy Českosl. společnosti rukopisné c. folyóiratban.

Meg kell azonban említenem, hogy ezekben a cikkekben kétségbevonják MELICH egyik adatának helyességét, amely alapvető fontosságú a bizonyító eljárás szempontjából. MELICH ugyanis GOMBOS F. ALBIN után idéz egy helyet a Monumenta Poloniae Historica V. kötetéből (894. l.), az Annales mansionariorum Cracoviensium-ból; az idézet így szól: „1383: Hungari dicti Thabor in Hungarica lingua, in Latino exercitus et congregatio bel-lancium, ulciscentes fraudem commissam, vastant Mazoviam”. A fenti idézet MELICH szerint 1399 előtti időből származik, tehát a *tábor* szó már jóval a

huszita kor előtt megvolt a magyarban. Ezzel szemben a cseh szerző (K. T., Zprávy Českosl. společnosti rukopisné, 1935, 2. sz. 3. l.) azt mondja, hogy az idézett évkönyveket a XVI. században állították össze, és nincsen alapja annak a feltevésnek, amely szerint az ott szereplő *Thabor* szó egy 1420 előtti forrásból származnék.

3. Amint már említettem, turkológiai szempontból a következő fejlődésről volt szó:

tabqur 'szekértábor, hadseregész' > *tabur* 'tábor, szekértábor, hadseregész'.

Ha olyan oszmán-török szópárokra gondolunk, mint:

čališqan 'szorgalmas' — *čališan* 'dolgozó',

piškin 'alaposan átsült' — *pišen* 'sülő' és más hasonló jelenségekre, amelyek ugyan további rendszeres elemzésre várnak, akkor a *tabqur* > *tabur* változás elfogadhatónak látszik.

Az eset egyszerűnek, világosnak tűnt. A nyelv azonban és azok, akik a nyelvvel foglalkoznak, olykor különös dolgokra képesek.

1935 óta természetesen nem tévesztettem szem elől a kérdést és olvasmányaim során olyan helyekre bukkantam, amelyek megingatták bizalmamat a szótárírók idetartozó adataiban, következésképpen a fentebb vázolt magyarázatunkban is.

4. Vizsgáljuk meg először az oszmán-török *tabur* szót.

MOLINO szótárában (1641) nincsen nyoma a szónak. „Campo” e szerint *ordi*.

Egy másik régi szótár, a MENINSKIÉ, (1677) a következőket írja a szóval kapcsolatban: „*tabor* t. ex *Polon.* castra curribus vallata, exercitus. Plunderwägen, Kriegsläger. Li carri di bagaglio, il campo, l'essercito. Les chariots de bagage, le bagage, le camp, l'armée. *Ṭábor*.” BARBIER DE MEYNARD-nál (1881, 1886) a következőket találjuk: *tabour* '1° anciennement camp retranché formé par des *áraba* ou chariots reliés ensemble au moyen de chaînes et ayant la figure d'un parallélogramme; de là: barricade; parc d'artillerie. — 2° troupe de soldats; bataillon composé de mille hommes'.

A legújabb oszmán-török szótárakban (HEUSER—ŞEVKET, MAGAZANIK—GORDLEVSKIJ, HONY) a *tabur* szó jelentése 'Bataillon, Abteilung'. Többet ad ezeknél İBRAHİM ALÂETTİN (Yeni Türk Lügati, 1930): *tabur* 'egy ezred negyedrésze; katonák vagy iskolásgyermek csapat, kik egymás háta megett négy személyből álló sorokban vannak felállítva'. A többi szótár általában ilyenformán értelmezi a szót. Feltűnő a 'Menschenhaufen' jelentés, mellyel ZENKERNÉL találkozunk, ez azonban nem érdekel minket jelenleg.

5. Ezekkel a szótári adatokkal szemben feltűnt nekem az oszmán-török nyelvtörténeti szótár első kötetében (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, 1943) egy, a *tabur* szóval kapcsolatos adat. Evlijâ Čelebitöl származik ez (XVII. sz.), és e szerint a *tabur* szó a határvidék nyelvében keresztyén katonai tábort jelent. Ehhez járult még az a körülmény, hogy régibb szövegekben magam is 'keresztyén tábor, keresztyén csapatok' jelentéssel találtam a szót.

A WICKERHAUSER chrestomátiájában levő történelmi szemelvények számos példát szolgáltatnak erre, így például: *tabur fetih müjesser olmaıup* 'mivel a (megerősített) keresztyén tábor bevétele nem sikerült' (58. l. Na'imâ az 1621-es év eseményeiről); *tabur-i menhüsiile* '(az osztrákok) szerencsétlen hadseregükkel' (92. l.; Rašid, 1715); *sübesü tertib ve tesir eiledügi leşker ve kübekü tanzım ve tesir eittigi tabur* 'mindenféle rendelt és küldött csapatai és

mindenfelé megszervezett és útnak indított táborai' (129. l.; 'İzzî Sülejmn̄n Efendi; VI. Károlyról van szó).

J. RYPKA „Über Sábíts romantisches Epos Edhem ü Hümā” c. tanulmányában (az eposz 1700 tájáról való; Arch. Or. I, 187) idézi a következő félverset: *medžlis-i tábür-i maqhūrunda nāčār oldu čār* 'in der (Rats-)Versammlung des besiegten Heeres lagerte der Zar hilflos'. (Az ugyanabban a cikkben, a 150. l. utolsó sorában található versről, melyben szavunk szintén előfordul, lent beszélek.)

További adatokat találtam AHMED RĀSIM történelmi művében (III. k., 1174. l., 6. sor, a Rimnik-menti vereségről szóló leírásban, 1789): *düşman taburları hüdžüm ederek* 'amidőn az ellenséges csapatok támadásra indultak' (vö. 1164. l., 11. sor: *rus taburları*).

6. Ekkor átlapoztam az oszmán-török szótárakat — mintegy negyven szótárt —, akad-e közöttük olyan, amelyik ismeri a 'keresztyén tábor' jelentést. Valóban meg is találtam két szótárban, BIANCHI—KIEFFER² és BUDAGOV szótáraiban. Utóbb talákoztam vele, s még hozzá első helyen MIKLOSICHNÁL (Türk. El. I., 65).

A török tábor neve *ordī* > *ordu*; emellett természetesen más szavak is szolgálnak a török tábor, a török hadsereg jelölésére (az utóbbi értelemben gyakori az *alaj* szó, görögül *ἀλλήγιον*, vö. WITTEK, Das Fürstentum Mentische, 25. l. 1. jegyz. stb.).

Megnéztem az ó-oszmánli krónikás, Urudzs művét és kerestem benne csataleírásokban a *tabur* szót, de nem találtam. A várnai csata (1444) leírásában a következőket olvassuk (58. l., 14. sor és kk.): 'Azab ve ienīčeri kăfirin qal'a gibi 'arabasına üstüler. Gâyetle dženk oldi. 'Arabai feth edindže... A szekérvár itt: 'erődítményszerűen [felállított] kocsi[sor](ok)'. A rigómezei csata leírásában a következők vannak (i. m. 61. l., 2. sor): *kăfirler ahenpüş* 'araba arđindan čigup 'a hitetlenek, páncélba öltözve előjöttek a szekérvárból'. Szekérvár = 'araba 'szekér[sor]'. Vö. még 120. l. 21. sor.

7. Gyanússá vált a dolog és elhatároztam, hogy revízió alá veszem az egész *tabqur* > *tabur* kérdést, kritikai vizsgálatnak vetve alá a szótárak adatait. Meglepő dolgok kerültek napvilágra.

Először FEKETE LAJOSHOZ fordultam, az oszmán-török történelmi források szakértőjéhez.

FEKETE LAJOS mindenek előtt további adalékokat bocsátott rendelkezésemre, melyekben a *tabur* szó 'keresztyén tábor' jelentéssel szerepel. Két 1626-ból származó török nyelvű szövegben Bethlen Gábor táborát *nemče taboru*-nak nevezik. (FEKETE, Türkische Schriften, 38, 39. l.). Az Ewsāfi šāhan-ban (l. WICKERHAUSER 170. l.), a Sülejmn̄n Qānūni-ról szóló fejezetben a következőket olvashatjuk: *ğazve-i tāsī'a tabur (. .) seferidir. nemče qirali budin qal'asın istihlāş arzusüle džem'i 'asker-i maqhūr ve etrāfini tabur ile mahşūr ettigi mesmū-i humāyūnlari olduğa...*”, amit WICKERHAUSER a következőképpen fordít le németre: „Der neunte Feldzug ist der gegen die Lager [von Ofen] (= *tabur*). Der Sultan hatte gehört, dass der deutsche Kaiser in der Absicht, die Festung Ofen frei zu machen, ein gewaltiges Heer gesammelt und die Umgegend derselben mit Heereslagern (*tabur*) eingeschlossen habe.” Hasonló jelentése van a szónak egy okiratban, amely IV. függelékként szerepel KASEM-BEG—ZENKER nyelvtanában (262—263. l. és facsimile). A taburi és džigerdeleni csatákról van szó ebben (*Tabur ve Džigerdelen muhārebeleri*), ahol *Tabur muhārebesi* az 1683-ban Bécs mellett lezajlott csatára vonatkozik.

8. Ugyanakkor felhívta a figyelmemet FEKETE LAJOS „Budapest a törökkorban” (1944) c. munkájának egy részletére (17. l.), amely döntő jelentőségű a kérdés szempontjából. FEKETE LAJOS itt azt írja, hogy a törökök egymagyarjövényszóval, az *istabur* szóval jelölték a táborot. Erre vonatkozólag azután több adatot is adott.

A mezőkeresztesi csatát ábrázoló török térképen (1596; Isztanbul, Topk. S. A.; AE 5539; fényképe FEKETE LAJOS tulajdonában) a következő helymegjelöléseket találjuk: *kāfirin istaburidir* 'ez a hitetlenek tábora', ahol az *istabur* szó *astabur*-nak is olvasható, és én mostantól fogva így is olvasom; *buradan Hasan Paşa astaburi döveior* 'innen löveti Haszan pasa a „keresztényen tábor”'.

De különösen fontos a szónak az a magyarázata, amellyel a Tārīh-i Küçük Nişändži c. műben találkozunk. (A Magyar Tudományos Akadémia török kéziratai, O 94 és O 219, a 948-as év eseményeiről, a Szülejmán kilencedik hadjáratáról szóló rész). Itt az alábbiakat olvashatjuk: *Feth-i astabur der qurb-i Budun fi sene 948. Vezir Mehmed Paşa muğaddemā 'askerle varidzaq, küffār-i hüksār qa'a dženkinden el čeküp 'askerinin etrafına handekler qazup, arabalarin öñüne dizüp birbirine zendžirle bayladılar. Keferi içinde bunja astabur (سطور) derler imiş. Bir qaç gün astabur içinde müslimānlarla dženk ettiler. Āhir feth olup ...* Azaz: „A budai *astabur* elfoglalása 948-ban. Mehmed Pasa vezir már előbb megérkezett csapataival. A nyomorult hitetlenek félbehagyták az erőd ostromát, körülárkolták csapataikat, a szekereket sorjában az árok elébe állították és lánccal összekötötték őket. Azt mondják, hogy a hitetlenek *astabur*-nak nevezik az ilyet. Néhány napon át harcban álltak az igazhitűekkel az *astabur*-ban. Végül is elfoglaltuk és...”

Pečevinél is találkozunk az *astabur* szóval, a nyomtatott kiadásban az a. H. 948=1541-es esztendő eseményeiről szóló fejezet címében, a szövegben azonban (több ízben) *tabur* szerepel. A magyarországi csaták leírásában Pečevī lépten-nyomon használja a *tabur* szót, egyébként egyetlen egyszer jegyezte fel a szót FEKETE LAJOS, nevezetesen kaukázusi harcokról szóló leírásban (II, 84), ahol a szó ugyancsak keresztényen táborot jelent.

Az *astabur* szó későbbi időkben is felbukkan. Így például Hajrullāh Efendinél találkozunk vele (meghalt 1866-ban; XI. k. 142. l.: *fethnāme-i astabur*, استابور-nak írva).

9. Világos mármost, hogy ez a titokzatos *istabur*, *astabur*, *astabor* szó nem egyéb, mint a magyar *az tábor* (ejtsd *asztábor*), s hogy az *astabor* > *astabur* ~ *tabor* > *tabur* az oszmánliban magyar jövevényszó, mint számos más, a hadiélettel kapcsolatos kifejezés. Vö. FEKETE LAJOS, Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai: MNy. XXVI (1930), 257–265 l. Figyelemre méltó, hogy FEKETE LAJOS ebben a cikkében a török *tabur* szót már magyar jövevényszóként kezeli, különösebb megokolás nélkül.

Fel lehetne tenni, hogy a *tabur* ősi oszmán-török szó, s hogy csupán az *astabur* alakot vették át a magyarból. Ezt a feltevést azonban bátran elvethetjük. Az oszmán-török *tabur*-ral nem találkozunk más török nyelvjárásban és, legalább is mindezideig, nincsen rá adatunk a magyar-oszmánli kapcsolatokat megelőző időkben. Alig hihető, hogy az oszmán-törökök átvették volna a magyarból az *astabur* 'megerősített tábor' szót, ha az oszmánliban eleve meglett volna a *tabur* szó. Evlíjā fentebb idézett szavaiból az tűnik ki, hogy a *tabur* szó még a XVII. században is idegenül csengett. Sőt Nāmīq Kemāl Kanizsa ostromáról írt munkájában — kétségtelenül a régi történeti források

hatása alatt — még a XIX. század második felében is magyarázatot igénylő szónak tartja és ismételten magyarázza a *tabur*-t, amellyel a régi időben a keresztyén tábornokot jelölték. (L. a Kütübhâne-i Ebuazzijâ-ban megjelent 3. kiadást, 25, 26, 38, 42, 73. l.)

MENINSKI, szótárában (1677), *tabor*-nak írja át a szót; HINDOGLU *tabor*-t, BIANCHI—KIEFFER *thābor*-t, BUDAGOV *tabor*-t, ZENKER *tabor*, *tabur*-t ad. Márpedig, hogyha a második szótagban valóban *o*-t ejtettek, akkor nem fér hozzá kétség, hogy a szó az oszmánli kölcsönszavak újabb rétegéhez tartozik. Mindenesetre az is meggondolandó, hogy a fenti lexikográfusok úgy vélik, hogy a török *tabor* olyan szláv szóból származik, melynek második szótagjában *o* van. Ennek ellenére feltűnő, hogy igen sok forrásban találkozunk ezzel az átírással. És RYPKA professzor idézett tanulmányában a 150. lapon *Sābit* következő verssorát idézi (1700 körül): *و سرب دستبرد پر زورین * بوژدی اوج آره نهچه طاوورین* 'megmutatta elsőprő erejét és három ízben megsemmisítette az osztrák tábornok', melyben a *pūr zorun* kifejezés *tāborun*-nal rímel. A fentiek alapján aligha képzelhető el másképp a szó fejlődése, mint: *tā(a)bor* > *tabur*, s emellett a magasabb irodalmi nyelvben *tābūr*.

10. De mi az az oszmánli és csagatáj *tapqur*, *tabqur* (*тавқур*) szó, melyet az eddig elmondottak értelmében el kell a *tabur*-tól választani, noha jelentése és tulajdonképpen hangalakja is azonos.

Ez — mint már RÄSÄNEN is megállapította (l. lent, 21. §) — mongol korból való mongol jövevényyszó. A régi törökségben sohasem fordul elő és mongol eredete kétségtelen.

A mongol irodalmi nyelvben (KOWALEWSKI) *dabqur* 'двое, сугубо; двойной, сугубый; также тройкий, четвероякий, смотря по предыдущему числительному имени; этаж, ярус; беременность'; a kalmükben (RAMSTEDT) *dawqur* 'Verdoppelung, doppelt; Schicht; schichtweise; Etage; Schwangerschaft usw.'; a burjátban (СЕРЕМISOV) *dabqar* 'слой, ряд, этаж, ярус; двойной, сложенный в несколько рядов, многорядный, состоящий из слоёв, наслоённый, дважды, вдвойне, вдвое, беременная'; a gorloszban és tusetuban (RUDNEV) *dawqār* 'двѣйной'; a khalkhában (VLADIMIROV, RAMSTEDT: JSFOu. XXI, 2: 18) *dawqur* 'Schicht'; a monguorban (DE SMEDT—MOSTAERT) *t'acur* 'double, doublé, répété, à étage, à double battant (porte), enceinte (femme), empli de viande ou de légumes (gâteaux)'; az ordoszban (uo.) *dawqur* 'double, doublé, à étage, enceinte (femme)'; a dahurban (Датурское Наречие) *dawqur* 'двойной'.

A mongol szó megvan a mandzsuban is (l. ZACHAROV, Маньчжурско-русский словарь, 782; SANŽEJEV, Izv. Ak. N. SSSR. Hum. 1930, 696. l.): *dabkuri* 'слой, ряд чего, этаж здания, ярус; двойной, вдвойне, сугубо, дурядный (на подкладке), многорядный, наслоенный'.

11. A mongol *dapqur* jelentése tehát 'réteg, sor, dupla, több sorból, több rétegből álló stb.' A felsorolt adatokból azonban még nem világlik ki, hogy a török *tapqur* 'csatasor, csapat stb.' a mongol *dapqur*-ból származik. Kételyünk azonban eloszlik, ha Evlija Čelebinek az oszmán-török nyelvtörténeti szótár első kötetében (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü I. s. v. *tapkur*) idézett, következő helyét tekintetbe vesszük. (A szótár sajnos sohasem közli, hol található az idézett szöveg, csupán a szerző vagy mű nevét, továbbá azt az évszázadot adja meg, melyből az adat származik.) A szóbanforgó idézet a következőképpen hangzik: „*Asker-i Tatar içre Āl-i Cengizden beri bir kanun dahi var kim bunlar bir sefere gitseler on iki ot*

ağaları ıleriye kılâğuz tayin olunup. [ıgy] On iki adet tapkur olup yani asker on iki katar yol olup dere ve depe ve geçitler gelse on iki katar asker birbirlerinin artlarından asla mümfek olmazlar. Amma Kalga Sultan sefere atlansa elli bin asker olup cümle sekiz adet tapkur asker olur.” Azaz: „A mongol seregben még a Dzsingizidák óta él egy szabály, és ez a következő. Ha hadba vonulnak, tizenkét otagási-t¹ jelölnek ki vezetőül, kik elől mennek. Tizenkét tapkur-t alkotnak, azaz a sereg tizenkét oszlopból áll és a tizenkét oszlop mindig szorosan egymás mögött halad, akár hegyen-völgyön mennek, akár folyón kelnek át. Ha azonban a Kalga Szultán vonul hadba, akkor 50 000 emberből áll a sereg, és ezek nyolc tapkur-t alkotnak.”

Tehát a mongoloknál hadseregrészt is jelent a *tapkur*.

12. A mongol szó átkerült a csagatájba.

Először a megbízhatóbb csagatáj szótárakat idézem, az Abušqát és PAVET DE COURTEILLE szótárát. Az Abušqában: *dapqur* 'hadi sor, vonal' (a *d-* a mongol szókezdő zöngétlen *d-* megfelelője); PdC-nél pedig *tabqur* 'troupe, détachement', *dapqur* 'botte, bouquet; troupe, rangée de troupes; courroie qu'on passe par le milieu de la selle'. (Maga az a körülmény, hogy a csagatájban a szó *t*-vel és *d*-vel kezdődik, már egyedül eldönti, hogy mongol jövevénytől van dolgunk.) Megemlítem azt az adatot is, mely VÁMBÉRYTÓL származik (Čag. Sprachstudien): *tapqur* 'eine Truppenabteilung, die auf Recognoscierung oder Raub ausgerichtet wird'. Tehát itt a 'csapat, csata: or, vonal, köteg, csokor' és 'heveder' jelentéssel találkozunk. Az utóbbi a 'sor' jelentésből fejlődött, vö. ótör. GABAIN *qur* 'Gürtel, Reihenfolge', Kāšg. *qur* 'Leibgurt, Rang', *qurī* 'um ihn herum', *quram* 'dem Range nach', tar. alt. tel. leb. sor, kkir. szag. koj. CC. QB., oszm. csag. RADL. *qur* 'Leibgurt, Kreis; Rang, Stellung; (QB. tar.) Reihe, Linie; (csag. Z.) Umzäunung, Kreis, Rand; (PdC.) ein Kreis von Leuten bei einer Feierlichkeit'.

13. Van azonban még egy adat a csagatáj *tapqur*-ra, amelyről mind-ezideig szándékosan hallgattam, mivel olyan kútfőben található, melyben sok a tévedés. 1935-ben írott szófejtésben mindenk előtt ez vezetett félre. ŠEJCH SULEJMĀN EFENDI csagatáj szótáráról van szó. Ebben (ed. Istanbul) a következőket olvassuk: *tapqur* 'láncal összekötött kocsikból álló erőd, mely négy frontú várhoz hasonlít; tábor; csapat', *dapqur* 'deste [maroknyi, köteg, kis csapat], fewdž [sereg, csapat], bölük [század], def'a, merre [-szor], ۴۳'. Itt tehát 'szekérvár' szerepel mint főjelentés, amelyet az idézett csagatáj szótárak egyáltalán nem ismernek. Ez nem teljes értékű adat, jobb csagatáj szótárak nem erősítik meg. Hogy hányadán állunk vele, az majd kitűnik a következőkből.

Találkozunk ŠEJCH SULEJMĀNNAÁL a '-szor' jelentéssel is. Ez a jelentés, amint láttuk, a mongolra megy vissza. Vö. még kazáni *tapqir* '-szor' < mong.

14. A *tapqur* szó, amint ezt már többször említettük, megvan az oszmánliban is, de a szótárak adatai zavarosak.

Mindenek előtt meg kell állapítani, hogy a mai köznyelvben alig használatos a szó. BONELLI, HEUSER—ŠEVKET és HONY szótárában nem találjuk. MAGAZANIK—GORDLEVSKIJ szótára ismeri a szót; itt ezt találjuk: *tapkurkolani* 'подпружный ремень'. Ugyanebben a jelentésben idézik a *tapqur* szót a múlt korszak köznyelvének szótárai, DIRAN KÉLÉKIAN és SAMY—BEY (a Dictionnaire Turc-Français-ban: 'petite sangle, qui retient la housse d'un cheval'; BARBIER DE MEYNARD nem tartja számon a szót).

¹ RADLOFF I, 143: kazak. *ot-ayası* 'der Älteste im Hause'.

Egy másik speciális jelentésével a *diz tapquru* 'harisnyakötő' kifejezésben találkozunk (AHMED VEFIQ REDH.), a legújabb szótárak ezt sem idézik már.

Ami pedig a régibb szótárakat illeti (mármint azokat, melyek rendelkezésemre állanak), MOLINO (1641) nem ismeri a szót. MENINSKI (1677) 'cingula superior, seu supra ephippium; Obergurt; sopracinghia; sangle par dessus la selle, surfaix; Torf'² jelentéssel ismeri a szót.

ES'AD EFENDI a Lehdzet-el-lugāt-ban (XVIII. sz.) ugyanezt a jelentést adja, hasonlóképpen a XIX. század közepe táján szerkesztett szótárak, így BIANCHI—KIEFFER és ZENKER.

HANDJÉRI (Moszkva, 1840) *camp* címszó alatt egész sereg szót idéz a 'tábor, erődített tábor'-ra; ennek ellenére nem találkozunk nála, legalább is ezen a helyen, sem *tabur*-ral, sem *tapqur*-ral.

REDHOUSE török-angol szótárának 1857-es kiadásában a *tabur*-t találjuk ('a battalion; a column [of march or attack]; a certain large number [of people]', *tapqur* azonban nem szerepel).

A XIX. század második feléig tehát nem találkozunk sem szövegekben, sem szótárakban az oszmánli *tapqur* 's z e k é r v á r' szóval.

15. 1876-ban jelent meg AHMED VEFIQ pasa szótárának első kiadása, a Lehdze-i Osmāni. AHMED VEFIQ a török kulturális mozgalom előfutára volt, foglalkozott a keleti törökkel, és amint ismeretes, felvett szótárába csagatáj szavakat is.

A *tabur* ugyanabban a jelentésben szerepel nála, mint a többi szótárban; megjegyzi azonban, hogy a *tabur* szó *tapqur*-ból ered (*tabqur muhaffefi*). Megállapíthatjuk tehát, hogy forrásaink szerint AHMED VEFIQ volt az, aki a *tabur*-t a *tapqur*-ral összefüggésbe hozta.

A *tapqur*-nál azt mondja, hogy a szót *dapqur*-nak is írják. Ez, amint fentebb mondtam, csagatáj alak. Ehhez hozzáfűzi, hogy *tapqur* a *qur* 'kör stb.' szóval (l. fent) függ össze (*muhaffefi qur*). Leglényegesebb azonban az utolsó észrevétele, amikor is azt állítja, hogy „a régi törökben” a szó négy-szögletes, megerősített helyet is jelentett, amely úgy jött létre, hogy a szekereket láncokkal egybe fűzték. Itt jelenik meg a rendelkezésemre álló forrásokban először — a *tapqur* > *tabur* etimológiával együtt — a *tapqur* szó 'szekérvár' jelentése. Hogyan keletkezett ez a magyarázat? Valamilyen forrás, szótár, szöveg, vagy talán az egykorú nyelvhasználat szolgált a pasának alapul? Aligha. A csagatájából 'csapat, hadseregrész' jelentéssel ismerte a *t(d)apqur* szót, egy percig sem kételkedett abban, hogy a *tabur* 'had... hadseregrész, szekérvár' és a *tapqur* 'hadseregrész' egy és ugyanaz a szó: feltette tehát, és szótárában tényként regisztrálta, hogy *tapqur* — véleménye szerint a *tabur* régies formája — a régi törökben 'szekérvár'-at is jelentett. Sokat mond maga az a kifejezés is, melyet használ: „a régi törökben, a régi törököknél (*qadim etrük bejininde*)”. Ez annyit tesz, hogy a *tapqur* szó 'szekérvár' jelentése nem az oszmánliban, hanem a régi törökben élt. AHMED VEFIQ számára a „régii török” fogalma meglehetősen ködös valami. Nem tudja, és 1876-ban nem is tudhatta, hogy a „régii török” nyelv nem is ismerte a *tapqur* szót. A csagatáj eszköz volt számára a régi török nyelv rekonstruálásához.

² A lengyel *tork* 'zabola, török kantár'-hoz vö. KARLOWICZ—KRYŃSKI—NIEDZWIĘDZKI, Słownik języka polskiego. VII. Warszawa, 1919. 85, továbbá A. BRÜCKNER az Encyklopedya polska sorozatban: Język polski i jego historia, I. 141—142 (W Krakowie, 1915). KIRÁLY PÉTER közlése.

16. Ettől kezdve szótárról szótárra vándorol a *tapqur* szó 'szekérvár' jelentése, ha nem is kerül bele mindegyikbe. Először ŠEJCH SULEJMÂN Efendi csagatáj szótárában találkozunk vele (1877), melyről már előbb szó esett. A sejk más egyebet is átvett AHMED VEĒĪQ művéből.

A nyelvi tények talaján áll a kis névtelen Dict. de poche ottoman-français (Constantinople, 1877), ahol a következőket olvassuk: *tapqur* 'ligne ou cercle des chevaux attachés (pour paître); sangle, surfaix'; *diz tapquru* 'jarretièrè'. Mindez, más források adataival összevetve, a valóságos nyelvhasználatot tükrözi.

A 'szekérvár' jelentés ezután a nagy REDHOUSE-ban bukkan fel (1890): „*tapqur* (originally) a camp surrounded with carts chained together for defence (whence *tabur*); a line or circle of horses tethered; a girth or surcingle”. Az „originally” és „whence *tabur*” kifejezés arra utal, hogy REDHOUSE az első jelentést AHMED VEĒĪQ hatására vette fel szótárába, és hogy, ha homályos formában is, azt az érzését juttatja kifejezésre, hogy ezt a jelentést nem igazolja a beszélt nyelv, nem igazolják szövegek, — ahogyan ezt AHMED VEĒĪQ pasánál is láttuk. Az sincs kizárva azonban, hogy itt AHMED VEĒĪQ pasa maga is közreműködött. A szótár előszavában HENRY O. DWIGHT azt írja, hogy REDHOUSE a szótár sajtó alá rendezése idején nem tartózkodott Konstantinápolyban. A még hátralévő munkálatokat egy bizottság végezte, mely nemcsak elhagyta az anyag jelentékeny részét, „but the verification of many idioms and technical expressions have been confided necessarily to the Committee.” És „for aid in this and other parts of its onerous undertaking the Committee is under unusual obligations to H. H. Ahmed Vefiq Pasha.” Emellett REDHOUSE felveszi a csagatáj „*dapqur*, vulg. *tapqur*, a girth or surcingle” adatot — akárcsak AHMED VEĒĪQ —, mely *d*-jével semmiképp sem való az oszmán-török szótárba.

A kitűnő CHLOROS (1899) nem követi AHMED VEĒĪQ-et; a *tabqur*-nál ezt a jelentést adja: *σειρά, τάξις; μικρός ἰμάς κρατῶν τὸ ἐπισέλλιον ἵππων* tehát 'sor' és 'heveder'.

Ezzel szemben SĀMĪ BEJ Qāmūs-i Türkī-je kizárólag a 'szekérvár' jelentést adja (megemlíti a *tapqur golanī*-t is), természetesen AHMED VEĒĪQ szövegtésével.

RADLOFF (1905) VÁMBÉRY alapján idézi a csagatáj *tapqur*-t, második jelentésként a 'faul'-t adja, mely nem tartozik ide;³ majd a *dapqur* 'Regiment, Heer' adatot közli és az oszmán-török *tapqur*-nál a következő jelentéseket adja: 'Gürtel; Pallisaden-Einzäunung [minek az alapján?]; die Reihe, die Linie, besonders Pferde oder anderes Vieh in Reihen aufgestellt, die Wagenburg'; az állítólagos oszmán-török *dapqur* 'Gurt, Gürtel' nála mint csagatáj szó szerepel, melyet REDHOUSE-ból idéz.

Különös súllyal esnek a latba az igen jó oszmán-török nyelvjárási szótár adatai (III. k., 1947). Itt a *tapkur* szót 'kafile, dizi', azaz 'sor' értelmezéssel találjuk (Ván).

³ A tel. kaz. özb. stb. RADL. *tapqir* 'erfinderisch, scharfsinnig' és a csag. PdC. *tabqur* 'paresseux' összetartoznak, szabályos képzések a *tap*- 'találni' igéből. A 'találékony' jelentésből alakult a 'lusta', vö. kir. RADL. *sös tap*- 'Ausreden, Ausflüchte finden', s. v. *tap*-). Itt említem meg a csag. PdC. *tabqur* 'imposition extraordinaire'-t is, amely a mong. *dabqur* 'dupla' szóhoz tartozik.

Az „Anadilden Derlemeler” c. oszmánli nyelvjárási szótár a *tapkur*-t 'azonos kiterjedésű kertrészek' jelentéssel ismeri (pl. *sizin bostan hangı tapkurda* 'melyik *tapqir*-ban van a kertetek?').

17. Az oszmánli *tapqur* szó jelentése tehát különösen 'emberekből vagy barmokból álló sor; bizonyos heveder-fajta, öv'. Mindkét jelentés megvan a csagatájban is.

Nem találtunk ezzel szemben olyan adatot, mely szerint a *tapqur* szó 'szekértábor'-t jelentene a csagatájban vagy az oszmánliban.

FEKETE LAJossal átnéztük a rendelkezésünkre álló török történelmi forrásművek szóhajóvó helyeit; *tapqur*-ra egyáltalában nem akadtunk, a *tabur* szó pedig kizárólag 'keresztyén tábor' jelentéssel fordult elő. TAESCHNER professzor is közölte velem kérdésemre, hogy nem emlékszik arra, hogy valaha is találkozott volna török szövegben a *tapqur* 'szekérvár'-ral.

A régi történelmi szövegekben gyakran esik szekérvárról szó. Nem akadtunk azonban olyan példára, amikor a szekérvárt *tabur*-nak vagy *tapqur*-nak nevezték volna. A *tabur* szó használatáról beszélve idéztem már néhány példát; most, amidőn a 'szekérvár' török megfelelőjét keressük, idézek még egy párat, melyekre FEKETE LAJOS hívta fel a figyelmemet.

A várnai csata leírásában, a Tevārīh-i āl-i 'Osmān-ban a következőket olvassuk: (ed. GIESE, 70: 3—4): *andansonra ierñçeri ve 'azab girü qalan hāzır olan çeriile kâfirin 'arabası üzerine geldiler. Tehát 'szekérvár' = 'araba 'szekér(sor)'.*

A rigómezei csata leírásában (1488) a Tevārīh-i Āl-i 'Osmān-ban (ed. GIESE, 72) a keresztyének szekérvárát több ízben szintén 'araba 'szekér(sor)'-nak nevezik („*kâfirlerin... qırılmaianın bāzısı-ki gine 'arabıa girdiler... andan sonra güziler 'arabaii ortaja aldılar... andan sonra 'arabada olan kâfirler... müslümanlar dahı 'arabaii ortaja aldılar...'*”).

Sē'ādaddīn (meghalt 1599-ben) ugyanennék a csatának a leírásában a keresztyének szekérvárát *arabalar hişari* 'szekerekből álló vár'-nak mondja (I, 397).

1526, Mohāc-nāme (ed. PAVET DE COURTEILLE, 84. l.): *eṭraf ve eknāfini top arabalarla ihāta edüp hişar-i üstüvār etti* 'erős várat alkotott, ágyúszekerekkel véve körül magát'.

A Buda birtokáért folyó harcokban, 1541-ben, a keresztyén táborat egy névtelen szerző, illetőleg művének folytatója, *dā'ire* tkp. 'kör'-nek nevezi (ed. GIESE, török szöveg 148: 28; REDHOUSE-nál e jelentés hiányzik).

Különösen értékes egy II. Bājezid korából származó adat, melyben a körülkerített tábor egy régi oszmán-török elnevezésével találkozunk (Tevārīh-i Āl-i 'Osmān, ed. GIESE, 129: 2 és kk.). Arról van szó, hogy a tevéket a tábor körül állítják fel, és ezt a táborat *toqat*-nak (توقات) nevezik.

18. A mongol nyelvet illetőleg 'szekérvár'-ra a következő szót találom forrásaimban: (Kow.) *kūrije(n)* 'enclos, clōture, palissade, mur, muraille; camp (castra)', illetőleg (kalm. RAMSTEDT) *kūrē* 'Ring, Lager, Kloster (die Zelte sind ringweise geordnet), Hof', *tsergīn kūrē* 'a sereg szekérvára, tábor' (vö. LIGETI: NyK. XLVIII, 336), és ezt a szót használják a csagatájban is a szekérvár jelölésére, l. PDC. كورن، كوران 'cercle formé par une armée qui encéint quelque chose; espèce de camp retranché formé à l'aide de chariots rangés en cercle'. Értékes adalékokat szolgáltat a szó történetéhez BUDAGOV (s. v. *kryn*), ha ezek jelenleg nem is érintenek minket közelebbről.

Ez a mongol szó előfordul már a Qutadgu Biligben és az Oguznāmében (*kūri[j]en*), és behatolt a perzsába is: (STEINGASS) *gūrān* 'the rendezvous of an army; an assembly-room'. A kumükben: *guren* 'karám' (KSz. XII, LIGETI: NyK. XLIX, 268), az altaji nyelvjárásokban: tel. leb. küer. sor

RADL. *kürä* 'Kranz, Hutrand; der Ort wo die Hochzeit gefeiert wird; der einen Ort umgebende Erdwall, ein Kranz von Leuten; (sor) der Rand (einer Schüssel, Tenne) stb.

19. És ha mongol eredetű a *tabqur* szó, akkor nem lehet az oszmánliban *tabur*, minthogy a *bq* > -b-féle változások még a mongol korszak előtt zajlottak le az oszmánli ősében.

A magyar eredetű oszmánli *tabur* 'tábor, csapat' és az oszmánli *tapqur* 'sor', mely a mongol eredetű keleti-török *tapqur* 'sor, csapat' szóra vezethető vissza, teljesen függetlenek egymástól, és téves nyomon jártunk, amikor azonosítottuk a kettőt.

20. Azok a turkológiai lidércfények, melyek olyan csúnyán megtréfálták az oszmánli lexikográfusokat, utóbb pedig MELICH JÁNOST és engem, nem kímélték meg PAIS DEZSŐ kollégámat sem. Velünk együtt ő is meg volt győződve a két szó azonosságáról, tőlünk eltérőleg azonban a *tapqur* és *tabur*-ban a *tap-* 'találni, kapni, szerezni' igéből (RADLOFF) az ismert *-qur* és *-ur* suffixummal képzett szavakat látott (NyK. XLIX, 1935, 302 és kk. és Ung. Jb. XV, 1936, 608 és kk.). E mellett különösképpen a következő adatok látszanak szólani:

alt. stb. *tabiš-* 'egyesülni';

csag. *dabir* 'térd' (PAIS DEZSŐ szerint eredetileg nyilván 'tag, izület', a *tap-* igető származéka);

tel. RADL. *tabir* játék neve: 'man teilt sich in zwei Parteien, jede Partei fasst sich bei den Händen und geht singend gegen den Gegner vor; wer einen Gegner durchlässt, muss zu den Gegnern übergehen'; PAIS DEZSŐ szerint eredetileg: 'fogó, fogódzó → fogódzó sor', ismét a *tap-* igéből;

kaz. *tapqir* '-szor' (vö. magy. *-szor*, a *szer* 'sor' szóból; a *tap-* igéből, eredetileg 'sor' jelentéssel).

Ez a magyarázat igen meggyőzőnek látszott, én is annak éreztem eredetileg; ha tekintetbe vesszük azonban a fent elmondottakat, tarthatatlannak bizonyul.

Tulajdonképpen felesleges ehhez még további megjegyzéseket fűzni, ha mégis megteszem, ez azért történik, mivel a tárgyalandó kérdések összefüggésben állnak fenti fejtegetéseimmel. T. i. bizonyos turkológiai források megbízhatatlanságáról és a mongol *tapqur* szó további török megfeleléseiről van szó.

A csagatáj *dabir* 'térd' — amint ezt már THURY, Behdset-ul-lugat, 27. l. bebizonyította — sajtóhibán alapul, a helyes alak a jólismert *diz*, arab írással ذيز. Ez az alak a hibáktól hemzsegtő Calcuttai Szótárban ذيز (*dbr*) alakban szerepel, és ezt a hibás alakot sorra felvették más szótárak is (ZENKER 423: *debr*, BUDAGOV 552: *debr*, RADLOFF: *dabir*).

A teleut *tabir* eredetileg nem azt jelenti, hogy 'fogó, fogódzó'. Megtaláljuk a szót BASKAKOV—TOŠČAKOVA altaji (ojrot) szótárában is (Moszkva, 1947), mégpedig a *tabir-qoʒon* 'песня для двух хоров' kifejezésben; *qoʒon* 'dal'-t jelent és *tabir* nem egyéb, mint kettős, két hangú, a PAIS DEZSŐ által idézett teleut szó jelentése tehát 'két sorban folyó játék'. Az altaji-teleut *tabir* a mi mongol *dapqur* 'kettős' szavunkra megy vissza. A mongol *q* eltűnését az altajiban a **tapqur* > **tapqir* > *tabir* változással magyarázhatjuk. Vö. alt. *qulaq* 'fül' < *qulqaq*, *käräk* 'szükséges' < *kärgäk*, *ämäktä-* ~ *ämäktä-* 'mászni (gyerekről)'. Ugyanarról a változásról van szó, melyből mi 1935-ben kiindultunk; itt valóban megtörtént a *tapqur* > *tabir* változás.

Ami pedig végül a kazáni *tapqır* '-szor' szót illeti, ez ugyancsak a mi *tapqur* szavunkkal azonos, l. RAMSTEDT, Kalm. Wb. s. v. *dawqır* (egy kalmük példával: *gurwı dawqır* 'dreifach').

Itt említem meg LOKOTSCH magyarázatát (Etym. Wb. d. eur. Wörter orient. Ursprungs, 1927), akit VÁMBÉRY tévesztett meg, ugyancsak nemlétező török adatokra való hivatkozással. LOKOTSCH ezt írja: „Tk. *tabur*: 'Heerlager, Abteilung, Bataillon' (vom Stamme *tap* 'unten' [?], Sohle [?], Spur > nachspüren' [?], vgl. čag. *tapkur* 'die zum Beutemachen ausgeschiedte Kolonne' VÁMB. Et. Wb. S. 157, Nr. 172 I], hieraus rum. *tabără*... usw.”

RÁSÁNYEN hangtörténetében (156. l.) szintén összekapcsolja az oszm. *tabqur*-t és *tabur*-t, ami — amint láttuk — nem fogadható el. Ugyanakkor annak a helyes gondolatnak ad kifejezést, hogy a török *tapqur* a mongol *dabqur* 'réteg, emelet' szóra vezethető vissza.

21. Az sem vehető tekintetbe, hogy a nagy arab történész, Ibn Haldūn (megh. 1406) 1284 a. H. = 1867/68-i bulaqi kiadásában, az egyetemes történet második kötetében, 64. l., alulról a 6. sorban előfordult a 'csapatok' jelentésű *ṭawābir* szó, mely a *ṭābūr* pluralis fractus-a. Ezt az adatot ŠVANDA professzor hozta napvilágra 1935-ben. (Vö. Zprávy Českosl. společnosti rukopisné, 1935, 2. sz., 2. l., 1936, 5. sz., 3. l.). RYPKA professzor erre az adatra vonatkozólag AUGUST FISCHER véleményét kérte és ezt BLÁŠKOVIČ JÓZSEF közvetítésével rendelkezésemre bocsátotta. FISCHER úgy véli, hogy a *ṭābūr* szó az arabban csak igen későn fordul elő, és Ibn Haldūn bulaqi kiadásában valamelyik kései másolótól ered.

22. A szó egyre inkább erőre kapott az idők folyamán. Az oszmán-török hadügyi terminológiában 'zászlóalj' a jelentése és igen gyakran használják.

Az oszmánliból újabban eljutott Észak-Afrikába és Spanyolországba. Az új-arabban jól ismeretes: (WEHR) *ṭābūr*, plur. *ṭawābir* 'Bataillon', *ef-ṭābūr el-ḥāmis* 'die fünfte Kolonne' (OBERHUMMER: Mitt. d. Geogr. Ges. Wien. LXXXV, 460).

Az arabból tovább vándorolt a spanyolba: *tabor* 'Unidad de tropa regular marroqui, que pertenece al ejército español'. (Diccionario Manual e ilustrado de la Lengua Española. Real Academia Española. Madrid, 1927.)

A szó még az Oxford Dictionary-ben is szerepel: „*Tabor*, also *tabour* [Boh., Polish, Serv. *tabor*, Magyar *tábor*, a. Turkish *tabor* camp (anciently a camp of nomads formed by a circle of wagons or the like.) An encampment. [Helyesen: A battalion.] 1877 *Daily News* 25 Oct. 5/4 At Podgoritza... 15 tabors of Nizams and four tabors of troops of the reserve are being concentrated...”

Újkeletű a középzásiai *tabur*, *tabor* szó is. VÁMBÉRY (A magyarok eredete, 1882. 312. l. jegyz.) szerint a *tabur* szerepel a Hulāsa-i 'Abbāsi-ban, egy, a tizenkilencedik század első feléből származó csagatáj-arab szótárban. A tádzsik *tabor* (Дехоти—Ершова—Бертепъс, Русско-таджикский словарь, 747. l., amely nomád tábort jelent, az orosz *табор* szóra megy vissza.

A szó tudomásom szerint több mint húsz nyelvben szerepel, a nagyoroszban, kisorozsban, lengyelben, csehben, szlovákban, szerbben, horvátban, szlovénben, bolgárban, újgörögben, románban, spanyolban, albánban, németben, angolban, kurdban, tádzsikban, arabban, oszmánliban, a keleti-törökben és a magyarban.

Vándorlásának útjait csak akkor írhatjuk le részletesen, hogyha több adat lesz majd a kezünkben, s főként, hogyha majd nyelvtörténeti szótárak

állnak rendelkezésünkre. Sokszor egészen tanácstalanul állunk vándorszavak útjának megrajzolásánál. Igen kevés olyan szótár akad ugyanis, mely lehetőség szerint az illető nyelv teljes szókincsét tartalmazná, a nyelvemlékek feldolgozásával, kronológiai adatokkal.

*

A MNy. 1954. évi L. kötetének 167—169. lapjain PAIS DEZSŐ foglalkozik e cikk főeredményeivel, különösen azzal a résszel, mely a tábor szónak tőle származó magyarázatáról szól. Cikkem ugyanis még 1953-ban megjelent német nyelven az Acta Linguistica III. kötetében.

PAIS DEZSŐ szerint a *tábor* a magyarban oszmánli kor előtti török jövevényszó. A közlemény így végződik: „Remélem, egy újabb hozzászólással N. Gy. lehetőséget teremt az itt felvetett és ezen kívül is felvethető kérdések tisztázására.” Sajnos, nem vagyok abban a helyzetben, hogy valami újat mondjak, mert nincsenek új adataim. A régiek alapján csak azt ismételhetem, amit fent mondtam, a magyar *tábor* szónak a törökből való magyarázata egyelőre nem látok lehetőséget.

A helyzet röviden a következő. Az oszmán-török *tabur* 'szakértábor stb.' a magyarból került a törökbe. A csagatáj < mongol *tapqur* 'hadoszlop stb.' szóra sem igen gondolhatunk. Kisebb területen élő mongol jövevényszó, nem 'megerősített tábor' a jelentése, magyarázni kellene a -q eltűnését, nincs meg olyan török nyelvben (pl. valamelyik kipcsak nyelvjárásban), mely a magyar nyelvnek közvetíthette volna. A *tapqur*, *tapqir* '-szor' szót is ki kell kapcsolni. Ez mongol szó, és ha nem volna az, akkor sem volna alkalmas a *tábor* magyarázatára. Ugyanezt lehet mondani a *tabir* 'összefogódzós ketős játék' szóról. Mongol szó és ha török volna, akkor is csak közvetve volna kapcsolható a *tábor*-hoz. A törökben azonban nincs adat, melyhez a *tábor* közvetlenül és meggyőzően kapcsolható volna. Ezt a hiányt a *tap-* 'találni stb.' ige származékainak leggondosabb elemzése sem pótolja. Ha volna megfelelő adat, épp úgy örülnék neki, mint PAIS DEZSŐ.

NÉMETH GYULA

»Kettős tárgy« — »kettős alany«?

(Az „Anyja látszik jönni” mondat típus elemzéséről)

I.

Az „Anyja látszik jönni”-féle mondatok szerkezeti kérdéseivel, eredetével stb. tudomásom szerint nyelvtanaink, szaktanulmányaink általában nem foglalkoztak, s pl. még az „Anyját látja jönni” (Arany) és az „Anyja látszik jönni” típusnak egymáshoz való viszonyát sem vizsgáltuk meg részletebben. Ezt a feladatot szeretném most elvégezni.

Mindenekelőtt a tárgy-as-cselekvő formát fognámm vallatóra, tehát munkámat az ún. kettős (régies műszóhasználattal: két) tárgy taglalásával kezdem; erre vonatkozólag ui. eddigi szakirodalmunk is elég nagy anyagot gyűjtött össze.

Két — vagy akár több — tárgy tudvalevőleg könnyen akad mondatainkban; a fönti elnevezést azonban nem alkalmazzuk valamennyi típusra.

a) Nem illik arra, amelyet általában két-, illetőleg többtagú tárgynak nevezünk, például erre: Hárman sem bírnátok súlyos buzogányát, Parittyaköveit, öklelő kopjáját (Arany: Toldi, Előh.); Hatalmat, húst a dolgozóknak! (József A.: Szocialisták).

b) Nem vonatkoztatjuk az olyan szerkezetekre sem, amelyekben a tárgyak egymástól többé-kevésbé függetlenül, más-más mondatrészek bővítményeként fordulnak elő: [A polgármester] *cvikkerét* feltéve, jobban megnézte a vasúti *feladóvevényt* (Móricz: Rokonok 266). Itt az első tárgy (a *cvikkerét* szó) a *feltéve* határozónak, a második (a *feladóvevényt*) ellenben a *megnézte* igei állítmánynak a bővítménye. Ilyen ez a mondat is: „*Elfelejtettem megszólni*” — panaszkolta [Brányikné] *száját* nyalogatva (Déry: Felelet I, 11). Most az első tárgy — az idézet egésze — a *panaszkolta* igei állítmánytól függ; a *száját* tárgy ellenben a *nyalogatva* határozónak a jelentéskörét szűkíti meg.¹

c) Sőt nem is azt a fajta szerkezetet jelöljük az említett műszóval, amelyben az egyik tárgy a másiknak alá van rendelve, ahol tehát tárgyak láncolatá fordul elő. Lappangva ilyen volt utolsó példánk idézetében is: ott ui. az *elfelejtettem* igei állítmánytól függ a *megszólni* főnévi igenévi tárgy; ehhez azonban gondolatban még odaértjük az *ezt* [értsd: a májat] mutató-

¹Itt említem meg, hogy a *sokat*, (*egy*) *kicsit* stb. bővítmény gyakran nem tárgy, hanem határozó a mondatban. Pl.: Inkább szednéd rendbe magadat *egy kicsit* (Nagy I.: Nincs megállás 49). Az ilyen szerkezeteket tehát most egyáltalán nem veszem figyelembe.

névmási tárgyat is. Világosabb példák: nem bírja *lát*ni otthon a nyomort (Móricz: i. m. 175); nem is kívánok *egy pincét kiinni* (Kosztolányi: Szeptemberi áhitat); Az objektív *valóságot* hűen *tükrözni* akaró művészek... tökéletesítették realista alkotómódszerüket (Csillag 1952, 896).

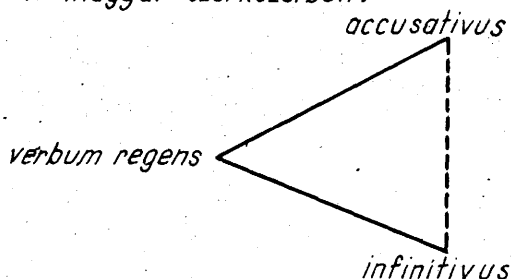
Én valaha SZINNYEI JÓZSEFnek Rendszeres magyar nyelvtanából (17. kiad. 83) tanultam meg, hogy főképp a *lát*, a *hall*, az *érez*, a *hagy* és az *enged* ige járhat „két tárgy”-gyal: egy főnévi igenévivel meg egy (másfajta) névszóival. S a példák azt is megmagyarázták, amit a szűkszavú elméleti szöveg már nem emelt ki: az utóbbi (a más névszó) tárgy nem tárgya a főnévi igenévi tárgyban kifejezett cselekvésnek, hanem ellenkezőleg: ennek hordozója, végzője, azaz logikai alanya. Részben ismert (újabbkori) irodalmi nyelvi példakon bemutatva: a) *képedet lát*ám a' hajnal árjain *lebegni* (Kisfaludy K.: Aurora 1822, 49); *Anyját lát*ja *jőni* a korlátok felől (Arany: Toldi XII, 16); Ahonnan *lát*ni... | a széles utcán *mászni* az apró embereket (Babits: Dal prózában); b) *Hall*ot-tam én szép szavának | *Ezüst hangját zengeni* (Kisfaludy S.: Kesergő szer. 90. dal); *hall*od é a' *keselyüket vijjogni* (Döbrentei G.: Aurora 1822, 88); *S hall*om *zihálni* sziklatömbű melled! (Tóth Á.: Két régi költő — Berzsenyi); c) *Érez*... nagy lelkéből | *Szent lángokat csapongani* (Kölcsey: Andalgasok); *Polgár is szorulni* *érez* *szívét* (Eötvös: Magyarország 1514-ben II, 357); *Phépy Ernő közeledni* *érez* *vén* [a színésznő] *halálát*... , addig járt a nyakára, hogy... (Szabó P.: Új föld I, 127); d) Nem *hagyt*a *cselédit* — ezért öli bú — | *Vele halni meg*, ócska ruhába! (Arany: Szondi két apródja); *Ne hagyt*atok *aludni senkit* (Babits: Fortissimo); *Kardics bácsi az írást hagyt*a *megszáradni* (Móricz: Rokonok 164); e) *őket* honukba *visszaevezni* *engedje* (Fábián G.: Osian 153); *Ne engedje leányát* napon *járni* (Shakespeare — Arany: Hamlet 45); vétek lenne *kisiklani* *engedni* (a másik tárgyat csak odaértjük, s az egész szerkezet a mondatnak bővítőmennyiség alanya; Mikszáth: A Noszty fiú esete³ I, 49)².

Ez a mondatforma az utóbbi 150 évben igen-igen gyakori, főleg irodalmi és köznyelvünkben; de már a kódexekből is elég sok tiszta példát ismerünk rá. Vö. pl. JókK. 43: *lata* egy zepp *tewzeslangot*... zent ferenc feyre *le zallanya* (= vidit unam flammam... descendentem); BécsiK. 170: *latoc okét* egbè *zèrkenny* (= vidimus eos pariter commisceri); JordK. (RMNy. V, 573): Mikoron *lata*ngyatok *az felhot* napkelettről nap esettre *zallany* (= Cum videritis nubem orientem ab occasu); JókK. 43: *halla* *ewtett* *zolny* (= audivit eum loquentem); uo. 71: *Myglen* az fenesseges *alazatosagot* *ew* lelkeben nem *erzene* *lenny* (= sentire adesse); sonha *ewtett* *bewnbe* nem *hagya* *uala* *esni* (= cadere... permittebat); JordK. (RMNy. V, 550): *hoy* *enghed* *nee* *húcket* azokban *menny* (= ut permitteret eis [!] in illos ingredi); stb.

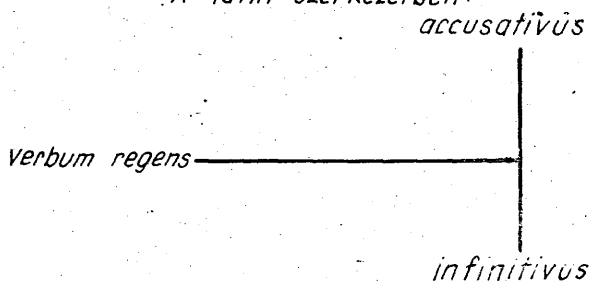
² Más igéknek (*néz*, *szemlél*, *észrevesz*) hasonló szerkezeteit, továbbá a *lát* műveltető származékának ilyenféle használatát stb. elég bőven igazolom a PAIS DEZSŐ szerkesztette Nyelvünk a reformkorban c., sajtó alatt levő tanulmánykötetben. Egyéb példáimból csak mutatóul említem: a' *Nimfák' seregét*... táncznak *eredni* szemlélem (Baróti Szabó: Vers-koszorú 99): mint egy erdőt, úgy *szemlélik* *őket együttállni* (Batsányi: ÖM. I, 195).

LEHR ALBERT — Aranyt magyarázva — többször foglalkozott a „két tárgy” összefüggéseivel (Toldi Comm. 464 kk.; MNy. I, 320 és XIII, 89); szerinte itt a „Ki látott (vívó) galambot” és a „Ki látta (galamb) vívását” tárgy egyesült egy mondatba. Az ő nyomdokain haladt GOMBOCZ ZOLTÁN (Nyr. XXVII, 437—8 és Syntaxis [1951-i kiad.] 49—50) meg nagyobbreszt KLEMM ANTAL (Magyar történeti mondattan 385—6) is. Felfogásuk nem tagadja a magyar szerkezetnek a latin *accusativus cum infinitivo* (*Scio Ciceronem consulem esse*) formához való némi hasonlóságát; mégis inkább az attól való eltérést hangsúlyozza. A különbséget abban látják, hogy a latinban az *accusativus cum infinitivo* egészen van alárendelve a „*verbum regens*”-nek; a magyarban ellenben külön-külön tartozik az ígéhez a két tárgy. A magyar mondatban tehát csak egyszerű mondatrészek vannak, a latinban pedig teljes, mellékmondat-értékű szerkezet. GOMBOCZ vázlatos ábrájával szemléltetve:

A magyar szerkezetben:

A latin szerkezetben:

S éppen mivel a mi nyelvünkben a nem főnévi igenévi tárgy még a főige tárgyának, nem pedig az infinitivusi szerkezet alanyának érződik, „a magyarban csak olyan igék mellett fordulhat elő efféle kettős tárgy, amelyek mellett a névszói tárgy külön is

előfordulhatna”; sőt még ezekkel sem bármikor.³ A viszony, illetőleg a szerkezet keletkezése LEHR okoskodása szerint tehát így magyarázható meg: a magyarban volt *látja az anyját* szerkezet, de volt *látja (a) jövését* alakulás is; ezekből jött létre aztán a mai „két tárgy”-as mondatforma: *látja az anyját jönni*. (LEHR — láttuk — más példamondatot használ.) — Költőinknél előfordul ugyan ennek a szerkezetnek szélesebb körű — pl. mondást, vélekedést jelentő igékkel való — alkalmazása is, de ez az általános vélemény szerint „kissé idegenszerű” (GOMBOCZ, i. m. 50).⁴

Megjegyzendő azonban, hogy SZEGLETI ISTVÁN, A főnévi igenév Arany Jánosnál (NyF. XXIII) 23 kk. „főösleges”-nek, „nem szükséges”-nek mondja a magyar formának a latin szerkezettől való éles elkülönítését. Sőt, szerinte accusativus cum infinitivo „A magyarban rendszeren a *lát, hall, érez—hagy, enged* igék mellett fordul elő.” Ennek megfelelően tehát SZEGLETI a mi kettős tárgyú szintagmabokrunkat idézett művében — eléggé merészen — „Az accusativus cum infinitivo” című fejezetben is tárgyalja. Anyagbeosztásában azonban még saját szempontjai szerint is vannak kisebb homályok, következetlenségek; kivált a két legvitásabb igével: a *hagy*-gyal és az *enged*-del kapcsolatban. A következő mondatban pl. pusztán főnévi igenévi tárgyról beszél: *H a g y j e p e d n e m*; akárcsak mint ezekben: *H a g y j a d f e l e d n e m*; *E n g e d d h í r ű l a d n o m*; *E n g e d d l á t n o m ű k e t*; stb. (i. m. 22). Az utóbbi három példában kétségtelenül jogos is ez, mert bennük a további tárgy már a főnévi igenévi tárgytól, azaz láncszerűen függ, nem pedig közvetlenül az igei állítmánytól. (A *felednem* és a *hírül adnom* esetében ezt a másodrendű tárgyat csak odagondoljuk, a *látnom* mellett azonban ki is tettük: *őket*.)⁵ Ellenben az első mondatban bizony kétséges. Egyrészt talán itt is már „kettős tárgy”-a van az *engedj* igei állítmánynak: az odaértett *engem* személynévmási és a kitett *epednem* főnévi igenévi tárgy; s az előbbi az utóbbiban kifejezett cselekvéscsalomnak a hordozóját, logikai alanyát nevezi meg: *én* (epednék, ha engednél); mint szinonim igével s kitett névmási tárggyal Jóska mondatában látjuk: *h a g y j e n g e m e t a m a g a m m ű d j á n j á r n i* (I mlény 1844, 1:2). Ezt a típust pedig SZEGLETI egyébként, mint említettem,

³ KLEMM, i. m. 386 szavaival: „még ezen igék mellett sem használható ily kettős tárgyú szerkezet, ha: 1. az ige más értelemben van használva: *lát* = tapasztal, meg van győződve; *hall* = értesül; *hagy* = parancsol, rendel; ha műveltető ige helyett használatos a *hagy, enged* ige. Az ily értelmű igék mellett ui. nem volna használható külön is az illető névszói tárgy... 2. Ha nemcsak a főigét, hanem valamelyik tárgyat is erősen kiemeljük... *Látja*, hogy az *anyja* jön, mégse várja be. *Látja*, hogy *jön* az *anyja*, mégse megy elébe.”

Persze szerintem nemcsak a mellékmondati szerkezettel állíthatnánk párhuzamba a kettős tárgyat. Aranyak pl. „*L á t o m m o s t n a p o m n a k v é g s ő h a n y a t l á s á t*” (Toldi e. I, 28) mondatában elvont cselekvést kifejező birtokosjelzős tárgy felel meg neki. Ebben a mondatban (stilisztikailag szépen) szintén nem alakíthatjuk át a szerkezetet kettős tárggyá; de már az „*É n i s l á t t a m a n a p n a k l e n y u g t á t*” mondat helyett bizvást mondhatjuk: „*É n i s l á t t a m a n a p o t l e n y u g o d n i*.” Stb. Az átalakításnak néhány kérdésére különben alább még visszatérek.

⁴ SIMONYI Zs. Rendszeres magyar nyelvtanában (2. kiadás, 1880, 157) nagyjában ugyanezt tanította: „Vannak... esetek, melyekben szintén van főnévi igenév és még egy tárgy, de mind a kettő az igének tárgya. Ehhez a szerkezethez hasonlít a latin *accusativus cum infinitivo*, de a magyarban csak érzéklést jelentő igéknél (*lát, hall, érez*) és a *hagy* és az *enged* igéknél fordul elő...”

⁵ Az, hogy a *hagyjad, engedj* igei állítmány személyragja éppen ennek a főnévi igenévtől függ, másodrendű tárgynak a határozott voltára utal, nem szorul külön magyarázatra.

accusativus cum infinitivo néven s külön fejezetben tárgyalja. Másrészt persze az is lehet, hogy Arany nem az *engem* tárgyat, hanem a *nekem* részeshatározót értette oda, s akkor nem volna helytelen SZEGLETI osztályozása; legföljebb saját alábbi kategóriájától nem tudnám elkülöníteni. Másutt ti. ezt mondja a tanulmány: „Véghatározói főnévi igenévvel kapcsolódnak az *ereszt, bocsát, segít, hagy, enged, ad* igék” (15); s igazolásul ilyen példákat is idéz: *Pihenni* eresztik; Gyomra *tekergeni* hagyja. (Ezekben SZEGLETI nem is műveltető igei körülírást lát, mert azt meg a fentebb említett főnévi igenévi tárgy csoportjában tárgyalja: i. m. 22.) Most idézett két szerkezete azonban szerintem hajszára olyan, amelyet másutt accusativus cum infinitivo néven vizsgál: *Engedi azt kilövelni; Vergődni hagyta Piroskát*; stb. Hiszen a „Pihenni eresztik” és a „Gyomra tekergeni hagyja” mondathoz szintén odaértjük a névmási — vagy az előzőleg fogalmilag is meghatározott, megnevezett — tárgyat, s ez egyben a *pihenni, tekergeni* cselekvésnek a hordozóját is megjelölné: *őt, azt* stb. Képtelenség volna a magyarban olyan nyelvtani beosztás, amely a „Hagyj engem epedni”, „Pihenni eresztik *őt*”, „Gyomra *őt* tekergeni hagyja” mondat igenévet accusativus cum infinitivo-beli tárgynak elemzi; a szokásosabb „Hagyj epedni”-ben egyszerű tárgyat, a „Pihenni eresztik”, „Gyomra tekergeni hagyja” formában pedig véghatározót⁶ lát!

Én magam azonban szintén úgy érzem, hogy a fönti — LEHR-féle — magyarázat nem világítja meg eléggé megnyugtatóan a magyar mondattani fejlődést, s felfogásunkat legalábbis újból és több oldalról meg kellene erősíteni. Két fő aggályom van. Az egyik elsősorban történeti: kiindulhatunk-e abból, hogy az „Anyját látja jóni” szerkezetbeli kettős tárgy úgy és azért jöhetett létre, hogy a magyarban a *lát* mellett lehetett *anyját*-típusú névszói tárgy is, meg *jönni*=*jövését* típusú igenévi tárgy is? A másik inkább egy esetleges következtetésből fakad: ha az „Anyját látja jóni” mondatban elfogadjuk a „kettős tárgy” felfogást, akkor nem kell-e a párhuzamos „Anyja látszik jönni” mondat típusban viszont szükségképp „kettős alany”-ről beszélnünk?

II.

Lássuk tehát a főnévi igenév szintaktikai funkciójának kérdését, illetőleg a tárgyas-cselekvő „Anyját látja jóni” szerkezet kialakulását!

HERMANN PAULnak Prinzipien der Sprachgeschichte⁵ c. műve egy kissé indoeurópai ízü szemlélettel (terminológiával?) fogalmazza meg a magyarázatot: „Az infinitivus, mint az alaki elemzés igazolja, egy nomen actionisnak esete, s eredete szerint a névszónak egyébként igéhez való kapcsolódására [Verbindung] érvényes szerkesztésmódok [Konstruktionsweisen] analógiája szerint kell alkalmaztassék [muss . . . gesetzt sein]” (364). A kettős tárgyra PAUL nem a mi fönti igéink megfelelőit vizsgálja, hanem pl. az „Er lehrte mich französisch sprechen” mondatot (295). Az infinitivust ebben — előbb idézett szemléletének megfelelően — az ige második tárgyának magyarázza (ti. a névszói-névmási tárgyhoz képest másodiknak), amely aztán szintaktikai eltolódással a cselekvő alanyát megnevező első tárggyal

⁶ A *véghatározó* nyelvtani műszót most általában forrásaimhoz hasonlóan igyekszem használni, anélkül, hogy az esetleg ehhez fűződő terminológiai kérdéseket megbolygatnám.

került szorosabb egységbe: accusativus cum infinitivóba. (PAUL itt az infinitivuson belül persze a német szaknyelv *Objekt* szavával egybefoglalja a mi tárgyunkat és határozónkat!)

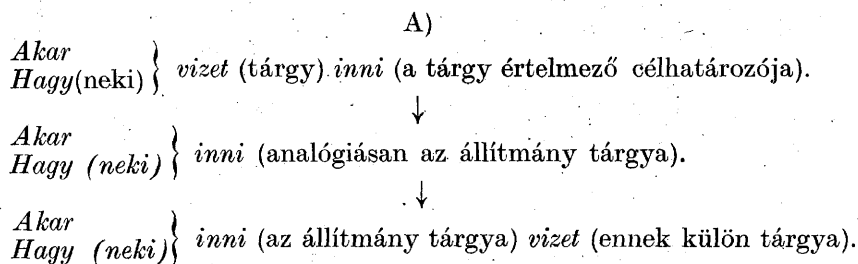
SIMONYI ZSIGMOND már 1896-ban mintha egy kissé konkrétan fogta volna meg a kérdést (már ti. éppen a magyar fejlődés szempontjából!): „Az infinitivus minden nyelvben egy-egy elvont főnévnek (nomen actionis) határozói, még pedig többnyire irányhatározó esete, és eleinte csak vég- vagy célhatározó értéke van. Csak midőn idővel megmerevedik az alakja, veszi fel sok nyelvben a ragtalan főnév jelentését . . . ; a magyarban csak annyiban, hogy alanyul és tárgyul szerepelhet (kivételesen . . . birtokos jelzőül is)” (TMNy. 508; vö. még MHat. II, 289 kk. is). Hasonlóképp vélekedik KLEMM ANTAL is: „A *-ni* végzetű igenév az *-n* képzős igenév latív[usi] (*-é*) ragos alakja, azért eredetileg cél- és vég határozó, ebből azután tárgyi és alanyi szerepe fejlődött” (i. m. 260; a felfogás történetére vö. B. LŐRINCZY É, A Königsbergi Töredék és Szalagjai 100). — GULYÁS ISTVÁN 1898-i Rendszeres magyar nyelvtanában már ezt olvassuk a főnévi igenév végzetéről: „A *-ni* eredetileg véghatározásra szolgáló rag volt. Ez a szerepe fenmaradt máig némely vidéken az ilyen kifejezésekben: *papni* megyek = a papékhoz. A *-ni* rag ezen véghatározó jelentését azonban ma már nem érezzük s innen van, hogy a *-ni* ragos főnévi igenevet nemcsak *tárgynak*, hanem *alany* is használjuk” (157). MÉSZÖLY GEDEON szintén ezt tanítja: „A *-ni* képzős igének [!] eredeti jelentése: célhatározás”, s „maga a *-ni* infinitivus-képző a lativusi rag, azonos avval a *-ni* lativusi raggal, mely ma csak némely nyelvjárásban él: '*papni* megyek', '*papnyi* megyek' = 'a paphoz megyek'" (Nyelvtört. fejtegetések a HB. alapján 18–9; vö. KÁLMÁN BÉLA: MNy. XLVIII, 18). Ugyanígy az azonos alakú lativusragból származtatta SZABÓ DEZSŐ a vogul (manysi) *-ne* (régies) infinitivusképzőt (NyK. XXXIV, 426).

Látni való, hogy részleteiben bármelyik magyarzatot fogadjuk is el a *-ni* képzős igenév eredetéről, ennek a *lát* stb. mellett is csak határozó funkcióját tekinthetjük elsődlegesnek, s ebből kell kiindulnunk.

PAULnak „Franciául *beszélni* tanít (*engem*)” példájában a *beszélni* részt a mi nyelvtani munkáink szintén vég határozónak mondanák. Így SIMONYI (MHat. II, 294) szerint „véghatározó infinitivus” van a szokás, szoktatás, tanítás kifejezései mellett, pl. *tűrni* és *remélni* meg tanít (Arany: Fiamnak). KLEMM (i. m. 261) szerint is „Vég határozóul szerepelnek az *-n* képzős [= főnévi] igenevek a vlmihez fogást, vlmire készülést, jutást, ráérést, érezést, engedést, segitést, törekvést, kényszerülést, kényszerítést, szoktatást, tanítást jelentő igéknél” stb.; pl.: *Meg-tanít a' bor szólni* (Kisv. Adag. 532). Eszerint PAUL német nyelvtani szemléletével (műszavával?) ellentétben véghatározót kell látnunk következő mondatunk igenevében is: Pedig a természettudományokat is a filozófia szülte, az tanította meg önt is kérdezni [= a kérdezésre] (Déry: Felelet I, 45). Ugyanez alapon azonban a *hagy*, *enged*, *ereszt*, *bocsát* mellett is arról kellene beszelnünk. SIMONYI, i. m. II, 293 nem is tárgyi, hanem „véghatározó infinitivus”-t lát egy sereg ilyen példában: *magát halni* eresztette (Népk. III, 9); Az ő jó *lovokat folyini* bocsátta (Tin. 295); *hagyjatók nőni* (= sinite crescere, MünchK. 38). KLEMM a fenti idézetben szintén említi ugyan az *eresztést*, *engedést* jelentő igék melletti véghatározó igenevet, de példát nem közöl rá; ellenben visszatér rá 279–80. lapján, a tárgyi sze-

repre való átmenet kérdésénél: „Mivel az átható igével együtt jár a tárgy képzete, azért a nyelvérzék a *-ni* végzetű igenevet, melyre az átható igében kifejezett cselekvés irányult, tárgynak fogta föl... *Akar, kíván, igyekezik, óhajt, szeret vizet inni* eredetileg a. m. *akar, kíván* stb. *vizet ivásra*. A névszói tárgy elhagyásával még inkább tárgynak érezhető az igenév: *akar, szeret* stb. *inni*. . . . *Hagytam, engedtem futni* = hagytam, engedtem őt futásra.” Stb. — Szerintem a *hagytam (őt) futni* szerkezet igeneve aligha tekinthető másnak, mint legfőljebb véghatározóból a tárgy felé eltolódó bővítménynek; a *hag yok neki inni* mondatbeli igenév tárgyi szerepeui. már talán kialakultabb. Egyébként KLEMM — imént idézett példái szerint — az *igyekezik inni*-ben is hajlandó már tárgyat látni, holott szerintem az *igyekezik (igyekszik)* még inkább véghatározóval járó, tárgyatlan ige. (Egyszer-egyszer persze akad példa a tárgyas ragozására is, de ez nem lényeges!) Így ti. voltaképpen KLEMMnek — saját szempontjából — már a „Megtanít a' bor szólni” példa igenevében is tárgyat kellett volna látnia, hiszen a „Megtanítja valakinek az egyszeregy” mondatban lévő névszói tárgy analógiáját itt is figyelembe vehetné. S hasonló a régi *ké sz t, kiszt*, a mai *kény szerít* (valakit, valamit cselekedni) ige szerkezete is — hogy tovább ne folytassam.^{6, 7}

A *lát, hall, érez* ige tárgyalt szerkezete dolgában így — az *akar* és a *hagy* ige most tárgyalt fejlődéséhez viszonyítva — még furcsább a szokásos magyarázat:

⁶ A főnévi igenévnek ez az átmeneti használata a magyar nyelvtanokban sok következetlenségre vezet. SIMONYI főntebb már idézett 1880-i iskolai nyelvtana a 156. lapon a *bégni kezd* szerkezetben tárgyat lát, a 175. lapon az *énekelni kezd*-ben véghatározót; ugyanígy ellentétes a *pihenni vágy* kétféle szemlélete (156, 176) s a *szokott járni* és a *dolgozni szokott* (156, 175) szerkezet elemzése is.

⁷ A sok hajszálfinom árnyalat, átcsapás, ingadozás főként az iskolai oktatásban nehezíti meg rendkívül a főnévi igenévi mondatrész elemzését. Ha viszont egészen egységes, világos, egyszerű kategóriát akarnánk, nekünk is valami általános „főnévi igenévi bővítmény” megjelölést kellene alkalmaznunk. (Az orosz *dopolnyenyije* vagy a német *Infinitivobjekt* elnevezésű mondatrészen belül pl. az iskolai munkában nem különülnek el pontosabban a mi műszóhasználatunk szerinti tárgy s a különféle határozók.) Ez azonban eléggé eltérne általános mondattani szemléletünkétől, s esetleg itt-ott sematikussá is tenné az elemzést. — Ha viszont ezt nem vállaljuk, a főnévi igenévnek irányhatározó → tárgy stb. fejlődési határsávjában mindig lesznek ingadozások. SZEGLETI (17–8) pl. már állapothatározót lát a „*Fürödni van*” mondatban; KLEMM i. h. 261 (SIMONYI, Mhat. II, 295–6 mintájára) viszont még célhatározót: „*Helybenléte kifejező igék mellett is előfordul célhatározóul a -ni végzetű [!] igenév, az ily igék ugyanis néha praegnansan a helybenléte megelőző mozgást is kifejezik: Oda-vótak a gyürüt keresni*” stb. (Bizonyos nyelvhelyességi tanulságok is összefüggenek a határozó → tárgy kategóriával; l. Nyr. LXXVIII, 118–9 és PAIS DEZSŐ (szerk.), Nyelvünk a reformkorban e., sajtó alatt levő kötetben közzétett adataimat.

B)

Ellenben a LEHR-féle elgondolás szerint:

Látja az anyját (tárgy). }
 Látja jönni = jövését (tárgy). } → Látja $\begin{matrix} \text{az anyját} \\ \text{jönni.} \end{matrix}$ (kettős tárgy)

Az *akar*, a *hagy* esetében a jelzett fejlődés egészen valószínű. Az „Akarsz pénzt szórakozásra?” mondat célhatározója, a „Tetszésére, vesszendőbe hagyja a dolgot” példa véghatározója még ma is világosan igazolja, hogy a főnévi igenév főnti elemzése mennyire reális. A *lát*, *hall*, *érez* esetében viszont pusztá főnévi igenévi bővítmény nem is lehet (főleg ha a ritka és nem jelentős „Nem látok már olvasni, sötét van!” célhatározó típust nem tekintjük). Van ellenben ma is *-nek* ragos névszói állapothatározó: valaminek, valamilyennek *lát*, *hall*, *érez* (vkit, vmit). Már a XIV. sz. első felében is: Tudýuc latíuc evt scuz leannac (KT.). Az ilyen praedicativusi-nuncupativusi állapothatározó kifejezője pedig bizvást lehetett valaha egy lativusi értékű főnévi igenév: hisz a mai *-nak*, *-nek* rag ősi funkcióját is többnyire az irányhatározásban szoktuk látni. (SIMONYI 1880-ban — említett iskolai nyelvtanának 179. lapján — a *lát* ige *-nek* ragos bővítményét még „véghatározó”-nak is nevezi.) Szerintem tehát a „Látja az anyját jönni” mondat főnévi igeneve eredetileg szintén olyan praedicativusi-nuncupativusi állapothatározó volt, amilyen a *-nek* ragos névszó ma is, vagy régebben olykor az *-é* lativusi ragos is volt, vö. *semmié* tart (GOMBOCZ, i. m. 131). Első jelentése hihetőleg efféle lehetett: '(látja az anyját) közeledőnek, jöve, jöttében, mint aki jön'.

Mielőtt a további határozó → tárgy fejlődésnek útját részleteiben is megvizsgálom, először is azt kell látnunk, hogy a rokon nyelvek meg a régi nyelv igazolják-e (vagy legalább megengedik-e) az igenévnek ez eredetibb állapothatározó szerepét; illetőleg meg kell néznünk, van-e a *lát*, *hall*, *érez* jelentésű igék mellett más finnugor nyelvekben is hasonló igenévi változás.

Meg kell vallanom, hogy összehasonlító irodalmunk alapján nem látom egészen kétségtelennek, hogy számolhatunk-e legalább az ugor alapnyelvben ilyenféle mondat szerkezetek csiráival; de a föltevés maga nem alaptalan. Először POLAY VILMOSNAK általánosabb megállapításait idézném: „A vogul [= manysi] infinitivus, mint a példák többsége bizonyítja, eredetileg bizonyos célzatosságot, valamire való irányulást fejezett ki, s legnagyobbbrészt még most is úgy használják, de jelenleg nagyobb szerepe van”, amennyiben némileg szintén eltörlődik az alany és a tárgy funkciókora felé. „Az infinitivusnak ezen fejlődési irányában a vogul nyelv valamivel hátrább van, mint a magyar, mert tárgyi használata csak kevés ige mellett szokásos”; egyébként „a vogulban is a vég- és célhatározói jelentésből fejlődött a tárgyi és alanyi jelentés” (A vogul infinitivus használata, különös tekintettel a magyarra: NyK. XXXV, 370—1). Ez tehát elvben megfelelne az én föltevésemnek is. Meg kell azonban jegyezmem, hogy POLAY a vogul *-né* igenévképzőt nem infinitivus-, hanem participium praesentis-képzőnek tekinti: „A látást és érzést kifejező *vā'i* és *sujti* mellett a dolog tárgya infinitivus helyett *-né* képzővel van ellátva” (423). SZABÓ DEZSŐ viszont ezt a *-né* formású igenevet infinitivusnak értelmezi; ő tehát a 'lát' jelentésű ige melletti igenevet éppen a mi „kettős tárgyunknak” megfelelő szerkezet-

ben fordítja le: *xātālem it'imanē at vāyēm = nappalom esteledni* nem látom (NyK. XXXIV, 426). POLAY ugyanezt a példát így tolmácsolja: *és z r e n e m v e s z e m , m i k o r e s t e l e d i k n a p p a l o m* (i. h. 371). PAIS DEZSÓ nemrég (MNy. XLIX, 287) azt írta, hogy nézete szerint az egykori két feltételezett ugor nyelvjárás közül az Urál táján „adhatta át a permies az ugorosnak a *-ni*-féle igenévképzőt”: ő tehát nyilván azonos eredetűnek tartja a infinitivusnak magyar *-ni* és vogul *-nē* formánsát. Én magam — amennyire hozzá tudok szólni a kérdéshez — ősi fokon SZABÓ DEZSÓ módjára inkább főnévi (vagy még csak) igenévként látom az *it'imanē* alakot, de vagy még állapothatározónak, vagy az állapothatározó → tárgy fejlődésnek valamelyik (nem nagyon előrehaladott) fokán levő bővítménynek elemezném. — Ritkának látszik az effajta szerkezet az osztyák (chanti) nyelvben is, s csak más képzőjű igenévként fordul elő: *ī lōn' t ayattī ant xōlla* „egy ludat sem hallunk gágogni” (SCHÜTZ JÓZSEF, NyK. XL, 51). A zürjén (komi) csak 'küld, enged, tanít' stb. jelentésű igék mellett használ infinitivust, ez pedig véghatározó (vö. SZENDREY ZSIGMOND, NyK. XLVI, 231–6). Véghatározó jellegű infinitivusra más finnugor nyelvekből is akad példa (pl. a finnből, l. BUDENZ, Finn nyelvtan² 127; MARK, MSFOu. LXXXVI, 168, 191⁸; vö. még KLEMM, i. m. 385).

Az azonban kétségtelen, hogy *h a t á r o z ó i g e n e v e i n k* tömegesen fordulnak elő kódexeinkben olyanféle kapcsolatokban, amelyekben a főnévi igenévet — láttuk — szakirodalmunk már *t á r g y n a k* minősítette. A régi *-atta*, *-ette* végzetűt ellenben pl. KLEMM (390) is *á l l a p o t h a t á r o z ó n a k* mondja e példáiban: *otēt l a t u a i o c a' tēngerē iaratta* (= ambulans, MünchK. 41); *l a t t y a t o k* embernek *fyat ulette* (ÉrsK. 41); *micor l a t t o n c t e g e d e t ē h e z e t t e d , ā g ž o m i a z a t t a d* (= esuriantem, sitientem, MünchK. 62).⁹

SIMONYI, i. m. II, 310–1 ugyancsak az *á l l a p o t h a t á r o z ó r a* idézi például ezeket az igeneket: *L á t t a* sz. *Ferenczet* térdén *állva* (JókK. 43); Margit *asszonyt* [igy!] *l á t t a* *vala lesvén* (MargL. 199; SIMONYI értelmezése: 'leesni!'); *L á t v á n* sok *farizeosokat, jövén* ő keresztiségére (= videns multos Phariseorum venientes ad baptismum suum, JordK. 361); *É s l á t á* mind az sok nép *ötet járván* (= viditque eum totus populus ambulans, uo. 714); *L á t t u n k* tégedet *éheztén* és *szoméhoztván* VirgK. 118); a himje megérkezvén, hogy *förödté* látja [a nőtény *golyát*], a vízből kihajtja (Misk: Vadk. 332; SIMONYI megjegyzése: „így is lehetne: *fürödni látja*!"); *Álmomban* a Lidi *anyját* látta *m jajgatva jöve* felém (Vitk: Munk. II, 87); stb. — Az efféle példák számát valóban könnyen megsokszorozhatjuk, még a középmagyar korból is: NádorK. 344: *l a t a* az ő zent *fiat figven* (értsd: *függni!*); uo. 361: *micoron*... *hallotta volna* ő *annat sirvan*, es neki *könörögven* (értsd: *sirni, könyörögni!*); uo. 488: *l a t a*... zent *Apalin azzont időven* angaloccal (értsd: *jönni!*); TihK. 279: *ötet megh haraguduan* senki nem *l a t t a* (= hanc irascentem nemo vidit; más források így mondták volna: *megharagudni*); stb.

⁸ Itt is köszönöm FOKOS DÁVIDNAK, hogy oly készségesen segített a finnugor nyelvészeti irodalom összeállításában.

⁹ Egyéb igei állítmánnyal még gyakoribb az ilyen állapothatározó igenév: *z. fferenczet lewlte* *vala egyház seprette* (JókK. 97) stb.; de persze a *l e l , t a l á l* főigéhez tartozó főnévi igenévi bővítményt SIMONYI és KLEMM nyilván ugyancsak *h a t á r o z ó* szerepűnek látná. Az újabb irodalmi nyelvben ti. itt is akad főnévi igenév: *öt* *találja* éppen |Szemközt az úton *jöni* (Helmeczy: Aurora 1822, 189). Ezek a szerkezetek pedig pontosan olyanok, mint az „Anyját látja jöni” típusúak — csak ritkábbak.

SIMONYI szerintem igen találóan utalt a fõnti részletben arra, hogy a szövegbeli összefüggésben a *leesvén, fürödvén* állapothatározó egyértékû volna a *leesni, fürödni* igenévvél; hisz még a „látta... Ferenczet térden állva” szerkezetben sincs annyira perfektív (csupán az állapotban tükrözõdõ) cselekvésrõl szó, hogy ne helyettesíthetné amazt az igenevet akár ez is: (*térden*) *állni, térdepelni*. Ugyanígy behelyettesíthetnénk a „Látjátok embernek fiát ülette” mondatba is az *ülve* vagy az *ülni* igenevet, az értelem sérelme nélkül. Máskor is azonosnak látszik mindhárom említett igenevünk szintaktikai szerepe. A BécsiK. 229 pl. ezt mondja: *La tam vrat alatta* az oltaron (= Vidi Dominum stantem super altare); szerintem „az oltáron állva”, „az oltáron állni” stb. itt ugyanezt fejezte volna ki. (S ez is: Látta õt, az oltáron állt¹⁰; *amint az oltáron állt.*) — Érdekes a BécsiK. 285. lapján levõ íráshiba tanúságtétele is. Itt a latin „videns appropinquare tempus reversionis” értelmet ti. elõször így „magyarázta” a kódexmásoló: *La tu ā a m̄gfordolasnac idēiet elközēleituēn*. Utóbb aztán észrevette a derék tollnok, hogy eltért a mintától, s lelkiismeretesen „kijavította”: *elközēleitēni*; bár a két igenév — láttuk — nem egyszer másutt is bizvást helyettesíthette egymást.

SZEGLETI (i. m. 23) szerint a tárgyalt mondat típusok „kifejlõdését is a XVI. századtól megkezdõdõ latin hatás mozdíthatta elõ... nem õsnyelvi örökség az accusativus cum infinitivo szerkezet”. Láttuk azonban, hogy pl. már a JókK. 43 m á s f a j t a latin szerkezetet is olykor ezzel fordít magyarra: *la ta egy zepp tewzeslangot... zent ferenc feyre le zallanya* (= *vidit unam flammam descendente m*); *halla ewtett zolny.* (= *audivit eum loquente m*); stb. A két szerkezet néha egyetlen mondaton belül is váltakozik. pl. Jord K. (RMNy. V, 508): *la t t y a t o k* embernek h̄w *ffyat ylwen* ystennek yoghyaról, es *yewny* menyei kōdokwel (= *sedentem, venientem*; Márk XIV, 62; nagyjában ugyanígy WinklerK. 173 is). SZEGLETI megállapítását tehát így módosítanám: A *lát* stb. ige és névszói tárgya mellett a fõnévi igenév eredetileg állapothatározó szerepû volt, s nem lehetett sem egészen ritka, sem idegenszerû a magyarban a XVI. sz. elõtt sem; hiszen legelsõ kódexeink óta nemcsak infinitivust, hanem (állapotot kifejezõ) értelmezõ jelzõt is fordítottak vele íróink. Magam is vallom azonban, hogy elõbb a latin, majd a német minta szintén jelentõsen hozzájárult, hogy a mi nyelvünkben ez a szerkezet annyival gazdagabb használatú lett, mint a rokon nyelvek párhuzamos alakulatai. A latinban valóban erõsebben összetartozott a „(Videt) *matrem suam appropinquare*” szerkezeti egység, az accusativus cum infinitivo két tagja, mint valaha a magyar mondatbeli „*Anyját* (látja) *jõni*”; kétségtelen, hogy a magyarban a fordítások fokozták a szerkezetnek egységes szintagmabokor jellegét — de ez szerintem nem volt káros.

A szerkezet fõnévi igeneve különben nemcsak egyes középmagyar példákban volt tiszta állapothatározó funkciójú. Fõntebb SIMONYI nyomán idéztem Vitkóvicznak „*anyját lá t t a m* jajgatva *jõve*” állapothatározós mondatát. Zrínyi eposzában (Négyesy kiadása: XIII, 93) viszont ezt olvassuk Delimánról: *Areul* fordulva ránk futva *jünni* lá t t u k. Másutt meg Zrínyi él *-va, -ve* képzõs határozó igenévi állapothatározóval ott, ahol mi *-ni* képzõs fõnévi igenévi bővítményt alkalmaznánk: [A vadász *a nyulat*] halva lá t j a

¹⁰ Ez sem ritka, de egy kissé latinos; vö. JókK. 83: *la t t u a n ewket* oly vygan es *ewrewlewket*; stb.

függve egy törzsökön (Idilium 49); Nagyobb vagy embernél, noha embermódra | *Láttalak tégedet szólva, tanácsolva* (SzV. I, 47); *Síriai nádat* [Kamber] ráhajtá [= hajítá] keménnyen; | *De csudával látá eltörve* az földön (uo. III, 104). 1802-ből idézem: *látta* tulajdon véreken elázottan *fekünni* édes *onokáit* (Döme: Matast. 129). — Ugorjunk át végül a mai nyelvhasználatra: *látunk* mi már náci *koponyalékelőket* is meglékelt koponyával a Szajna partján *feküdni* (szindarabrészből; Csillag 1952, 192); *Nem látott* itt valaki *egy kulcsot heverni?* (az élőbeszédből): itt is megfelelne a *heverve, heverőben* állapothatározó!

Itt említem meg, hogy a kódexirodalomból van adat a *lát* melletti főnévi igenév passzív állapothatározó értelmére is; JókK. 83: *lata az aztalokott magassan meg uettny* (= vidit mensas in alto positas); uo. 153—4: *zarmazak kerestfarol zozat monduan: . . . En ram ha zemetet fel emeled lac engemet ezewstewn el arolny* es *czokolasnak myatta el adny* es *kemenyen scydalmazny* Es *kewtelekuel kew kewewzny* Es *veresegekuel vertlenny*; stb. Képzővel 1841-ben is: A' szelid nők . . . irtözva *látnak leöletni egy galambot* (Árvízk. IV, 61). Ilyenkor a névszói tárgy persze nem aktív végzője a cselekvésnek. — Kétségtelen, hogy ez ma már elavult, bonyolult szerkezet. Az is furcsa volna ma, ha a *lát* mellett az éppen változásban levés határozó igenével fejeznénk ki, főnévi helyett: látta őt *leesvén* (ti. 'leesni' értelemben), a *dárdát eltörve* (értsd: 'eltörni') a földön. Ez a mai éles funkciómegoszlás azonban — mint ellentétes példáink nagy száma mutatja — nem ősi.

Figyelmet érdemel az is, hogy ha a vitatott funkciójú főnévi igenévi bővítményt azonos értelmű alárendelt mondatral helyettesítjük, szerintem szintén a tárgyi és a határozó mellékmondat határsávjába tartozó formákat kapunk.

Nézzük meg pl. Arany János Keveháza c. költeményének két párhuzamos mondatát: *Borulni látom az eget . . . | Mozdulni látom a mezőt*. Összetett mondatban csak kétfelől kiindulva tudnám megközelíteni az idézett főnévi igenevek pontos jelentését, s az igazi egyértékű kifejezés valahol a kettő között volna. Az elsőnek a megfelelői ezek: „*Látom, hogy az ég borul*”, illetőleg: „*Látom az eget, amint (ahogy) borul*”; a másodiké pedig ezek: „*Látom, hogy a mező mozdul*”, illetőleg „*Látom a mezőt, amint (ahogy) mozdul*”. Az egyik változat tehát *tárgyi*, a másik *állapothatározó* mellékmondat.

Csaknem ugyanez a tanulság, ha „A fülemile” c. versnek ezt a mondatát vizsgáljuk: *Pétert sem hagyá pihenni | A nagy ártatlan igazság*. Íme, a „szinonimák”: 1. „*Az igazság nem hagyá, hogy Péter pihenjen*”; 2. „*Nem hagyá az igazság Pétert, hogy pihenjen*”. Vagyis most *tárgyi* és *vég határozó* mellékmondatot kaptunk.

Nem nehéz olyan példákat találnunk, amikor nem is a tárgyi, hanem a határozó mellékmondat közelíti meg jobban az eredeti szerkezet jelentését; SZEGLETI (i. m. 24) más Arany-idézeteiből pl.: *Látta m Tyrtaeust buzdítani* a csatát. Értelme: 1. „*Láttam Tyrtaeust, amint vagy ahogyan (amidőn?) buzdította a csatát*”; 2. „*Láttam, hogy Tyrtaeus buzdította a csatát*”. — A *túlsó szomszéd* is hallá [őt], *amint vagy ahogy (amikor?) mosolygott*; 2. „*A túlsó szomszéd is hallá [azt], hogy [hangsúlytalan közöszó!] mosolygott*”. — *Nézem a világot elfolyini felettem*. Átírásai: 1. „*Nézem a világot, amint vagy ahogy (amidőn?) elfolyik felettem*”; 2. *Nézem, hogy a világ elfolyik felettem.*”

A mai nyelvben is gyakran találunk olyan példát, amelyben nem a tárgyi, hanem a határozó mellékmondat jár közelebb az egyszerű főnévi igenévi bővítmény értelméhez: a siető munkások között ott lá t t a *menni Miklóst* (= ott látta Miklóst, *amint ment*; Nagy I.: i. m. 138); Ne e n g e d d a *gyereket a mély vízbe menni!* (Az élőbeszédből).¹¹

Természetesen jól tudom, hogy nem sok szilárd támaszpontot kapunk egy kétes nyelvtani forma elemzéséhez, ha ezt hasonló értelmű, de más nyelvtani alakú kifejezéssel cseréljük fel; az új nyelvtani formában ti. az azonos logikai-fogalmi tartalmú egységeknek nem okvetlenül marad változatlan a nyelvtani szerepük. Más-más mondat típus a „*Nem lehet elmennem*” és a „*Lehetetlen elmennem*”; sem a „*Tessék aláírni!*” meg a „*Tessék, írja alá!*” nem azonos szerkezet; nem egyforma mondatrész a melléknév a következő két példában sem: „*Most már én is erős leszek*”; „*Most már én is erőssé leszek*”. Mégis összehasonlítottam föntebb a főnévi igenévi bővítmény szerepét egyrészt a párhuzamos határozó igenevekével, másrészt a párhuzamos mellékmondatokéval. Bizonyos mértékű pozitív tanulságai ti. mégiscsak akadnak ennek is, ha kellő óvatossággal értékeljük a tapasztalatokat; másfelől már van ennek a módszernek némi hagyománya, részben éppen a most megvitatott szerkezet szakirodalmában is, s így célszerűbbnek láttam, ha én is élek a lehetőséggel.

De hadd vitakozzam végül mégis én magam azzal az ellenvetéssel, hogy az „*Anyját látja jóni*” mondat típus főnévi igeneve nemcsak eredete szerint, hanem néha még mai leíró szempontból is inkább határozó, mint tárgy; s hogy így elképzelhető volna a „*kettős tárgy*” szemlélete helyett ma is „*a névszói tárgy + állapot*-, illetőleg véghatározó főnévi igenév” felfogás!

A nyelvben a viszonylag későn, analógia vagy éppen vegyülés, beleértés, eltolódás stb. útján létrejött, bonyolult alakok mindig mások egy kissé, mint az egyszerű alaptípusok. Ha mármost ezeket mégis be akarjuk osztani a nyelvtannak szokásos, nagyobb kategóriáiba — márpedig egy bizonyos, józan határig erre kell törekednünk —, akkor nyilván nem egyszer figyelmen kívül kell hagynunk egyes finomabb különbségeiket, más jelenségek felé vezető szálaikat. Nyilvánvaló, hogy LEHR, SZINNYEI, GOMBOCZ és társaik, mikor a *lát, hall, érez, hagy, enged* ige főnévi igenévi bővítményét tárgynak (a két v. kettős tárgy egyik tagjának) minősítették, maguk sem tekintették olyan, történeti szempontból is egyértelműen tárgyi funkciójú mondatrésznek, mint — mondjuk — az ÓMS. *Syrou aniath thekunched* mondatában levő *aniath* szót; de a fejlődés efelé halad. S igaz, az említett igékhez tartozó főnévi igenév egyfelől (főleg eredete szerint) az állapot- és a véghatározóval mutat rokonságot; de másfelől (leíró szempontból) — legalább is a *lát, hall, érez* esetében — nem kevésbé hasonlít a *tud, akar, bír, kíván, szeret* stb. ige főnévi igenévi bővítményéhez; ezt pedig már mindannyian csakis tárgynak elemezzük; s talán a különleges összefüggéseket tartalmazó különleges szintagmabokor jellegét is jobban kiemeli a „*kettős tárgy*” elnevezés.

Ilyen meg gondolással tehát — elsősorban a *lát, a hall* és az *érez* mellett — szerintem is fön n t a r t h a t j u k a „*kettős tárgy*” szemléletet, ha ti. egyéb jelentős zavar vagy következtelenség nem származik ebből az elemző eljárásból. Legkevésbé a *hagy* és az *enged* mellett látom helyesnek a kettős

¹¹ Megfordítva sem volna érdektelen ez az átalakítás. A következő példa h a t á r o z ó mellékmondatának ti. LEHRÉK elemzése szerint főnévi igenévi tárgy felelne meg: „*Láttam bimbót, amint kifeslett (= kifeselni)*”.

tárgy szemléletet: ezeket ti. vajmi nehéz elhatárolni a *tanít, ínt, kész(et), kényszerít* stb. ige hasonló — véghatározós — szerkezeteitől. Pl. ettől: olyan helyről estem le, ahova *felmászni* senki sem erőltetett [*engem*] (Tamási: Bölcső és bagoly 55).

III.

A másik nehézséget viszont — mint már említettem — ott látom a LEHR-féle felfogásban, hogy ha „Anyját látja jőni” típusú mondatainkban leíró szempontból kettős (két) tárgyat emlegetünk, akkor egyes párhuzamos szerkezeteinkben nyilván el kell fogadnunk a kettős (két) alanyos értelmezést is; márpedig ezzel — tudtommal — mindmáig egyik nyelvtanunk sem számolt.

a) Mert hogy végre a címben említett „kettős alany” fogalmára térjek, ezen az elnevezésen szintén nem az olyan kéttagú alanyt érteném, amilyen pl. a következő mondatban van: Most lopja életét | *Kanizsa, Rozgonyi* (Arany: V. László).

b) Nem is azt a szerkezetet, amelyben az egyik alany a mondatnak állítmányához, a másik ellenben valamelyik más (rendesen: igenévi) mondatrészhöz tartozik, ilyenformán: *Bika* ragaszkodván, *kötél* szakad vala (Hosvai: Toldi); *Tündérlányok* ott eltűntek, | *Szárnyok* lévén elrepültek (Arany: Buda halála VI, 44); Az a felesleges ember, *aki az író* ábrázolta folyamatban nem képes a maga emberi mivoltát teljesen kibontakoztatni (Csillag 1952, 150).

c) Még csak nem is azt a ritka formát, amelyben az alanyok láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz, valahogy így: A viták közül a *minisztérium rendezte* jobban sikerült, mint a miénk.

Kettős alanyra eleve csak a kettős tárgynak megfelelő, szenvedő-intranszitiv értelmű mondatokban gyanakodhatunk (meg talán még egy-két hasonló típusban): ahol tehát az egyik „alany” főnévi igenév, a másik pedig olyan másfajta névszó (névmás), amely külön-külön mind a mondat igei állítmányának, mind az említett főnévi igenévnek alanya.

Ez a szerkezet nekem a gyakorlatban a következő példamondatok elemzésekor okozott fejtörést: *Kopereczky* . . . a családi képeket látszott nézegetni (Mikszáth: A Noszty fiú esete³ I, 44); a műhelyben az emberek minduntalan kisebb csoportokba verődtek, *amelyek* két-három percig szorosán összetapadva *tanakodni* látszóttak (Déry: Felelet I, 8); [Egy időben az óklasszikai versformák] helyett látszott kizárólagos uralomra *törni emez* [ti.: a leoninus] (Horváth J.: Rendszeres m. verstan 97); mintha arra is *ügyelni* látszana ám [ti. én] (Tamási: Bölcső és bagoly 88); stb. Az effajta mondatok mai irodalmi és köznyelvünkben épp olyan természetesek és közkeletűek, mint a párhuzamos cselekvő-transzitiv formák; az „Anyja látszik jönni” szerkezet éppen olyan jól használható, tömör kifejezőeszközünk, mint ez: „Anyját látja jőni”. Régi példáink is csaknem ugyanúgy akadnak erre, mint a cselekvő (kettős tárgyas) szerkezetre; főleg ha a *látszik* igének *láttatik, látszatik* és — régen gyakoribb — *tetszik* ’videtur’ szinonimáját (meg ennek

változatait) stb. is bevonjuk a vizsgálódásba.¹² Pl. JókK. 8: ew furot *karyay es oldaly* ez vilagnak vegere *l a t t a t i k* [!] *v a l a t e r y e d n y* (= brachia protensa in latum usque ad mundi fines videbantur extendi); uo. 60: *l a t a t y k u a l a* egyéb vylagbalol *meg terny* (= videbatur de alio mundo redire); uo. 131: *l a t t a t y k u a l a . . .* mykent zerelmnek langyt *ky boczattny* (= videbatur . . . quasi flammis amoris emittere); BécsiK. 291: [*a férfiú*] é megmondot zino lora *l a t t a t o t e l l e n i* (= praedicti coloris equum conscendere visus est); uo. 168: *kic l a t t a t n a c v a l a a* nepet *birnioc* (= qui videbantur regere populum); MargL. 113: *kyk evneky t e t n e k v a l a o t l e n n y*; VirgK. 148: Az goromba *ruhac* selymekből *l e n n y t e c z n e k* (a két utóbbi adat a NySz.-ből); 1562: *t e c z e c* alkotatos dolognac *l e n n i*, *h o g . . .* (Telegdi M.: Az keresztyenségnec, 1884-i betűhív kiad. 9); 1584: *M e g l a t z a t u n c* szinten olly diczösegeseknek *l e n n i* (Born: Préd. 35); 1616: Oszlopoknak *l á d c z a t t a t t a k l e n n i* (Bal: CsIsk. 404); 1635: *az ember l á t t a t i k* annyit *érni* (Pázm: Préd. 116; az utóbbi három adat ismét a NySz.-ből való); 1646—51: amúgy kevesebbé *l á t t a t i k* a respubliának *pénze fogyni* (Zrínyi: Tábori kis tracta, PrózM. 78); 1660 körül: Mert nem is kicsinek, vagy könnyűnek *l á t t a t i k l e n n i* a fegyvernek *mestersége* (Zrínyi: Török Afium 47).

A szerkezetnek idegenszerű, illetőleg a maihoz képest szokatlan íze aztán mindinkább eltűnik, ahogy időben közelebb jutunk napjainkhoz: 1773: Nem mind rosz, *a' mi rosznak látszik l e n n i* (Faludi: Szent ember 24); 1788: *Karthon . . .* magát a királyt *látszik fenyegetni* (Bacsányi: ÖM. I, 197); 1790: *a' természet mosolyogni látszik a' komor szomorúságnak közepette* (Pézteli J.: Hervey' Sírhalmai 197); 1793: ellenében tartja magát Kuszinak, *a' ki lágyulni látt szik* (Erdélyi Ját. Gyűjt. I, 80); 1801: *A természet . . . olvadozni láttatott* (Kisfaludy S.: Kesergő szer. 90. dal); 1815: honnan *l á t s z a s z t e i s m e r n i* az én atyámat? (Kazinczy: Munk. VIII, 88); 1820: Még *a' füvek növéset is hallani l á c c a t i k* (Dugonics: Példabesz. II, 68; a szólamód tartalmára vö. 1830 körül: *A' füvet is hallja a nőni*, Cseh J.: Gyóri közm. 10); tüzét [*Hali*] . . . *táplálni látszatik* (Kisfaludy K.: Minden Munkái III, 36); 1821: nem *hinni látszol* (Katona: Bánk b. 97) 1822: *Fellegek . . .* ingatva szelektül, . . . *tetszettek uszni* (Horváth E.: Aurora 211); 1824: *Lehel, mennydörgeni tetszett* (Czuczor: Aurora 79) 1832: *a' t. társ[aság] . . . nyilvánosan és tettel látszik jelenteni, hogy . . .* (Bajza és Schedel, I. Kazinczy: Munk. I, VI); 1834: *Vilma . . . rajzolon látszik dolgozni* (Vörösmarty: ÖM. IV, 259); 1836: *a' puszták' lakója megfelejtkezni látszék, hogy* (Vajda Péter: Aurora 86); 1838: [*a hajó*] hullámok közé *tetszék temettetni* (Gaal: Emlény 155); 1844: *Míg állni látszék az idő* (Petőfi: Füstbe ment terv); 1853: *düledékes emlékkövek . . . látszának gyászolni a magyar . . . lovagkorát* (Vahot I.: Ködf. I, 140); 1856: *látszék a rómaiak felé rohanni egy palmyrai ifjú* (Jókai XX, 61); 1879: *Úszeni levegőben látszik paripájok* (Árany: Toldi szer. XI, 103; vö. ezenkívül SZEGLETY i. m. 26); stb. Még tájnyelvi-népmesei adatunk (?) is van: *oly sűrű erdő lett, hogy az egészen egy fának látszott l e n n i* (Nyr. XXX, 317).

Érdekes, hogy a *hall* igéből való, hasonlóan szenvedő értelmű („kettős alanyú”?) szerkezetre alig-alig van példám, noha a *hallik, hallszik, hallatik*,

¹² Az *-sz* képzős és az anélküli alakok viszonyával legújabbban TURI KÁROLY foglalkozott: Anyanyelvünk az iskolában I, 112—4.

Itt említem meg, hogy a Jókai Kódex következő három adatának latin megfelelőjét P. Balázs Jánosnak köszönhetem.

hallódik, hallatszik, hallatódik elvben szintén alkalmas volna (illetőleg lett volna) főigének. Az egyik, jónak látszó adatom 1794-ből való: *Oh te szép fülemile! be szépen hallól az erdőben hangitsálni* (Gyarmathi: Nyelv-mester I, 246); a másik 1836-ból: *emberek hallatszának közeledni* (Gaal: Szirmay I., Abafi kiad. 213); a harmadik 1854-ből: [A leány] valamit *mormogni hallszik* (Szathmáry K.: Sirály I, 159).¹³ A beszélt nyelvből is csak egészen elvéve csíptem el egy-egy effajta mondatot: *A zaj erősödni hallatszott*. Ezt a szerkezetet tehát — mint ritka jelenséget — a továbbiak során már kevésbé is fogom emlegetni. — Az *érez*-nek megfelelő *érezik, érződik* ige még kevésbé „érezik” szokásosnak ilyen alkalmazásban; a *hagy* és az *enged* igének megfelelő szenvedő értelmet pedig nem is tudnánk kifejezni ilyen mondat szerkezetben. (Ha pedig egy-egy erőltetett példa mégis akad, abban kétségtávol még h a t á r o z ó az igenév, nem pedig alany. Vö. JókK. 62: *Az zegencze ehsegnék dewge mellet ystentewl nem h a g y a t t a t y k u a l a meghalný.*)

Most tehát az a kérdés, hogy tekinthető-e ez az „Anyja látszik jönni” szerkezet k e t t ő s a l a n y ú mondatformának, ti. olyan — leíró — értelemben, ahogyan az „Anyját látja jönni” szerkezetben kettős tárgyról szokás beszélni.

Mindenekelőtt egy lehetséges elvi ellenvetést szeretnék tisztázni. Nem logikai képtelenség-e egyáltalán a kettős-alanyú mondat?! Nem mond-e ez a fogalom eleve mindannak ellene, amit a mondat leglényegéről: az alany és az állítmány predikatív viszonyáról igaznak vallunk?!

Azt hiszen, nem.

Egyrészt ha az logikus, reálisan elképzelhető, hogy a *lát*, a *hall*, az *érez* stb. igei állítmány cselekvése mint tárgyra egyszerre irányul valakire és ennek a valakinek a cselekvésére („Anyját látja jönni”), akkor bizonyára az is logikus és jól elképzelhető, hogy az állítmányban kifejezett *látszik, tetszik, hallatszik* történésfogalomnak mint alany egyszerre hordozója valaki és ennek a valakinek a cselekvése („Az anyja látszik jönni”). Nyilván senki sem tartaná az ilyen mondatot sem eredeti, ősi alaptípusnak. Másrészt meg ha bizonyos — eleve talán nem várt — jelenségek már elénk bukkantak a nyelvi valóságban, akkor nincs sok értelme a tapasztalati tények ellenére való spekulálásnak. Az persze helyes, ha ilyenkor pontos nyelvtörténeti magyarázattal meg tudjuk világítani, miféle analógiás, vegyületes, beleértéses stb. jelenségek ezek, s szükség esetén normatív megjegyzést, gyakorlati tanácsot is fűzünk hozzájuk.¹⁴

Lássunk egy-két példát is!

A *kell* igtét hagyományos nyelvtanaink rendesen (személytelen) igei állítmánynak elemzik; a vele kapcsolatos főnévi igenévi mondatrész pedig alanynak: *Megyek, föl kell mennem* (Petőfi: A király esküje). A *menjen* igealakot pedig még jellegzetesebben igei állítmánynak tekintjük a cselekvőt megnevező alany mellett: *Merre menjen* [ti.: *ő*? mihez fogjon? (Arany: Toldi IV, 7); (Most az *kell*, hogy) *apám menjen*

¹³ Egy kissé erőltetett példa 1822-ből: *Az éjnek fele rég eltölt már ekkor, de nem hallatott az elrémült kakas szava, azt megjelenteni* (Döbrentei: Aurora 139). — Itt emlitem meg, hogy néhány nyelvújításkori adatom az akadémiai Nagyszótár anyagából való.

¹⁴ Arról most nem kívánok beszélni, hogy néha más nyelvek nyelvtanai is ismernek-e kettős alanyú, kettős tárgyú stb. szerkezeteket; a kettős nominativus ti. nem okvetlen jelent kettős alanyt stb.

Pestre. A keleti nyelvterületen azonban régóta ismeretes az a — romános? — mondatszerkezet is, amelyben a *kell* típusú személytelen és a *menjen* típusú személyragozott igei állítmány együtt fejezi ki az állítást: „*Apám most Pestre kell menjen!*” (Vö. HORGER A., A magyar nyelvjárások 171—2.) Ezt a mondatformát tehát megmagyarázhatjuk, pl. a „Pestre kell mennie” és a „Kell, hogy Pestre menjen” szerkezet keveredésével (vagy román hatással); nyelvhelyességi szempontból elfogadhatjuk vagy helyteleníthetjük, most nem erről van szó; de a benne előforduló, sajátos „kettős” igei állítmány meglétét nem vonhatjuk kétségbe. S ha alanyát keressük, az *apám* mondatrészt kell így minősítenünk; bár ez csupán a *menjen* állítmányi részhez illik, a *kell*-hez ellenben nem, mert ehhez voltaképpen csak az *apámnak* részes-határozó és egy főnévi igenévi alany (pl.: *menni*) tartozhatna. — Érdekes még, hogy az alannal számban és személyben a *menjen*-féle állítmányi rész egyezik: „*Mi is el kell menjünk*” stb.; ellenben az időt és a módot a személytelen rész fejezi ki: „*Mi is el kellett menjünk*”; „*Mi is el kellene menjünk oda.*” (Ez is jelzi, hogy a *kell* rész eredetileg a főmondatnak, a *menjen* ellenben a mellékmondatnak az állítmánya volt.)

„*Mennem kell!*” „*Nekem is mennem kell!*” Az effajta — magyar „*dativus cum infinitivo*” — szerkezetekben a főnévi igenevet tudvalévőleg a lánynak tekintjük.¹⁵ Egyes nyelvjárásaink azonban ilyen változatokat is ismernek: *Én köll émennyi. A rucákat köllöm őrizni. El kellek menni. Ki köllöttem menni.* 1955. március 3-án egy pesti kalauztól is ezt hallottam: *Előbb oda kellett visszadni!* Stb. (Vö. HORGER, i. m. 165; KLEMM i. m. 142.) Ezekben mármost a főnévi igenév is alanyféle maradt, de emellett számolnunk kell a (kitett vagy odaértett) személynévmási alannal is: s ez az utóbbi (*én*) nemcsak a *köll, köllöm, kellek, köllöttem* állítmánynak az alánya, hanem egyúttal az *őrizni, émennyi, menni* igenévi alanya-félének a logikai alánya is. Alany-félének mondom, mert — pl. az *én kellek* predikatív szerkezet mellett — némi határozó jellege is van; ez ui. most ilyesvalamilyen értelmű: 'én vagyok kénytelen, köteles rá; én tartozom vele'.¹⁶ — Az irodalmi és a köznyelvben mindezeket a formákat helytelennek szoktuk tartani.

Azt is tudjuk, hogy a *tetszik* 'placet, es gefällt' ige (meg a *használ, szép, jó, hasznos* stb. állítmány) mellett részes-határozó fejezi ki azt, akinek az érdekről, javáról, ízléséről beszélünk (*dativus commodi*; vö. KLEMM, i. m. 200). S bár „a főnévi igenévnak alanyként való szerepe eredeti vég-határozó szerepéből fejlődött” (uo. 139), udvarias beszédben már régtől fogva él a *tetszik* ige és részes-határozója ilyen alannal: *Mit tetszik kegyelmednek, önnek stb. kívánni?* Az aztán természetes, hogy analógiásan a megszólított személyt is alannak érezve, kialakított a magyarság ilyen szerkezeteket is: *A nagyságos úr maga is tetszett magyarázni, hogy a föld a parasztokat illeti*

¹⁵ Persze egyéb szerkezetben célhatározó is lehet: [Fűrész Balázs] józan-életű, szorgalmas, takarékos, ha *egy ember* kellett valaha *dolgozni* [másnak], hát ő kellett bizonyosan (Szabó P.: i. m. I, 137). Ez azonban a *lát* főige mellett is előfordulhat: Sötét van, nem látok tovább *dolgozni*. Az effajta szerkezetek általában csak lazábban függenek össze a tölem vizsgált alakulásokkal, ezért részletesebben nem is térek ki rájuk.

¹⁶ Hasonló vegyülékes forma pl. 1558-ból: nekuenk kereztieneknek minden *dolgunk* Isten neuenek dicziretire *kell lenni* (Bornemisza: Elektra A ij verso). Egy kissé más ez, JókK. 31: Gondolyk hogy aldot cristusnak kynyaytt *my* *kelle tte wnk zenuedny* (= nos tolerare et portare debemus).

(Kocubinszkij ukrán írónak Hevesi Jolán és Wessely László fordította „Fata morgana” c. novelláskötetéből idézi a SzN. 1953. XI. 26-i számának ismertetése). Itt is elképzelhető volna tehát a kettős alany szemlélete: közülük az igei állítmány a személyre utalóval egyezik. A SIMONYI idézte „T e s s e n e k *leülni!*” (MHat. I, 302 jegyz. stb.) példában persze éppen (a hiányosság meg) az egyeztetés miatt nehezebb ez az elemzés; de most nem erről van szó, hanem arról, hogy lehet-e egyáltalában kettős alanyú mondatról beszélni. Íme: lehet, hiszen másodlagosan ugyan, de v a n ilyen.

Ezek után azt kell pontosabban megvizsgálnunk, hogy egyrészt eredete szerint, másrészt a mai nyelvi-nyelvtani analógiák szerint miféle mondattani szerepe, milyen viszonyjelentése van az „*Anyja látszik jönni*” mondat-szerkezet főnévi igenévi mondatrészének.

Tanulmányom elején már említettem, hogy LEHR óta az „Anyját látja jönni” szerkezet létrejöttét a *látja az anyját* és a *látja jönni* = *jövését* kifejezés egyesüléséből szokás magyarázni. Ennek megfelelően az „Anyja látszik jönni” mondatot nyilván az *anyja látszik* és a *jövése látszik* formák összegeződésének kellene tekintenünk.

Történeti szempontból azonban ez esetben is inkább a (nyilván véghatározóból lett) állapothatározó funkcióból indulnék ki: azaz a „*jönni* (látszik valaki)” szerkezetet eredete szerint ilyenféle jelentésűnek fognám fel: *jövőnek, jöve, jöttében, mint aki jön* (látszik valaki). A *jönni* igenévet tehát szintaktikailag ismét olyan állapothatározóból származtatnám, amilyent *-nek* raggal ma is használunk a *lát* és a *látszik* ige mellett (vö. SIMONYI: i. m. I, 297).

Ezért lehetséges, hogy a főnévi igenév itt is gyakran érintkezik a h a t á r o z ó igenévvél kifejezett állapothatározóval. Csak egy világos példát idézek. A JordK. 370 így beszél a képmutatókról: *Meg hervattattyak orcaiokat [ti.: ök], hóg t e c h y e n e k* embereknek *beytelwen*. Nyomatott bibliafordításaink viszont nem sokkal később így szövegezik meg ugyanezt a gondolatot: *hogy ne tessél embereknek böytelni [ti.: te]* (Helt:ÚT. B3); *Midőn bõitöltenek, megkomorétották orczájokat*, *hogy tetszenének* egyebeknek *bõitólni [ti.: ök]* (Tel:Evang. II, 521; mindhárom adata NySz.-ből).¹⁷

Ha mellékmondat tal helyettesítjük a vitatott bővítmenyt, ismét kétfelől közelíthetjük meg a pontos értelmet: egyrészt az alanyi, másrészt a határozó mellékmondat felől. Térjünk vissza e végből egyikét — tárgyias szerkezetben már vizsgált — példamondatunk intranzitív változatához! A „*Borulni látszik az ég*” példa egyrészt azt jelenti: „*Látszik, hogy az ég borul*”; másrészt ezt: „*Látszik az ég, amint (ahogy) borul*” A „*Mozdulni látszik a mező*” pedig egyrészt a „*Látszik, hogy a mező mozdul*”, másrészt a „*Látszik a mező, ahogy (amint) mozdul*” mondat értelmével fejezhető ki legpontosabban. Az egyik szinonima tehát a l a n y i, a másik áll a p o t h a t á r o z ó mellékmondat tal fejezte ki a szerkezet értelmét. Zrínyi határozó mellékmondata is főnévi igenévi értékű — ha tetszik — itt: Az vi-gyázó hallik bástyáról, *mint szállal* (= szólalni; SzV. III, 51).

SZEGLETI a *látszik* állítmánnyal kapcsolatos, tárgyalt főnévi igenévet már a l a n y n a k nevezi, s megjegyzi, hogy ennek az alanya viszont egyben

¹⁷ Valami *, „*Láttatik a vizen járatta*”-féle szerkezetre nincs példám — bár nem tartanám meglepőnek, ha ez is előkerülne egyszer.

a főigének is alanya; meg azt, ami még sajátosabb: hogy „ezt az igét [ti. a *látszik*-ot]... a főnévi igenév mellett személyesen szoktuk használni” (i. m. 26; én ritkítottam: T. J.). De éppen ez a személyes használat a további bökkenő. A főnévi igenévi alanynak ti. személytelen állítmánya szokott lenni nyelvünkben, akár igei (pl. Van mit *ennie*; Nincs mire *várni*; Mindnyájunknak *el kell menni.*), akár névszói, illetőleg összetett (pl. *Jó itt lenni*; *Illő volt hazamennünk*; *Szabad lenne megnéznem?*). Az „Anyja látszik jönni” mondatban ellenben csakugyan egy, 3. személyű cselekvő alanyra utal a *látszik* állítmány; s ugyanígy rámutathat más személyű vagy számú alanyra is. Más szóval: ha az ilyen mondatban — SZEGLETI módján — alanynak fogjuk fel a főnévi igenevet, akkor valóban még egy másféle névszói (többnyire személynévmási) alanyt is számba kell vennünk: akár ki van ez téve, akár csak odaértjük; s a *látszom*, *látszol*, *látszik* stb. igei állítmány számban és személyben éppen ezzel egyezik meg. Ezért SZEGLETI, noha ezt a szerkezetet nem a II. részünkben említett „Accusativus cum infinitivo” című fejezetének megfelelő elrendezésben tárgyalja (ti. nincs „Nominativus cum infinitivo” című fejezete): utal a szerinte fölfedezhető latin analógiára: „Így áll alanyul a főnévi igenév a [személyragos] *látszik* mellett..., [s az utóbbinak] ekkor aztán egy az alanya a főnévi igenévvel (a latin *videtur*-nak megfelelő szerkezet: nominativus cum infinitivo). A magyarban ilyen szerkezet csak a *látszik* mellett fordul elő, emellett is rendszeren harmadik személyben” (i. m. 26). — Csak röviden utalok arra, hogy már föntebb jócskán említettem 1. és 2. személyű részben többes számú példát is az idézett szerkezetre, sőt szörványosan a régi *tetszik* 'videtur' igével meg a *hallatszik* ige színimáival is. Szerkezete különben már nem is lephet nagyon meg: ilyenféle „kettős alanyt” találtunk az „*Én köll émennyi*” típusú tájnyelvi mondatalakulásokban is — bár egész más történeti előzményekkel.

Valóban alanya-e tehát ma a főnévi igenév (pl.: *jönni*) a *látszom*, *látszol*, *látszik* stb. igei állítmánynak? Az eddigiek után aligha lesz vitás a válasz. Az, aki — mint LEHR óta eléggé szokásos — az „Anyját látja jöni” szerkezetet a *látja az anyját* és a *látja jövését* egyesüléseként értelmezi, az — ismétlem — „Anyja látszik jönni” szerkezetünkben is szükségszerűen és csakis kettős alanyt láthat: a *látszik az anyja* és a *látszik (a) jövése* szerkezet összegét. De még aki — velem — inkább úgy hiszi, hogy a *lát* és a *látszik* melletti főnévi igenév határozóból — analógiás beleértés útján — toledik el a tárgy, illetőleg az alany kategóriája felé, az is érthető alapon (a fejlődési tendenciának végpontját hangsúlyozva) nevezheti a főnévi igenevet a *lát* mellett tárgynak, a *látszik* mellett alanynak; bár a határozóval való kapcsolatokat sem szabad lepleznie.

Némileg más előzmények után, de leíró szempontból nézetem szerint hasonlóan a *megszűnik* ige mellett is hamarosan csak kettős alanyról beszélhetünk majd. Néhány XIX. századi irodalmi példa: 1821: ha egyszer ő | Rabló, Királyném is megszűne *lenni* (Katona: i. m. 53); 1847: *Megszűn öldökölni* a halál *angyala* (Arany: Szt. László füve); *S egykor ez a szív is | Megszűnik dobogni* (Petőfi: ÖM. III, 164); 1861/1923: *megszűnt egyúttal ember lenni* [ti.: az, ő] (Madách: Az ember trag. 141); 1885: *Fehér nem szűnik meg engem bosszantani* (Tolnai: Polgárm. II, 182) stb. — Jól tudom, hogy a *megszűnik* régen általában *-tól, -től* ragos határozóval járt, s hogy itt SIMONYI a főnévi igenévi bővítmenyt is „ablativusnak megfelelő határozó”-nak tekin-

tette (i. m. II, 299).¹⁸ A mai nyelvérzékű ember azonban a „*Szive megszünik dobogni*” szerkezetben nem „*Mitől* (szűnik meg a szive)?” kérdéssel keresné a *dobogni* igenév mondatrészi szerepét, hanem „*Mi* (szűnik meg)?” kérdéssel; s erre a feleletet alighanem már így fogalmazná meg: „*a szive — dobogni*”. Vagyis ha már egyéb igék mellett leíró szempontból számolunk kettős tárggyal és kettős alannyal, akkor előbb-utóbb itt is át kell térnünk a kettős alany szemléletmódra. Ilyen szerkezetek kialakulása végre is minden nyelvben együtt járhat a gondolkodási és a nyelvtani formák párhuzamos fejlődésével.

Ilyenféle, de ritkább mondataalakulatnak fogom fel Zrínyi Áfiumának ezt a részletét: Croesus király *fija* . . . ott t a l á l k o z v á n *lenni* akkor az atya mellett [, ezt meg ezt tette] (hasonmás kiadás 1—2). A *találkozván* igenévnék ti. a (Croesus király) *fia* az alánya; de a *lenni* igenév szerintem félig már szintén az, bár félig még az előbbinek (értelmező) állapothatározója; mégpedig úgy, hogy alanyi funkciója nyilván másodlagos, a szintaktikai eltolódásnak csak irányát, végpontját jelzi. — Talán hasonló a következő régi és ritka mondatforma is: ekkor *kezddőt hallatszani* a’ megsebesülteknek *sívása* és *jajgatása* (Hazai Tud. 1807/2, 58). Pontosan azonban nem igen lehetne eldönteni, hogy a *sívása* és *jajgatása* alany csak a *hallatszani* főnévi igenévi alannak másodrendű, azaz láncszerűen kapcsolt alanya-e, vagy egyben a *kezddött* igei állítmánynak is. Kevert és szokatlan mondatforma ez, azért nem is nagyon fontos az egyértelmű döntés. A megfelelő cselekvő: „*kezde hallatni jajgatását*” mondat tárgyai mindenesetre láncszerűen következnek: az állítmányhoz közvetlenül csak az igenévi tárgy járul, s a főnév már ennek (másodrendű) tárgya.

Még nem beszéltem arról, mennyire magyaros vagy idegenszerű az „*Anyja látszik jönni*” mondatforma. Nem kétséges, hogy virágzását, divatát a latin *videtur* (s talán később a német *scheint*) szerkezete — mint kész minta — serkentette. Kifejlődésének alapja, csírája mégis elsősorban az „*Anyját látja jöni*” magyar szerkezet volt, illetőleg a tárgyas és az alanyos szintagmabokor kifejlődése nagyjában csaknem párhuzamos lehetett — hanem is egészen egyidejű. Csupán a *lenni* igenevet érezzük ma henyének és idegenszerűnek, ti. ilyenféle összefüggésben: „*Anyját örvendezőnek lenni látta*”; „*Anyja örvendezőnek lenni látta szott*”. A latin hatás kora előtti magyar szintaktikai fejlődésről azonban részleteiben kevés megbízható ismeretünk van; így történeti alapon erről nem szólhatok többet. — Igaz, az *Anyja látta szik jönni* kifejezést aligha különíthetjük el pontosan a latin nominativus cum infinitivo szerkezettől; a határozóból tárggyá, illetőleg alannya fejlődés azonban itt szerintem nem sértette meg a magyar mondatban belső fejlődéstörvényeit; sőt éppen ezeken alapult.

*

Hadd ismétljem el végül határozottabban néhány leíró nyelvtani szempontból fontos gyakorlati javaslatomat; 1. Egyelőre csak az érzékelést kifejező *lát*, *hall* és *érez* ige mellett ismerjünk el kettős tárgyú szerkezetet, ott is hangsúlyozva, hogy a főnévi igenévnék ez a tárgyi szerepe eredetibb állapot-

¹⁸ SZEGLETI a *megszűnik* melletti főnévi igenévben állapothatározót lát (i. h. 18). Ezt nem tartom megokoltnak, bár első hallásra a „*Milyen tekintetben* (szűnik meg)?” kérdés sem látszik képtelenségnek.

határozóból fejlődött, s hogy ilyen határozói alkalmazás még ma is előfordul. (Pl.: Nem láttál itt *egy kulcsot heverni?*) 2. A *hagy* és az *enged* ige mellett (külön kitett vagy odaértett névszói tárgy esetén) tekintsük inkább még vég-határozónak a főnévi igenevet, ne pedig már (második) tárgynak; a „*Hagyom (öt) futni*” mondatot tehát elemezzük inkább az „*Énekelni t a n í t o m (öt)*” mondat mintájára, ne pedig a „*Futni l á t o m (öt)*” mondat hasonlatosságára. Jegyezzük azonban meg, hogy a fejlődés itt is a tárggyá való eltolódást erősíti. 3. A *látszik* mellett viszont vezessük be leíró nyelvtanainkban a *kettős alany* értelmezést; hangsúlyozva, hogy az ebben előforduló főnévi igenévi alany szerepe szintén érintkezik az eredetibb: állapothatározó főnévi igenévével. 4. Mint ma is érvényesülő mondattani tendenciát ismerjük el, hogy a főnévi igenévi határozóba a közösség nyelvi tudatában egyre belesugározódik egypár mondatformában a második tárgyi, illetőleg a második alanyi funkció. A „*Megszűnik valaki valamit tenni*” mondatszerkezet főnévi igenevében pl. eléggé világosan érezzük a határozónak a második alany felé való eltolódását, s ezt sem szabad pusztán idegen formák szolgálta utánzásának tekintenünk.

TOMPA JÓZSEF

A magyar kettős tárgyú szerkezetek kialakulásáról

A kettős tárgyú szerkezeteket az jellemzi, hogy a mondat igéje mellett tárgyragos névszót és főnévi igenet is találunk, a névszói tárgy azonban sem az igének, sem az igenévnek nem valóságos tárgyi bővítője, hanem az igenévben kifejezett cselekvés aktív vagy passzív hordozója. A tárgyragos névszó és az igenév jelentésánál szoros egységet alkot, s e kéttagú szerkezet együttesen rendeli alá magát a mondat igéjének. (Vö. például MünchK. 154: „*mōdotoc engemēt . . . ki vētnē őrđogokēt: dicitis . . . me e j i c e r e daemonia*”; BécsiK. 8: „nem akarlac *tēgedēt* heuā *megfordolnod* te napadhoz: *Nolo vacuum te reverti ad socrum tuam*”). Nyelvünkbe az efféle szerkezetek a latin accusativus cum infinitivo szó szerinti fordításaként kerültek bele, régi nyelvemlékeinkben, kódexeinkben gyakran előfordulnak, de szórványosan még a múlt század irodalmi alkotásaiban is fel-felbukkannak. A latin szerkezetbe a névszói tárgy a szokásos mondattani szerkesztés szabályaitól eltérően, analógikusan került bele olyan szerkezetek analógiájára, amelyekben a névszói tárgy valódi tárgya volt az igének (vö. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen II. Strassburg 1903. 604; STOLZ—SCHMALZ, Lateinische Grammatik. München 1910. 426). BRUGMANN szó szerint ezt írja: „Der ursprünglich zu dem transit. Verbum gehörige Akk. wurde als Subjekt zum Inf. gezogen, eine Verschiebung der syntaktischen Gliederung, die zumteil sicher durch die Analogie zu abhängigen Sätzen mit selbständigem Subjekt hervorgerufen worden ist (vgl. etwa *ich sah ihn fliehen* = *ich sah, (dass) er floh*). Alsdann eigneten sich auch Verba, die einen Objektsakk. nicht zu sich nahmen, diese Konstruktionen an, z. B. . . . lat. *gaudeo te valere* . . .” Amint látjuk, a *video eum venire*-féle szerkezet nem tipikus példája az accusativus cum infinitivonak, mert a valódi kettős tárgyú szerkezetek (amilyen a *gaudeo te valere*) kialakulásának csak a kezdeti fokát képviseli, azt a típust, amely analógikus indítékul szolgált a valódi kettős tárgyú szerkezetek kialakulásához. Az érzéki észrebevést jelentő igék (*lát, hall, érez*) mellett a latin participiumot is használ, ha az igenév az ige cselekvésével egy időben meglévő állapot kifejezésére való (vö. MENGE, Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik. 1890. 282).

A kettős tárgyú szerkezeteknek tehát sajátos csoportját alkotja a *lát, hall, érez*¹ igének tárgyragos névszóval és főnévi igenévvel összekapcsolott szerkezete — a latinban is, meg a magyarban is. E szerkezeteknek azonban a nyelvrendszerben való elhelyezkedésük szempontjából a két nyelvben más-más szerepük van. Míg a latinban — amint láttuk — az ún. accusativus cum infinitivo-szerkezeteknek a határesetét képviselik a szellemi megisme-

¹ A latinban még más igék is tartoznak, ide, vö. MENGE i. m. i. h.

rést, mondást, akarást stb. jelentő igével alkotott szerkezetek mellett, a magyar nyelvérzék csak a *lát, hall, érez* valamint a *hagy, enged* ige szerkezetének a létjogosultságát ismeri el, a *mondást, akarást* stb. jelentő igék szerkezetét latinizmusnak minősíti.¹ A *hagy* és *enged* ige szerkezetének a kialakulása egyszerűen magyarázható a főnévi igenév eredeti cél- és véghatározói szerepéből, s a finnugor nyelvekben is bőségesen találunk rá példákat. E szerkezetekkel most nem foglalkozom. A *lát, hall, érez* ige szerkezetének a kialakulása már problematikus, még pedig két okból: 1.) A magyar főnévi igenév mindenféle használatát le lehet vezetni eredeti cél- és véghatározói funkciójából, amellyel a képzőjében rejlő eredeti lativus ragjánál fogva rendelkezett, az említett igék mellett azonban az igenévnek állapotahatározói értéke van. (Erre alaposan rámutatott TOMPA fentebbi tanulmányában. *) Jogosan felmerül a kérdés: nem latin hatásra kezdtek-e meghonosodni nálunk ezek a szerkezetek? 2. Az egyes finnugor nyelvekben a főnévi igenév használata általában meglepően hasonlít a magyar főnévi igenév (határozói, tárgyi, alanyi) használatához. Csak egy ponton van éles különbség a magyar és a finnugor igeneves szerkezetek között: az egyes finnugor nyelvekben a *lát, hall, érez*-féle igék mellett nem szokásos a főnévi igenév használata. TOMPA fenti tanulmányában hivatkozik ugyan a manysi *-né*-képzős igenévnek ilyen használatára, de a manysi *-né* képző ma elsősorban participiumképző. Igaz, hogy régen lehetett infinitivusképző is, ahogy SZABÓ DEZSŐ magyarázza (NyK. XXXIV, 423), s az is igaz, hogy a finnugor nyelvekben a participiumképzőt és az infinitivusképzőt sokszor nem lehet elválasztani — de mindezek ellenére nem tarthatom véletlennek, hogy sem a manysiban (NyK. XXXV, 423), sem a chantiban (NyK. XLII, 263—6), sem a komiban (NyK. XLVI, 207—9), sem a mariban (NyK. XL, 146), sem a finnben (BUDENZ, Finn nyelvtan 1880, 122) nem találunk a *lát, hall, érez* ige mellett főnévi igenevet, hanem inkább participiumot. E nehézségek ellenére sem mondhatjuk azt, hogy a *látom őt jönni*-féle szerkezet latin hatásra keletkezett, egyrészt a finnugor nyelvekkel való egybevetés előbb is jelzett akadályai miatt, másrészt azért, mert ahogy a latinban, illetőleg már az ósítáliei nyelvben (vö. BRUGMANN i. m. i. h.) kifejlődhetett a kettős tárgyú szerkezet idegen hatás nélkül, belső nyelvi fejlődés útján, ugyanígy a magyar nyelvre vonatkozólag sincs jogunk egy ilyen fejlődés lehetőségét kétségbevonni.

Sokkal fontosabbak a tárgyalta szerkezet eredetére vonatkozólag azok az ismeretek, amelyeket a magyar nyelvtörténetből meríthetünk, ha nyelvemlékeink tanulmányozása egyáltalán vezet valamelyes eredményhez ezen a területen. Kódexeink tanulmányozása közben azonban — úgy látszik — mégis sikerült olyan fogódzókat találnom, amelyek segítségével a kérdéses szerkezetekről legalább annyit meg lehet állapítani, hogy a XIV—XV. században általánosan használt szerkezetek lehettek-e, vagy pedig a megfelelő latin szerkezetek egyszerű utánzásai.

Első kódexeink latin eredetijében az érzéki észrèvevést jelentő igék mellett hol participiumot, hol infinitivust találunk (inkább participiumot).

¹ E szerkezeteknek a két nyelv rendszerében való sajátos helyzete magyarázza meg azokat az egymástól szélsőségesen eltérő véleményeket, amelyek a magyar és a latin szerkezetek egymáshoz való viszonyáról kialakultak. E vélemények kritikáját most mellőzöm.

* L. NyK. LVI, 142. — A SZERK.

A magyar kódexekben a latin szerkezeteknek megfelelő helyeken négyféle: főnévi, melléknévi, *-ván*, *-vén* és *-atta*, *-ette* képzős határozói igenévvel alkotott szerkezeteket találunk. A mi szempontunkból igen fontos kérdés, melyik latin igenevet hogyan és hányszor fordítja le a magyar szerző. A latin infinitívust mindig főnévi igenévvel fordítják. A latin participiumot fordítják melléknévi és a kétféle határozói igenévvel, de fordítják főnévi igenévvel is. Annak ellenére tehát, hogy a latin participium lefordítására háromféle (sőt, ha e szerkezetekben szórványosan előforduló *voltát*, *mentét*-féle gerundiumot is számításba veszem, négyféle) mód van, mégis használják erre a célra a főnévi igenevet is. Ebből biztosan lehet arra következtetni, hogy első kódexeink fordítói számára a *látom őt jönni*-féle szerkezet nem volt idegenszerű.

A következőkben néhány példát mutatok be, s a hely szűke miatt nem idézett adatok lelőhelyét is közlöm,¹ majd ismertetem az összes adatok statisztikáját.

A lát igével alkotott szerkezetek:

1. Latin participium ~ magyar *-atta*, *-ette* képzős igenév: BécsiK. 33: „Judith latuā Olofernēt vlettē q̄ zékibē: Videns... Judith Holofernem sedentem in conopeo” | 152: „kit lattāuala allatta a: kapu elot: quem videram stantem ante portam”; vö. még 43, 60, 60, 152, 168, 168, 172, 212, 229. — MünchK. 46: „otēt latuaioe a: tēgerē iaratta: videntes eum super mare ambulante m” | 71: „micor lattōnc tegedēt ēhezetted: quando te vidimus esueriente m”; vö. még 30, 30, 32, 71, 72, 72, 76, 76, 85, 95, 95, 96, 117, 117, 118, 121, 121, 151, 160, 183, 191, 191, 192, 192, 199, 203, 218, 218, 236, 238.

2. Latin participium ~ magyar *-ván*, *-vén* (*-va*, *-ve*) képzős igenév: JókK. 43: „lata zent ferenczet terden alua: vidit sanctum stantem genibus flexis”. — BécsiK. 110: „lattoc... isteneket... mutatuan felelmet: videbitis... deos... ostentantes metum”. — MünchK. 82: „lata... szent lelket... le zaluā es maraduā q̄ raita: vidit... Spiritum... descendentem, et manentem in ipso”; vö. még 21, 22, 22, 57, 59, 59, 67, 68, 83, 83, 91, 92, 101, 241.

3. Latin participium ~ magyar *-ó*, *-ő* képzős igenév: JókK. 43: „lata egy zepp tewzefflangot ygen fenlewt: vidit unam flammam ignis... valde splendentem” | 45: „latek tewz langott menbelewl leytewt: es veled zolott: ...vidi flammam ignis descendentem de caelo tecum loquentem”. — BécsiK. 134: „latoc neg ferfiakat... iarokat a: tüz közepet: video quatuor viros... ambulantes in medio ignis” | 151: „latam a: koft zaruaiual tekozlot napkelet ellen: vidi arietem cornibus ventilantem...”; vö. még 7, 72, 106, 108, 291, 291. — MünchK. 134: „lata ot ket haiocat a: to mellēt allokot: vidit duas naves stantes secus stagnum” | 149: „latanc nemellēt te neuedben ordogot kiuetot: vidimus quendam in nomine tuo ejicientem daemonia”; vö. még 20, 33, 103, 107, 135, 192, 192.

4. Latin infinitivus ~ magyar főnévi igenév: JókK. 7: „latyauul mend ezeket el ozftanya: dispergi videret haec omnia”. — BécsiK. 153: „Es a: kos kit lattal zaruakat vallani: ... quem vidisti habere cornua” |

¹ A Jókai- és a Bécsi-kódex adataira a szokásos módon az eredeti kódex és nem a Nyelvemléktár vagy a Mészöly-féle kiadás lapszámával utalok, a Münchener-kódex adatait illetően azonban a Döbrentei-féle kiadás lapszámára hivatkozom.

170: „latoc okèt egbè zèrkenny: vidimus eos pariter commisceri”; vö. még 25, 42, 76, 76, 110, 285. — MünchK. 113: „mikor latangatoc èzeket lènnièc: cum videritis haec fieri” | 189: „mikeppèn èngemèt lattoc vullanom: sicut me videtis habere”; vö. még 179, 180, 203.

5. Latin participium ~ magyar főnévi igenév: JókK. 43: „lata egy zèpp tewze/langot ygen fenlewt (!) ... zent ferenc feyre le zallanya: vidit unam flammam ignis... valde splendentem... descendente...” | 45: „latek tewz langott menbelewl leytewtt (!): es veled zolott (!) es szokzor neky felelny tegedett: Es ... te kezeydett neky ky teryezteny: vidi flammam ignis descendente... tecum loquentem, et te illi pluries respondentem et manum illi tertio extendente” | 61: „lata ... kerestett elewt menny: vidit crucem ... praecedente” | 61: „lata tewzes vylagoflagot ewrya zallanya menbelewl: vidit lucem igneam ... descendente...” | 63: „latta uala zent ferenczet fewltewl fel emeletlenny: vidit sanctum Franciscum elevatum a terra”; a -t, -tt képzős igenévnek a lenni igenévvél való kapcsolatára vö. még 52, 61, 64, 64, 64, 64, 93. — MünchK. 21: „lata i/tènnèc lelket ... igni o reia: vidit Spiritum Dei... venientem super se” | 100: „Latoc èmbereket ... iarnioc: video homines ... ambulantes” | 191: „kirè latādod a. zellètet lezallani es o raita maradni: Super quem videris Spiritum descendente, et manentem super eum” (Ugyanezt a mondatot lásd a -ván, -vén képzős igenevek csoportjában is.) | 215: „latta a. farkaft igni: videt lupum venientem”; vö. még 48, 48, 48, 50, 112, 113, 145, 180, 200, 205.

6. Latin infinitivus ~ magyar melléknévi vagy határozói igenév: BécsiK. 8: „latta volna o rokonat èlmulatta: vidisset propinquum praeterire”. — MünchK. 121: „kic otèt lattac felkèlettè: qui viderant eum surrexisse”.

A hall igével alkotott szerkezetek:

1. Latin participium ~ magyar -atta, -ette képzős igenév: MünchK. 111: „ki hallotta vala azocat egbè kèrdezkedettec: qui audierat illos conquirentes” | 191: „Es hallac ... otet bèzellèttè: Et audierunt eum ... loquentem” | 207: „Hallac ... a. golèkezètekèt morgattoc: Audierunt ... turbam murrantem”.

2. Latin participium ~ magyar -ván, -vén képzős igenév: JókK. 142: „halla zot neky monduan: audivit vocem dicentem”.

3. Latin participium ~ magyar -ó, -ő képzős igenév: BécsiK. 153: „Es hallac eggèt a. scentekböl bèzellot: Et audivi unum de sanctis loquentem”.

4. Latin infinitivus ~ magyar főnévi igenév: BécsiK. 43: „Kiket fèguèrkèduèn hallottakuala o reiaioc ignièc: quos armatos super se venire audierant” | 113: „kic micor hallangac a. nemat nem zolhatni: qui cum audierint, mutum non posse loqui”.

5. Latin participium ~ magyar főnévi igenév: JókK. 43: „halla ewtett zolny: audivit eum loquentem” | 45: „hallak tegedett zolny es mondany es ... vymadny: audivi te loquentem et dicentem et ... orantem” | 61: „Es halla zozatott ... zolny: et vocem audivit ... loquentem” | 61: „hallotta zolny: audivit eum ... colloquentem”; MünchK. 117: „Mert hallottuc otèt mōdani: audivimus eum dicentem”.

Az érez igével alkotott szerkezet:

Latin infinitivus ~ magyar főnévi igenév: JókK. 71: „Myglen az fenefeges alzatoffagot ew lelkeben nem erzene *lenny*: donec humilitatem ... in anima sua sentiret a d e s s e”.

A három kódex adatainak számszerű összesítése alapján a következő kimutatást állíthatjuk össze:

	A latinban	A magyarban		lát	hall	érez
				igével		
1.	participium	-atta, -ette	képzős igenév	44	3	—
2.	participium	-ván, -vén		18	1	—
3.	participium	-ó, -ő		20	1	—
4.	infinitivus	-ni		14	2	1
5.	participium	-ni		27	7	—
6.	infinitivus	nem -ni		2	—	—

E statisztika világosan mutatja, hogy első kódexeinkben a *lát*, *hall*, (*érez*) ige melletti főnévi igenév használata nem latinizmus. De talán még szembetűnőbb bizonyíték is akad. A Bécsi- és a Münchener-kódexben sokszor előfordul a *-t* képzős gerundium (vö. SIMONYI, TMNy. 480), többnyire a latin infinitivus fordításaként, sokszor az accusativus cum infinitivonak megfelelő szerkezetben, olyan esetekben, amikor kódexeink főnévi igenevet is használnak: BécsiK. 36: „Ne altalla io lan *bemétét* én vramhoz: Non vereatur ... *introire*” (vö. SzékK. 76: „ne féélyen ... be menny” | 48: „zoktauala *lakoztat*: *manere consueverat*”; — MünchK. 241: „Igen akarom önéki *marattat*: Sic eum volo *manere*” (vö. JordK. 702: „Íg akarom hwtet megh maradny”) | 146: „mert es én tudō én bēlollēm iozagnac *ki mentét*: nam ego novi virtutem de me *exisse*”; stb. Ha a főnévi igenévnek a *lát*, *hall*, *érez* ige melletti használata szokatlan, idegenszerű lett volna a fordító nyelvérzéke számára, bizonyára a *-t* képzős gerundiumot alkalmazta volna a latin infinitivus fordítására ezekben a szerkezetekben is. De kódexeinkben a *-t* képzős gerundiumnak ilyen használata nem fordul elő, pedig ahogy a fordítók éltek az *akarom önéki maradtát*-féle szerkezettel, éppúgy alkalmazhatták volna a *látom ő jöttét-félét* is.

Végeredményben tehát az adataimból levonható tanulság alapján megérősíthetem TOMPÁNAK azt a feltevését, hogy a főnévi igenév használata a *látom őt jönni*-féle szerkezetben eredeti magyar sajáttság, s habár ez — régebbi nyelvemlékek ide vonatkozó adatai hiányában — még mindig csak feltevés marad, annyit biztosan megállapíthatok, hogy a XIV—XV. században e szerkezetek eredetét illetőleg latin hatásról már szó sem lehet. Teljesen légből kapott tehát SZEGLETI ISTVÁNNAK az az állítása, hogy e szerkezetek kifejlődését a XVI. századtól megkezdődő [!] latin hatás mozdíthatta elő” (NyF. 23. sz. 23).

KÁROLY SÁNDOR

A magyar szórendi formák eredete

Magyar történeti mondattanomban összefoglaltam az eddigi megállapítások alapján a magyar szórend legfőbb sajátosságait. Minthogy ott csak röviden, csak legfontosabb vonásaiban tárgyalhattam a magyar szórend jelenségeit, azért most itt részletesebben kitérek néhány szórendi jelenségünkre, kimerítőbben megvilágítom mivoltukat, vizsgálom eredetüket és kísérletet teszek megmagyarázásukra, nevezetesen a Fogarasi-féle szórendi törvény eredetének és az alóla való kivételek eredetének a magyarázatára.

A magyar szórend legfőbb törvénye az úgynevezett Fogarasi-féle szórendi törvény. Eszerint: „A' hangsúlyos szót követi tüstént a' határozott módban lévő ige; a' többi szók előbb utóbb állhatnak 's akármely renddel következhetnek”. (Athenaeum 1838 II. 1: 243.) FOGARASINAK e szórendi törvényét ki kell egészíteni azzal, hogy ez a törvény nemcsak az igei, hanem a névszói és az igei-névszói állítmány esetében is érvényesül: *Ki beteg? Pál beteg. Pál volt beteg. Pál beteg volt.* Ezért újabb szellemben így lehetne megfogalmazni FOGARASI szórendi törvényét: A főhangsúlyos szó közvetlenül az igei vagy a névszói állítmány, vagy az igei-névszói állítmány igei része elé kerül. MOLECZ B. (A magyar szórend történeti fejlődése. 1900. 35) másképp fogalmazta meg a magyar szórend legfőbb törvényét: „Mivel... tudjuk, hogy az ige a mondat magva, mely körül a gondolat kialakul, helyesebb volna a szabályt így fogalmaznunk: a mai köznyelvben s nyelvjárásaink legnagyobb részében a hangsúlyos szó közvetlenül megelőzi a határozott módú igét, mint ennek legközelebbi meghatározója, nehogy úgy tűnjék fel a dolog, mintha az igét csak azon feltűnőbben hangsúlyos szó járulékanak tartanók”. A Fogarasi-féle szórendi törvény ily megfogalmazása nem helyes, és ennek megokolása sem megfelelő, mert a névszói és az igei-névszói állítmányra is érvényes a Fogarasi-féle szórendi törvény, és mert az ily főhangsúlyos szó lélektani állítmánya a mondatnak.

A Fogarasi-féle szórendi törvény szerint a hangsúlyos bővítmény mint lélektani állítmány közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül. Ez a szórendi törvény nemcsak a magyarban, hanem a többi finnugor nyelvben is érvényesül. A hangsúlyos bővítmény nemcsak a magyarban, hanem a finnugor nyelvekben általában közvetlenül az állítmány elé kerül. (Vö. KERTÉSZ M.: Finnugor szórendi kérdések. Nyr. LIV, 9.) Pl. Anyám ruhát mos. Péter az iskolába ment. Péter felment. Péter beteg. Péter ment fel. Péter volt beteg. Ha az ily főnyomatékos bővítmény kirekesztő értelmű, akkor az igei állítmány legközelebbi bővítménye az állítmány mögé kerül. Ebben az esetben tehát érvényesül a Fogarasi-féle szórendi törvény. Pl. Péter ivott vizet. Péter ment fel. Péter nem ment fel. Ha ellenben ily főnyomatékos bővítmény összefoglaló értelmű, akkor az igei állítmány legközelebbi bővítménye megmarad az igei állítmány

előtt. Ily esetben tehát kivételek állanak elő a Fogarasi-féle szórendi törvény alól. Pl. Péter is felment. Az emberek *mind* felmentek. Péter *gyakran* felment.

Azt már FOGARASI J. (Athenaeum 1838. II. 1. félév 193, 289.) is észrevette, hogy a tőle megállapított szórendi szabály alól kivételek vannak. Majd utána ARANY ; (A szórend. Nyr. II, 10), JOANNOVICS (Szórendi tanulmányok. Nyr. XXXII), KICSKA E. (Nyr. XLV, 97.), SIMONYI Zs. (Nyr. XXXI, NyF. 1) és BALASSA J. (Nyr. LVI, 122) vizsgálta a Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivételeket.

ARANY J. kimutatta, hogy a Fogarasi-féle szórendi törvény csak az úgynevezett minuszos, kirekesztő értelmű kifejezések után érvényesül, az úgynevezett pluszos, összefoglaló értelmű kifejezések után azonban nem. KICSKA (Nyr. XIX, 22., XLV, 199) nevezte el az előbbi latin kifejezéseket értelmük alapján *kirekesztő* kifejezéseknek, az utóbbiakat pedig *összefoglalóknak*. Ezzel megállapította a magyar szórend két főformáját: a *kirekesztő* és az *összefoglaló* szórendet. Az előbbi egybeesik a Fogarasi-féle szórendi törvényvel, az utóbbival pedig KICSKA egységes szempont szerint foglalta össze a Fogarasi-féle szórendi törvény alól való kivételeket.

SIMONYI Zs. is elfogadta ezt a megkülönböztetést és az összefoglaló kifejezéseket négy csoportba tagolta szét:

1. Többtagú felsorolások, leginkább *-is* hozzátoldó kötőszóval.
2. Összességet jelentő kifejezések: *mind(en)*, *mindenki*, *akárki*, *bárki*, *akármí*, *bármí*, *egész*, *valamennyi*, *mindig* stb.
3. Sokaságot, nagy fokot jelentő kifejezések: *sok*, *több*, *elég*, *sokszor*, *nagyon* stb.
4. Érzelmi kiemelés: némely kifejezés alkalomadtán nagyzást, nagyítást fejez ki: *Hányszor* (mily sokszor) megmondtam! *Százsor* (= igen sokszor) megmondtam már! A nyomatékos összefoglaló kifejezésekkel összefoglaljuk az illető személyek, tárgyak stb. egész körét.

A kirekesztő és az összefoglaló szórend fogalma az illető kifejezések logikai jelentéstartalmán alapszik. A kirekesztő kifejezésekkel csak *egy* fogalomra vagy fogalomcsoportra vonatkoztatjuk állításunkat, ezzel minden más kirekesztünk. Pl. *Péter ment föl*. Tehát senki más nem ment föl, más mindenki ki van rekesztve. *Pál beteg*. *Pál volt beteg*. *Pál fölment* (nem *le*). Vagy pedig tagadással rekesztünk ki egy fogalmat vagy fogalomcsoportot. Pl. *Péter nem ment fel*. *Nem Pál ment föl*.

Kirekesztés esetében tehát — amint látjuk — a kirekesztő fogalmat jelölő szó (Péter, Pál), továbbá a *nem* tagadószó és a *ne* tiltószó vagy a *nem* tagadószóval és a *ne* tiltószóval kirekesztett fogalmat jelölő szó mint főnyomatékos szó közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, ennek legközelebbi bővítménye (különösen az igekötő) pedig — ha a kirekesztés nem erre a bővítményre (igekötőre) vonatkozik, hanem más bővítményre — hátra kerül külön nyomaték nélkül a nyelvtani állítmány mögé, vele *egy* szakaszba *egységes* nyomatékkal. (*Péter ment ki*. *Péter volt beteg*. *Nem Péter volt beteg*. *Nem Péter ment ki*. *Ne Péter menjen ki!* *Nem Péter beteg*.) Így tehát a Fogarasi-féle szórendi törvény értelmében a főhangsúlyos kirekesztő kifejezés közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül. Ha azonban a kirekesztés a nyelvtani

állítmány legközelebbi bővítményére (igekötőre stb.) vonatkozik, akkor ez főhangsúlyos volta miatt a Fogarasi-féle szórendi törvény alapján a nyelvtani állítmány elé kerül, és szakaszt kezdünk az igekötővel stb. mint főnyomatékos szóval. Péter | fölment. Péter | vízért ment.

A kirekesztő fogalom egyúttal ellentétet fejez ki, mert azzal, hogy kirekesztünk egy fogalmat vagy fogalomcsoportot, a kirekesztő és a kirekesztett fogalom vagy fogalomcsoport között ellentét keletkezik. Pl. *Péter ment föl* mondatban *Péter* ellentétbe van állítva más mindenkivel, más mindenki ki van rekesztve. Péter *nem ment ki* (hanem bennmaradt).

Az összefoglaló kifejezések kivételt alkotnak a Fogarasi-féle szórendi törvény alól. Ezek után ugyanis nem szorul hátra a nyelvtani állítmány mögé ennek legközelebbi bővítménye (legtöbnyire az igekötő), hanem beleolvadva a nyelvtani állítmánnyal együtt az összefoglaló kifejezés nyomatékába *egy* szakaszban közvetlenül a nyelvtani állítmány előtt marad meg, ezért tehát a főhangsúlyos összefoglaló kifejezést nem követi közvetlenül a nyelvtani állítmány. Így tehát az összefoglaló kifejezések után kivételek állanak elő a Fogarasi-féle szórendi törvény alól. Pl. *Mind fölmentek*. Ha hosszabb az összefoglaló kifejezés és a nyelvtani állítmány, akkor két szakaszba is lehet ejteni külön-külön hangsúllyal az összefoglaló kifejezést és a bővítményes (különösen az igekötős) nyelvtani állítmányt: Sok ember | fölment.

Néha ugyanaz a kifejezés kétféle értelemben használható: kirekesztő értelemben és összefoglaló értelemben: *Ma korán* (= jókor) fölkeltem és | elmentem sétálni. (Összefoglaló.) — *Ma korán* keltem már föl, máskor *későn* kelek fel. (Kirekesztő.) *Kétszer* fölmentem, mégsem találtam otthon. (Összefoglaló.) — Péter *kétszer* ment föl, Pál csak *egyszer*. (Kirekesztő.) — *Jól* megtanulta leckéjét és azután elment sétálni. (Összefoglaló.) — *Jól* tanulta meg, de *rosszul* adta elő. (Kirekesztő.) (Arany J. Nyr. 2 : 9.) Azonban nem mindig a Fogarasi-féle szórendi főtörvény alóli kivételek esete forog fenn, amikor a mondatban előforduló összefoglaló kifejezés után az igei állítmány legközelebbi bővítménye (különösen az igekötő) az igei állítmány előtt marad meg. Némely ily eset csak látszólagos kivétel a Fogarasi-féle szórendi főtörvény alól. Pl. ezt a mondatot: *mind fölmentek* kétféleképpen lehet érteni és ennek megfelelően kétféleképpen lehet hangsúlyozni:

1. Ejthetjük ennek a mondatnak bővítményes igei állítmányát egységes nyomatékkal egy szakaszba az összefoglaló kifejezéssel: *Mind fölmentek*.

2. De ejthetjük az összefoglaló kifejezést és a bővítményes igei állítmányt külön-külön nyomatékkal külön-külön szakaszba is, az összefoglaló kifejezést melléknymatékkal és a bővítményes igei állítmányt főnyomatékkal: *Mind | fölmentek*. *Mindenki | bort* ivott. *Sokan a | fára* másztak föl. *Sok ember a | vízbe* ugrott.

Csak az első esetben forog fenn kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, azaz összefoglaló szórend, a *mind* összefoglaló kifejezés nem közvetlenül kerül a nyelvtani állítmány elé, hanem közbe van a *föl* igekötő. A *mind* összefoglaló kifejezésen van a főnyomaték, mert ez a mondatnak értelmileg legfontosabb része, ez a lélektani állítmány. Az igekötőn nincsen külön nyomaték, mert értelmi okból nem szükséges, az igekötő beleolvad a nyelvtani állítmánnyal együtt az összefoglaló kifejezés nyomatékába, úgyhogy az összefoglaló kifejezés nyomatéka uralkodik az egész mondaton. Így az összefoglaló kifeje-

zést és a bővítményes nyelvtani állítmányt *egy* szakaszba ejtjük *egységes* nyomatékkal: Mind fölmentek.

Az ilyen mondatokat: *Sok ember kiment. Mindenki fölment*, az összefoglaló kifejezés és a bővítményes állítmány hosszú volta miatt nemcsak egy, hanem két külön szakaszba is lehet ejteni külön-külön hangsúllyal mindegyik szakaszt: *Sok ember | kiment. Mindenki | fölment*. Itt is megmarad a bővítmény (az igekötő) a nyelvtani állítmány előtt, ez is összefoglaló szórend, az is kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól.

A fentebb említett második esetben (Mind | fölmentek.) két szakaszra tagolódik a mondat külön-külön nyomatékkal: az állítmány kirekesztő bővítményén (a *föl* igekötőn stb.) van a főnyomaték, mert ez a mondatnak értelmileg legfontosabb része, ez alkotja az igével együtt a lélektani állítmányt, az összefoglaló (*mind*) kifejezésen melléknyomaték van. Az igei állítmány legközelebbi bővítménye (a *föl* igekötő a *fára* stb.) itt is az ige előtt marad az összefoglaló kifejezés után (Mind | fölmentek (nem: *le*). Mindenki | *bort*i vott, nem *vizet*. Sokan a | *fára* másztak föl. Sok ember a | *vizbe* ugrott.), de külön szakaszt alkot igéjével együtt. Ez nem igazi kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, nem összefoglaló szórend, mert nem az *összefoglaló* kifejezés nyomatéka érvényesül itt, ez *kirekesztő* szórend, mert a nyelvtani állítmány bővítményén (*föl*, *bort*, *a fára*, *a vízbe*), a kirekesztő kifejezésen van a főnyomaték, nem az összefoglaló kifejezésen. A kirekesztő kifejezés közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) pedig, ha nem kirekesztő, a nyelvtani állítmány mögé kerül. Mind a hegyre mentek föl. Itt tehát inkább a Fogarasi-féle szórendi törvény érvényesüléséről van szó, nem az alóla való kivételről: nem összefoglaló szórendről.

Összefoglaló kifejezések után tehát háromféleképpen is lehet hangsúlyozni a mondatot:

1. Az összefoglaló kifejezésen mint lélektani állítmányon van a főnyomaték, és az összefoglaló kifejezést *egy* szakaszban *egységes* nyomatékkal ejtjük a nyelvtani állítmánnyal: Mind fölmentek. Ez összefoglaló szórend.

2. Ha az összefoglaló kifejezés és a nyelvtani állítmány terjedelmesebb, akkor külön-külön szakaszba is ejthetjük őket, külön-külön hangsúllyal: a főnyomaték az összefoglaló kifejezésen mint lélektani állítmányon van, a nyelvtani állítmányon pedig melléknyomaték: Sok ember | meghalt. Mindnyájan | fölmentek a hegyre. Ez is összefoglaló szórend.

3. Az összefoglaló kifejezést és a nyelvtani állítmányt külön-külön szakaszba ejtjük, a főnyomaték a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítményén, a kirekesztő értelmű igekötőn stb. mint lélektani állítmányon van, az összefoglaló kifejezésen pedig melléknyomaték: Mind fölmentek (Nem *le*.) Sokan a | vízbe ugrottak bele. Ez nem összefoglaló, hanem kirekesztő szórend.

Az összefoglaló kifejezéses mondatok e hangsúlyozási és szakaszalakulási viszonyainak helyes föl nem ismerése miatt viták támadtak akörül, hogyan kell ily összefoglaló kifejezéses mondatokat helyesen hangsúlyozni, és hogyan alakulnak bennük a szakaszok. Vö. JOANNOVICVS: Szórendi tanulmányok. I. (Akadémiai Értek. 1886 XIII. 10. sz. 35), BRASSAI S.: Szórend és accentus

(Akadémiai Értek. 1887 XIV. 9. sz. 45), KICSKA E.: Fogarasi törvénye (Nyr. XLV, 196—7).

Tehát rendszerint csak akkor fogrog fenn az összefoglaló kifejezések mellett kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, azaz összefoglaló szórend, midőn az összefoglaló kifejezés egységes nyomatékkal *egy* szakaszba kerül a bővítményes nyelvtani állítmánnyal. Ilyenkor a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő vagy más bővítmény) nem kerül a nyelvtani állítmány mögé a Fogarasi-féle szórendi törvény szerint, hanem külön nyomaték nélkül is, beolvadva a nyelvtani állítmánnyal az összefoglaló kifejezés nyomatékába, közvetlenül a nyelvtani állítmány előtt marad. (Mind fölmentek.)

Ezenkívül a Fogarasi-féle szórendi törvény alól kivétel, azaz összefoglaló szórend esete fogrog fenn akkor is, midőn az összefoglaló kifejezés és a bővítményes nyelvtani állítmány hosszabb, ezért a kettő külön-külön szakaszt alkot külön-külön nyomatékkal.

Összefoglaló szórendet tehát csak akkor használunk, ha összefoglaló kifejezés van a mondatban, és ezen van a főnyomaték, ha ellenben összefoglaló kifejezés esetén a nyelvtani állítmány kirekesztő bővítményén (az igekötőn vagy más szón) van a főnyomaték, akkor érvényesül a Fogarasi-féle szórendi törvény, vagyis kirekesztő szórend van: Mindnyájan a *hegyre* mentek föl.

Ez a megkülönböztetés: kirekesztő-összefoglaló szórend, nem általános érvényű. A nyelvtani állítmány legközelebbi tartalmi bővítménye (igekötő vagy más bővítmény) ugyanis nemcsak kirekesztő értelmű kifejezések esetében kerül az állítmány mögé, hanem máskor is:

a) Tartós, szándékolt történés kifejezésére: jöttek vissza (a latinban: revertebant) ~ visszajöttek (reverterunt). Amin menne fő. (Nyr. 3 : 558.)

b) Részelő értelemben (partitivus): Vittünk le bort. (NyF. I : 10, 39.) Mindkét esetben az igekötőnek az ige mögé kell kerülnie azért, mert az ige előtt perfektiváló, totalizáló jelentése volna: Amint fölment. Levittük a bort.

c) Ezenkívül közönséges felszólító és óhajtó mondatokban, mert az ige van a főnyomaték: Hozz vizet! Csak jönne el! Csak hozna valamit! Menel (= menj el) sarwldel (s áruld el). (Jókai K. 6.)

d) Összefoglaló kifejezések esetén is, ha nem az összefoglaló kifejezésen van a főnyomaték, hanem — mint láttuk — más, kirekesztő kifejezésen.

Mindezek ellenére a magyar szórend sokféle és bonyolult eseteit a *kirekesztő* és az *összefoglaló* szórend kettős megkülönböztetéssel bizonyos áttekinthető rendszerbe lehet összefoglalni.

Miután így megállapítottuk a Fogarasi-féle szórendi törvény mivoltát, továbbá a kirekesztő és az összefoglaló szórend mivoltát, felmerül a kérdés: honnan ered a Fogarasi-féle szórendi törvény, vagyis a kirekesztő szórend, továbbá honnan erednek a kivételek a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, vagyis az összefoglaló szórend?

A Fogarasi-féle szórendi törvény értelmében a mondat nyelvtani állítmányának legfontosabb kirekesztő értelmű és ezért legnyomatékosabb bővít-

ménye közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, vele *egy* szakaszba, egységes hangsúllyal. E szórendi sajátság oka, eredete abban rejlik, hogy a meghatározó fogalomnak, vagyis az értelmi bővítménynek természetesen általában meg kell előznie az értelmileg közelebből meghatározandó fogalmat (vö. BÖHTLING jakut nyelvtanának bevezetésében XXXII. 1., Fokos D.: Nyr. LXIV, 117). Így a jelző rendszeren megelőzi a jelzett szót, az alany, a tárgy, a határozó az igei állítmányt.

Ha a mondatban a nyelvtani állítmánynak a legfontosabb és ezért legnyomatékosabb kifejezésen kívül még más bővítménye is van, akkor ez az értelmi bővítmény a nyelvtani állítmány mögé kerül: Péter ment föl. Péter az utcára ment ki.

Ismeretes azonban, hogy nem mindig érvényesül a Fogarasi-féle szórendi törvény: az értelmileg legfontosabb és ezért legnyomatékosabb szó nem mindig kerül közvetlenül a nyelvtani állítmány elé, hanem bizonyos esetekben közvetlenül megmarad a nyelvtani állítmány előtt ennek legközelebbi értelmi bővítménye (igekötő stb.) külön hangsúly nélkül: Péter is fölment.

E szórendi különbség oka, eredete a főnyomatékos mondatrész kirekesztő vagy összefoglaló értelmében rejlik. A főnyomatékos mondatrész a mondat lélektani állítmányát alkotja.

A Fogarasi-féle szórendi törvény, azaz a kirekesztő szórend eredetét, okát sem FOGARASI, sem BRASSAI, JOANNOVICS, KICSKA, MOLECZ, SIMONYI nem fejtette meg. A Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivételeket, vagyis az összefoglaló szórend eredetét többen próbálták magyarázni, még pedig fonetikai okokkal: két szakasznak egy főnyomatékkal való együvéjétéséből, de ezzel nem fejtették meg teljesen az összefoglaló szórend eredetét.

Így ZOLNAI GYULA (Nyr. XXI, 132) azt vallotta: „Az ily mondatokban: *Sokszor haza jött. Te is ott voltál* levő két-két hangsúlyos kifejezés közül egyiknek értelmileg mindenestre fontosabbnak kell lennie (példáinkban: *sokszor, te is*). Ennélfogva ha a mondatot e fontosabb résszel kezdjük, oly erős nyomatékot vetünk rá, hogy mellette a kevésbé fontos mozzanatnak hangsúlyozását okvetlenül el kell hanyagolnunk, annyival is inkább, mint-hogy a kiejtésben ez szükségtelen fáradságot okozza.”

MOLECZ B. (A magyar szórend történeti fejlődése. 1900. 134—5) így magyarázta az összefoglaló szórend eredetét: „A másodrendű meghatározóknak mindig erős nyomatékuk van, s ez után ez elsőrendűnek hangsúlya gyakran elenyészik . . . Például: mindenki felment . . . Azonban, ha a másodrendű meghatározó, vagy esetleg az elsőrendű is annyi szótagból áll, hogy *egy* szó-lamba foglalásuk nehéz, vagy éppen lehetetlen is: akkor külön nyomatékkal ejtjük mind a kétféle meghatározót, vagy esetleg a másodrendű meghatározót és a nyomatékos igét . . . Régente, valószínű, hogy általában hangsúlyos volt mind a kétrendű meghatározó”. Sokszor hazajött. Te is ott voltál.

SIMONYI ZS. (NyF. 1 : 16, 19. A magyar szórend) igen valószínűnek tartotta, hogy az ilyen mondatokban: Mind-el-vitték. A másik-is-jó-lesz az összefoglaló kifejezéseken kívül eredetileg a közelebbi bővítmény is hangsúlyos volt, „tehát minden ilyen kifejezés, melyet ma egy szó-lamba foglalunk, valamikor két szólam volt, két hangsúllyal: mind | elvitték; a másik is | jó lesz . . . A köznyelvnek újabb fejlődésében (de már legalább száz év óta) az olyan páros szólamok, aminők 'mind elvitték', 'ez is jó lesz', a második szólamnak fokozatos gyöngülésével egységes szólamokká lettek, úgyhogy immár rendszerint csak az összefoglaló kifejezés nyomatéka uralkodik rajtuk: mind

elvitték', 'ez is jó lesz' ... Ilyen két-két szólam egyesítése által néha persze a szó szoros értelmében hosszú lélegzetű szólamok keletkeztek, pl. Minden esztendőben meglátogathatnátok .. Ilyenkor a beszélő, kivált a rövidebb lélegzetű, úgy segít magán, hogy a szólamnak két fele közt helyreállítja az eredeti szünetet s összetartozásukat csak a második szólamnak nyomatéktalan ejtésével jelzi: Minden-esztendőben | meglátogathatnátok”.

KICSKA E. szerint is (Nyr. XLV, 197): „Már az is elégséges ok az ilyen hangoztatásra (ti. az összefoglaló kifejezésnek és a nyelvtani állítmánynak *egy* főnyomatékkal *egy* szakaszba), ha a két hangsúlyos szótag igen közel esik egymáshoz, s röstellünk szünetet tartani köztük. Pl. Mind elment. Mind meg-ette. Mindegy (= mind egy).”

BALASSA J. (Kardos A. Emlékkönyv: kivonatát l. Nyr. LVI, 122—3) a kirekesztő és az összefoglaló szórend eredetét így próbálta magyarázni: „E két-féle szórend lélektani alapját abban látom, hogy a kirekesztő kifejezések erős, határozott kiemelését jelentenek, tehát mint kiemelt mondatrésznek közvetlenül az állítmány előtt van a helye. Ellenben az összefoglaló szórend eseteiben én — úgymond — kettős kiemelését látok, vagyis az illető határozó és az igekötő egyformán nyomatékosak. Még pedig nemcsak tartalmilag, hanem a fonetikai nyomaték is megoszlik a két határozó között. Ebben a tekintetben — úgymond — másképp látom a kérdést, mint Simonyi. Idézett munkájában (A magyar szórend. 16) az összefoglaló kifejezésekről szólva ui. azt mondja: E kifejezéseknek legjellemzőbb szórendje az, melyben az igekötő, vagy más bővítmény külön hangsúly nélkül az ige előtt marad: *mind* elvitték, a *másik* is jó lesz. Az én megfigyelésem — úgymond — az, hogy az ilyen esetekben, az olyan rövid kifejezések kivételével, mint pl. *mind* elvitték, a határozó és az állítmány két szólamra oszlik, két hangsúlyos szótaggal: a *másik* is jó lesz, én is megtettem, sokszor megismételte stb.”

BALASSA végső elemzésben éppen úgy magyarázta az összefoglaló szórend eredetét, miként SIMONYI, szerinte ugyanis azért marad az összefoglaló kifejezés az állítmány előtt, mert két külön egyforma nyomatékkal ejtik az összefoglaló kifejezést és a bővítményes állítmányt. SIMONYI szerint pedig azért marad az összefoglaló kifejezés az állítmány előtt, mert valamikor két hangsúllyal két szakaszba ejtették, de most már legalább száz év óta egységes szakaszá lettek.

NÉGYESY L. (Magyar nyelvtan a III. osztály számára. 1927. 106—7) másképp magyarázta az összefoglaló szórend eredetét. Az összefoglaló kifejezések mellett szerinte nem szorul hátra az állítmány bővítménye (az igekötő), „mivel ti. ezek úgyis nyomatékos kifejezések, és maguknak is van hangsúlyuk, nem szükséges, hogy közvetlenül az ige mellé kerüljenek”. E magyarázatra az jegyezhető meg, hogy a kirekesztő kifejezések is nyomatékosak, ezért NÉGYESY magyarázata szerint nem volna szükséges, hogy közvetlenül az állítmány elé kerüljenek, hanem megmaradhatna az igekötő az ige előtt. A kirekesztő kifejezések után azonban az igei állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) mégsem marad meg az ige előtt, miként az összefoglaló kifejezések mellett, hanem az állítmány mögé kerül. A hangerősség és a hanglejtés a kirekesztő és az összefoglaló kifejezéses szakaszban egyforma. Vö. CSÚRY B.: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 31—34.

Magyar történeti mondatnomban (626. l.) én is két mondat szakasznak *egy* főnyomatékkal *egy* szakaszba való egyívűejtéséből magyaráztam az összefoglaló szórend eredetét.

Az összefoglaló szórend eredetének ily magyarázatával kapcsolatban felmerül még az a kérdés, honnan van az, hogy összefoglaló kifejezés után a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő stb.) megmarad a nyelvtani állítmány előtt (Péter is fölment), kirekesztő kifejezés után azonban a nyelvtani állítmány után kerül (Péter ment föl), holott mind az összefoglaló kifejezés, mind a kirekesztő kifejezés egyaránt nyomatékos, tehát mindkét esetben főnyomatékos kifejezés előzi meg az állítmányt.

Az összefoglaló és a kirekesztő szórend e különbözőségének eredetét következőképpen próbálom megmagyarázni. Mindkét szórendi forma fonetikai októl: a nyomatéktól és egyszersmind értelmi okoktól származik.

A fonetikai ok abban áll, hogy a kirekesztő és az összefoglaló értelmű kifejezéseket nagy beszédintenzitással ejtjük, és e beszédintenzitás hatása kiterjed a nyelvtani állítmányra és ennek értelmi bővítőjére (az igekötőre stb.), úgyhogy a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezés nyomatéka uralkodik rajtuk, ezért egységes beszédintenzitással *egy* szakaszba kerülne a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezés a nyelvtani állítmánnyal és ennek legközelebbi bővítőjével (az igekötővel stb.). Értelmi okból azonban másképpen alakul a szórend a kirekesztő kifejezések után és másképpen az összefoglaló kifejezések után. A kirekesztő kifejezések után a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő stb.) a nyelvtani állítmány mögé kerül, összefoglaló kifejezések után azonban megmaradhat a nyelvtani állítmány előtt. Lássuk az egyes eseteket külön-külön.

1. Vizsgáljuk meg először a kirekesztő szórendnek azt a formáját, amikor a főnyomaték a kirekesztő igei állítmányon van: Péter | fölment. A katonák | fölmentek. Péter | vízért ment. Péter | bort ivott. Ezekben a mondatokban az igei állítmány legközelebbi értelmi bővítője (föl, vízért, bort) a főnyomatékos kirekesztő fogalom, mint ilyen a nyelvtani állítmány bővítésére ez elé kerül.

2. Legyen az említett mondatokban: Péter, a katonák a kirekesztő főnyomatékos fogalom. E kirekesztő fogalmak főnyomatékának hatására a bővítőnyelvtani állítmány (fölment, vízért ment, bort ivott) egyesülne egységes főnyomatékkal, a kirekesztő fogalommal: Péter-fölment. A katonák-fölmentek. Értelmi okból azonban nem maradhat meg a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő stb.) a nyelvtani állítmány előtt, hanem mögéje kerül (Péter ment föl. Péter ment vízért stb.).

a) A föl igekötő ugyanis a nyelvtani állítmány előtt belekerülne ennek főnyomatékába és így kirekesztő értelmet kapna és külön szakaszt kezdene (Péter — föl ment) Két főnyomatékos kirekesztő fogalom (Péter és föl, Péter és vízért) azonban értelmileg nem férne meg egymás mellett ugyanazon állítmányra vonatkoztatva, ezért a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítőjének (föl, vízért stb.) az állítmány mögé kell kerülnie, ott már nincsen kirekesztő értelme, mert ott már nem főnyomatékos: Péter ment föl.

b) Lehetséges lett volna az is, hogy az említett mondatok két főnyomatékos szakasza a ragtalan kirekesztő szó esetén *egy* szakasszá egyesült volna e gységes főnyomatékkal, de akkor más értelmi nehézség támadt volna. Amikor ugyanis a föl stb. igekötőnek még eredetibb -é lativusragos alakja volt (fél

stb.), akkor az említett mondatokat így értették volna: Péter félé ment (ti. valaki). A katonák-félé mentek (mások). Hasonlóan ily értelmi nehézség állott volna elő ily mondatokban, amikor még nem volt kifejlődve a határozott névelő. Jelzős viszony keletkezett volna: A *munkás* bort ivott. → *Munkásbort* ivott (valaki). (A) *kutya* húst evett. → *Kutyahúst* evett (valaki). (A) *leány* virágért ment. → *Leányvirágért* ment.

3. Összefoglaló kifejezések esetén egységes főnyomatékkal *egy* szakaszban ejtjük együvé a főnyomatékos összefoglaló kifejezést és a bővítményes nyelvtani állítmányt, amely (terjedelmesebb volta esetén) eredetileg külön szakaszt alkotott: *Pál-is | fölment* > *Pál-is-fölment*. Ebben az esetben azonban az összefoglaló kifejezés után megmaradhat a nyelvtani állítmány előtt ennek legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.), mert ebben az esetben nem ütközik az igekötői bővítmény az összefoglaló kifejezéssel oly értelmi nehézségbe, miként az előbb tárgyalt esetben főnyomatékos kirekesztő fogalom után. Ezt az értelmi nehézséget távoltartják az igekötőtől a következő körülmények:

a) Egyrészt a főnyomatékos összefoglaló kifejezést elválasztja az igekötői bővítménytől az *-is* összefoglaló nyomósító szócska (*Pál is fölment*), ezért a kettő nem egyesülhetett ily értelmi egységgé (*Pál-félé*), vagy pedig az összefoglaló kifejezés ragja tartja távol az értelmi nehézséget: Sok követ elvittem. Gyorsan elszaladtam. Mind (eredetileg ragtalan határozószó) fölmentek. Mindnyájan fölmentek.

b) Másrészt az összefoglaló kifejezések pluszos értelmükkel nem hatnak visszásan az állítmány legközelebbi bővítményére (az igekötőre stb.), úgyhogy ebből értelmi nehézség támadna, és ezért az állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) az állítmány mögé szorulna: Mindnyájan fölmentek = Mindnyájan mentek, még pedig föl. Mindenki bort ivott. Akárki idejöhet.

Sok ember fölment. Ily összefoglaló kifejezéses mondatokat hosszabb voltak miatt külön-külön nyomatékkal két szakaszba lehet ejteni: az összefoglaló kifejezésen a főnyomatékkal, az igekötői bővítményes állítmányon a melléknymomatékkal. Itt sem hat az állítmány bővítménye (az igekötő stb.) értelmileg visszásan az összefoglaló kifejezésre, mert két külön szakaszba tartozik a kettő két külön nyomatékkal: *Sok ember|fél-é ment. Fölment.* Az összefoglaló kifejezés sem hat visszásan pluszos értelmével az állítmány bővítményére, az igekötőre: *Sok ember ment, még pedig föl.*

Egy szakaszba *egy* nyomatékkal ejtve az összefoglaló kifejezést az igekötős állítmánnyal csak akkor hat értelmileg visszásan az állítmány bővítménye az igekötő az összefoglaló kifejezésre, ha ez utóbbi ragtalan: *Sok-ember-fél-é-ment*; ragos összefoglaló kifejezésre azonban nem hat értelmileg ily visszásan az állítmány bővítménye, az igekötő az összefoglaló kifejezésre. *Sok fát fél (é) vittem. Fölvittem.*

Így tehát *két* szakasz esetén egyáltalán nem hat értelmileg visszásan kölcsönösen egymásra az állítmány bővítménye (az igekötő) és az összefoglaló kifejezés; *egy* szakasz esetében azonban csak akkor nem hat visszásan az állítmány bővítménye (az igekötő) az összefoglaló kifejezésre, ha ez ragos, tehát az esetek többségében; az összefoglaló kifejezés pedig pluszos értelmével *egy* szakasz estén sem hat értelmileg visszásan az igekötős állítmányra. Ezért

az állítmány bővítője, az igekötő megmarad az összefoglaló kifejezés mellett az állítmány előtt: Sok ember fölment.

4. *Kevés ember ment föl.* A kirekesztő fogalmon van a főhangsúly. Ebben a kirekesztő értelmű kifejezéses mondatban nem fordulhatna elő ily szórend: *Kevés ember fölment.* Amikor ugyanis a *föl* igekötőnek még eredetibb -é lativusragos alakja volt, akkor ezt a mondatot így lehetett volna érteni: Kevés ember-félé ment valaki. Másrészt a főnyomatékos kirekesztő fogalmat jelölő szónak hangsúlyos helyre közvetlenül az állítmány elé kell kerülnie. Ezenkívül a *föl* igekötő azért sem maradhat ily mondatban közvetlenül az állítmány előtt, mert az igei állítmány előtti hangsúlyos helyzetben erős kirekesztő hangsúlyt kapna, már pedig két külön főnyomatékos kirekesztő kifejezés nem fordulhat elő *egy* közös állítmányra vonatkozólag a mondatban. Ha pedig nem volna a kirekesztő kifejezésen főnyomaték, hanem csak az igekötőn, akkor a mondatnak ez lenne az értelme: Kevés ember | fölment, a többség nem fölment. Nem ezt akarjuk mondani, hanem azt: Kevés ember ment, ezek pedig *mind* fölmentek. Ezen értelmi nehézségek miatt a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítőjét, az igekötőt stb. az igei állítmány előtti hangsúlyos helyzetből hátra kell tenni az állítmány mögé és az egész mondatot a főnyomatékos kirekesztő kifejezés hatására *egy* szakaszba ejteni. Kevés-ember-ment-föl.

5. *Kevesen mentek föl.* Itt a ragos kirekesztő kifejezés és az igekötő között nem támadt volna oly értelmi nehézség, miként az előbbi esetben (Kevés ember-félé ment valaki), mert a kirekesztő kifejezés ragos. Ily kirekesztő kifejezéses mondatban azonban mégsem fordulhatna elő oly szórend: *Kevesen fölmentek.* Itt is előállna az előbb említett értelmi nehézség: Kevés ember fölment. Kevesen fölmentek, a többség lement. Nem ezt akarjuk mondani, hanem ezt: Kevés ember ment, ezek pedig *mind* fölmentek. Ezért az igekötő a kirekesztő kifejezés mellől a nyelvtani állítmány mögé kerül: Kevesen mentek föl.

Ellenben ilyen ragos összefoglaló kifejezéses mondatban: *Sokan fölmentek* az állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő) nem kerül a ragos összefoglaló kifejezéssel határozós viszonyba, és ezért nem hat az igekötő az összefoglaló kifejezésre értelmileg visszásan, miként a *Sok ember-félé ment* esetben, a *sokan* összefoglaló kifejezés ugyanis ragos. Az összefoglaló kifejezésnek az állítmány legközelebbi bővítőjére (az igekötőre) való értelmi hatásából sem származik értelmi nehézség, mert az összefoglaló kifejezés pluszos értelmű. Ezért az állítmány legközelebbi értelmi bővítője, a *föl* igekötő megmaradhat a ragos összefoglaló kifejezés után az állítmány előtt: Sokan fölmentek: = Sokan mentek és ezek fölmentek.

6. *Péter ritkán ment föl.* Ily értelmű mondatban a főnyomatékos kirekesztő kifejezés nem férne meg minuszos értelmével a nyelvtani állítmány bővítője, az igekötő előtt: *Péter ritkán fölment.* Ily szórendi mondatban ez az értelem támadna: Péter ritkán fölment, rendszeren nem fölment. Nem ezt akarjuk mondani, hanem azt: Péter ritkán ment és akkor fölment. Ezen értelem kifejezésére nem fordulhatna elő ily szórend: *Péter ritkán fölment.*

Ezért a kirekesztő kifejezésnek az állítmány legközelebbi bővítőjére, az igekötőre való ily értelmi hatását meg kell szüntetni azzal, hogy az ige-

kötőt a kirekesztő kifejezés mellől hátrateszük az állítmány mögé: *Péter ritkán ment föl* = ritkán ment és akkor fölment. Másképp magyarázta ezt a szórendet SCHLACHTER: MNy. XL, 110.

Ellenben ily mondatban: *Péter gyakran fölment*, a *gyakran* és hasonló összefoglaló kifejezések (nagyon, gyorsan stb.) mellett az állítmány legközelebbi bővítője, az igekötő megmaradhat a nyelvtani állítmány előtt, mert ezek az összefoglaló kifejezések pluszos értelmükkel nem hatnak az igekötőre úgy, hogy ebből értelmi nehézség támadna: Péter gyakran ment, mégpedig föl.

Miután láttuk a Fogarasi-féle kirekesztő szórendi törvénynek és a kirekesztő szórend első fajtájának eredetét, amidőn csak *egy* fogalomra vagy fogalomcsoportra korlátozzuk állításunkat, a többit pedig mind kirekesztjük (Péter fölment. Péter ment föl. *Keves ember* ment föl. *Kevesen* mentek föl. Péter *ritkán* ment föl), és miután láttuk a Fogarasi-féle szórendi törvény alól való kivételeknek vagyis az összefoglaló szórendnek az eredetét, hátra van még a kirekesztő szórend második fajtájának, a *tagadásban* előforduló szórend eredetének a vizsgálata.

A tagadásban-tiltásban is érvényesül FOGARASI szórendi törvénye: a főhangsúlyos kirekesztő tagadószó közvetlenül az állítmány elé kerül: Péter nem megy. Péter nem beteg. Péter nem volt beteg. Péter ne menjen föl! Ha a tagadó mondatban a *nem* tagadó határozószón kívül más bővítője is van az igei állítmánynak, akkor többféle szórend lehetséges.

A) A tagadás, tiltás elsősorban az egész igekötős igére vonatkozik. Ekkor háromféle szórend lehetséges:

a) *Péter föl nem ment. Péter föl ne menjen!* Az igekötők eredetileg határozók (*fel*-é stb.) voltak, s mint ilyenek külön szakaszt alkottak, külön nyomatékkal a tagadó, tiltó szerkezet előtt. A tagadószó-tiltószó és az ige közé nem került a 17. század előtt az igekötő, mert a *nem* tagadószó és a *ne* tiltószó mint módosítószó az igével értelmileg szorosan összetartozik, egységes fogalmat alkot vele, attól más szóval nem választották el. Csak a 17. század óta fordul elő ilyen szórend: *nem-fölment*.

Ismeretes, hogy a finn-permi nyelvekben ma többé-kevésbé még használatos a tagadó ige (-e, -a), a manysi és a chanti tagadószó (*at, ä — and, an*) és tiltószó (*ul, äl — äl*) erre a tagadó-tiltó igére vihető vissza, s szerintem (NyK. XLVIII, 382) talán a magyar *nem* tagadó és a *ne* tiltó határozószó eredetileg szintén ige lehetett. A finnugor nyelvek határozós szerkezeteinek tanúsága szerint a magyar, a manysi és a chanti nyelvben tagadó és tiltó mondatban eredetileg a tagadó-tiltószó elé tették az igekötőt. (Csak az ugor nyelvekben vannak igekötők.) KERTÉSZ (Nyr. LIV, 46) kimutatta, hogy az igekötőnek a tagadó és tiltó mondatokban való hátravetésére a manysi nyelv csak ritkán szolgáltat példát: az ő tanulmányozta chanti szövegekben egyetlen egyszer sem találkozott az igekötőnek tagadó, tiltó és felszólító mondatokban való hátravetésével. Ennek alapján és a régi magyar nyelv alapján azt következtethetjük: hogy a *Ki nem ment* — és a *Ki ne menj!* *Kimenj!*-féle szórendi forma ősbibb, mint a *Nem ment ki*-féle és a *Ne menj ki!* *Menj ki!*-féle szórendi forma. A *Föl nem ment* — *Föl ne menj!* — *Fölmenj!*-féle szórendi formában tulajdonképpen az ősi finnugor szórendi alaptörvény érvényesül, ezt a magyarban Fogarasi-féle szórendi törvénynek szoktuk nevezni: e szerint az állítmány hangsúlyos bővítője (az igekötő stb.) közvetlenül az állítmány

elé kerül: syrou aniath . . . buabeleul kyniuhhad. (ÓMS.) A Péter föl nem ment. Péter föl ne menjen!-féle szórendi formában tehát az igekötő mint az állítmánynak nyomatékos határozói bővítménye a tagadószó, tiltószó elé kerül, mely a főigével mint ennek egykori módosító igéje szoros összetételt alkot, úgyhogy közbe más szó nem kerülhet. SIMONYI (NyF. 1 : 47, 48) is úgy magyarázta ezt a szórendi formát, hogy a *nem-megy* valósággal összetett fogalom, összetett szó, s a *ki*-vel való további összetétele: *ki-nem-megy* éppen olyan összetett szó, mint az *adó-szedő*-ből a *fő-adószedő*. KRCSKA (Nyr. XX, 437) szerint: „a negatív ige szintézise épp oly szoros, mint az *adószedő* szintézise”.

b) Azonban így az igekötő a tagadó-tiltó állítmány előtt nyomatékosított, emfatikus értelmet. Eredetileg a kódexek íróinak és más régi íróknak (Káldi, Pázmány, Mikes, Kazinczy stb.) tanúsága szerint (Nyr. XXXI, 365; NyF. 1.) nyomatékos-emfatikus és nem-nyomatékos, nem-emfatikus mondatban egyaránt használták ezt a szórendi formát. Idővel jelentésmegoszlás történt: nyomatékos, emfatikus értelmű mondatban mindinkább csak a *ki nem ment*-féle szórendet használták; nem-nyomatékos, nem-emfatikus esetben pedig az igekötőt az állítmány előtti nyomatékos helyéről az állítmány mögé kezdték vetni kevésbé hangsúlyos helyre: Péter ki nem ment, Péter ki ne menjen! Péter ne menjen ki! Állító mondatban is hátravetették az igekötőt ily esetben: Péter ment ki. Péter menjen ki! Ez a változás nem egyszerre történt, hanem lassanként, mutatja az, hogy régebben gyakrabban előfordult még az eredetibb: *ki-nem ment*, *ki ne menjen!*-féle szórend, mint az újabb: *nem ment ki*, *ne menjen ki!*-féle szórendi forma. Tiltó mondatban tovább és gyakrabban fennmaradt az eredetibb szórendi forma (*ki ne menj!*), mint kijelentő mondatban (*ki nem ment*); mert a tiltás gyakrabban emfatikus.

Látjuk a Jókai-kódexben is, hogy az eredetibb szórendi forma tagadó és tiltó mondatban még gyakrabban előfordult, mint az újabb, a hátravetett igekötős. KÁROLY S. a Jókai-kódexben (A Jókai-kódex mondattani sajátosságai 1947) a *ki nem ment*-féle szórendre 17 példát talált, a *nem ment ki*-féle szórendre 9-et.

Mindkét szórendi formára idézek néhány példát a Jókai-kódexből

I. Az igekötő gyakran megelőzi a tagadószót, ill. a tiltószót:

1. Tiltó főmondatban: vymadsagodnak dolgat el ne hagyad. 53.

2. Óhajtó mellékmondatban is nagyon gyakori ez a szórend: kere . . . hogy ezt senkynek megne yelentene. 27. fogagyad ennekem hogy sonha valamely lelkest megne sertz. 149. felnekuala hogy ew vymadsagat megne bantanak. 14, 44. agyad nekem hytedet . . . hogy . . . engem el ne hagy. 152. akarok . . . bekeseget tenny. Úgyhogy te tewled touaba megne sertes-senec. 149.

3. Tagadó főmondatban: az Ver touaba ky nem futott. 69. arcayat le nem hayta. 16. sonha hyw embernek zyuet meg nem kemenyty. 53.

4. Tagadó mellékmondatban: meg sepre akyt megne sepretuala. 98. ha meg nem kayaltandod. 95. sonha vyaban meg nem ylentekuala. 67. myglen . . . boczot nekyk nem ada. 145.

Ez a szórend kívánságot kifejező kérdésben is előfordul, továbbá fölkiáltó kérdésben, amelyre nem várnak feleletet: Miért-hogy engemet . . . meg nem öltél? BALASSI 221. Áruló sugarak miért el nem enyésztek? ÁNYOS 88. Oh szív, miért meg nem hasádsz? PETŐFI 115. A halálos ágyon ki meg nem bocsátna. ARANY, Toldi 11. Ez a szórend egy mondatpótló és alanyi mellékmondat együvéjlesztéséből keletkezett. Miért . . . (van az, hogy) el nem enyésztek? ÁNYOS. Ki (volna az, aki) meg nem bocsátna? Vö. KLEMM, Magyar történeti mondattan 637—8. LEHR: Toldi 417—19.

II. Az igekötő az ige mögé került.

1. Tagadó óhajtó főmondatban ritkábban: morgas ne zarmazzek ky belewled. Jókai-K. 153.

2. Tagadó óhajtó mellékmondatban: el ky menyen enhazambalol hog en agyamot neferteztesse meg. 123; keusebbett vewttem . . . hogy egyeb tarsim ne czallattnanak meg. 74; felvala hogy . . . megne bantana: es . . . tarsasagat ne veztene el. 44. (mindkét szórendi forma együtt).

3. Tagadó főmondatban: nem fizettel meg. 7; nem nytya meg nekewnk. 30.

4. Tagadó mellékmondatban: kykne nem hyrdetem meg. 95; gondola hogy . . . tekellest nem vakartauolna el. 67.

c) Újabban, a 17. század óta (vö. KERTÉSZ M.: Nyt. LIV, 43, SIMONYI Zs.: NyF. 1 : 6, 51—53, KLEMM: Magyar tört. mondattan 625, MOLECZ B.: i. m. 127, SCHLACHTER: MNy. XL, 104) előfordul, de aránylag ritkán és rendszerint csak bizonyos összetett mondatok előmondatában — midőn tudniillik az utána következő utómondatban annak ellentéte van állítva, ami az első mondatban tagadva van — oly újabb keletű tagadó szórend is, amelyben az állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő) a tagadó-tiltó kirekesztő kifejezés (*nem, ne*) és az állítmány között van az állítmány előtt külön hangsúly nélkül is, vagyis ún. összefoglaló szórendi forma használatos kirekesztő kifejezés mellett. (Péter nem fölment. Péter ne fölmenjen!) Ily összetett mondatok előmondatának és utómondatának tartalma között többnyire fokozati különbség van. A *Nem kiment*-féle szórend a *Nem ment ki*-féle szórendhez hasonlóan szintén kevésbé nyomatékos, mint a *Ki nem ment*-féle.

1. Az utómondat fejez ki többet: Nem kiment belőle, bennszorult a pára. (ARANY, Toldi 5 : 9. LEHR, Toldi magyarázat 1882. 166.) Megesik az nem egyszer, hogy a beteget nem megkönnyebítik, hanem kétszerre nagyobb betegségbe ejtik. (MEDGYESI: 3 Jaj. 1 : 5.) Melegen éneklí a dalokat, melyeket nem eltanult a néptől, hanem vele együtt érzett. (KUTHY, vö. LEHR, Toldi magyarázat 1882. 167.) Lelke volt talán a láncz közöttük, a ki nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki. (ARANY, Toldi 6; LEHR, Toldi 219.) A nagy katasztrófák nem eltemették, hanem inkább feltárták működésének nyomait. (NÉGYESI, Kazinczy Pályája 1931. 3.) Nem leírtam, (hanem magam szerkesztettem) (SIMONYI: NyF. 1 : 6.) Nem elment, hanem otthon maradt. Nem elvitték, hanem elégett. Péter ne fölmenjen, hanem otthon maradjon.

2. Az előmondat fejez ki többet: A porosz engemet nem megölt... hanem elfogott. (BAJZA 2 : 181.) Nem leírom (csak olvasom). (ARANY: Nyr. II, 9.) Nem behordtátok a kukoriczaszárt, hanem (csak) ide raktátok. Nyelvjárásban. (LEHR, i. m. 167.)

Előfordul ez a szórend még a következő esetekben:

3. Ily utómondat nélkül is *mintha* kötőszós mondatokban: Oktalan csevegés! Mintha nem jól tudnám, Toldi György hol vagyon. (ARANY, TE. 1 : 26.) Vö. SIMONYI: NyF. 1 : 53. KLEMM: M. tört. mondattan 625.

4. Továbbá ily tagadó eldöntendő kérdés alakjában kifejezett erős, nyomatékos állítás és parancs esetén: Nem megjövendöltem? (GVADÁNYI, RP. 523. ARANY, Toldi 12 : 18. LEHR, Toldi 467.) Hát nem megmondtam? Hát nem elvesztette a magáét is? Nyelvjár. Vö. LEHR, Toldi 1882. 467, SIMONYI: NyF. 1 : 77. BALASSA J.: Hangsúly a magyar nyelvben (NyK. XXI, 422), KLEMM, M. tört. mondattan 636. Nem elért volna ez másutt is? Nem megparancsolták, hogy eljőj? (ARANY: Nyr. II, 10; JOANNOVICS: NYT. XIII, 108.) Nem legyüssz mingyâ árú a fárú! Szentes. (MOLE CZ: Szórend 128; KLEMM, M. tört. mondattan 635.)

5. Végül ilyenekben: Nem igaz volt, tudják, akik álltak környül. (ARANY, TSZ. 11 : 56.) Hát nem igazam van? (Nyr. XXIX, 551.) Nem szabad volt. Nem kár volt. Nem szép volt tőled. SIMONYI (NyF. 1 : 53) ezt a szórendet az állítmányi névszó és ige közti szoros kapcsolatból és a jelenidejű (Nem igaz) mondat analógiájából magyarázta. Vö. még SCHLACHTER: MNY. XL, 102.

6. Előfordul ily szórend mint szlovákos idegenszerűség is: Nem elfér? Ki elvette? (HORGER, M. nyelvjár. 170.)

Ily szórendű mondatok hangsúlyozása sok vitára adott alkalmat. SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 51 jegyzet) szerint „A természetes, magyaros, nem iskolás kiejtésben itt is magán a tagadó szócskán van a nyomaték, nem pedig az igekötőn vagy éppen az ige”. Pontosabban szólva úgy mondhatjuk szerintem: *egy* nyomatékkal *egy* szakaszba kell ejteni a kirekesztő *nem* tagadószót a kirekesztett fogalommal, az igekötős igével. A kirekesztő tagadószón (nem) van a főnyomaték, és az igekötő beleolvad igéjével együtt a kirekesztő tagadószó nyomatékába (nem-kiment) egy szakasszá, mert a kirekesztés, a tagadás itt nem egyedül az igekötőre, hanem az egész igekötős állítmányra vonatkozik: Nem kiment belőle, bennszorult a pára. Nem ment egyáltalán, tehát *ki* sem. Az utómondat ezt az értelmet megerősíti (bennszorult a pára). HEGEDŰS L. (Magyar hanglejtésformák 30.) a Nem kiment belőle, bennszorult a pára-féle mondat hangsúlyozására vonatkozólag megjegyzi: „hallhatjuk ezt a mondatot a *nem* és a *benn* szavak magasabb hangú ejtésével is”. A magasabb hanglejtéssel pedig tudvalevőleg együtt szokott járni erősebb nyomaték.

GOMBO CZ (Hangtan 50) szerint az igekötőn van a hangsúly: Nem kiment belőle, bennszorult a pára. LEHR (Toldi 167, 467) szerint „a tagadó partikulán is, az igekötőn is különérezhető súly van”. CSŰRY B. (MNY. XX, 5) szerint is az igekötőn van a hangsúly: Nem ki-ment belőle, benn-szorult a pára. Így SZARVAS G. (Nyr. XXIV, 512) és KALLÓS Zs. szerint (Nyr. XXIX, 397) is.

Ily szórendű mondatokban azonban az igekötős igén nem lehet a főnyomaték (nem *kiment*), ezért nem ejthető két szakaszba ily mondat, az igekötős igén a főnyomatékkal és a tagadósón a mellényomatékkal.

Főnyomatékos igekötő esetén ugyanis az állító utómondat nem szüntethet meg az előmondatbeli *nem* tagadósónak az igekötőre való értelmi hatását (nem *kiment* = ment, de nem *ki*), mert így egymagában hangsúlyozva az igekötő nagyon ki van emelve a főnyomatékkal, és így kirekesztő értelme volna. Így az előmondat értelme (nem *kiment* = ment, de nem *ki*) nem férne logikailag össze az utómondat ellentétes értelmével (bennszorult a pára = egyáltalán nem is ment). Értelmi okból tehát a főnyomaték nem lehet az igekötős igén, hanem a tagadósón. Ezért ezen értelmi összeférhetetlenség miatt vagy az igekötő nem főnyomatékos, hanem a tagadósó, úgyhogy a tagadó előmondat az állító utómondattal nem kerül értelmi összeütközésbe, összeférhetetlenségbe, hanem az utóbbi inkább még határozottabbá teszi előmondat tagadó értelmét. (*Nem kiment* = nem ment egyáltalában, tehát *ki* sem ment, hanem bennszorult a pára); vagy pedig az igekötőt a nyomatékos tagadósó mellől hátra kell tenni az ige mögé. (Nem ment ki belőle, hanem bennszorult a pára.)

SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 52) szerint lehetséges, hogy az ily szórendi forma mondatrövidítésből keletkezett ilyes formán: *nem* (hogy) *kiment* (volna) belőle, bennszorult a pára. LEHR (Toldi 467) szerint: „Az efféle szerkezetű mondatokat elliptikus asyndetonos, összetett mondatnak lehet venni, mintha így lett volna: *nem* (úgy van-e, hogy) megjövendöltem?” Ily föltevésre azonban nincs szükség, e szórend eredete az említett hangsúlybeli és értelmi viszonyokban rejlik. Másképp magyarázza SCHLACHTER W. (MNY. XL, 107.) Vö. még KLEMM, Magyar történeti mondattan 636.

Midőn így a tagadás elsősorban az egész igekötős igei állítmányra vonatkozik, s az előmondatban és az utómondatban más-más ige van, az igekötők néha mindkét igénél ugyanazok, csak az igeik különböznek. Pl. *Nem kiment* (hanem kilökték). (JOANNOVICS: Nyr. XIII, 108. MATOLCSY, A magyar szórend elméletének története 76.) *Nem kiment, kidobták!* (GOMBOCZ, Fonetika 50. *Nem elhagyám, csak elbőlesekedém.* (ARANY, Aristoph. 1 : 158.) *Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.* (ARANY, Bolond Istók II. ének.) *Lelke volt talán a láncz közöttük, a ki nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki.* (ARANY, Toldi 6 18. Vö. LEHR, Toldi magyarázat. 1882. 167, 219.)

LEHR A. (i. m. 167) szerint ilyenkor a főhangsúly az első mondatban az igén van, GOMBOCZ Z. (Fonetika 50) és mások is így hangsúlyozzák: *Nem kiment, kidobták!* JOANNOVICS (Nyr. XIII, 108). SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 52) szerint ellenben a tagadósón van a főhangsúly ilyenkor, miként az előbbi esetben, amikor az igekötők is különböznek. (Nem *kiment* belőle, bennszorult a pára.)

B) *A tagadás, kirekesztés néha elsősorban az ige névszói bővítményére vonatkozik.*

Az A) pontban azt az esetet tárgyaltam, amikor a tagadás, kirekesztés az egész igekötős igei állítmányra vonatkozott (Nem *kiment* belőle, bennszorult a pára). Néha azonban a tagadás, kirekesztés nem az egész igekötős igei állítmányra, hanem elsősorban az ige névszói bővítményére (az igekötőre stb.) vonatkozik. Példák: *Nem lement, hanem föl.* *Nem kiment, hanem be.* *Nem ő ment ki, hanem az öccse.* (SIMONYI Zs.: NyF. 1 : 53.) *Nem ő ment le.* (Uo. 6.)

Nem igaz volt, tudják, akik álltak körül. (ARANY, Toldi Sz. 11 : 56.) Nem szabad volt. Nem kár volt. (SIMONYI Zs.: NyF. 1 : 53.) Nem kíváncsiság, hanem tiszta részvét szól belőlem. (Vö. BALASSA: NyK. XXI, 421.) A hit nem reményt nyújt, hanem . . . (KALLÓS: Nyr. XXIX, 295, 396.) Nem lement (hanem föl). (SIMONYI: Nyr. XXXI, 60.) Nem lerándultunk, hanem föl. (LEHR A.: Toldi magyarázat 1882. 167)

Hangsúlyozni kétféleképpen is szokták az ily tagadó mondatot:

1. SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 6, 45, 53, 73) szerint a főnyomaték a tagadósón van, és ezzel a kirekesztett, tagadott bővítmeny mintegy összetett szóvá egyesül, tehát *egy* szakaszba ejti a kettőt együvé: *Nem* kiment, hanem *be*. (NyF. 1 : 53.) *Nem* lement (hanem föl). (Nyr. 31 : 60.)

2. BALASSA J. (NyK. XXI, 421), LEHR A. (Toldi 1882. 167), KICSKA E. (Nyr. XIX, 8), KALLÓS Zs. (Nyr. XXIX, 396), MOLECZ B. (A magyar szórend történeti fejlődése 127) szerint ilyenkor a kirekesztett, tagadott bővítmenyen (az igekötőn stb.) van a főnyomaték: Nem kíváncsiság, hanem tiszta részvét szól belőlem. (NyK. XXI, 24.) Nem lerándultunk, hanem föl (rándultunk) (Nyr. 31 : 36.) Ők tehát két szakaszba ejtik az ily tagadó mondatokat, az igekötőt vagy más bővítmenyt a főnyomatékkal, ezért szerintük az igekötő vagy más bővítmeny a Fogarasi-törvény értelmében az állítmány elé, a szakasz élére kerül, a tagadósón pedig melléknyomaték van.

Szerintem ebben az esetben nem lehetne a főnyomaték a tagadósón (*Nem* lement, hanem föl), mert így az egész igekötős igei állítmány volna tagadva (egyáltalán nem ment, tehát föl sem mehetett). Így tehát az első mondat és az utómondat értelme között ellenmondás támadna. Ennek elkerülésére az igekötőn van a főnyomaték, így a két mondat értelme ez lesz: Ment, de nem *le*, hanem *föl*.

A Fogarasi-féle szórendi törvény veleje a következőképpen foglalható össze:

A mondat nyelvtani állítmányának értelmileg legfontosabb és így legnagyobb kirekesztő értelmű bővítmenye közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, vele a főnyomatékkal *egy* szakaszba, mert az értelmi bővítmenyek természetesen rendszerint meg kell előznie az értelmileg közelebből meghatározandó fogalmat. Ki hiányzik? Péter hiányzik. Atyám *fát* vágott. Péter *kiment*. *Ki* ment ki? Péter ment ki. *Pesten* voltam. A *kisebbik* fiam halt meg. Ez a Fogarasi-féle szórendi törvény alapja. A főnyomatékos állítmányi bővítmeny nemcsak kirekesztő lehet, hanem összefoglaló értelmű is. A Fogarasi-féle szórendi törvény alól kivételek vannak. Az összefoglaló kifejezések alkotják a kivételeket.

Ha a mondatban a főnyomatékon kirekesztő vagy összefoglaló kifejezésen kívül még más értelmi bővítmenye is van (különösen igekötője) a nyelvtani állítmánynak, akkor a kirekesztő és az összefoglaló kifejezés főnyomatéka kiterjed a nyelvtani állítmányra és az ezt értelmileg közelebből meghatározó és ezért megelőző bővítmenyre (az igekötőre stb.) is, úgyhogy a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezés főnyomatéka uralkodik rajtuk. Tehát *f o n e t i k a i o k b ó l* egységes főnyomatékkal *egy* szakaszba kellene ejteni a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezéssel együtt a nyelvtani állítmányt és ennek legközelebbi értelmi bővítmenyét (az igekötőt stb.), azonban a nyelvtani állítmány ily legközelebbi értelmi bővítmenye (igekötő stb.) nem mindig

előzi meg a nyelvtani állítmányt. Ilyenkor ugyanis más, mégpedig értelmi ok is szerepelhet a szórendre vonatkozólag, ezért a nyelvtani állítmány legközelebbi értelmi bővítményének (különösen az igekötőnek stb.) bizonyos esetekben hátra kell kerülnie az állítmány mögé. Csak összefoglaló kifejezések mellett maradhat meg az állítmány legközelebbi bővítménye, különösen az igekötő az állítmány előtt vele *egy* szakaszban egységes nyomatékkal, külön nyomaték nélkül is, mert ez összefoglaló kifejezésnek az állítmány legközelebbi bővítményére való értelmi hatása ezt megengedi. Ebben az esetben tehát a Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivétel esete forog fenn, mert a főnyomatékos szó, az összefoglaló kifejezés nem kerül közvetlenül az állítmány elé, hanem közben van az állítmány előtt ennek legközelebbi bővítménye (igekötő stb.) vele *egy* szakaszban egységes nyomatékkal, külön nyomaték nélkül. *Kirekesztő* kifejezések mellől azonban értelmi okból hátra kell kerülnie az állítmány legközelebbi bővítményének (igekötőnek stb.) az állítmány mögé, vele *egy* szakaszba *egységes* nyomatékkal, külön nyomaték nélkül. *Kirekesztő* kifejezések után ugyanis az állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) — miként láttuk — nem fér meg értelmileg az állítmány előtt.

KLEMM IMRE

A nyelvi fejlődés és a nyelvtörténeti kutatás néhány kérdéséhez¹

A Társadalmi Szemle 1951. februári füzetében a SZTÁLIN legújabb munkáit kommentáló cikkek egyikét, MOLNÁR ERIKÉ, a következő megjegyzéssel látjuk közölve: „Az előadást mint vitaanyagot közöljük” (142²). Ez a megjegyzés bátorít fel arra, hogy a további kutatások szempontjából nem kis jelentőségű kérdés margójára néhány jegyzetet tegyek.

MOLNÁR a nyelv és társadalom, pontosabban a nyelvi változás és társadalmi változás összefüggésének kérdéseit veti fel. Erről az összefüggésről SZTÁLIN megerősítő nyilatkozata alapján tudjuk, hogy van, sőt igen erős: „... a nyelvet és fejlődése törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népek történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója” (SzNyK. 238). De ezt az összefüggést igen nehéz és bonyolult feladat kimutatni, elsősorban azért, mert a nyelv sem az alap, sem a felépítmény kategóriájába nem tartozik (uo. 259). A feladatnak ez a bonyolultsága súlyosan tévútra vezette már MARRT és követőit is.

MOLNÁR a sztálini útmutatásokat a történettudomány felől vizsgálva, több ponton érinti a nyelvfajlás kérdését is. Lényegében arra az eredményre jut, hogy „A nyelvi minőségek tehát meghatározott gazdasági és társadalmi alapoknak felelnek meg. Ez nem jelenti azt, hogy robbanásszerűen jelennek meg, még ha az új alap fejlődését robbanásszerű jelenségek kísérik is... Azt sem jelenti, hogy az új nyelvi minőség az új gazdasági alap következményeként jelenik meg... Annyit jelent azonban, hogy bár magát a nyelvet, annak szerkezetét nem tekinthetjük egy bizonyos korszak vagy alap termékének, ugyanazon nyelv különböző minőségei mégis összefüggenek a társadalmi fejlődés meghatározott korszakaival, melyeket alapvetően a társadalom adott gazdasági alakzata határoz meg” (145). — Ez az eredmény azonban a nyelvtudomány számára néhány ponton nem látszik megnyugtatónak.

1. A társadalom szó kettős használata

A nyelvnek társadalmi jellegét vizsgálva SZTÁLIN a *társadalom* szót két külön értelemben használja. Jelöli vele: 1. az emberi társadalmat, az emberiséget általában; 2. egy-egy kor alapvető társadalmi egységét, társadalmi alapformációját. „A nyelv azoknak a társadalmi jelenségeknek sorába tartozik, amelyek mindig működtek, amióta társadalom van. A nyelv a társadalom

¹ A cikket 1951 májusában írtam, de akkor sajnálatos módon nem jelenhetett meg. Most változtatás nélkül közlöm.

² A forrásjelzés nélküli számok a TársSzle. idézett évfolyamának lapszámái.

keletkezésével együtt keletkezik és fejlődik. Elhal a társadalom elhalásával együtt. A társadalmon kívül nincs nyelv.” (SzNyK. 237—8). SZTÁLIN e mondataiban a *társadalom* szó nem értelmezhető másként, mint általános, az egész emberiségre: amióta társadalom, vagyis ember van. Így felel ez meg annak az engelsi tanításnak, amely szerint az ember, a társadalom és a nyelv együtt, egymással dialektikus kölcsönhatásban keletkezett a munka folyamatában: „... a munka kialakulása szükségképpen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjait szorosabban kapcsolja egymáshoz ... a kifejlődő emberek odajutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak” (TermDial. 50).

Viszont: „a nyelv mint az érintkezés eszköze, mindig egységes volt és marad a társadalom számára és közös a társadalom tagjai számára” (SzNyK. 237); „olyan nyelv nélkül, mely érthető a társadalom számára és közös annak tagjai számára, a társadalom megszűnik termelni, felbomlik és megszűnik mint társadalom létezni” (uo. 238): ezekben a részekben a *társadalom* szó csak *k o n k r é t a n* értelmezhető, 'egy adott fejlődési szakasz társadalmi alapegysége' értelmében.

Ha az első idézetben a *társadalom* szónak 'az adott fejlődési fok társadalmi alapegysége' jelentését tulajdonítjuk, a marrizmushoz jutunk vissza, amely minden társadalmi fejlődési fok nyelvét az előző megsemmisítésével és egy új nyelv keletkezésével származtatta. Ha viszont a társadalmat általánosan értelmezzük, szilárd igazságot kapunk.

Ha a második idézet-csoportban a *társadalom* szónak általános jelentést tulajdonítunk, olyan megállapításhoz jutunk, amely a legfelületesebb szemlélő számára is nyilvánvalóan helytelen. Soha az egész emberi társadalomnak közös és mindenki számára érthető, egységes nyelve még nem volt, s a kommunizmus kifejlett fokáig nem is lesz. Ha viszont a társadalmat itt konkrét értelmében vesszük, mint az adott fejlettségi fok alapformációját (pl. egy nemzet, egy törzs stb.), szilárd igazságot kapunk.

SZTÁLIN tehát valóban két külön jelentésben használja nyelvtudományi cikkeiben a *társadalom* szót. Látjuk, hogy e két értelem szét nem választása komoly nehézségeket, félreértéseket okozhat és helytelen eredményekhez juttathat bennünket. Mutatkozik ez MOLNÁR cikkében is, aki a szónak ezt a két jelentését nem választja szét, s így a következő, nem megnyugtató eredményre jut: „Ami a fejlődést illeti — mondja Sztálin elvtárs — ez a nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez vezetett (12. old.). S ezzel konkretizálja Sztálin elvtárs azt a tételét, hogy a nyelv a társadalom keletkezésével együtt keletkezik és fejlődik” (144). Ez azt jelentené, hogy a népekké szövetkező törzsek nyelve elhal a törzsi társadalommal, s a népi nyelv minőségileg új nyelv, mely nem folytatása a törzsi nyelveknek sem.

SZTÁLIN maga mutat rá, hogy a nyelvi fejlődésnek társadalmi formációkhoz való kötésével a *társadalom* szónak éppen nem ezt az általános értelmét, hanem a másik, speciális értelmét konkretizálja. Az idézet teljes formájában így hangzik: „Ami a további fejlődést illeti, a nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez — a nyelv, mint a társadalomban [értsd: az adott fejlettségi foknak megfelelő társadalmi alapformációban! — D. L.] élő emberek érintkezésének eszköze, a fejlődés minden szakaszában közös és egységes volt a társadalom [értsd: a kor társadalmi alapegysége! — D. L.] számára ...” (SzNyK. 229).

2. Az új nyelvi minőség kifejezés jelentése

Az új nyelvi minőségnek evolúciós, lassú úton való kialakulására mutatva rá SZTÁLIN ezt írja: „... az átmenet a nyelv egyik minőségéből egy másik minőségbe nem robbanás útján, nem a régi egy csapásra történő megsemmisítése és az új felépítése útján ment végbe, hanem az új minőségnek, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján” (SzNyK. 242). A nyelvészek tehát nincsenek magukra hagyatva annak megállapításakor, hogy az egyes nyelvi minőségeknek és a nyelv minőségi fejlődésének, mint fogalmaknak mi a nyelvtani tartalma, — mint ahogy ezt MOLNÁR gondolja (145). SZTÁLIN világosan rámutat: az új minőség nem más, mint az új nyelvszerkezet. A nyelvszerkezet fogalmát pedig több helyen is konkretizálta: „... a nyelv nyelvtani rendszere és alapszókinése alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét” (SzNyK. 240). S rámutatott arra is, hogy a minőségi változás, tehát a nyelvszerkezet átalakulása 1. igen ritka; 2. igen lassú; 3. az alap megváltozásával össze nem függő jelenség: „nemcsak egyetlen alapnak és felépítménynek születése és megszűnése, de több alap és az azoknak megfelelő felépítmény születése és megszűnése sem vezet a történelemben egy adott nyelv megszűnésére, a nyelv szerkezetének megszűnésére és új nyelv születésére új szókinccsel, új nyelvtani rendszerrel” (uo. 226).

SZTÁLIN minőségi változásnak tehát csak a nyelv jellegében, a nyelvi szerkezetben végbemenő gyökeres változást tekinti, új nyelv kialakulását; ezt azonban „... nem ez vagy az az alap, nem a régi vagy az új alap hozza létre egy adott társadalmon belül, hanem századok folyamán a társadalom történetének és az alapok történetének egész menete” (uo. 225).

MOLNÁR a nyelv minőségi változásának, az új nyelvi minőségnek ezt a SZTÁLINNÁL teljesen egyértelmű kifejezését azonban két külön értelemben használja, s ezt a két különböző értelmet azonosítja. Új minőségnek nevezi ugyanis a törzsi nyelvet a nemzetséggel, a népit a törzsszel és a nemzetet a néppel szemben (144—5), s e változások minőségi voltát a nyelv minőségi változásával azonosítja. „A nyelvi minőségek tehát meghatározott gazdasági társadalmi alakzatoknak, tehát meghatározott alapoknak felelnek meg” (145) — itt a minőség egy kialakulóban levő, szerkezetében az előzőtől különböző, gyökeresen új nyelvre vonatkozik. A törzsi nyelvet a nemzetséggel szemben tehát MOLNÁR minőségileg újnak tartja, saját szavai szerint új nyelvi minőségnek, SZTÁLIN megvilágításában tulajdonképpen újonnan kialakult, szerkezetében gyökeresen megváltozott nyelvnek.

3. A nyelvben és a nyelvvel történő változások különbsége

SZTÁLIN maga is rámutat arra, hogy a nyelvfejlődés történetét vizsgálva figyelembe kell vennünk mindazokat a társadalmi és gazdasági, tehát a nyelv fejlődése szempontjából lényegében külső körülményeket, amelyek a nyelv alakulására befolyással lehettek. „A termelés további fejlődése, az osztályok megjelenése, az írás megjelenése, az állam létrejötte, amelynek az

igazgatás számára szüksége volt többé-kevésbé szabályozott írásbeliségre, a kereskedelem fejlődése, amelynek még inkább szüksége volt szabályozott írásbeliségre, a sajtó megjelenése, az irodalom fejlődése, mindez hatalmas változásokat idézett elő a nyelv fejlődésében. Ezalatt a törzsek és népek felaprózódtak és szétvándoroltak, keveredtek és kereszteződtek, de a továbbiak folyamán megjelentek a nemzeti nyelvek és államok, forradalmi változások mentek végbe, a régi társadalmi rendeket újak váltották fel. Mindez még több változást idézett elő a nyelvben és fejlődésében" (SzNyK. 241). — A külső körülményeknek, különösen a társadalmi viszonyok s így a társadalmi formáció megváltozásának tehát SZTÁLIN a nyelv fejlődése szempontjából komoly jelentőséget tulajdonít.

De vajon mindezek minőségi változást eredményeznek-e? „Mélységes tévedés azonban azt gondolni, hogy a nyelv fejlődése éppúgy folyt le, mint a felépítmény fejlődése: a létező megsemmisítése és az új felépítése útján" (uo. 241). Mindezek tehát nem szükségszerűen eredményeznek minőségi változást; a nyelvfőződés általános módja a meglévőnek fokozatos és folyamatos bővülése. — S amit itt a továbbiakban SZTÁLIN a minőségi változás fokozatos voltáról mond, az a minőségi változásnak csak lefolyására vonatkozik, nem pedig szükségszerű voltára.

Az alap s az ehhez tartozó társadalmi formáció megváltozása, pl. a népnek nemzetté fejlődése, illetőleg a népeknek nemzetté koncentrálódása, igen fontos változás a nyelvre nézve. A népek nyelvei addig önállóak voltak, bár — származásuk folytán — egymáshoz hasonlóak, egymással rokonok; a nemzeti nyelv kialakulása megszünteti önállóságukat s a kialakuló nemzeti irodalmi nyelvnek, illetőleg köznyelvnek rendeli őket alá. „Ami az ilyen nyelvek többi nyelvjárását illeti, ezek elvesztik önálló létüket, beolvadnak ezekbe a nyelvekbe és eltűnnek bennük" (SzNyK. 332). A nemzeti nyelv kialakulása tehát valóban igen fontos változás a nyelvre nézve; de ez a változás nem a nyelvben történik, hanem a nyelvvel. A nyelv nemhogy minőségi változást, vagyis gyökeres szerkezetbeli átalakulást nem szenved ez által; hanem maradhat jellegeiben, szerkezetében akár teljesen változatlan is. A nyelvnek nemzetivé válása és a nyelvjárások lassú beolvadása természetesen idővel hozhat létre komoly változásokat a nyelv jellegeiben, szerkezetében is; de maga a nemzetivé válás még nem jelent ilyen irányú változást, legfeljebb csak a lehetőségét teremti meg ennek.

Minőségi változásnak tehát SZTÁLIN azt nevezi, ha a nyelvben történik; MOLNÁR viszont azt, ha a nyelvvel történik ilyen. Tovább menve: MOLNÁR kimondatlanul arra is gondol, hogy e kettő azonos; szerinte tehát ha a nyelvvel komoly változás történt, akkor ez szükségszerűen ugyanúgy mutatkozik a nyelvben is.

4. A nyelvi változás alapvető oka és az ok érvényesülését befolyásoló körülmények

A nyelvi változás okát vizsgálva SZTÁLIN két külön szektorra bontja a nyelvet, s a kettőre külön-külön törvényeket állapít meg. „... a nyelv, különösen szótári szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van. Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szótárának kiegészítését olyan új szavakkal és kifejezésekkel, amelyek szükségesek azok munkájához.

És a nyelv, amely közvetlenül tükrözi ezeket a szükségleteket, új szavakkal egészíti ki szótárát, tökéletesíti nyelvtani rendszerét” (SzNyK. 228). — Az egyik ok tehát közvetlenül a termelés és a kultúra fejlődése, ennek hatása elsősorban a szókészlet bővülésén mutatkozik. Ez a nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolatának közvetlenebbül megfogható szektora.

A nyelvtani rendszer fejlődésének okaként SZTÁLIN a fentiek mellett többször is említi a nyelvnek sajátos, belső törvényszerűségeit (pl. SzNyK. 244). S a vita során többen is rámutatnak arra: mennyire vulgármarxista gondolat a nyelvfejlődés minden egyes apróságát a gazdasági és társadalmi fejlődés részlettényeivel kapcsolni össze, a nyelv fejlődése belső törvényszerűségeinek figyelembevétele helyett (pl. uo. 200).

A nyelv szerkezeti változásainak oka tehát a társadalom fejlődése a l t a - l á b a n ; a szerkezeti változások m ó d j á t azonban a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségei, a nyelvben adott tendenciák szabják meg. E tendenciák különböző, gyakran egymással ellentétes irányúak; harcuk a nyelvi fejlődés hatalmas mozgatója. A nyelvvel történő olyan külső események, mint pl. a nyelv szétesése a népi korszakban, vagy a nyelv koncentrálódása a nemzeti fokon: ez nem m a g a a nyelvi fejlődés, mégcsak nem is alapvető oka a változásnak, s annak jellegét, irányát sem szabja meg. De komoly h a t á s a lehet egy szempontból: abban a kérdésben, hogy a nyelvben levő és működő tendenciák, a nyelv fejlődésének belső törvényei közül melyik milyen arányban érvényesül vagy szorul vissza, fejlődik ki vagy hal el. A társadalmi formáció megváltozásával járó események e szempontból valóban k o r s z a k a l k o t ó tényezők a nyelv életében; de korszakalkotó voltak n e m tekinthető m i n ő s é g i változásnak, mert sem bekövetkezésükkor, sem későbbi hatásukban nem vezetnek a nyelvi szerkezet gyökeres átfőrmálódására. (Az egészre l. AVANYESZOV: NyIK. II/2, 41; DEME: MNy. XLVI, 219.)

5. A nyelvi differenciálódás és integrálódás kérdése

SZTÁLIN alapvető nyelvtudományi megnyilatkozásaiban az alcíműl írt két kifejezést nem használja, hozzá hasonló orosz megfelelőiket is mindössze egyszer, akkor is idézőjelbe téve; a török megszállás alatt — írja — „a balkáni nyelvek szókészlete komoly változásokon ment át, sok török szót és kifejezést fogadtak be, voltak »egyesülések« is »szétválások« is, de a balkáni nyelvek mindezt elviselték és túléltek”¹ (SzNyK. 241). Az idézőjel, de maga a szövegösszefüggés is arra utal, hogy SZTÁLIN a két kifejezést a velük általában jelölni szokott jelenségek meghatározására nem tartja szerencsésnek.

Mit jelentene a n y e l v i differenciálódás? Ilyen lehet például az az eset, „amikor egy olyan nép egységes nyelve, amely a fejlődés szükséges gazdasági feltételeinek hiánya következtében még nem vált nemzetté, tönkremegy annak következtében, hogy ez a nép államilag széthullik, a helyi nyelvjárások azonban, melyek még nem őrlődtek fel az egységes nyelvben, felvirulnak és alapot adnak egyes önálló nyelvek kialakulásához. Lehetséges, hogy ez történt például az egységes mongol nyelv esetében” (uo. 332—3). A differenciálódás tehát nyelvi vonatkozásban egy eredetileg egységes nemzeti, törzsi, népi vagy — legalább elvileg — nemzeti nyelvnek szétesése és a részeknek lassanként önálló nyelvvé való fejlődése.

¹ A SzNyK.-ben rosszul fordított szöveget az eredeti alapján én javítottam.

Mit jelent a nyelv *integrálódás*? Vajon az az eset lenne így nevezhető, amikor — mint ezt MARXtól olvassuk — „a dialektusok egységes nemzeti nyelvvé koncentrálódnak a gazdasági és politikai koncentrálódás következtében” (id. SzNyK. 231)? De nyelvi szempontból ez integráció-e? A nyelvjárások itt egyenrangú felekként keverednek-e, egymáshoz hasonulnak-e, közösen alakítanak-e ki egy olyan új nyelvi szerkezetet, amelyik egyiknek sem folytatása? SZTÁLIN szerint nem. „Az egységes nemzeti nyelvnek, mint magasabbrendű formának . . . a dialektusok, mint alacsonyabb formák alá vannak rendelve” (uo. 231). És mi ezeknek a dialektusoknak a sorsa? „Ami az ilyen nyelvek többi nyelvjárását illeti, ezek elvesztik önálló létüket, beolvadnak ezekbe a nyelvekbe és eltűnnek bennük” (uo. 332). — Lehet-e tehát rokon nyelvek vagy nyelvjárások egybeolvadása esetén nyelvi vonatkozásban integrációról beszélni? Nem lehet, mert az újonnan fejlődő nyelvet nem az a nyelvjárások kompromisszumos összege, hanem az egyiknek, az uralomra jutottnak egyenes folytatója, mely a többi összetevőt elnyeli, beolvasztja, még esetleg felszívott elemeiket sem egyenrangúakként kezelve. Nem beszélhetünk itt másról, mint — MARX nyomán — koncentrálódásról.

Vajon két nem rokon nyelv egybeolvadása nyelvi szempontból integráció-e? Integráció lenne akkor, ha a kettőből egy minőségileg új harmadik keletkeznék. De tudjuk, hogy nem ez történik: „a kereszteződés nem valamely új, harmadik nyelvet eredményez, hanem megőrzi az egyik nyelvet, megőrzi annak nyelvtani rendszerét és alapszókincsét, s lehetővé teszi számára, hogy saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődjék” (SzNyK. 244). SZTÁLIN ennek bizonyítására az orosz nyelv példáját említi, amelybe sok kisebb nyelv olvadt bele, de a beolvadások egyike sem eredményezett „kereszteződést” vagy „integrációt” nyelvi vonatkozásban: sohasem valami új harmadik lett az eredmény, hanem minden esetben a minőségileg változatlan orosz nyelv fejlődött tovább. — A nem rokon nyelvek esetében sem beszélhetünk tehát integrációról nyelvi értelemben, csak az egyiknek beolvadásáról és megsemmisüléséről, s a másik győzelméről és minőségileg változatlan formájában való továbbfejlődéséről.

Szétválást és önálló nyelvekké fejlődést látunk a szláv nyelvek esetében, ahol egy bizonyos, évszázadokkal ezelőtt egységes nyelv talaján ma külön nemzeti nyelvek virágoztak fel. Ilyen folyamat eredményei a ma önálló nemzeti nyelvekként élő finnugor nyelvek. Nyelvileg történt differenciálódás tehát gyakran kimutatható a fejlődés során; sőt, mondhatjuk, hogy a ma ismert nyelvek keletkezésének történetében általában mindenütt található olyan mozzanatok, amelyek csak differenciálódás feltevésével érthetők meg.

A közeli rokon, tehát differenciálódással keletkezett önálló nyelveknek egy nyelvvé való koncentrálódása szintén gyakori folyamat. Ily módon alakult ki minden olyan nemzeti nyelv, amely helyzetükben egymástól független helyi nyelvjárásokat, vagy népi nyelveket olvasztott egybe. Így alakulhattak ki a rokon származású és rokon nyelvű nemzetségeket magukba olvasztó törzsek, illetőleg törzsi nyelvek is.

A nem rokon nyelvek küzdelmére s e küzdelem kimenetelére is sok példa van. Legismertebb s legjobb az úgynevezett újlatin nyelveké. A Pireneusoktól a Balkán félszigetig önálló törzsekként, illetőleg népekként, önálló törzsi, illetőleg népi nyelvüket beszélve éltek — csak példákat említve — ibérek, ligurok, kelták, gallok, rétek, etruszkok, dákok, géták, illírek, venétek, trákok stb. Mi lett ezeknek az önálló nyelvével? Szemünk előtt olvadt be, illetőleg

halt el mindegyik, helyet adva a győztes vulgár-latinnak. S az új nyelvek vajon integráció eredményeként jöttek-e létre? Nyelvi értelemben semmi esetre sem, hiszen mindegyik új nyelv a vulgár-latinnak alapszókincsét és nyelvtani rendszerét őrizte meg és fejlesztette tovább. Az újlatin nyelvek közt ma fennálló különbségek nem az akkori „integrációk”, hanem az azóta bekövetkezett gazdasági és politikai szétesés, majd az egyes nemzeteken belüli koncentráció és a nemzetek közti eltávolodás hatására történt külön-külön fejlődések eredményei.

A nyelvben történt differenciálódásról, vagyis egy egységes nyelv szét-eséséről és több önálló nyelvre való szakadásáról tehát nyugodtan beszélhetünk; nyelvi integrálódásról, vagyis több önálló nyelv egybeolvadásáról azonban nem, mert ilyenkor minden esetben az egyik nyelvnek lényegében változatlan továbbfejlődéséről és a többinek lassú elhalásáról van szó.

6. A differenciálódás és integrálódás a történelmi fejlődésben

Történelmi értelemben — bár e kérdésben nem vagyok illetékes — azt hiszem, nyugodtan beszélhetünk differenciálódásról is, integrálódásról is. Differenciálódás például a nemzetségek kirajzása, vagyis több nemzetségre való bomlásuk; differenciálódás a törzsek szétbomlása több önálló törzsré (vö. ENGELS, A család, a magántulajdon, és az állam eredete 98). Integrálódásra gondol viszont ENGELS, amikor a német törzseknek népekké való szerveződéséről beszél (uo. 147). Nevezhetjük integrálódásnak a nem rokon nemzetségek vagy törzsek egybeolvadását is: népileg ilyenkor jöhet létre a két összetevőtől minőségileg eltérő új. Így integrálódtak a populus romanusszal, a római néppel a fent említett nem rokon törzsek és népek.

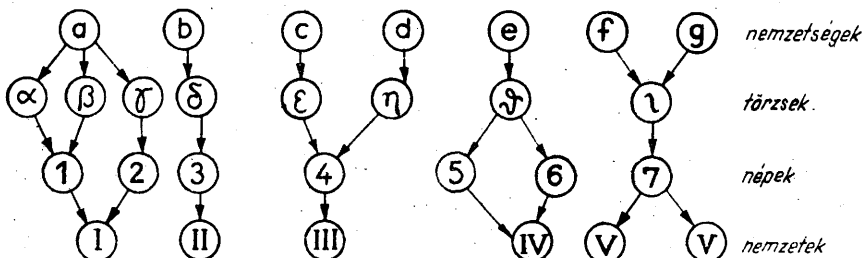
A történelmi fejlődés alapvonalának — ismét le kell azonban szögezmem illetéktelenségemet — az integráció látszik. A nemzetségek korában sok apró önálló társadalmat látunk; a nemzetek korában ezeknél lényegesen kevesebbet és lényegesen, a természetes szaporodással magyarázható mennyiségnél is nagyobbakat. A gyarapodásnak szaporodással nem magyarázható része nyilvánvalóan a kihalt nyelvű és elvesztett önállóságú beolvadt egységek javára írandó. Ilyesféle példa a magyarban a kunok és besenyők beolvadása: népileg nyomot hagyva beolvadtak, integrálódtak, — úgy azonban, hogy nyelvük a magyar nyelvben semmi lényeges nyomot nem hagyott, egyszerűen kihalt.

Az tehát, hogy történelmi, etnikai értelemben beszélhetünk integrálódásról, mint a fejlődés alapvető tendenciájáról, egyáltalában nem jelenti azt, hogy nyelvi értelemben is hasonló a helyzet. Nem beszélhetünk nyelvi integrációról, mint alapvető fejlődési tendenciáról még az egész emberiség nyelvi fejlődése terén sem, mint MOLNÁR gondolja (148). Az ugyanis, hogy „a kezdeti nyelvi sokféleség fokozatosan csökken, végül pedig nyelvi egységbe megy át” (147), nem mutat integrációra nyelvi értelemben; egyszerűen csak azt mutatja, hogy az önálló társadalmi alapegységek fogytával az önálló nyelvek száma erősen csökkent, vagyis sok önálló nyelv kihalt, és az azt beszélők nyelvet cseréltek, más nyelvű társadalomba olvadtak bele. — Arra, hogy nyelvi értelemben vett integráció eddig nem volt, csak a szocializmus teljes győzelme és világméretű megerősödése után lehet először, SZTÁLIN egyébként élesen rámutat HOLOPOVNAK adott válaszában (SzNyK. 340).

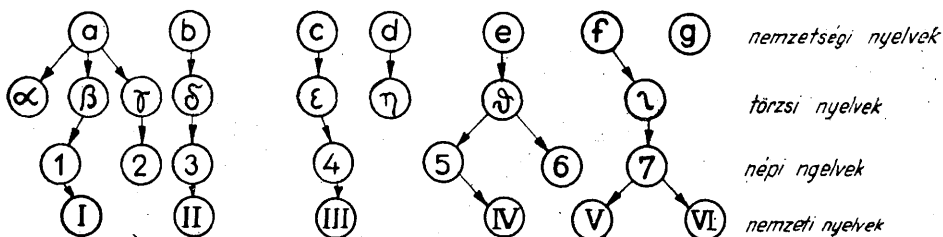
A történelmi-társadalmi és a nyelvi fejlődés közti lényeges különbséget próbáljuk meg az alábbi, elnagyolt séma segítségével megvilágítani.

A történelmi-társadalmi fejlődés vonala eszerint többféle lehet. A nemzetség bomolhat több nemzetségre úgy, hogy azok később egy törzsbe egyesülnek: ilyenkor lényegében a nemzetség maga fejlődött a megfelelő történelmi úton törzssé ($\delta, \varepsilon, \eta, \vartheta$). Megtörténhet azonban az is, hogy az egy nemzetségből kirajzó új nemzetségek nem mind egyesülnek egy törzsbe, hanem több önálló törzset hoznak létre (a, β, γ). S végül keletkezhetik a törzs

a/ a társadalmi fejlődés:

b/ az ezt kísérő nyelvi fejlődés:

két vagy több nem rokon nemzetség beolvastásával is (ι). — A néppé válás ugyanígy lefolyhat egyenes vonalúan (2, 3, 7), rokon törzsek egyesülésével (1), vagy nem rokon törzsek egyesülésével (4). A nemzetek kifejlődése népekből ugyancsak lehet egyenes vonalú, egyetlen népnek nemzetté koncentrációja (II, III), lehet szétbomlásos (V, VI), és lehet több rokon nép egyesítése is (I, IV). A nem rokon népeknek nemzetté való egyesülése — ha egyáltalán van ilyen — a nemzet kialakulásának semmi esetre sem tipikus formája. — Ami tehát a történelmi-társadalmi fejlődést illeti, abban vannak integrációk is, differenciációk is; az alapvető fejlődésvonal azonban a nagyobb egységekbe való tömörülés, vagyis az integráció.

A fenti történelmi sémának nyelvi vetülete eltér a történelmi-társadalmi fejlődés képétől. Szétbomlás és önállósulás itt is lehetséges ($a, \beta, \gamma; 5, 6; V, VI$) a fejlődés bármely fokán; integrálódásról azonban nem beszélhetünk. Akár rokon, akár nem rokon nyelvek egyesülnek ugyanis, az eredmény mindig valamelyik nyelvnek lényegében, tehát alapszókinésében és nyelvtani

rendszerében változatlan folytatódása, továbbfejlődése a maga belső törvényei szerint. A kevesbedést tehát itt nem integrációk magyarázzák, hanem nyelvek kihalása a fejlődés bármely fokán ($g; a, \eta; 2, 6$). S mivel az egyenes vonalú fejlődésnek elvileg lehetséges esetére kevés példa akad, nyugodtan mondhatjuk: a nyelvfejlődésnek alapvető tendenciája, fő iránya a differenciálódás. A bemutatott séma igazolja, hogy ez a történelemnek integráció formájában megmutatkozó fő tendenciájával nem áll ellentétben; nem szükségyszerűen vezet az ősnyelv és a monogenezis elméletéhez, mint ezt MOLNÁR gondolja (147); még annak feltevését sem hozza szükségyszerűen magával, hogy „az őskort a nyelvi egyszerűség jellemezte, míg a mai kort a nyelvi sokféleség jellemzi” (147).

7. Néhány következtetés

SZTÁLIN cikkei hatalmas ösztönzés mellett igen kézzelfogható segítséget is adnak a nyelvtudomány kutatóinak. Bizonyos kérdésekben ezt kifejtve, részletes útmutatások formájában találjuk meg; más kérdésekben kifejtetlenül, egy-egy megjegyzésben utalva csak arra, hogy a kérdés megoldása merre keresendő.

Az a kérdés, hogy a nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolata hol fogható meg, lényegében ez utóbbi csoportba, a kifejtetlen kérdések közé tartozik. Ezért fokozottan kell vigyáznunk arra, hogy a kapott utalások, megjegyzések értelmezésében helyesen járjunk el. Egyetlen helytelen értelmezésünk sok további téves tétel szülőjévé, alapjává válhatik.

MOLNÁRnak az a tétele, hogy a „nyelvi minőségek tehát meghatározott gazdasági-társadalmi alakzatoknak, tehát meghatározott alapoknak felelnek meg” (145), a *társadalom* és a *nyelvi minőség* kifejezéseknek tartalmi tisztázatlanságára épül, s lényegében azt jelenti, hogy a nyelv felépítmény. — Ugyanezt jelenti az is, ha SZTÁLINnak azt a tételét, hogy „a nyelv a társadalom keletkezésével és fejlődésével együtt keletkezik és fejlődik” a nemzeti, törzsi, népi és nemzeti nyelvek említésében látjuk konkretizálva (144). — A nyelv felépítményszerűségének elismerését jelentené az is, ha pl. a népi nyelvnek nemzetivé fejlődését (145) vagy a törzsi nyelvnek népivé fejlődését (146) új nyelvi minőség kifejlődésének tartjuk (145). Az új nyelvi minőség ugyanis a nyelvben történő döntő átalakulás terméke; a törzsi nyelvnek népivé való fejlődése viszont csak a nyelvvel történt változás. Az első nyelvet szerkezetében, jellegében érinti; az utóbbi csak formájában (SZTÁLIN kifejezése, SzNyK. 231), az egyes változatokat funkcionális helyzetükben (vö. DEME: i. h. 222).

A társadalmi formáció megváltozása és a nyelvnek formájában így előállott változása tehát nem maga a nyelvi változás, még csak nem is oka ennek. A nyelvi változás oka: a termelésnek, az emberi gondolkodásnak, a társadalomnak fejlődése általában. A változás irányát és mikéntjét a nyelv belső törvényszerűségei, tendenciái szabályozzák. A nyelvnek formájában történő változása a nyelv fejlődését annyiban befolyásolja — és ez sem megvetendő szerep —, hogy e tendenciák érvényesülési lehetőségeinek keretét és harcuknak irányt szab.

Az integráció nyelvi síkon lényegében a kereszteződést, vagyis két összetevőből egy minőségileg új harmadik kialakulását jelentené. Ilyen azonban eddigi fejlődésünk történetében nincsen. Az integráció tehát nemcsak

hogy fővonala nem lehet a nyelvi fejlődésnek (147), hanem még mellékes motívuma sem. Ami annak látszik, az vagy rokon nyelvek koncentrációja, vagy nem rokon nyelveknek egy másikba való nyomtalan beolvadása, tehát lényegében kihalása.

Differenciálódásról azonban nyugodtan beszélhetünk nyelvi téren, sőt a valóságtól való eltérés veszélye nélkül tekinthetjük ezt a nyelvfejlődés fő irányvonalának. Ez nem jelenti azt, hogy ezt a jelenséget tartjuk a nyelvi változás okának, mint MOLNÁR gondolja (147), és azt sem, hogy az ősnyelv-elmélet hívei lennénk (vö. SZTÁLIN, SzNyK. 247). A differenciálódás elismerése nem „vulgáris evolúciós elmélet” (147); és ha logikusan keresztül-víve azt eredményezi, hogy a magyar nyelvet minőségileg változatlanak kell tartanunk az ugor ősnyelvből való differenciálódása óta (147), ez csak annak elismerését jelenti, hogy nyelvünk nyelvtani rendszere és alapszóincse a fejlődés során bővült és gazdagodott ugyan, de nem semmisült meg és nem cserélődött ki újjal (vö. SZTÁLIN, SzNyK. 241).

*

A nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolata a szókészlet bővülése területén világos: a társadalmi fejlődés eredményeként születő új tárgyak és fogalmak kifejezésére a nyelvben kényszerűen új szavak keletkeznek.

Ami pedig a nyelv nyelvtani rendszerének módosulásait illeti, a nyelvi és társadalmi fejlődés kapcsolata ott nagyjából abban áll, hogy a társadalom általános fejlődése általánosságban szükségessé teszi a nyelv fejlődését; a társadalom konkrét fejlődési szakaszai pedig a nyelvnek e szükségyszerű fejlődéséhez más-más módon nyújtanak lehetőséget, keretet, esetleg szabnak korlátokat.¹

DEME LÁSZLÓ

¹ E gondolatokat később bővebben is kifejtettem: NyK. LIV, 10; és a III. országos nyelvészkongresszuson.

Hangnyomásmérések

1. Hangerősség, hangsúly, nyomaték, hangnyomás

A beszédhangok színezete, időtartama és zenei magassága mellett a hang erőssége az a tényező, amely a hanggal együtt válik valósággá. A nyelvi megnyilatkozásokban normái vannak, mert értelmi árnyalatok és kiemelések, érzelmek, szótagok, szavak, szólamok és nagyobb értelmi egységek felépítését teszi lehetővé különböző fokú kibontakozásával. Maximális értékét a „súly” fogalmával érzékeltetik és „hangsúly”-nak, míg átlagos formáját „hangsúlytalan”-nak nevezik a szakirodalomban.

A hangerősség két szembenálló formáját évezredek óta a versírók használták fel tudatosan vagy spontán módon költői gyakorlatukban ritmikus periódusok keltésére. A nyelvtudósok különösen a múlt század közepétől kezdve fordították figyelmüket a hangerősségi tényezők lényegének és a nyelvben megnyilatkozó formáinak megismerésére. Ez természetes is, hiszen a nyelvtudományi érdeklődés központjában ekkor főleg hangtani kérdések állottak, s régmúltban megtörtént hanglekopások és hangváltozások megértésének kulcsát hangerősségi viszonyok módosulásában, eltolódásában látták. Az új felfedezés örömteli hangulatát VERNER KÁROLY fejezi ki leghívebben, amikor ezt írja: „A hangsúly nem lebeg többé közönyös apátiával a szó felett, mint a hangsúlyjelek, hanem élő és életrekeltő lélek benne, együtt él a szóval, a szó felépítésére és így az egész nyelvtest felépítésére hatással van.”¹

A hangerősség fokozott formáját RIEDL SZENDE is egyik leglényegesebb nyelvi tényezőnek látja: „A hangsúly a szó lelke. Ez alapítja meg a több egyes elemekből összeállított akárhánytagú szónak hangegységét, mely a szó által képviselt fogalom egységének felel meg. A hangsúly legszellemesebb eleme a nyelvnek, s mégis annak minőségi és mennyiségi viszonyaira nagy befolyást gyakorol.”² RIEDL SZENDÉT nemcsak azért idézzük, hogy kijelentésével a múlt század magyar nyelvtudományának hangsúly iránti érdeklődését mutassuk be, hanem azért is, mert ebben a néhány mondatában a *hangsúlynak az időtartammal és hangszínnel kapcsolatos olyan összefüggésére* mutat rá, amelyet csak a legutóbbi évtizedekben tisztázott a kísérleti kutatás.

RIEDL a hang zenei magasságától már szigorúan elválasztja a hangerősség fogalmát: „A hangtól és annak mennyiségétől meg kell különböztetni a *hangsúlyt*, mely *nem egyéb, mint azon erő, mellyel a szóhang kiejtetik*; vagyis a szóhangot kísérő emelkedése és leszállítása a hangnak. De a hangsúly lényege

¹ ZWIRNER, K.—ZWIRNER, E., Phonometrischer Beitrag zur Frage des nhd. Akzents. Idg. Forschungen 54. köt. (1936), 1—32. 1. tanulm. 24. lapján.

² RIEDL SZENDE, Magyar Hangtan. Prága és Lipcse, 1859. 85—86.

nem rejlik a zeneszeti magasságban és mélységben, hanem a hangnak erősebb vagy gyengébb nyomatosságában; tehát azon erőben, melyet a beszélő a hangnak kölcsönöz." RIEDL tehát — akárcsak a szakírók legtöbbször — a *hangsúlyt* a *hangerősséggel*, a hang intenzitásával azonosította. A hangerő végső forrását pedig a respirációban jelölte meg. Vessünk egy pillantást a külföldi és magyar szakirodalomra, mint vélekednek a fonetikusok erről a dinamikus tényezőről! SWEET³ szerint: „Force (stress)... Physically it is synonymous with the effort by which the breath is expelled from the lungs. Every impulse of force is therefore attended by a distinct muscular sensation. Acoustically it produces the effect known as 'loudness'". VIÉTOR⁴ a „Stärke”, „Nachdruck” és „Expirationsstärke” kifejezéseket használja azonos értelemben: „'Nachdruck' besagt so viel wie Expirationsstärke”. JESPERSEN⁵ „Druckakzent, Stärkeakzent, dynamischer Akzent, Expiratorischer Akzent, engl. stress” megjelöléseket veszi egybe. JONES⁶ fonetikájában a következőképpen azonosítja az erősséget a hangsúllyal: „Stress is defined as the degree of force with which a sound or syllable is uttered... it involves a strong force of exhalation, and consequently generally gives the objective impression of loudness”. DIETH⁷ a nyomatékot „dynamischer, expiratorischer oder Druckakzent” kifejezésekkel jelöli. FORCHHAMMERNÉL⁸ a következő meghatározást találjuk: „Was nun zuletzt den *dynamischen Akzent* betrifft, so bezieht dieser hauptsächlich auf den Stimmton, der... auf verschiedene Weise verstärkt werden kann”. CSIKOBAVA⁹ az erősségi, dinamikus vagy ekszpiratorikus hangsúly kifejezéseket használja azonos értelemben.

BALASSA JÓZSEF így ír a hangerősségről: „Minél nagyobb ez az erő (t. i. tüdőből kiáramló levegő ereje), annál erősebben ütközik a kijövő levegő a hangszalagokba, a létrejövő rezgési hullámok annál nagyobbak, s a hang is annál *erősebb*, vagyis annál hallhatóbb... A hang erősségét leghelyesebben *nyomatéknak* nevezhetjük.”¹⁰

BALASSA méltán kifogásolja a „hangsúlytalan” kifejezést, mert hiszen bizonyos képzési erő nélkül nincs hallható hang: „A hangsúly nem egyes szótagok kiváltsága, mely őket a többiektől megkülönbözteti, hanem minden egyes szótagnak, sőt minden egyes hangnak természetes sajátysága, mely nélkül ki sem ejthető. Hangsúlynak helyesen csakis azt az erőt nevezhetjük, amelyet az egyes hangok és szótagok kiejtésére fordítunk; s ez esetben ki kell törölnünk műszavaink sorából a „hangsúlytalan szótagokat”, hiszen az ilyesmi nemcsak, hogy a magyar ember beszédében nem hallható, hanem ejtése egyáltalán lehetetlenség” (uo.).

HORGER ANTAL a hangerősség kérdését így tárgyalja: „Hogy beszélőszerveink megrezdülhessenek (s ennek következtében levegőhullámok s végeredményben hangok keletkezessenek), ahhoz az artikulációs levegőt bizonyos erővel kell kiszorítanunk a tüdőből, melyet *nyomatéknak* szoktunk nevezni, (Ném. Expirationsdruck). A nyomatéknak azon fokát, mellyel ren-

³ SWEET, H., A Primer of Phonetics. Oxford, 1892. 44.

⁴ VIÉTOR, W., Elemente der Phonetik. Leipzig, 1894. 276.

⁵ JESPERSEN, O., Lehrbuch der Phonetik. Leipzig-Berlin, 1904. 114.

⁶ JONES, D., An Outline of English Phonetics. Leipzig, 1949. 227.

⁷ DIETH, E., Vademekum der Phonetik. Bern, 1950. 74.

⁸ FORCHHAMMER, J., Allgemeine Sprechkunde. Heidelberg, 1951. 118.

⁹ Введение в языкознание. I. Москва, 1952. 159.

¹⁰ BALASSA JÓZSEF, Hangsúly a magyar nyelvben. NyK. XXI, 401—402.

des körülmények között egy-egy hangot képezni szoktunk, *alapnyomatéknak* nevezzük.

A levegőnek az alapnyomatékénál gyöngébb erővel való kiszorítását *csökkentett nyomatéknak* nevezzük . . . A levegőnek az alapnyomatékénál fokozottabb nyomatékkal való kiszorítását *erősségi hangsúlynak* nevezzük (Ném. dynamischer Accent).¹¹

LAZICZIUS GYULA a hangerősségviszonyokra vonatkozó megjegyzéseit így foglalja össze: „A nyomaték . . . könnyen szabályozható és a nyelvi korlátokon belül elég szabadon változtatható tulajdonsága a beszédhangoknak, változtatásához nem kell más, mint hogy a beszélő a képzési energiát növelje vagy csökkentse.”

„. . . amikor egy-egy nyelv vagy nyelvi tény *hangsúlyáról* esik szó, mindig a nyomatéokra kell gondolnunk, mert ennek alakulásában rejlik a hangsúly lényege.”

„Ezt a nyomatékkal összefüggő hangsúlyt sokszor *expiratorikus* hangsúlynak is nevezik . . . Helyesebb . . . inkább *d i n a m i k u s* vagy *n y o m a t é k i* hangsúlyról beszélni, szemben a hangmagasság különféle alakulásaiból adódó jelenséggel, melyet egyesek *z e n e i* hangsúlynak is neveznek.”

Nyomatéka természetesen minden egyes beszédhangnak van, hisz mindegyik képzése egy bizonyos energiával történik. Azt a nyomatékot, amellyel ilyenformán a hang a többitől függetlenül rendelkezik, a *b s z o l ú t* nyomatéknak hívjuk . . . Ha a hangsorban csak egy viszonylagosan legerősebb nyomatékú, kiemelkedő szótagot különböztetünk meg, akkor ezt a *n g s ú l y o s* nak, a többit pedig egyszerűen *h a n g s ú l y t a l a n* nak nevezzük. A hangsúlytalanság persze nem azt jelenti, mint hogyha e szótagoknak egyáltalán nem volna nyomatékuk, hanem csak azt, hogy ezek viszonylagosan kisebb nyomatékát a hangsúlyosével szemben elhanyagolhatónak tekintetjük”.¹²

BALASSA, HORGER, LAZICZIUS és mások a korabeli szakirodalom anyagát foglalták össze, s munkáikban ennek terminológiája tükröződik vissza: „hangsúly”, „intenzitás”, „dinamikus hangsúly”, „expiratorikus hangsúly”, „nyomaték”, „hangerősség”, „hangenergia” stb. kifejezések lényegileg mind egyet jelentenek nyelvi szempontból: a halláson keresztül, füllel érzékelt hangzás sajátosan kiemelkedő, maximális formáját.¹³

¹¹ HORGER ANTAL, Általános Fonetika. Bp., 1929. 19.

¹² LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Bp., 1944. 173–175.

¹³ Kérdés azonban, hogy a szubjektív érzékelésünkben jelentkező *hangsúlyt* valójában csupán a *hangerősség*, a *hang intenzitása* alakítja-e ki? A legújabb kísérlet-fonetikai vizsgálatok megmutatták, hogy a hangerősséget hangnyomás formájában regisztrálni lehet. A kiemelkedő hangnyomáscsúcsok gyakran egyeznek a szubjektív hangsúlyérzékeléssel, néha azonban ellentmondás áll fenn a kettő között, s egyazon környezetben kisebb hangnyomásérték eshetik egybe kiemelkedő hangsúlyérzékeléssel. Megvizsgálván a divergens eseteket, úgy találtam, hogy ilyenkor nem csupán a hangerősség, ill. hangnyomás, hanem a *hang fokozott zenei magassága*, esetleg *tartamnyúlás*, a *hangképző apparátus izomzatának nagyobb feszülése* is jelentős szerepet játszik a hangsúlyérzékelés kialakításában. A hangsúlykialakítás mozzanataira vonatkozó vizsgálódásaim eredményét „Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása” c. (Budapest, 1930. 83–4.) dolgozatomban tettem közzé. Ennek alapján szükségesnek tartottam tehát a hangerősséget, ezt a szigorú értelemben vett dinamikus hangsajátosságot külön terminus technikussal megjelölni mint *nyomaték*-ot, szemben a *hangsúly*-al (A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934. 6. lap). Hasonló álláspontot fejtett ki újabban WARD, IDA, C. „The Phonetics of English.” (Cambridge, 1952. 156) c. foneti.

A hangerő nyelvi nyilatkozatban történő adagolásának szabályait a beszélő a nyelvközösségben sajátítja el. A nyelvközösség alakítja ki a hangerősség nyelvi alkalmazásának különféle normáit, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok közötti relatív érték nagyságát stb. Van olyan nyelvi közösség, mint pl. a francia, amely aránylag kis hangerősség-értékkel elégszik meg a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok viszonyának érzékeltetése közben. GRAMMONT szerint: „en français l'accent d'intensité est faible”.¹⁴ A magyarban a két osztály közötti különbség már ennél erősebb fokot kíván. Hasonló a helyzet az oroszban, ahol az erősségi fokozat pontos alkalmazása fonológiai szempontból is döntő jelentőségű.¹⁵

A hangsúlyos és hangsúlytalan kategória közötti relatív hangerősségi érték a feltevések szerint a németben az említetteknel is-nagyobb. KUHLMANN így ír erről: „Der Unterschied zwischen starker und schwacher Betonung im Deutschen viel grösser als in andern Sprachen.”¹⁶

A nyelvközösségben tanulja meg a beszélő az értelmi és érzelmi kiemeléssel együttjáró relatív hangerősségfokozási és egyéb hangárnyalási lehetőségek felhasználását is, és ezekhez a történetileg kialakított normákhoz spontán módon alkalmazkodik a legkülönbélebb beszédhelyzetekben. Természetesen a különböző egyének által használt hangnyomatéki értékek között mindig adódnak kisebb eltérések, az értékek többsége azonban a beszédhelyzetnek megfelelően egy fő érték köré csoportosul, melyhez szükségszerűen bizonyos megengedett szórás is hozzátartozik, mint bármilyen más biológiai megnyilatkozáshoz. Mindenesetre a megengedett szóráshatárokon túleső mind abszolút, mind pedig relatív hangerő-értékek már patológikus állapotokat sejtetnek a hallgatónak. Normahatáron felüli esetleg dühöngő, normahatáron aluli hangerősség pedig valamilyen depresszív lelki betegségben szenvedő benyomását keltheti.

Kétségtelen tehát, hogy nyelvi jelenségek hangerősségviszonyainak tanulmányozása során a nyelvközösségben élők ítéletét nemcsak hogy figyelembe kell vennünk, de egyáltalán nem kapcsolhatjuk ki azt, amire helyesen mutatott rá ZWIRNER id. tanulmányában.

Nyelvileg a hangerősségnek, a hangsúlyos és hangsúlytalan közötti viszonyoknak relatív értékei a legfontosabbak, mert az átlagos képzésen felüli hangerőtöbblet az, amely nyelvi vonatkozások és különféle árnyalások kifejezésére szolgál. Ha egy magyar szó első tagjáról azt mondjuk, hogy „hangsúlyos” vagy „nyomatékos”, akkor ez azt jelenti, hogy a beszélők és hallgatók megítélése szerint a nyelvhasználatban az első tag általában erősebben, észrevehetőbben hallatszik, érzetünk erősebb róla, mint a környezetéről. Az ítélet azonban csak a közvetlen szomszédságában lévő hangok egybevetésére vonatkozik, csakis azokkal kapcsolatosan érvényes, mert lehetséges, hogy

kájában is: „Recent investigations go to show that the effect of prominence is produced by the very intimate combination of length, stress, pitch, and inherent sonority of sounds, i. e. a sound or syllable has prominence when it stands out from its neighbours because (1) it is more sonorous, (2) it is longer, (3) it is louder, because of greater breath force, or (4) it has a different pitch . . . the general effect of *accent* is often due to a combination of two or more of them”.

¹⁴ GRAMMONT, M., *Traité de Phonétique*. Paris, 1933. 117.

¹⁵ MAHNKEN, I.—BRAUN, M., Zum „expiratorischen Akzent” im Russischen. *Zeitschr. f. Phonetik u. allg. Sprachwissenschaft* 6 (1952), 3—4. füzet, 208—219. és 5—6. füzet, 285—314.

¹⁶ KUHLMANN, W., *Deutsche Aussprache*.² 1939. 12.

ugyanannál a beszélőnél 1 mp. múlva ugyanaz az objektív hangerő nagyság már „hangsúlytalan” értéket képvisel, mert a környezet hangjai sokkal erősebbek.

A környező hangoknak hangerősség szempontjából történő egymáshoz viszonyítása ösztönös művelet. Gyakorlatilag a hallgató csupán többé-kevésbé egy szinten mozgó hangzási folyamat s abból időnként kiemelkedő pontokat érzékel. Az átlagos hangenergiának a fokozotthoz, a „hangsúlyos”-hoz való viszonyítása az egyszerű érzékelési jelenségek közé tartozik. Éppen ezért ennek a kétfajta hangerősségfokozatnak: „hangsúlyos” — „hangsúlytalan” szembeállítására mind a grammatikusoknál, mind pedig a vers elemzőinél korán tudatossá vált.

A múlt század fonetikai irodalma a hangerősség relatív egymáshoz viszonyításának már 3 fokát különbözteti meg:¹⁷ a) „hangsúlyos”, b) „félhangsúlyos” és c) „hangsúlytalan”. Majd csakhamar 4, sőt 5 viszonyítási fokról is írnak. A terminológia azután minden komolyabb megfontolás nélkül egyik szakirodalomból a másikba vándorolt. Így HORGER a 4 fokozatnál köt ki: „a nyomás erőssége, a nyomatek nem állandó, hanem többféle (legalább is négyféle) fokú” (i. m. 128.). JESPERSEN OTTO zétéval és számokkal 5 hangnyomásfokozatot jelöl: „Durch diese Zahlen wird also der Druck der Silben (Druckakzent, Stärkekakzent, dynamischer Akzent, expiratorischer Akzent, eng. stress) angegeben, so dass:

ζ 4 bedeutet starke Silbe,

ζ 3 bedeutet halbstärke Silbe,

ζ 2 bedeutet halbschwache Silbe,

ζ 1 bedeutet schwache Silbe. Neben diesen kann man bei besonderem Nachdruck (Emphase) die Zahl ζ 5 brauchen: extrastarke Silbe.”¹⁸

BALASSA JÓZSEF szintén 5 nyomatéki fokozatot különböztet meg: „a legerősebben ejtett szótag erős nyomatéki; a következő négy fokot számokkal jelölöm, amelyek közül legerősebb az elsőrendű nyomatek, ezután sorban következve mind gyengébb a második-, harmad- és negyedikrendű nyomatek.”¹⁹

A hangerősség-viszonyításnak ilyen négy- vagy ötfokozatú elképzelése és gyakorlati alkalmazása merésznek mondható, mert szinte elképzelhetetlen a végtelenül gyorsan, századmásodpercek alatt tovaröppenő szótagok áradatában ilyen finom hangerősségi árnyalatokat tudatosan egymáshoz viszonyítani távoli helyzetekben. A hangnyomásmerések is ennek tarthatatlanságát bizonyítják. Így tehát gyakorlati nyelvi tények leírásánál meg kell elégednünk továbbra is 2, legfeljebb 3 hangnyomatéki fokozat alkalmazásával, bár így sem lehetünk bizonyosak abban, hogy tisztán hangnyomatéki, dinamikus sajátosságokat érzékelünk-e vagy hangerősségből, hangmagasságból, időtartamból stb. álló komplex benyomást.

Amíg a hangzási folyamatokat csak füllel lehetett érzékelni, addig a hangerősség nyelvi viszonyairól természetesen csak elnagyolt tudományos

¹⁷ SWEET i. m. 45: „Here we have three degrees of force, level, increasing (crescendo), diminishing (diminuendo)”, majd 46: „There are three main degrees of stress: strong (.), half-strong or 'medium' (:), and weak (-). Very strong or 'extra strong' may be marked (;).”

¹⁸ JESPERSEN, O., Lehrbuch der Phonetik. Leipzig-Berlin, 1904. 114.

¹⁹ NyK. XXI, 404.

elképzelés volt lehetséges. Hiszen a különféle állítások igazolására vagy ellenőrzésére semmiféle objektív mód nem volt. Kedvezőbbre fordult a helyzet akkor, amikor a beszédhangokat már meg lehetett rögzíteni, s a gyorsan röppenő szavakat a múltba való menekülés elől fonográfon, hanglemezen, filmen, majd mágneses szalagon vissza lehetett tartani a jelennek és a jövőnek. Így lehetővé vált az ismétlés, az ellenőrzés, a hangerősségnek szubjektív érzékeléssel megbízhatóbb formában történő egymáshoz viszonyítása. Sőt a technika további fejlődésével a megrögzített beszédet látható, mérhető jelenséggé lehetett átváltoztatni, s így ismét újabb perspektíva nyílt meg az objektív nyelvi tények felkutatása számára. A századforduló táján megtörténtek az első hangerősségmérések hangfelvételekről. PIPPING²⁰ a finn szavak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagviszonyát tanulmányozta, az orosz ZERNOV professzor²¹ pedig magánhangzók hangerősségviszonyait vizsgálta hangfelvételekről amplitudóelemzéssel. Bár ezek a lehetőségek már egy fél évszázaddal ezelőtt felfedték magukat a nyelvészet számára, ezeket a nyelvészek mind a mai napig nem ragadták meg. A hírközléstechnika (telefon, rádió stb.) fejlődésével a harmincas években már olyan elektro-akusztikai készülékek megépítésére is sor került, amelyek a hang nyomását automatikusan regisztrálják és elemzik.

2. A hangerősség kérdése képzési és akusztikai megvilágításban

A beszédhangokat hangképző szerveink hozzák létre. Agyunkból az egymást időben követő gondolati elemek — merőben más minőséggé változva — idegimpulzusként kerülnek a különböző izomcsoportokhoz, így a bordaközi-, rekesz-, hasizmokhoz és a különféle hangképző, ill. módosító szervek izomcsoportjaihoz. A transzformáláskor az idegpályákon a nyelvközösségben begyakorlott folyamatok mozgássorozatai futnak végig újra meg újra. A gyorsan pergő nyelvi képek funkcionális értékű mozzanataival hol átlagos erejű, hol pedig fokozott erejű idegimpulzus jár együtt. Az idegimpulzus erősségétől függően a lélegző-, gége- és más izomcsoportok is átlagos, avagy fokozott energiájú mozgást végeznek.²² Az erősebb izommunka fokozott nyomású levegőáramot, majd fokozott hangerősséget, sőt gyakran nagyobb hangmagasságot eredményez. Ezért igen sokan *izomenergia* és *hangsúly* vagy *hangerősség* között egyenes arányosságot tételeznek fel. Az erősebb idegimpulzusok a hangképző izomcsoportokon kívül egyidejűleg más idegpályákra is hatást fejtenek ki, s azokat tevékenységre indukálják. Értelmi és érzelmi hangsúlyozás, kiemelés alkalmával megfigyelhetjük, hogy a beszédhangok nagyobb energia kibontakozásával egyidejűleg mimikai (szem, arc) és sajátos taglejtési mozdulatok (fej, törzs, kéz stb.) is együtt járhatnak.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a hangerősség kérdését két szempontból vizsgálhatjuk: *a)* képzési és *b)* akusztikai vagy tüneményi szempontból. A kérdés, hogy melyik vizsgálati módszer a legcélravezetőbb. Ha megnézzük, hogy a nyelvi jelenségek szempontjából oly fontos beszélő és hallgató melyik

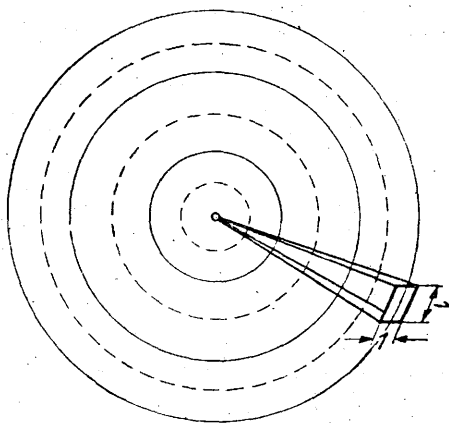
²⁰ PIPPING, Zur Phonetik der finnischen Sprache. Helsingfors, 1890, 11.

²¹ Ann. der Phys. 26 (1908), 94.

²² Újabban a különféle izmokban — így a gégefő izmaiban is — végbemenő folyamatot az akciósáram regisztrálásával lehet tanulmányozni. Ilyen vizsgálatokat végzett KATSUKI, Y. The function of phonatory muscles. Jap. J. Physiol. 29 (1950).

területről nyeri a hangerősségre vonatkozó legközvetlenebb és legnagyobb jelentőséggel bíró élményi tapasztalatait, akkor megállapíthatjuk, hogy sem rekesz-, has-, bordaközi izommozgások, sem pedig a gége és nyelv izommozgásai nem adnak a hangerősség megítélésével kapcsolatban olyan közvetlenül érzékelhető élményt, mint a hallás. Természetes tehát, hogy a kérdést akusztikai oldalról közelítjük meg, hiszen a mérés számára is ez a legelérhetőbb. Helyesen emeli ki ezt a szempontot TRENDLENBURG²³ is, amikor megállapítja, hogy a hangerősséget a legcélszerűbb hangnyomásméréssel meghatározni: „Diese Bevorzugung des Druckes beruht darauf, dass von den verschiedenen Schallfeldbestimmungsstücken der Druck der Messung am besten zugänglich ist, und dass die Druckschwankung es ist, welche uns den Schall zur Wahrnehmung bringt”.

Hangképző szerveink által keltett hanghullámok levegősűrűsödések és ritkulások formájában terjednek tova a levegőben, s a sűrűsödéseknek különféle nyomásállapotuk van. Ezeket a periodikus nyomásingadozásokat nevezzük (p) hangnyomásnak. A hangnyomás fizikai egysége dyn/cm^2 vagy mikrobar ($\mu \text{ bar}$) ($\text{cm}^{-1} \text{ gr} \cdot \text{sec}^{-2}$). A hangnyomáson kívül fontos fizikai tényező a hangerősség vagy hangintenzitás (ném. Schallstärke): J . A hangerősség az az energiamegnyiség, amely 1 sec. alatt 1 cm^2 felületen hatol keresztül a hang irányára merőlegesen (1. kép). Képlete: $J = \text{ps}$ ($\text{gr} \cdot \text{sec}^{-3}$) = ($\text{erg} \cdot \text{cm}^{-2}$) =

1. kép

= ($\mu \text{ watt cm}^{-2}$). A hang erősségét, a hangintenzitást a hangnyomásból számíthatjuk ki erg-ekben vagy mikrowattokban.

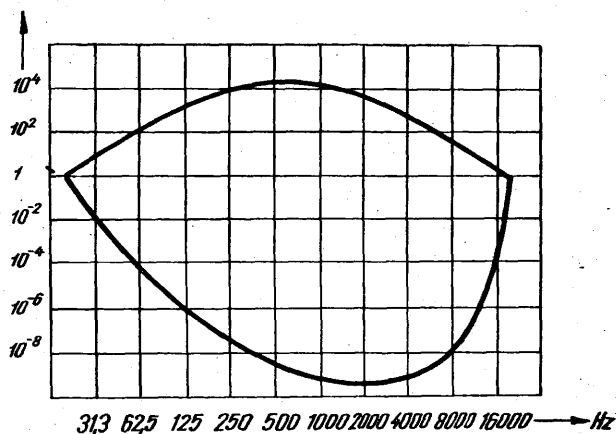
Ettől az objektív akusztikai hangerősségtől (ném. Schallstärke) meg kell különböztetnünk a hallószervünkön keresztül érzékelt hangerősséget (ném. Lautstärke). Nyelvünk mindkettő megjelölésére azonos kifejezést használ. A kettő között természetesen szoros összefüggés van, hiszen az akusztikai hangerősség növekedésével bizonyos hangerősségérzet-növekedés együtt jár.

²³ TRENDLENBURG, F., Einführung in die Akustik. Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1950. 75.

A kettő közötti összefüggés azonban korántsem egyszerű egyenes arány. A kettő összefüggésére nagy általánosságban a Weber-Fechner-törvény érvényes, amely kimondja, hogy a szubjektív érzeterősség és objektív ingererősség között logaritmikus viszony áll fenn.

A hanghullámok formájában jelentkező fizikai energiát hallószervünk közvetíti az agyba érzet gyanánt, mert a hangmező nyomáskomponenseire fülünk reagál, és felette bonyolult átviteli rendszer segítségével a nyomásváltozásokat idegingerekké változtatja át. Ha egy hang akusztikai intenzitása folytonosan csökken, akkor a dobhártyánkra jutó nyomásérték is állandóan csökken, végül is elér egy küszöbértéket, amelyen alul többé hallásérzet nem keletkezik. Ekkor jutottunk el a fül érzékenységi küszöbének alsó határára. Ha ezen a hallásküszöbön különböző frekvenciájú hangokat vizsgálunk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a különböző frekvenciákhoz (hangmagasságokhoz) különböző küszöbenergiaértékek tartoznak.²⁴ A hallásküszöbnek tehát erős frekvencia-függősége van. Egy mp-ként 50 rezgésű (50 Hz) hangot pl. csak akkor érzékelünk hallószervünkkel hangként, ha nyomása $0,5 \text{ dyn/cm}^2$ felett van. Nagyobb hangmagasságnál már sokkal kisebb nyomásamplitudóra van szükség, hogy hangérzet keletkezzék. 800 és 2 000 Hz között elég egy 10^3 -szor kisebb nyomásamplitudó, tehát egy 10^6 -szor csekélyebb intenzitás. Az emberi fül hallásérzékenységének maximuma kb. 800 és 3 000 Hz között fekszik, ahol a küszöbnyomás $8 \cdot 10^{-4} \text{ dyn/cm}^2$. Az ennél nagyobb frekvenciatartományban ismét csökken a fül érzékenysége, s újra nagyobb nyomásamplitudó-érték szükséges hangérzet keltésére. Már ezekből az adatokból is kitetszik, hogy a beszédhangok hangerősségviszonyainak izolált érzékelése nem könnyű feladat, mert a beszédben használatos frekvenciasáv (50–700 Hz) a fül hallásérzékelési képessége szempontjából olyan régióba esik, ahol viszonylag nagy nyomásértékekre van szüksége.

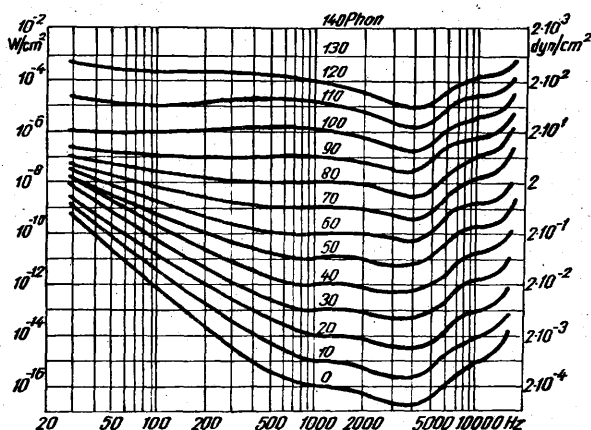
Ha most a hallásküszöbtől kezdődően folytonosan növeljük egy hang akusztikai intenzitását, akkor végül is egy olyan értéket érünk el, ahol a hangérzet már fájdalomérzetbe megy át. A hallásküszöb és fájdalomküszöb közötti felület jelzi az emberi fül hallásterületének nagyságát (2. kép). Ezen a felü-

2. kép

²⁴ FLETCHER, H., Speech and Hearing. London-New-York, 1929. 141.

leten helyezkednek el az összes különféle magasságú és erősségű hangok. A hallásfelületen lévő intenzitás terjedelme igen széles skálájú: a minimálisan érzékelhető hangerősség $4 \cdot 10^{-4} \mu \text{ watt/sec.}$ és a maximális hangerősség $2 \cdot 10^4 \mu \text{ watt/cm}^2$. Az intenzitásterjedelem tehát BRAUNMÜHL szerint²⁵ 10^{14} (100 billió), amelyet hangokkal kapcsolatosan érzékelünk. TRENDELENBURG²⁶ szerint az intenzitásterjedelem: 10^{13} . De így is olyan arányokról van szó, az emberi fül olyan hatalmas mérésterületen dolgozik, amelyen technikai vagy fizikai műszer ez idő szerint nem képes. A hallásküszöb és a felső intenzitásértékek viszonya e hatvány kifejezése szerint olyan arány, mint 1 gramm viszonya az egész világ kereskedelmi flottájának súlyához.

3. kép

A nagy intenzitásterjedelem lehetetlenné teszi, hogy a méréseknél egyszerű lineáris skálát alkalmazzunk, itt csak logaritmikus mértékegységgel lehet dolgozni. Ez azonban azért is előnyös, mert így olyan mértékszámot nyerünk, amely a Weber-Fechner törvény alapján az akusztikai hangerősség hallásérzékelésére jellemző. Az érzékelt hangerősség (ném. Lautstärke) skálaegysége²⁷ a *decibel* (db.), amely két hangerősség viszonyértéke. Ha pl. az átlagos beszédhangerőt zéró szintnek vesszük, s összehasonlítási alapnak tesszük meg, akkor a nagyon hangos beszéd szintje 20 db., a halké -20 db., a suttogásé pedig -40 db. Így tehát a hangerősség terjedelme a suttogástól a nagyon hangos beszédig Fletcher szerint mintegy 60 db. Abszolút mértékegységéül a *phon*-t használják. 0 phon megfelel egy 1 000 Hz. frekvenciájú $2 \cdot 10^{-4} \mu \text{ bar}$ ($T = 20^\circ \text{C}$, $p_0 = 736 \text{ torr}$) hangnyomásnak. Ez azt jelenti, hogy a *phon* 0 értéke egybeesik az 1 000 Hz. frekvenciájú hang hallásküszöb értékével (3. kép).

²⁵ BRAUNMÜHL, H. J.—WEBER, W., Einführung in die angewandte Akustik. Leipzig 1936. 17.

²⁶ TRENDELENBURG, F., Klänge und Geräusche. Berlin, 1935. 182.

²⁷ HALL, W. M., Logarithmic measure and the decibel. JSA. 26 (1954), 449—50.
GARNER, W. R., A technique and a scale for loudness measurement. JAS. 26 (1954), 73—88.

3. Hangnyomásmérő készülékek

Beszédhangok akusztikai hangerősségét különféle elektro-akusztikai berendezésekkel mérhetjük meg. Megvizsgálhatjuk mind az abszolút, mind pedig a relatív hangerősségi viszonyokat.

a) Kalibrált kondenzátor-mikrofon, hangerősítő készülék és oscillográf összeállításával abszolút hangerősségméréseket nyerhetünk.²⁸ A mikrofontól meghatározott távolságban lévő beszélő az előtte lévő mikrofon diafragmájának minden cm²-re bizonyos nyomást gyakorol, s a hangenergia megfelelő értékét az oscillográfon mindjárt mikrowattokban lehet leolvasni vagy regisztrálni.

Nyelvi szempontból nem szükséges abszolút hangerősségméréseket végeznünk, mert a nyelvtudóst nem az érdekli, hogy pl. az *alma* szó egyes elemeit a beszélő pontosan hány mikrowattnyi energiával ejti, hanem inkább az, hogy a különböző hangok vagy szótagok hangerősségértékei általában milyen viszonyban állanak egymással.

b) A hangerősség relatív viszonyait mikrofon, erősítő és nyomásmérő készülék segítségével határozhatjuk meg. Nyelvi vizsgálódások céljainak a modern nyomásmérők felelnek meg legjobban, mert ezekkel hanglemezzről, magnetofonszalagról, hangosfilmről is készíthetünk hangnyomásméréseket. A készülékek nagy előnye az, hogy az emberi fül hallásviszonyait utánozva az értékeket mindjárt logaritmikus egységekben regisztrálják. A mindennapi gyakorlatban legerjedtebb a Neumann-féle nyomásmérő, a Brüel—Kjaer-féle nagysebességű szintirőképző²⁹ és a Tönnies-féle neurográf.³⁰

A hangnyomásméréseket a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Fonetikai Osztályán végeztem Neumann-féle nyomásmérővel (R. F. T. gyártm.) (4. kép) és Brüel—Kjaer-féle nagysebességű szintirőképzővel (Tip. BL—2301). Valamennyi felvételt magnetofonszalagról való átvitellel készítettem (5. kép).

²⁸ SIVIAN, L. J., Absolute calibration of condenser transmitters. Bell Tel. Syst. Techn. Publ. Monograph B-540, 1931.

SIVIAN, L. J., Speech power and its measurement. Bell Tel. Lab. Reprint B-433, 1929.

SACIA, C. F., Speech power and energy. Bell Tel. Lab. Reprint B-163—1, 1925.

²⁹ BRAUNMÜHL, H. J.—WEBER, W., (Elektr. Nachr. Technik 12 (1935), 223.

BRAUNMÜHL, H. J.—WEBER, W., Einführung in die angewandte Akustik. Leipzig, 1936. 82—86.

³⁰ TÖNNIES, J. F., Der Neurograph, ein Apparat zur Aufzeichnung bioelektrischer Vorgänge unter Ausschaltung der photograph. Kurvendarstellung. Naturwissenschaften 20 (1932), 381.

Logaritmikusan jelző készülékek további leírását lásd: MEYER, E.—KEIDEL, L., Elektr. Nachr. Techn. 12 (1935), 37.

WENTE, E. C., BEDEL, E. H.—SCHWARTZEL, K. D., Journ. Soc. Am. 6 (1935), 121.

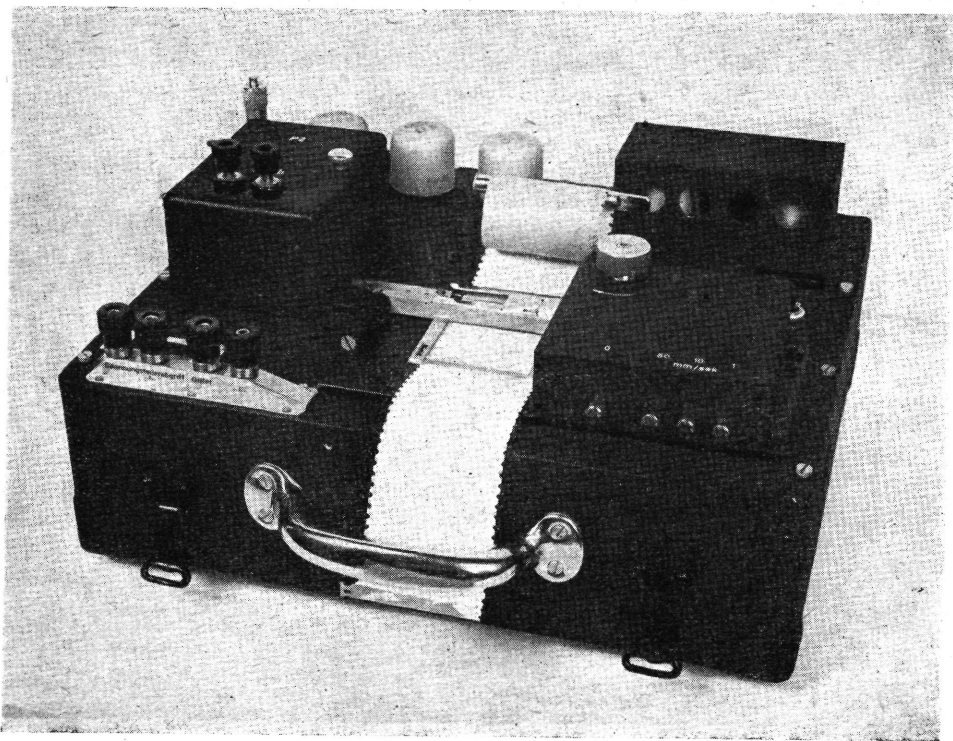
THILO, H. G., Zeitschr. f. Techn. Phys. 17 (1936), 558.

HOLLE, W.—LÜBCKE, E., Zeitschr. f. Hochfrequenztechn. u. Elektroakustik 48 (1936), 41.

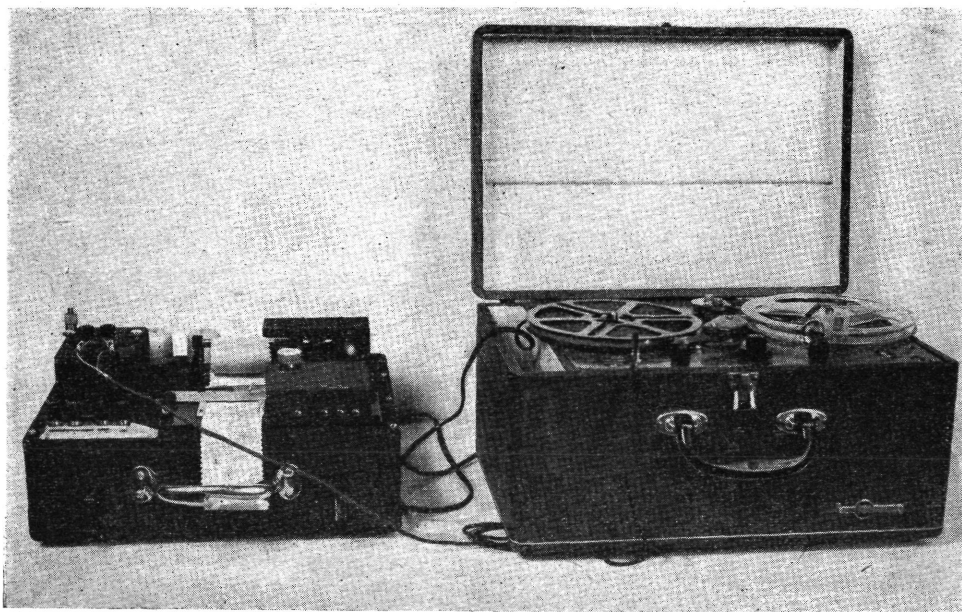
VOGEL, F. O.—RICHTER, P., Veröff. Nachr. Techn. 4 (1937).

MARTIN, A.—JADEN, B., Siemens-Zeitschr. 19 (1939), 224.

KEIDEL, L., Akust. Zeitschr. 4 (1939), 169.

4. kép Neumann-féle szintíró készülék (R. F. T. gyártmány)

5. kép Neumann-féle szintíró készülék és Eicor szalagos magnetofon

A hangnyomásmérő készülékek a nyomás keltette feszültség-ingadozásokat végső fokon mágneses ingadozásokká alakítják át, s a mágneses vonzó hatásra a készülék karcoló tűvel ellátott írőkarja a nyomásnak megfelelő kitérésekkel reagál. A tű kilengéseit viaszréteggel bevont felvevő papirosra karcolja, amely különféle sebességgel haladhat alatta. Mozgása közben a piros színű papirosról lekarcolja a fehér viaszréteget, és így a hangnyomás ingadozása automatikusan feljegyződik. A készülékeket különböző felvételi sebességekre lehet beállítani. Nyelvi elemzésekre igen alkalmas a 100 mm/sec. papírszalag-sebesség. A különböző sebességek beállítása a készülék jobb felén látható fémgombok benyomásával történik. Közepütt helyezkedik el az írószerkezet és alatta fekszik a viaszos felvevő papiros. Baloldalt láthatjuk a 0—50 db. pontosságig regisztráló pontenciómétert. Ez cserélhető benne, s 0—25 vagy 0—75 db.-es pontencióméter is helyezhető a készülékre. A készülék hátulsó felében a különböző típusú erősítő csöveket látjuk.

A hangnyomásmérő készülékek úgy vannak megépítve, hogy az a tehetlenségi tényező, amely az emberi fület is bizonyos mértékben terheli, kisebb legyen, mint az emberi fülnél. LÜBCKE szerint: „A különböző megépítésű objektív hangerősségmérő készülékek az emberi fül tulajdonságait általában olyan jól utánozzák, hogy adataik nagyszámú szubjektív mérés középértékével jól megegyeznek.”³¹

4. Hangnyomásfelvételek

Önállóan ejtett szavak.

A hangnyomásméréseket „Eicor” magnetofonnal szalagra vett tényleges beszédhelyzetekről végeztem. Külön vizsgáltam az önállóan ejtett szavak és külön az összefüggő, nagyobb értelmi egységek hangnyomásviszonyait. Vizsgálódásaimban köznyelvi és nyelvjárási anyagot egyaránt felhasználtam.

a) *Köznyelvi felvételek*

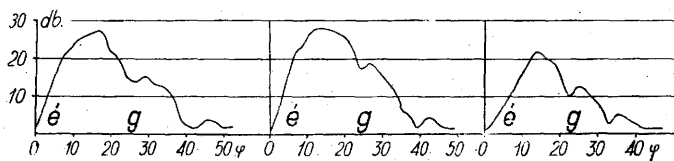
A beszélőknek kiegészítendő kérdésekre kellett választ adniok, s így tényleges beszédhelyzettel kellett számolniok. A hangerő variációk és a szórási lehetőségek szemléltetése végett 3 beszélő (E. L. 32, H. P. 31 és Sz. J. 61 éves) nyomásfelvételét közlöm a megadott sorrendben.

6. kép: *ég* 'Himmel'. A vízszintes vonal az artikulációs idő nagyságát ábrázolja 1/10 sec.-ra (= 10 φ) osztva, a függőleges vonal pedig a hangnyomás növekedésének értékét mutatja decibeles (db.) beosztásokban. A szó egytagú, és hosszú magánhangzóval kezdődik. A hangnyomásgörbe a hangzás megindulásakor azonnal merész szögben emelkedik fel, s a vízszintes vonallal kb. 80 fokot zár be az első két beszélőnél. A hosszú magánhangzó legnagyobb hangerő értékét: a) 27 db., b) 28 db., c) 22 db. időtartamának felében ill.

³¹ LÜBCKE, E., Objektive Lautstärkenmessungen. Proc. of III. Intern. Cong. of Phonet. Sciences. 110—118.

SCHRAEDER, J. A., Zur Schallstärke- und Lautstärke-Registrierung. Archiv. f. Vergl. Phonetik. 3. köt. (1939), 235—245.

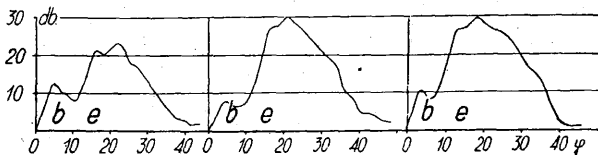
utolsó harmadában éri el. A *g* képzése közben a hangerősség fokozatosan csökken.

6. kép

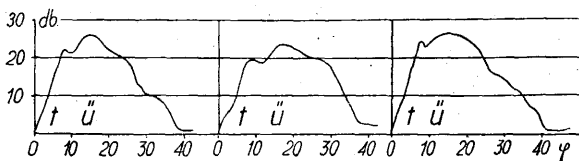
Hangnyomásfelvételeken megfigyelhetjük: 1. a pillanatról-pillanatra változó értékeket, s így egy-egy hang képzése közben a legmagasabb decibel értéket, a *csúcshangerőt* (németül: *Höchstlautstärke*, *Spitzenlautstärke*, angolul: *peak speech power*), 2. a nyomásgörbének a nyugalmi vonallal, a vízszintes vonallal bezárt felületnagyságát mindenegyes beszédhang vagy szótag képzése közben. Ha az egy-egy beszédhangnak megfelelő felületnagyságot planiméterrel mm²-ben kimérjük, akkor megkapjuk a *teljes hangerőt* („Gesamtlautstärke”, „total speech power”), 3. az *átlaghangerőt*, melyet úgy kapunk meg, hogy a teljes hangerőt elosztjuk a beszédhang időtartamával („Durchschnittslautstärke”, „avarage speech power”).³²

Jelen tanulmányomban a magánhangzók *csúcshangerő* értékét jelzem decibeleekben, mert a legújabb vizsgálódások azt mutatják, hogy a csúcshangerő és átlaghangerő értékei általában párhuzamosan haladnak.³³

7. kép

7. kép: a) ²³*b e*, b) ³⁰*b e*, c) ²⁹*b e*. A hangnyomáskép a *b* explóziójával kezdődik, s utána a szonáns nagy energiakibontakozását látjuk. A mássalhangzó nyomás-csúcserő a magánhangzóé mellett szinte eltörpül.

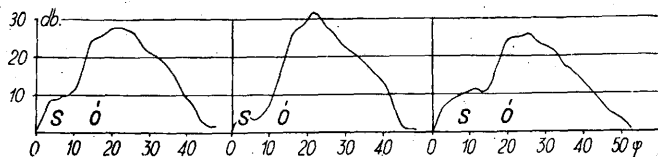
8. kép

8. kép: a) ²⁶*t ű*, b) ²³*t ű*, c) ²⁶*t ű*. Az *explozivák* zárjának felpattanása legtöbbször zörejjel jár együtt, s ez természetesen a hangnyomásgörbén is megmutat-

³² ZWIRNER, E. — ZWIRNER, K., *Textliste nhd. Vorlesesprache schlesischer Färbung*. Berlin, 1936. 8.

³³ MAACK, ADALBERT, *Höchstlautstärke und Durchschnittslautstärke*. *Zeitschrift für Phonetik* 7 (1953), 213—30.

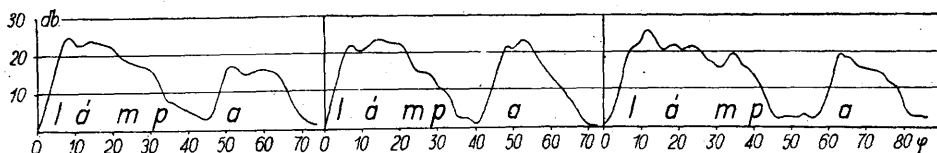
kozik. Decibelekben mutatkozó magas értéke a mikrofon közelségével magyarázható.

9. kép

9. kép: a) ²⁷ s ó, b) ³² s ó, c) ²⁶ s ó. A magánhangzó nyomásértékét ábrázoló „hegy” előtt az *s* képét látjuk.

Egytagú szavaknál tehát nagy energiakibontakozást, „nyomáshegyet” figyelhetünk meg, amely a magánhangzónak, a dinamikus magnak a képét ábrázolja. A szonáns körül elhelyezkedő mássalhangzók nyomásértéke mindig jóval alul marad a szótag csúcshangnyomásának.

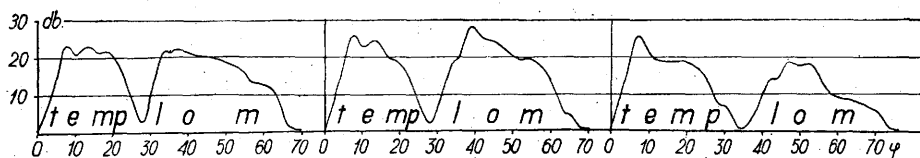
10. kép

10. kép: a) ²⁴ l á m p a, b) ¹⁶ l á m p a, c) ²⁴ l á m p a, ²³ a, d) ²⁶ l á m p a, ¹⁹ a. A hangnyomásgörbe mindegyik esetben meredeken szökik fel, és az *l*, illetőleg az *á* képzése közben éri el legnagyobb értékét. Az *m*-nél már fokozatosan csökken és a *p* zárképzése közben száll legmélyebbre a hangnyomás értéke. Ez a hangnyomásminimum jelzi a két nagyobb energiakibontakozás közötti választó pontot, a szótaghatárt.

Magnetofonon ennek a kéttagú szónak hangerősségét esőnek érzékeljük, az első szótagot hangsúlyosabbnak ítéljük meg, mint a másodikat. A decibel értékek a) és c) ejtésében ugyancsak ezt a viszonyt tükrözik, ha megnézzük a megfelelő szonánsok fölötti számokat. Nyelvileg az a viszony a legfontosabb, amely a hangsúlyozott és az átlagos nyomatékú szótag között mutatkozik. Ezért a hangsúlyozottnak észlelt szótag hangnyomás értékét elosztjuk az átlagos hangnyomatékúéval, és így megkapjuk a *hangnyomástényezőt*, amelynek nagysága a hangerő mértékére jellemző. Ha hányadosul 1 feletti értéket nyerünk, akkor a hangsúlyozottnak érzékelt szótag felülmúlja hangerőben az átlagos nyomatékút, s akkor a hangsúlyérzékelés valóban kizárólag a hangerőség alapján alakul ki. Ha értéke 1, akkor a hangerőségviszonyok mértéke egyforma, és ha 1-en aluli, akkor a „hangsúlytalan”-nak ítélt szótag nagyobb hangerőségű. Ilyenkor a hallásérzékelés és hangnyomásmérés eredménye egymásnak ellentmond; ez azt jelenti, hogy a hangsúlyérzékelést nem kizárólagosan a hang erőssége kelti a hallgatóban.

Jelen esetben az első és második szótag csúcshangerőségének hányadosa, azaz a hangnyomástényező a következő: a) 1,5, b), 1,03, c) 1,36. Középérték: 1,29. Az érzékelés és mérés eredménye tehát egymásnak megfelelt, bár b) beszélőnél a hangsúlyos és átlagos nyomatékú szótag viszonya már nem jut kellő mértékben kifejezésre. Ezek után megvizsgáltam a hangmagasság mene-

tét is, s úgy találtam, hogy az első szonáns zenei magassága 3 teljes hanggal felette állt a másodiknak. Magasabb frekvenciaértéknél tehát kisebb hangerőségre van szükség ahhoz, hogy hangsúlyosság érzékelését keltse a hallgatóban. A szubjektív hangerősségérzékelés frekvenciafüggősége — amiről már szólunk — itt mutatkozik meg a legkézzelfoghatóbb módon. A nagyobb hangenergia kibontakozás tehát a hangerősség és hangmagasság maximumain keresztül realizálódik. A két tényező egymással a legszorosabb kapcsolatban áll, egybefonódik, s szubjektív érzékelésükben a kettőt a legritkább esetben lehet csak egymástól izolálni, elválasztani. Objektív eszközökkel azonban mindegyik tényezőt külön-külön is regisztrálni tudjuk, s így lassan majd felfedhetjük ezen két tényezőnek érzékelésünkben oly fontos szerepet játszó pontos viszonyát.

11. kép

11. kép: ²³ a) t e m p l o m , ²² b) t e m p l o m , ²⁵ c) t e m p l o m . A hangnyomástényező nagysága: a) 1,04, b) 0,89, c) 1,36. Közéérték: 1,09.

Szubjektív lehallgatás alkalmával mindhárom ejtésben az első szótagot érezzük hangsúlyosnak. Ennek ellenére ez a viszony a hangnyomásértékekben nem tükröződik vissza. Az a) beszélő mindkét szótagot csaknem egyforma hangerővel artikulálja, b)-nél pedig a második szótagnak 3 db.-lel még magasabb értéke is van, csupán c) ejtésében mutatkozik 7 db.-lel nagyobb nyomásérték az első szótagban. A hangnyomás átlagértéke — mint már rámutattunk — függ a hang zenei magasságától, de függ egy másik tényezőtől: a hangzóságtól is. Hangnyomásmérésekkel kapcsolatban ugyanis tudnunk kell azt, hogy a beszédhangokat — még ha teljesen egyforma izomerővel (légző- és gégefőizmok stb.) képeznénk, akkor is szájunkat vagy orrunkat elhagyva már különböző nagyságú hangnyomásértékeket kapnánk hangszíntípusonként. Okát abban lelhettük, hogy a gégefőből távozó artikulációs levegő nyomásviszonyait az egyes beszédhangok sajátos fiziológiai képzése módosítja. A különféle hangképző és módosító szervek az artikulációs levegő útját más-más módon és mértékben állják el, és ezáltal szinte megszűrik a hangot, energiájából elnyelnek. Ha az artikulációs levegő útja szabad (pl. á-nál), akkor kevesebb energia vész el, mint amikor szűk csatornán kénytelen áthaladni (pl. i-nél) avagy éppenséggel elzáródik az útja (p-nél). Természetes tehát, hogy az á-nak nagyobb a hangnyomása, mint az i-nek, az i-nek pedig nagyobb, mint a p-nek azonos erejű izomműködés esetén. Hangképző mechanizmusunknak — amint arra már rámutattam³⁴ — számos hangenergia-elnyelő fiziológiai szűrője van. Ilyenek: a) az állhangszalagok, amelyek zárt magánhangzók képzése közben egymáshoz közelednek, a nyíltaknál viszont egymástól eltávolodnak, b) az epiglottis és a Wrisberg-porc, c) az inyitorla oldalsó bőrrédei, d) az inyitorla, e) a nyelvgyök és a garatfal, f) a nyelvhát és a lágyíny, végül g) az ajkak, melyek minden magánhangzó hangszínének

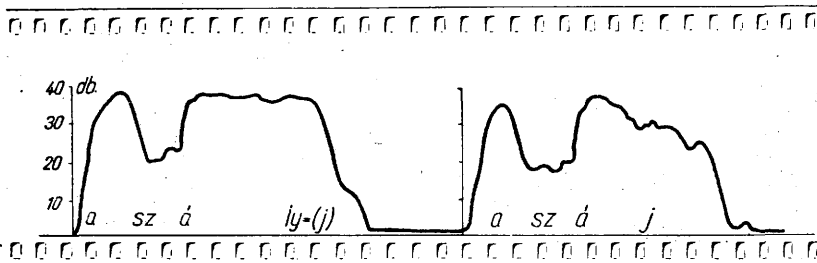
³⁴ HEGEDŰS LAJOS, Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben. NyK. L (1936). 117.

kialakítása közben másképp viselkednek. Ezek után nyilvánvaló, hogy a fiziológiai szűrők tevékenysége szerint a beszédhangokat hangzóssági sorozatba illesztjük, s mindegyiknek megvan a sajátos hangerőssége, átlag hangnyomása.³⁵

Természetesen ez csak a magánhangzóknak rejltő lehetőség, amelyet a nyelvszokás, emfatikum és affektus más formában is módosíthat azáltal, hogy a nagyobb szűrésű hangoknál nagyobb energiahasználat normáját fejleszti ki. Eddigi vizsgálataim azt mutatták, hogy az energiaszűrés folytán, a hangzóssági sajátosságokból adódó hangerősségdifferenciát, kisebb hangnyomásértéket legtöbbször a hangmagasság fokozásával kompenzálja hangképző mechanizmusunk. Ez az eset forog fenn itt bemutatott *templom* szavunknál is. Az *e-o* hangzóssági- és hangnyomásdifferencia a hangmagasság fokozásával egyenlítődik ki. Hangersúlyérzékelésünkre tehát többek között a hang zenei magasságának emelkedése is jelentős befolyással van.

A hangerősségnek és hangmagasságnak a szubjektív hangsúly kialakításában megmutatkozó szerepét külön is megvizsgáltam olyan hangsorokban, amelyek elemei időtartamban és hangszínben egyeznek, csupán a hangsúly más-más elemen érzékelt helyzete különbözteti meg őket értelmileg egymástól. A hangsorokat magnetofonszalagra rögzítettem, utána 3 hallgatóval lehallgattattam hangsúlyérzékelés szempontjából, majd hangnyomás- és hangmagasságfelvételekkel vettem egybe. Példáinkból vegyünk néhányat tüzetesebben szemügyre!

Az *aszály* és a *száj* hangsorokat a hallgatók egyöntetűen úgy érzékelték, hogy az első, ill. a második szonánszon levő hangsúly különbözteti meg egymástól értelmileg a két hangsort. Vizsgáljuk meg most, hogy ezen szubjektív hangsúlyérzékelésnek milyen objektív hangnyomás, hangmagasság és időtartamviszonyok felelnek meg!

12. kép

12. kép: a) a s z á l y, b) a s z á j. Az a) képen a hangsúlyos első és az átlagenergiával képzett második tag között csupán 1 db. nyomáskülönbséget

³⁵ Angol hangzókra vonatkozólag a cm^2 -re eső nyomás átlagértéke dineken kifejezve a következő: $\bar{u}=2,3$; $u=3,8$; $i=4,2$; $o=4,4$; $e=5,4$ $a=6,1$ (NyK. (XLIX [1935], 347). A sorozat tehát nagyjában megfelel a feltételezett hangzóssági sorrendnek. JESPERSEN is lehangzósabbnak veszi az *o*, *ae*, *a* csoportot és legkevésbé hangzósnak az *ü*, *u*, *i* sorozatot (Lehrbuch der Phonetik. 1913, 191).

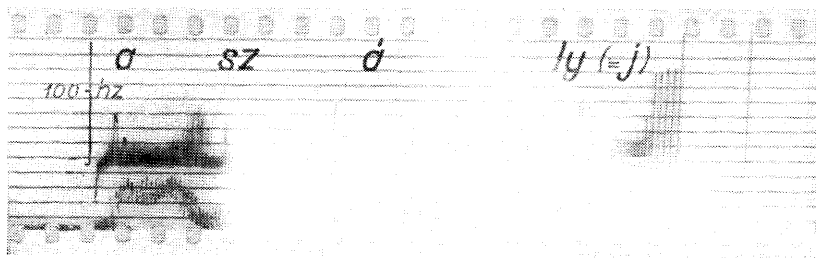
ESSEN (Über die spezifische Schallwirksamkeit der Laute, Zeitschrift für Phonetik 7 [1953], 81–8) vizsgálatai szerint a német magánhangzók hangzóssági sorozata $o = 50,7 \pm 2,3$ db. — $i = 46,1 \pm 2,3$ db. között helyezkedik el.

FÓNAGY IVÁN (Acta Ling. IV (1954). 3—4. füzet, 383—426.) kétszótagú magyar szavak vizsgálata alapján a magyar magánhangzók hangzóssági sorozatát *á* és *ü* szélső értékek közé helyezi 12,29 db. értékkelkülönbséggel.

találunk; *b*) képen a hangsúlytalan névelő és a hangsúlyos *á*-szonáns nyomásértéke között is igen csekély: 2 db. különbséget figyelhetünk meg. A szubjektív érzékelés és objektív mérés eredménye között tehát nincs ellentmondás. A db. különbségek azonban olyan kicsinyek, hogy alig képezhetik egyedüli alapját a szubjektív érzékelésnek.

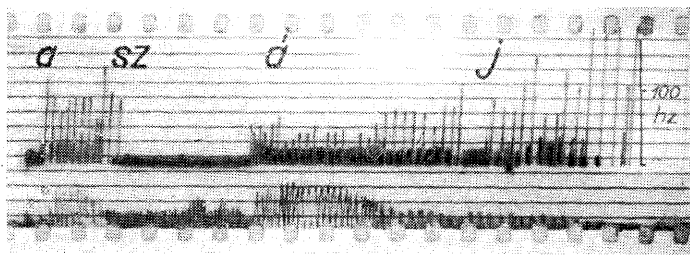
Nézzük most meg, hogy a beszédhangok időtartama áll-e valamely összefüggésben a hangsúlyérzékeléssel! *a*) a s z á l y; *b*) a s z á j. *a*) A hangsúlyosnak érzékelt *a* hang időtartama valamivel hosszabb (3φ -vel), mint a hangsúlytalan névelőé. *b*) A hangsúlyos szonáns előtt álló *sz* hang időtartama is jóval hosszabb (5φ -vel), mint az átlagos hangerősséggel képzett *á* előtt az *aszály* szóban. Ezenkívül a hangsúlyos *á* (*száj*) tartama is valamivel hosszabb, mint a hangsúlytalané (*aszály*). Kétségtelen tehát, hogy hangsúlyozott elemek időtartamviszonya egy kissé megnyúlik, s így szubjektív hangsúlyérzékelésünk kialakítására a tartamviszonyok is hatással vannak.

Ezek után vessünk egy pillantást a szavak melódiaképeire, melyet automatikus hangmagasságjelző készülékkel vettem fel.³⁶

12.c kép

12 c) Az *aszály* szó első szonánsában a hang zenei magassága d^1 -ről száll lejjebb, majd az *á* képzése közben ismét magasabbról hullámszik lefelé, míg a hangsor végén eléri az alaphangot. A legmagasabb hang és alaphang közötti intervallum csaknem 1 kvartot tesz ki.

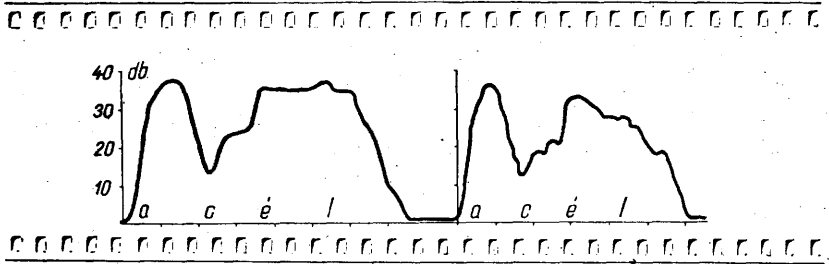

12.d kép

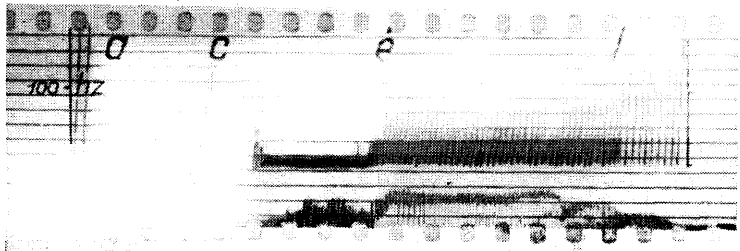
12 d) a *száj* hangsor hanglejtése viszont mély hangon kezdődik, a hangsúlyosnak észlelt *á*-ban éri el legnagyobb magasságát, majd innen fokozatosan alaphangra süllyed.

³⁶ A rövid pálcikák magas, a hosszúak pedig mély zenei hangokat jelölnek. A pálcikák felső végének összekötése adja a hanglejtés menetét az imént említett értelmezésben.

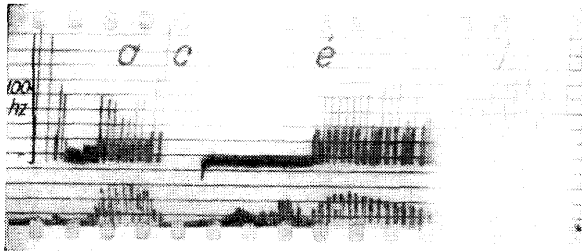
A két hangsorban tehát a legnagyobb hangmagasságot azokon a helyeken találjuk, ahol szubjektív érzékelés szerint hangsúly mutatkozott. A hangmagasság maximumai tehát fontos szerepet játszanak a szubjektív hangsúlyítélet kialakításában.

13. kép

13.c kép

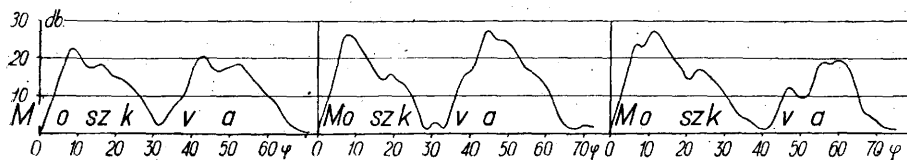

13.d kép

13. kép: a) *acél*, b) *a cél* hangsorok hangnyomását mutatja. a) ³⁷ a c ³⁵ é l, b) ³⁶ a c ³⁸ é l. a) esetben az első hangsúlyos szonáns és a második szonáns csúcser-téke között csupán 2 db. a különbség, b) hangsorban a hangsúlyos szonáns nyomásértéke pedig 3 db.-el kisebb, mint a hangsúlytalan névelőé, azaz teljes a divergencia. Ennek oka természetesen részben a hangzóssági különbségekben keresendő: a-é.

Az időtartamvizsgálat eredménye: a hangsúlyos *a* időtartama [a] szemmel mérhetően nagyobb, mint a hangsúlytalan névelőé [b]. A többi hang tartamviszonyainak tekintetében nincs lényeges eltolódás.

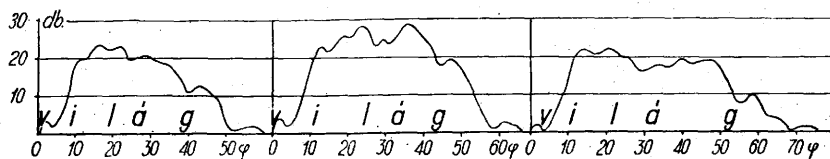
A hangmagasságfelvételek egybevetése ismét igen tanulságos. Az *acél* szó ejtése közben (13 c kép) a hangsúlyos első szonáns képviseli a hangsor legmagasabb hangját (d^1), innen száll a hang fokozatosan alaphangra, s a hangköz ismét csaknem 1 kvartot tesz ki. A *cél* hangsorban viszont (13d kép) mély hangról indul a hanglejtés, csaknem ezen a szinten mozog a következő szonánsban is, majd a hangsor végén az alaphangra száll le, a hangköz nagysága kb. egy terc. A két hangsor közötti hangsúly-különbséget tehát döntően befolyásolta a hangsor első szonánsának magas avagy mély kezdésű hanglejtése.

14. kép

14. kép: a) ²³M ²⁰o ²⁷s ²⁷z ²⁷k ²⁰v ²⁰a, b) ²³M ²⁰o ²⁷s ²⁷z ²⁷k ²⁰v ²⁰a, c) ²³M ²⁰o ²⁷s ²⁷z ²⁷k ²⁰v ²⁰a. A hangnyomásértékek ismét nem tükrözik a szubjektív érzékelés hangsúlyát híven, mert az első hangsúlyos és a második átlagos energiájú szonáns között a) nál 3 db., b) nél 0 és csupán c) nél van feltűnő nagy különbség: 7 db. Az első szótag mindegyik beszélőnél nagyobb hangmagasságú, mint a második. A hangmagasság tehát itt is fontos tényezője a hangsúlyérzékelésnek. Azt is megfigyelhetjük, hogy a hangmagasságnak és hangerősségnek felhasználása a hangsúlykialakításban nem történik egyformán a beszélőknél. Mint a *templom* és *Moszkva* szó példája is mutatja, egyesek inkább a hangmagasság fokozásával [a) és b) beszélő], mások viszont inkább a hangerősség növelésével [c) beszélő] érik el a hangsúlyérzékeléshez szükséges maximális energiakibontakozást.

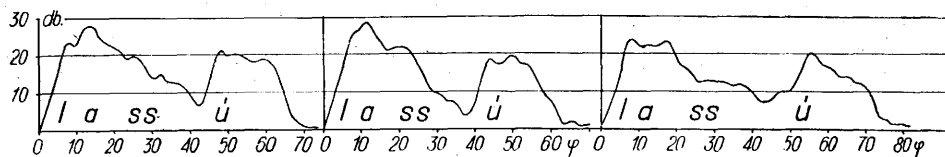
A hangnyomásképeken jól megfigyelhetjük a hangerő fokozatos csökkenését az *sz* képzése közben, majd legmélyebb értékét a *k* zárja alatt. A kétszótagú alakulásban ez a legmélyebb nyomásvölgy választja el egymástól a két nagyobb energiahegyet.

15. kép

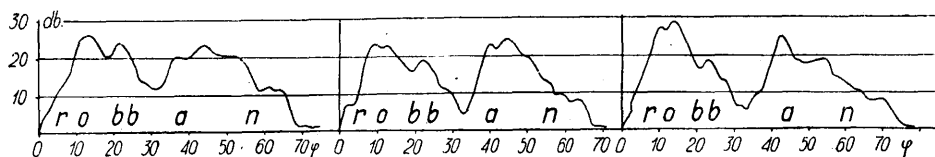
15. kép: a) ²⁴v ²¹i ²⁸l ²⁹á ²²g, b) ²⁴v ²¹i ²⁸l ²⁹á ²²g, c) ²⁴v ²¹i ²⁸l ²⁹á ²²g. A hangzóssági különbség az *i* és *á* között igen nagy, s mindegyik hangsúlyos a szélső értékeket képviseli. Ennek ellenére a) és c) beszélőnél a hangsúlyérzékelésnek megfelelően még esik is valamit a hangnyomás értéke 3 ill. 2 db.-lel, és csupán b) nél mutatkozik határozott divergencia a hangsúlyérzékelés és hangnyomásérték között. Ha szótagfelépítés szempontjából vizsgáljuk meg a felvételt, akkor azt látjuk, hogy a szótagok nem válnak el egymástól olyan plasztikus „hegy” formájá-

ban, mint az előző felvételeken. Ennek oka az, hogy a két szótag szonánsai között *l* hang helyezkedik el, amelynek hangzóssági és hangenergia értéke igen magas. Éppen az említett tényezők magas értéke miatt nevezik az akusztikai irodalomban az *l*-hangot félmagánhangzónak. Az *l* magas nyomásértéke ellenére a két szonáns közötti hangerősségi mélypontot itt is megtaláljuk az *l* képzése közben.

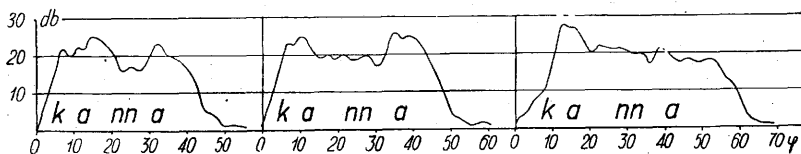
16. kép

16. kép: a) ²⁸l ²¹a ²⁹ss ¹⁹ú, b) ²⁹l ¹⁹a ²⁴ss ²⁰ú. A hangnyomásértékek itt teljes összhangban állnak a hangsúlyérzékeléssel, mert a hangnyomás-tényezők mindegyik esetben jóval 1 fölé vannak. A hangnyomás legnagyobb értékét az első szonáns képviseli, ahonnan kezdve a gemináta képzése közben fokozatosan csökken. A nyomásminimumot mindegyik esetben az *ss* időtartamának utolsó harmadában éri el.

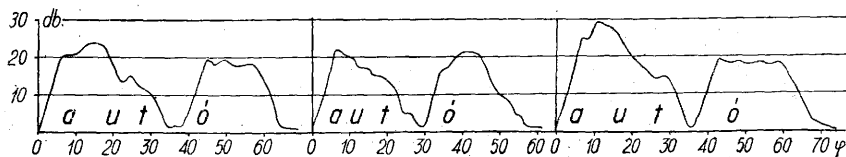
17. kép

17. kép: a) ²⁶r ²³o ²³bb ²⁴a ²⁹n, b) ²³r ²⁴o ²⁹bb ²⁵a ²⁵n. A hangsúlyos szótag nyomásértéke b) kivételével valamivel magasabb.

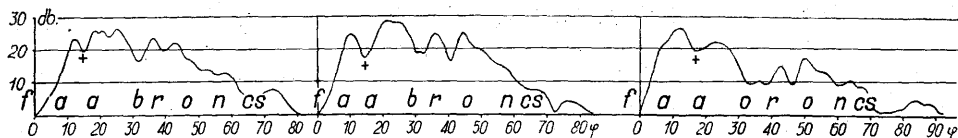
18. kép

18. kép: a) ²⁵k ²³a ²⁵nn ²⁵a, b) ²⁵k ²⁵a ²⁸nn ²¹a, c) ²⁸k ²¹a ²¹nn ²¹a. A szó magánhangzói azonos hangzóssági értékűek, ennek ellenére csupán a c) beszélőnél mutatkozik a hangsúlyos és átlagos energiájú szótag csúcsértéke között figyelemreméltó decibel különbség. Míg tehát az a) és b) főleg a hangmagasság fokozásával bontakoztatja ki a hangsúlyosság érzékeléséhez szükséges energiamaximumot, addig c) a hangerősség növelésével. A hangnyomásgörbén megfigyelhetjük, hogy a nazálisnak (*nn*) mindhárom beszélőnél meglehetősen magas nyomásértéke van.

19. kép

19. kép: a) a u t^{24 15 19} ó, b) a u t^{22 15 21} ó, c) a u t^{29 18} ó. A magyar köznyelvben diftongusok — néhány idegen szó kivételével — nincsenek. Ebben a szóban a monoftongikus és kissé diftongikus ejtés egyaránt általános. A két hangszínelem nyomása talán csak az a) beszélőnél sejteti a határt. Az első szótag nyomásformája eső, hasonló a viszony az első és második szótag között is. A két szótag energiahegye között a *t* zárja alkotja a nyomásminimumot, a szótaghatárt.

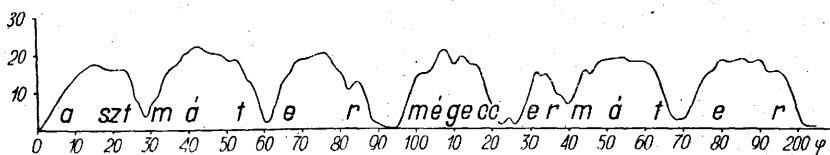

20. kép

20. kép: a) fa a b r o n c s^{23 26 22}, b) fa a b r o n c s^{24 28 25}, c) fa a b r o n c s^{27 23 17}. Lehallgatáskor ennek az összetett szónak mind első, mind pedig második tagját külön-külön hangsúlyosnak érezzük. A két *a* hang a kiejtésben nem olvad egybe, hanem külön-külön szótagot alkot. A szótaghatárra jellemző nyomásminimumot a két *a* között jól megfigyelhetjük (+). a) és c) beszélőnél a nyomásvölgy mélysége kicsi, b)-nél azonban meglehetősen nagy. Az első két esetben a hangnyomás az *a* hangok képzése közben kissé emelkedik, a harmadikban azonban csökken. Összetett szavak szubjektív hangsúly és objektív hangnyomásviszonyai általában különböznek a tőszavak és azokból képzett alakok formáitól. A hangsúlyeloszlás és hangerősség mcdulálás szempontjából döntő jelentőséggel esik a latba az összetétel természetete (alárendelő, mellérendelő) is.

b) Nyelvjárási felvételek

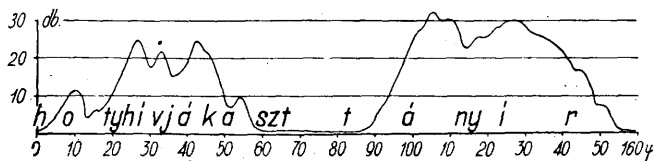
A következő nyelvjárási hangnyomásfelvételeket magnetofonszalagról készítettem. A nyelvjárási anyagot 1952. tavaszán Hosszúpályiban (Hajdú-Bihar m.), a Magyar Nyelvatlasz egyik kutatópontján gyűjtöttem. Az önállóan ejtett szavakat feleletül nyertem a beszélőkhöz intézett nyelvatlasz kérdésekre.³⁷

21. kép

21. kép: H: Na most házépítéshez így meszet s homokot összekevernek ugye? Aszt hoty hívják?

P. I.:¹⁸ A s z t m á t e r. H: Mégeccer! P. I.:^{22 20} M á t e r.^{21 19 15} H: Mégeccer! P. I.:^{19 18} M á t e r.
Az átlagenergiájának érzékelt *aszt* szó csúshangerőssége és a *máter* szó maximális hangnyomásértéke között 4 db. a különbség.

22. kép

22. kép: H: És miből esszük a levest? Mi az, amiből esszük?

P. I.: Tányírbul. H: Tehát¹¹ h o t y h í v j á k^{24 24} a s z t⁹?

P. I.:^{32 30} T á n y í r.

A *tányír* szó szonánsai szélsőséges hangzóssági értékeket képviselnek, ennek ellenére a hangnyomás csúcsértékei egymáshoz egészen közel eső db. értéket mutatnak. Az első szótag keltette szubjektív hangsúlyérzékelés tehát nem csupán a hangerősség, hanem sok más tényező hatása alatt alakult ki.

23.: H: Mi az, amiben a krumplit télen a szabadba tartják?

P. I.:^{36 31} V e r e m, k o l o m p í r v e r e m.^{37 35 35 32 31}

H.:^{29 29} I g e n.³⁸

Az elsőnek ejtett *verem* szóban a szonánsok azonos hangzóssági értékkel bírnak. Érzékelés és hangnyomásérték egymásnak megfelel. Hangnyomástényező: 1, 16. Az összetett szóban viszont csak 1,03, mert itt már egy hangsor 5–6. tagjául szerepel. A hangnyomásképen feltűnő az *r* magas hangnyomásértéke, amely a hang környezetében lévő magánhangzókhoz képest alig mutat 2–3 db.-nyi csökkenést. A *kolompírverem* szó első és második *o*-jának hányadosából adódó hangnyomástényező: 1,06.

24.: H: Most mit küldenek így disznóöléskor az emberek egymásnak?

P. I.:^{27 21 17 23 21} K o u s t o l o u t. H:^{21 28 20} Mégeccer!

P. I.:^{36 21 21 27 23} K o u s t o l o u t.

Ezeknek a szavaknak a nyomásképen a diftongusalakulás nyomásviszonyait kísérhetjük figyelemmel. Az *ou*-diftongus négy esetben fordul elő. Három-

³⁷ H = Hegedűs Lajos 44 éves, köznyelvet beszélő; P. I. = Pap Irén 23 éve (Hosszúpályi).

³⁸ A következőkben nem közöljük mindegyik nyomásgörbét, csupán a szonánsok csúcsértékét jelezzük db. értéket jelentő számokkal.

szor a diftongus első és második elemének csúcserőértéke között meglehetősen nagy db. különbséget találunk (6 db., 15 db. és 4 db.), így ezeket nyomatékek szempontjából esőknek minősíthetjük; egyszer azonban csupán 2 db. az elemek közötti különbség, így ezt lebegőnek vehetjük. Ebben a nyelvjárási példában *ou*-diftongusok és *o* magánhangzó állnak egymás mellett. Mind az első, mind pedig a megismételt formában azt figyelhetjük meg, hogy a diftongusok magasabb hangnyomásértéket képviselnek, mint a hozzájuk igen közel álló monoftongusok.

25.: H: Mi a neve a káposztafőzeléknek, amikor a káposztalevélbe bele-takar az ember darált húst?

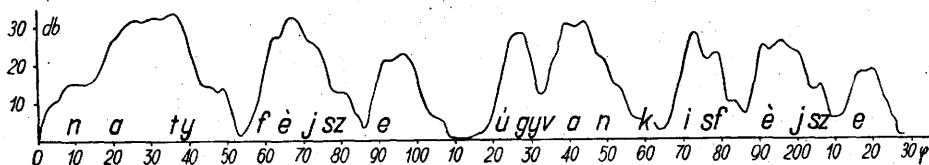
P. I.: ^{27 17 24} t ^{24 14} ö ¹³ ü ¹³ t ¹³ ö ¹³ t ¹³ k ¹³ á ¹³ p ¹³ o ¹³ s ¹³ z ¹³ t ¹³ a .

Az öttagú szó hangerőssége szinte szótagról-szótagra csökken, ez a tipikus formája a befejezett jellegű kijelentésnek.

26.: H: S ugyancsak zsírba sült, csak nem ojan vastak (ti. mint a fánk), hanem egész lapos és ojan zörgőse kisült tészta.

P. I.: ^{38 36 30 27} C ^{38 36 30 27} s ^{38 36 30 27} ö ^{38 36 30 27} ü ^{38 36 30 27} r ^{38 36 30 27} ö ^{38 36 30 27} g ^{38 36 30 27} e .

Az előzőhöz hasonló a szó nyomatékeloszlása. A diftongus elemeinek nyomáscsúcserőértéke csaknem egy szinten mozog, s így nyomatékek szempontjából lebegőnek vehetjük. A diftongus két eleme között a nyomásgörbén 2–3 db.-nyi minimum, nyomásvölgy mutatkozik. Az eddigi nyomásfelvételek azt mutatják, hogy a monoftongusokat a nyomásgörbe viszonylagos egysége, a diftongusokat pedig bizonyos kétmozzanatúság jellemzi.

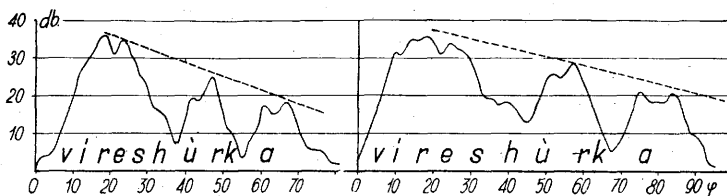
27. kép

27. kép: H: Most miben szerszám az, amivel az erdőbe a fát kivágják, kidöntik a naty fákat?

P. I.: ³³ N ³² a ²³ t ²⁸ y ³⁰ f ³⁰ è ³⁰ j ³⁰ s ³⁰ z ³⁰ e . H: ²⁸ Ú ³⁰ g ³⁰ y ³⁰ v ³⁰ a ³⁰ n .

P. I. ²⁸ K ²⁵ i ¹⁷ s ¹⁷ f ¹⁷ è ¹⁷ j ¹⁷ s ¹⁷ z ¹⁷ e .

Az ilyenfajta-jelzős szerkezetekben mind a jelzót, mind pedig a jelzett szót nyomatékosnak érzékeljük. A hangnyomásértékek itt ennek meg is felelnek, avval a különbséggel, hogy a jelző csúcserőértéke egy fokozattal nagyobb hangerőt mutat, mint a jelzett szó. A szerkezetre jellemző hangerősségcsökkenés azonos hangzósságú magánhangzóknál (fèjsze) is világosan jut kifejezésre.

28. kép

28. kép: H: Hoty híják a disznónak vérrel, kásával töltött vastag belét?

P. I.: ^{36 34 24 17} V í r e s h ű r k á . H: ^{25 31 25} M é g e c c e r .

P. I.: ^{35 33 28 21} V í r e s h ű r k á .

Nyelvi és hangerőeloszlás szempontjából az előzővel egyező eset. A *k* explóziója mindkét esetben igen energikus, s a nyomásgörbén magas db. értékben jut kifejezésre. A zöngétlen hangok viszonylagosan magas hangnyomásértéke tulajdonképpen nem reális, mert csupán a mikrofontól 20–40 cm távolságra mutatnak fel magas értékeket, a távolsággal arányosan sokszorta kisebb lesz energiájuk. Beszélő és hallgató egymás közti távolsága csak igen ritkán szokott 20–30 cm-re lenni.

29.: H: Mijen a karó, ha nem egyenesen áll? P. I.: Dúlt.

H: Vaty pedig monygyák másképp is? P. I.: ^{32 24 28 26 20} G ò r b e k a r o ű ?
Felépítése a már ismertetett jelzős szerkezetekével egyezik.

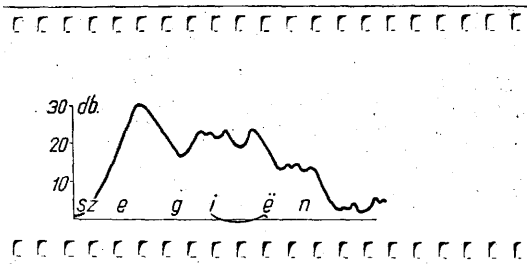
30.: H: Na most hoty híják eszt a fát... ami így lekfelül megy

a háznak a tetején hosszában? P. I.: ^{28 27 36 35 34 26} N e m a f o j o ű g e -
^{26 22} r e n d a .

A kérdő mondatból dinamikailag a *fojõ* szó emelkedik ki környezetéből, mert az előtte és utána levő szavaknál csaknem 10 db.-l magasabb a nyomásértéke. A „hangsúlytalan” *a* névelő és az utána következő „hangsúlyos” szótag csúcserőte között 9 db. nyomáskülönbség mutatkozik. A diftongus elemeinek csúcserőte csaknem egyforma. A nyomásgörbén nem is ez a feltűnő, hanem az a hangnyomásminimum, hangnyomásvölgy, amely 5 db. mélységű és a két hangszínelem közé ékelődik. Ilyen nyomásminimum ugyanis külön szótagot alkotó magánhangzók között (*beesik, kiindul* stb.) szokott kialakulni (lásd a 20. nyomásképet!). A zöngeredukció mértékétől függően tehát egyszótagú és kétszótagszerű diftongusalakulásról beszélhetünk.

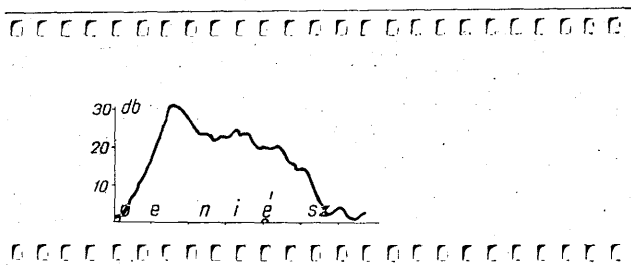
31. kép: ^{30 24 24} S z e g i ẽ n. Nyelvatlaszkérdésre feleletül nyert izolált szó (Pakod, Zala m., Polgár Viktorné).

A diftongus két eleme között itt is 5 db. mélységű nyomásvölgyet figyelhetünk meg, az alakulást tehát kétszótagúnak minősítjük, mely megfelel a szubjektív érzékelésnek is. A diftongus legbensőbb természetének nem az

31. kép

egy- vagy kétszótagú alakulás a jellegzetessége, — hiszen ez az emfázistól, a beszédtempótól és szólamalakulástól is függ általában — hanem fonológiai szerepe, fonológiai egyértékűsége.

32. kép

32. kép: ^{31 24 20}Penisz. Nyelvatlaskérdésre feleletül nyert izolált szó (Pakod, Zala m., Polgár Viktorné).

A diftongus két elemének csúcsértéke között 4 db.-nyi a nyomáskülönbség. Itt a nyomásalakulásnak az a jellegzetessége, hogy míg az első diftonguselemben kifejlődik egy bizonyos energiahegy (emelkedés-csúcs-esés), addig a második komponens csaknem folytonos nyomásesésből áll. Szubjektív érzékelésünkben az első elem nyilván az imént említett sajátossága miatt bír nagyobb súllyal — a fokozottabb hangnyomáson kívül.

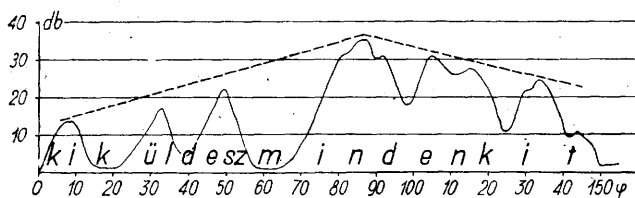
Mondatok, nagyobb értelmi egységek

a) Köznyelvi felvételek részletei

A nyomásméréseket magnetofonról spontán családi üzenetekből vett részleteken végeztem.

33: Szeretném, ha te is küldenél egy ijen levelet nekem, s ^{26 24}a k k o r
^{33 28 29 28 25 30 22 23 22}a b b a m i n d e n t e l m e s é l h e t n é l ! (H.-né P. I. 36 éves).

Szubjektíve és objektíve is az *abba, mindent* szavak 1. tagja és az *elmesélhetnél* 2. tagja alkot kiemelkedő pontot a hangsorban. A befejezett gondolat-egység utolsó három szótagjában száll legmélyebbre a hangerősség. Dinamikailag tehát ugyanaz a törvényszerűség érvényesül a nyelvi tartalom kifejezésével kapcsolatban, mint a hanglejtésben. A kettő közötti kapcsolat legtöbbször igen szoros és közvetlen. Egyidejű hangnyomás- és melódiafelvételek hasznosan fedik majd fel e fontos nyelvkifejező sajátosságok szorosan összefonódott szerepét.

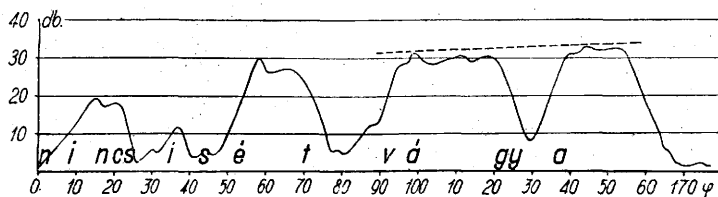
34. kép

34: Szépen leülsz a szobába, ¹⁴ ¹⁷ ²² ³⁵ ³¹ ²⁴ ¹³ kiküldesz mindenkit és
³³ ²⁵ ³⁴ ²⁹ ²⁶ ²⁸ ²² ³² ²⁷ ¹⁶ ²⁵ ²⁵ ²⁸ ³⁰ ³¹ ²⁶
szépen elmeséled a dolgokat töviről-hegyire.

A szemantikus hangsúlyozásnak, az erős értelmi kiemelésnek dinamika-
lag a hangerő fokozása felel meg. A mondat ily szempontból kiemelkedő mag-
ját a *mindenkit* szó alkotja. Az előtte levő szólam hangerő tekintetében árnyék-
ban van, s a *kiküldesz* szó szonánsai fokozatosan nagyobb nyomáscsúcsot
érnek el: 14–17–22 db., és szinte lépésről-lépésre felkészülnek a maximális
hangenergia kifejtésére (34. kép). A hangnyomásfelvételek — eddigi megfigye-
léseim szerint — a hangképző szervek előzetes felkészülésének mindig ezt a
képét mutatják ilyenfajta esetekben, ami újabb adalékot jelent a koartikulá-
ció számára és igazolására.

A mondat magasabbrendű tagolásában oly fontos szerepet játszó dina-
mikus tényezők értékét minden magyarázat nélkül szemmel kísérhetjük.
A mondat szólamokra bomlik, melyekben a hangerő legtöbbször fokozatosan
csökkenő tendenciát mutat, kivéve ha a szólam értelmileg is előremutat, s
feloldást, befejeződést csak a következő részekben vár, ill. készít elő a beszélő,
vagy értelmi, érzelmi kiemelésre készül. A szemantikailag alárendeltebb s
inkább összekötő szerepet játszó elemek környezetükben a legkisebb hangener-
giát, dinamikailag a mélypontot képviselik. Ezt igazolja a 13 db. csúcsértékű
és kötőszó, melynek szomszédai 24, ill 33 db. csúcsértékűek, valamint az *a*
névelő, melynek a csúcsnyomása 22 db. szemben a szomszédok 28 és 32 db.-es
értékével.

35: Eszterke asz kicsit soványabb, huszonhat-hatvan és nincs is ¹⁹ ¹²
³⁰ ³¹ ³² ²⁶ ²¹ ²⁶ ²⁰ ³² ²⁰ ²⁵ ²⁴ ²⁵ ²²
étvágya, mindig van ételkiütése, meg
²³ ²⁷ ³⁰ ³⁰ ²⁰ ²⁷ ²⁴ ³⁰ ²² ²¹ ¹⁵
multkor volt ijen hotyhívjákja, ijen
^{20'} ³⁴ ³⁰ ²⁸ ²⁵
rubeolája.

35. kép

A kötőszavaknak környezetükhöz képest minimális értékét itt is jól

megfigyelhetjük: ¹²is, ²²meg. Ugyancsak szépen jut kifejezésre az előremutató szólam hangerőeloszlása az *étvágya* szóban, ahol a hangnyomás értéke nem csökken, hanem a harmadik szótagban is magas szinten mozog, így fejezvé ki az értelmi tartalom és hangerő helyes koordinációját (35. kép). A hangerőeloszlás függ tehát a nyelvi tartalom súlyától, ezenkívül füllel is hallhatólag a mondat ritmikájától, továbbá az artikuláció sajátosságaitól (hangzósság), valamint a beszédhangok időtartamától is (hosszabb hangok általában nagyobb energiakibontakoztatásra képesek, mint a rövidek vagy ultrarövidek).

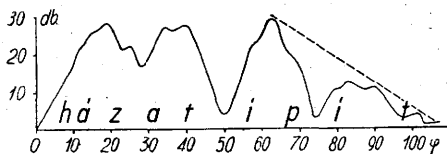
³¹36: ²⁸Várom ²⁶a ³¹hosszú ²⁷válaszodat. ³²³¹²¹

A mondat három szólamra oszlik: 1. *Várom a*, 2. *hosszú*, 3. *válaszodat*. Mindegyik hangnyomása eső irányú, és legkisebb hangnyomáscsúcsa a gondolatot lezáró utolsó szótagnak van. MAHNKEN és BRAUN (Zeitschr. f. Phonetik 6:215) orosz nyelvi vizsgálódásai során úgy találta, hogy az ilyen dinamikus eső tendencia az értelmiegységek többségére (66,3%) nézve jellemző: „Die Expiration ist am stärksten zu Anfang der Sinneinheit und fällt nach dem Ende zu allmählich ab. Wir nennen dies das dynamische Gefälle der Sinneinheit”. SWEET pedig (A Primer of Phonetics. Oxford, 1892, 44) egyenesen a nyelvi kifejezésmód általános tendenciájának nevezi a csökkenő energiával történő képzést: „The general tendency of language is to pronounce with diminishing force”. Köznyelvi és számos nyelvjárási hangfelvétel elemzése azt mutatja, hogy az eső irányú dinamikus menet gyakori, de nem kivétel nélküli, hiszen a gondolat, az értelmi egység befejezetlensége nem engedi meg a dinamikus lazulást, hanem magas szintű hangenergiával mutat előre. Ezenkívül a mondatritmika is gyakran gyengíti és keresztezi ezt a tendenciát. Igen feltűnően jut kifejezésre a sajátos ritmuslücktetés hatása szóalakulásban, szólam és mondat végen a tiszaháti magyar nyelvjárásokban, ahol gyakran nem fokozatosan csökkenő, hanem magas szinten maradó vagy erősödő nyomatékeloszlást figyelhetünk meg.

b) *Nyelvjárási hangfelvételek részletei.*³⁹

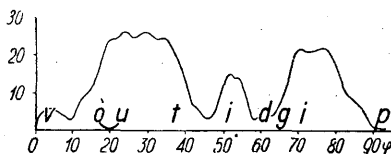
37. kép: H: Na mostan ha valakinek van hászheje és pénze, meg minden anyaga, akkor mit fok csinálni? P. I.: ²⁸H ²⁷á ²⁹z ¹²a t í p í t.

³⁹ Az elemzett részletek Hosszúpályiban (Hajdú-Bihar m.) készült magnetofonfelvételtől valók.

37. kép

A mondat két szólamból áll. Az első nyomatékszintje szinte teljesen egyforma, a másodiké viszont nagy nyomáscsúcskülönbséggel eső, s híven tükrözi a befejezettséget. Az állítmány bár hangzóssági szempontból kis értékű szóanással rendelkezik, mégis maximális nyomatékot tud felmutatni db.-ben is.

38. kép

38. kép: H: Sog gép (t. i. cséplőgép) vót itt a faluba azelőtt?

B. J.: ^{26 26 15 22} Vót id gip.

A mondat két szólamra oszlik: 1. *Vót id*, 2. *gip*. A két nagyobb energia-kibontakozás közé beekelt „hangsúlytalan” résszel (*id*) szabályos ritmikus periódusok alakulnak ki, ami annál inkább érzékelhetővé válik, mert a hosszú — rövid — hosszú időtartam a dinamikus effektust csak még jobban erősíti.

39: B. J.: ^{14 38 40 40 45 45 41 41 42 38 38 42 43 38}
^{37 38 40 42 37 34 33 30 42 38 29}
tínt, akkor hozzáfogunk a hördáshoz.

Ebben az összetett mondatban értelmi szempontból négy magot találunk, melyek a mondanivaló súlyát fejezik ki: 1. *lougerezés*, 2. *mektörtínt*, 3. *hozzáfogunk*, 4. *hördáshoz*. A többi rész csak a váznak ezen fő elemeit kapcsolja össze, fogja egybe. Dinamikailag is ez a négy mag emelkedik ki. Mindegyik első szótagja képviseli a legmagasabb nyomásértéket: 1. 45 db., 2. 43 db., 3. 42 db., 4. 42 db. Innen kezdve fokozatosan csökken a nyomaték ereje. Az összekötő elemek nyomatéka kisebb, mint a kiemelkedő magoké, de azok közvetlen közelében emelkedik értékük, ami annak a következménye, hogy a maximális

energiakifejtésre a hangképző mechanizmus már előbb felkészül (*no mikor a*
^{4545 41 41 42}
— *lougerezés*). A mondat utolsó szólamában az értelmi befejezettséggel párhuzamosan a nyomaték értéke fokról-fokra a környezet legmélyebb szintjére süllyed: 42 — 38 — 29 db.

40: B. J.: ³¹
^{38 35 32 38 43 41 41 41 42 43 36 43 33}
huszonegy emberbe van egy vállalkozó,
úgy nevezik vállalkozó.

Azonos hangzóssági sorozatba tartozó magánhangzóval felépített szó-

³⁸ ⁴³ ⁴¹
ban: *em b è r b e* legnagyobb hangnyomásértéke a második szótagnak van. Ennek két oka is van: a) a tiszaháti mondatritmika sajátosságaként a nyomaték igen mozgékony természetű, és az első szótagról gyakran csúszik a szótest közepére vagy végére is, b) az *r, l, j* hangok nyújtó hatásaként az előző magánhangzó időtartama hosszabb lesz, s hosszabb hangokkal általában nagyobb nyomaték jár együtt. Hasonló megfigyelésről számol be MAHNKEN és BRAUN is a szótagok időtartamával kapcsolatban: „die Gipfel der kürzeren Silben den unteren Abschnitten, die der längeren Silben den oberen Abschnitten der Diagonalen zugeordnet werden” (Zeitschr. f. Phonetik 6: 296).

41: B. J.: Forgou ember (t. i. a cséplésnél). H: Forgó? B. J.: Aki máma

²⁷ ³¹ ³¹ ³³²⁹ ²⁷ ²⁶ ²⁵ ³¹ ²²²⁰
zsákos, H: Igen. B. I.: a s z h a ò n a p k í v e h á n y ó u ,
³⁵³⁰ ³⁴ ²⁶ ³⁰ ³¹ ³⁶ ³¹ ³⁴ ³⁰ ³¹ ³¹ ³² ²⁹ ²⁷
h o u n a p u t á n r u d a z s g y ú r o u , a z u t á m p e d i g
³⁰ ³⁵ ³⁴ ³² ²²
r u d a s h o r d o u , autám megyen a péjvába.

A decibel értékek a diftonguselemek nyomatékviszonyairól is tájékoztatnak bennünket, s láthatjuk, hogy az *ou*-típusú diftongusnál 2–10 db.-ig terjed a két elem nyomáscsúcs-különbsége egy beszédhelyzetben.

42: B. J.: Na, igen például szokták mondani, hotyhát ijen tudoukás emberek vannak, meg ördögösök, boszorkák, satöbbi. Á fenét!

²⁶ ³⁰ ³⁶ ³⁶ ³¹ ²⁸
Mi aszontuk, hogy nem igaz. P e d i k h á t m e k t ő r t í n t
³⁹ ²⁶ ²⁰ ³⁹ ²⁷ ²⁵ ²⁸ ³⁸ ³³ ³⁶
r a j t u n k i s e b b ő l k i f o j ó u l a g

Az elemzett rész négy szólamra oszlik: 1. *pedik hát*, 2. *mektörtint*, 3. *rajtunk is*, 4. *ebből kifojóulag*. Szemantikailag a 2. és 3. képviseli a legsúlyosabb részeket, s a szólamkezdő részek decibel értékei ezt részben tükrözik is. Az első szólam szótagjai dinamikailag fokról-fokra erősödnek, mert az értelmileg kiemelkedő *mektörtint* szó maximális energiakifejtésére készülnek elő. A második és harmadik szólam menete csökkenő, a negyedik csökkenő, majd a végén ismét emelkedő, mert a gondolat csak a következő mondatban fejeződik be, s így ennek a szólamnak dinamikai eloszlása tipikusan előremutató. A tiszaháti nyelvjárás mondatritmikájára oly jellemző nyomatékeloszlás tükröződik vissza ebben a mondatban is, ahol a *mektörtint*, *rajtunk*, *ebből* szavak első és *kifojóulag* szó 3. tagjának erős nyomatéka kelti szubjektív érzékelésünkben a ritmushullámváz kiemelkedő pontjait. Az *is* kötőszó képviseli ebben a hangsorban is a legkisebb decibel értéket.

¹⁸ ³⁰ ³⁰ ³⁴ ³³ ³³
43: B. J.: H á t s z ó u v a l e c c e r k e r ű t - f o r d ú t a z a z i d ő ű s z a k ,
³¹ ³³ ³⁴ ³⁴ ³⁶ ²⁵ ³⁶ ³⁰ ²³ ⁴¹ ²⁷ ³⁵ ²⁵
h o g y e z a z ö r e k t u d o u k á z s b á c s i j ö t t a
²⁸ ²⁶ ²⁶ ²⁸
s z ö l l ő ű b e .

A hangsor diftongusai közül kettő csúcserkéke egyforma, tehát nyomaték szempontjából lebegőknek minősíthetők, kettőé azonban csökkenő. A *tudoukás* szó második tagjának magas decibel értéke nem csupán a kevésbé hangzós *u* szembenállásának következménye, hanem a nyomatékeltolódás ismét össze-

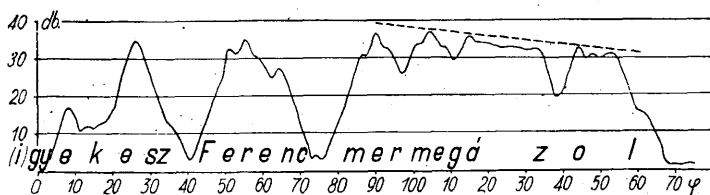
függ a már említett sajátos nyelvjárási mondatritmikával. Legkisebb nyomásértéke az önálló szemantikai értékkel nem bíró *hát* szócskának van.

44: B. J.: Nekem vout ott egy unokatesvirem, hát a s sorolta

el, hogy úvele mi törtint.

Szemantikailag az *úvele* és *törtint* szólamok a légsúlyosabbak. Első tagjuk magas decibel értéke ezt a tényt dinamikailag is tükrözi. Az *úvele* szó előtti szólam fokozatosan készül fel a maximális energiakifejezésre. Jól megfigyelhetjük a hangerő növekedését a hangsor azonos hangzóságú magán-

hangzóin, a három *o* vokálison: *o - ò - o*.

45. kép

45: kép: B. J.: Jön az öreg Hajzer bácsi, hát monygya neki, — ojan jou

tréifás ember vout: „Na (i)gye kesz Ferenc, mer megá-

z òl!”

A hangnyomás legmagasabb értékeit a *Ferenc* és *megázól* szók első tagjaiban találjuk, de a dinamikai felkészülés már az előző szótagokban megindul. A nyelvjárási jellegzetes mondatritmikájával függ össze, hogy az ilyen típusú emfatikus felszólító mondatokban a hangnyomás értéke még a mondat végén is magas szinten mozog. Az utolsó szótag magas decibel értéke magyarázza meg szubjektív nyomatékérzékelésünket. Fülünk ugyanis ilyen mondatvégi helyzetben hangerőcsökkenéshez szokott.

46: B. J.: Mire Ferenc bácsi lenyúlt a venyigéjér, hát mán akkor meg

izs zendült, de esett is. Úty hogy míg a pajtáho szalatt, — pedig nem vót messzep harminc-negyven lípíst, — hát még a gatyakorcába se vout neki száraz.

Értelmileg is, dinamikailag is a *harminc* szó képviseli a kiemelkedő pontot ebben a közbevetett mondatban. A hangerő csökkenése 13 db. csúcskülönbséggel jelzi a közbevetés végét azonos hangszínű szonánsokban.

47: B. J.: Vout egy alkalomkor egy lakodalom,

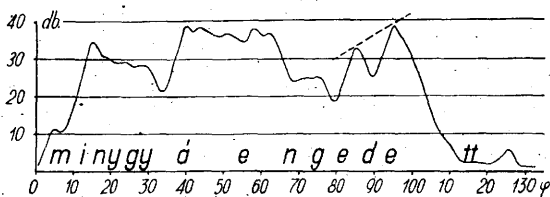
nekem vout egy unokatesvirem...

A hangsor a következő szólamokra tagolódik: 1. *Vout egyy*, 2. *alkalomkor egyy*, 3. *lakodalom*, 4. *nekem vout egyy*, 5. *unokatesvirem*. Az utolsó szólam kivé-

telével dinamikailag valamennyi enyhén ereszkedik, míg az szinte egy magaságon mozog, utolsó tagja is 31 db.-t mutat, mert a gondolat nem zárul le, s mind a melódia, mind a hangerő szintje tovább mutat.

48: B. J.: Valamennyi tányír, csupór, üveg od
bent a házba, minden elkezdett csörömpölni.

A beszéd bizonyos szakaszaiban gyakran olyan pontos ritmikus periódusok kelnek életre, mint a versben. A beszélő egyes szótagok nyújtásával, mások szaporább ejtésével a hangerő kibontakozás körül elhelyezkedő szólamokat önkénytelenül úgy rendezi, hogy a melódia- és nyomatékmaximumok többé-kevésbé egyforma időközökben követik egymást.⁴⁰ A hangsorban elhelyezkedő szólamok a következők: 1. *valamennyi*, 2. *tányír*, 3. *csupór*, 4. *üveg od*, 5. *bent a*, 6. *házba minden*, 7. *elkezdett*, 8. *csörömpölni*. A szólamok dinamikai menete általában ereszkedő, s legkisebb db. értéket a mondat berekesztésekor, az utolsó szótagban találjuk. Ha a szólamok első, legnyomatékosabb tagjai közötti időtartamot lemérjük, akkor szabályos ritmikus periódusokat lelünk: 1. 0,8 sec, 2. 0,8 sec, 3. 0,8 sec, 4. 0,8 sec, 5. 0,5 sec, 6. 0,5 sec, 7. 0,5 sec. A hangsor első részében tehát négy 0,8 sec. időtartamú ritmushullám követi egymást, majd megváltozik a séma, és három 0,5 sec időtartamú periódus következik.

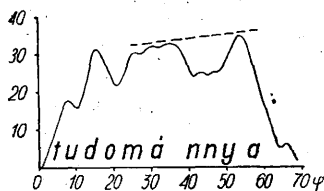
49. kép

49: B. J.: Hát úgy is vout. Minygyár megindulunk,
leszált a kocsis, kivette a zsepkésit, belevákta a rúd végibe, minygyá engedett (ti. a boszorkány, amelyik visszatartotta a kocsit)!

Az első mondatban szemantikailag két szó emelkedik ki: *úgy* és *vout*. Dinamikailag is ezek képviselik a kiemelkedő magot. Az *is* kötőszó értéke itt is a legkisebb db. értékű. A *minygyár* szó első és második tagja között nagy a nyomáskülönbség. Oka részben a hangzóssági különbségekben rejlik, részben viszont az *i* kisebb hangereje a hangmagasság fokozásával kompenzálódik. A *megindulunk* szó dinamikai merete magas nyomásszintű, mert előre-

⁴⁰ HEGEDŰS LAJOS, A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934. Rhythmus der ungebundenen Sprache. Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale XI (1935), 39–46.

mutató funkciót tölt be, nem zárja le a gondolatot. A *minygyá engedett* rész erősen emfatikus színezetű, s az emfázis sajátos mondatritmikában és nyomatékteljesítésben érezteti hatását: az utolsó szótag is erős nyomatékot kap. A nyomatékteljesítés az *engedett* szóban különösen jól tanulmányozható, hiszen azonos szonánsról van szó minden szótagban (49. kép).

50. kép

50: B. J.: No³⁵ de³⁸ a³⁸ prádés²⁸ kocsisnak³⁷ is²³ vout²³ ott²⁰
²⁵ ety¹⁹ kis³⁰ tudománnya!²¹²³

Ebben a mondatban is a nyelvjárás emfatikus mondatritmikája érvényesül: a *prádés* szónak a második tagja nagyobb nyomatékú annak ellenére, hogy hangzóssági hátrányban van az *á*-val szemben, és a mondatot lezáró szó is végig emelkedő nyomatékmenetet mutat, az utolsó szótag legnagyobb hangnyomásával (50. kép).

51: B. J.: Nem láttak azok se felleget, semmit, csak³⁴ eccer³⁷ eggy³⁸
⁴⁴ a⁴⁴ oriási⁴³ nagy⁴⁵ vihar³⁶, de⁴³ ojjan⁴² vihar⁴³ vout, hogy majd
 összedöntötte ott a házat. Bent a⁴⁴ konyhába³⁹ zengett⁴⁰, vil-
⁴⁶ lámlott⁴² odabent⁴², csattogott⁴⁷, minden⁴¹ ediny⁴⁸
³⁹ ugrát³⁵, táncót³⁸, csörömpölt; asz³⁶ hittik³⁴, hogy
²⁹ már³³ csakugyan³¹ elvész³⁸ a világ.³⁸⁴⁰³⁰³²³¹

A *vihar* szóval lezáruló részmondat hangnyomása magas szinten mozog, s előremutató dinamika jellemzi. A következő részben a beszédritmusnak ugyancsak versbe illő periodizálását találtuk a szólamoknak nyomatéktől-nyomatékig terjedő időtartamának kimérése után: 0,6–0,6–0,6–0,7–0,6–0,6–0,6–0,6–0,7–0,7–0,7 sec. Természetesen ilyen szabályosság nem tapasztalható állandóan a folyó beszédben, de egy-egy szakaszban gyakran észlelhető. Nyilván ennek érzékelhetősége vetette meg a versírás alapját. Találón mondja HORVÁTH JÁNOS⁴⁰: „A vers a ritmusos beszéd egyik fajtája.” Majd: „Minde (ti. verstani) jelenségek — a beszéd is! — mozgási folyamatok lévén, időben bontakoznak ki és játszódnak le. Egyes mozzanataik ennél fogva időszakasz értékűek.” Hasonlóképpen helyesen veti össze a beszéd szólamait

⁴⁰ HORVÁTH JÁNOS, Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 15–6.

a versritmus tényezőivel VARGYAS LAJOS⁴¹: „Beszéd közben tudatunkban szólások vannak, ezek azok az egységek, melyeket megrövidítünk vagy megnyújtunk a lélektani szükség szerint . . . ha szünetek nem is szakítják meg a beszéd folyamát, állandó tagolás mégis érezhető benne. Nem kell ehhez, hogy tudatunkban élő szólamegységek között szünetet tartsunk, elég, ha tudatunkban elkülönülnek, s ennek úgy szerzünk érvényt a beszédben, hogy ezeket az egységeket fokozatosan ellassítjuk, új szólást pedig nagyobb lendülettel kezdjük”.

A szólások gócait a maximális energiakibontakozások alkotják, amelyek objektív előidézői: a fokozott hangerősség, a nagyobb hangmagasság, esetleges tartamnyúlás, a hangkvalitást meghatározó formánsok fokozottabb intenzitása valamint frekvenciája és egyéb — eddig nem is vizsgált — tényezők lehetnek.

Összefoglalás

1. *A hangnyomásfelvételek a beszédnek respirációtól, hangszalagműködéstől és artikulációtól függő dinamikus lefolyását ábrázolják.* Ha az eddigi hangnyomásmerések eredményeit összevetjük a szubjektív érzékelési ítéletekkel, akkor megállapíthatjuk, hogy a kétféle elemzés az esetek nagy részében összhangban áll egymással, azaz a *hangnyomásmaximumok* jó része egybeesik a szubjektíve *hangsúlyosnak* ítélt helyekkel. Viszont számos esetben divergencia mutatkozik a mérés és szubjektív ítélet között. Ebből az következik, hogy a hang intenzitása, ill. nyomása és hangsúlyérzetünk közé nem tehetünk egyenlőségi jelet. *A hangsúlyosan érzékelt szótagnak nem felel meg minden esetben maximális hangnyomás.* A hangsúlyérzet kialakításához a hang intenzitásán kívül több más tényező is hozzájárulhat: a hangmagasság, esetleges tartamnyúlás, a hangszint meghatározó formánsok fokozottabb intenzitása stb.

2. Hangnyomásfelvételeken a maximális értéket a magánhangzók képviselik, mássalhangzók a kisebbeket, s átlagnyomásuk nagyjában a feltételezett hangzóssági sorozatot követi.

3. A beszéd dinamikus menete — amint a hangnyomásfelvételekből kitetszik — nagy mértékben koordinálódik a mondat szintaktikai-szemantikai felépítésével oly módon, hogy az értelmileg vagy érzelmileg kiemelt részek általában magasabb nyomásértékekkel realizálódnak, mint az árnyékban lévő, esetleg önálló szemantikai értékkel nem is rendelkező s csupán összekötő elemekként használt szavak (pl. kötőszók).

4. A gondolat vagy értelmi egység befejezettsége általában eső hangnyomásmenettel jut kifejezésre, a befejezetlenség pedig magasabb szinten mozgó előremutató hangnyomásformával. A gondolat fizikai burokból való megjelenése tehát ebből a szempontból bizonyos párhuzamosságot mutat a hanglejtéssel.

5. Hangnyomásmaximum kifejtésére a beszédapparátus már a megelőző szólamban felkészül, s az előtte levő szótag nyomásúcsértéke rendszerint megközelíti az elkövetkező maximumot. Az izomzat előzetes felkészülése a koartikuláció elvét igazolja ezen a téren is.

6. A hangnyomás menetét és kiemelkedő csúcsok keletkezését nagy mértékben befolyásolja a vizsgált nyelvterületen kialakult sajátos mondatritmika.

⁴¹ VARGYAS LAJOS, A magyar vers ritmusa. Bp., 1952. 190.

7. A beszédhangok nyomásértékei szoros kapcsolatban vannak az *idő-tartammal* is. Ugyanazon osztályon belül hosszabb időtartammal általában nagyobb hangnyomásérték jár együtt, mint a megfelelő röviddel; ez többek között annak is a következménye, hogy a hosszabb hangokat nagyobb hangszalagkompresszióval képezzük. A nagyobb kompresszió pedig erősebb hangnyomást eredményez.

8. Monoftongusok hangnyomása általában egy energiakibontakozás képét mutatja, diftongusoké gyakran kétmozzanatú is lehet. A diftongus elemei között a nyomásképen kisebb-nagyobb nyomásredukció következik be nyomásvölgy alakjában, amely néha a kétszótagúságra nézve jellemző nagyságot is eléri.

9. A hangnyomásmérések és a szubjektív megfigyelések azt mutatják, hogy pusztán hallással a beszéd gyors hullámozásában egyes szótagok nyomatkának 4 vagy 5 fokozatú egymáshoz való viszonyítása aligha lehetséges.

10. Hangnyomásfelvételek segítségével az elhangzott beszéd dinamikus felépítésének belső összefüggéseit tanulmányozhatjuk. Különösen eredményes vizsgálódásokat végezhetünk oly módon, hogy azonos nyelvi nyilatkozatok hangnyomásábrázolása alá odavetítjük hanglejtésformáját is. Így a mondatfelépítésnek a dinamikai és hangmagasságtényezőkkal szorosan egybeforró — de eddig alig tanulmányozott — szerves egységét és különféle törvényszerűségeit fedhetjük fel.

A nyelv dinamikai sajátosságainak objektív regisztrálása és elemzése terén az imént bemutatott részletek csupán a kezdő lépést jelentik. Igen sok részletkutatásnak kell majd a különféle összefüggéseket, törvényszerűségeket felfedni és a felmerülő bizonytalanságokat eloszlatni. A hangnyomásmérés mindenesetre újabb segítséget jelent a nyelvtudomány kutatóinak, s egy lépéssel közelebb visz bennünket a nyelv belső felépítésének megismeréséhez.

1952. november 27.

HEGEDŰS LAJOS

Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez

(Statisztikai vizsgálódások)

Harmadik közlemény¹

II. A magyar szókészlet különböző eredetű elemeinek statisztikus vizsgálata

Az előző fejezet tanúságaként megállapíthatjuk, hogy a magyarban meg lehetőségen ritkán kezdődik egy szó mássalhangzó- vagy magánhangzótorlódással. Szó közepén vagy végén sem kerül túlságosan gyakran három vagy annál több mássalhangzó, illetve két vagy több magánhangzó egymás mellé. Mint-hogy minden ritka jelenségnek általában szeretjük az okát tudni, most is felmerül a kérdés, mi okozhat magán-, ill. mássalhangzótorlódást. Gondolhatunk arra, hogy bizonyos fokig stiláris jelenséggel állunk szemben. A kérdés azonban úgy is feltehető, hogy az előző fejezet megállapításai szerint ritkán előforduló két, esetleg három mássalhangzóval, vagy két magánhangzóval kezdődő szavak, vagy intervokálíkusán hármás mássalhangzócsoportot tartalmazó szavak milyen eredetűek. Világosan megfogalmazva a kérdést: meg akarjuk vizsgálni, hogy a mai magyar szótári szókészlet különböző eredetű szavai statisztikusan számbavehető jellegzetességek szempontjából mennyiben egyeznek egymással, illetve mennyire különböznek egymástól.² A feldolgozás részben M. COHEN kívánságát is teljesíti: „... on aimerait pouvoir chiffrer les stocks de différentes origines” (Sur la statistique linguistique. Conf. Inst. Ling. Univ. Paris IX. 14.).

Első feladatunk a vizsgálandó anyag elhatárolása. Tekintettel arra, hogy a gyakorlatban a használt szavaknak TOLNAI VILMOS (MNY. XX, 50—59) statisztikája szerint mindössze csak 6—14%-a a nem magyar eredetű, illetve hírlapban 12—27%, igen nagyterjedelmű szövegeket kellene ahhoz megvizsgáljunk, hogy különböző jövevényszócsoportjainkból elegendő anyagot nyerjünk statisztikai vizsgálatokhoz. További nagy nehézséget jelent a teljes etimológiai szótár hiánya. Így a vizsgálatot feltétlenül szűkebb keretek között kell végeznünk, s noha nem feledkezünk meg arról, hogy az előfordulási gyakoriságokat figyelembe vevő, az élő nyelvre vonatkozó vizsgálat eredménye semmiképpen sem egyezhet meg a szótári szókészlet vizsgálatáéval, hiszen már láttuk, hogy pl. VERES PÉTER nyelvében a *lvI* típus mellett a leggyakoribb egyszótagú szótípus a *vl* típusú, holott, még ha minden magánhangzónak,

¹ Az első közlemény NyK. LIV, 96—140, a második NyK. LV, 138—180 jelent meg.

² Tudtommal eddigi a statisztikázásban a szavak eredetét csak D. CARACOSTEA vette figyelembe *Expresivitatea limbii române* (București 1942) c. könyvének 61—66. lapján, ahol a latin és a szláv eredetű román szavak hangsúlyos szótagjainak a magánhangzóeloszlását vizsgálja (I. I—IV. grafikon).

minden mássalhangzóval való valamennyi lehetséges *vi* típusú kapcsolata szerepelne is a magyar nyelvben, a szótár ebből a típusú szóból akkor is legfeljebb 322-t mutathatna fel, s ezt a számot csak a homonymák szaporíthatnák (a valóságban a magyarban külön számítva a homonymákat, betűk, zenei hangok nevét, ragozott igealakokat, 91 *vi* és 92 *lv* típusú egyszótagú szó létezik), mégis kénytelenek vagyunk a vizsgálatot egy szótár szókészletére vonatkoztatni. Alapul BÁRCZI GÉZA Magyar Szófejtő Szótárát vesszük, kiegészítve egyes helyeken BÁRCZI GÉZA a Magyar Szókincs Eredete c. munkájában szereplő szóanyaggal.

A feldolgozásnál csak a nem képzett szavakra vagyunk tekintettel, egyrészt azért, mert képzett szavak csak igen kis mértékben találhatók a SzófSz.-ban, sőt egyes típusok teljesen hiányoznak (pl. a különböző igenevek közül csak a főnévként is használtak szerepelnek), másrészt az egyes jövevényszórétegek esetleges jellegzetességei elvesznének a mindegyikhez egyformán járuló, azonos típusú, többnyire finnugor eredetű képzők, képzőbokrok tömegében, legföljebb a szókezdet jellegzetességei tűnhetnének még így is ki.¹ A jövevényszavak tárgyalásánál sikerült ezt az elvet híven követnem. A finnugor szavak és az önálló alakulásúak vizsgálatánál kénytelen vagyok némi engedményeket tenni, ezeket a megfelelő helyen részletesen megadom és indokolom.

Külön kell eldöntenünk a homonymákkal és a különböző alakváltoztatú szavakkal kapcsolatban követendő eljárást. A statisztikus módszer természete miatt nem befolyásolhatná lényegesen eredményeinket az sem, ha esetenként döntenénk, mégis helyesebbnek látszik előre megállapítani a követendő elveket.

A homonymákat mindenfajta feldolgozásnál külön szónak tekintettem, mert a mai magyar szókészletnek a *nyű, nyű; sír, sír; öl, öl* stb. féle névszók és igék, vagy a *mi* kérdő és *mi* személynévmás stb. feltétlenül különálló lexikális elemei és mint ilyenek mindennemű feldolgozás szempontjából külön szavaknak számítandók.

Egyetérthetünk abban TRNKÁVAL, hogy a különböző alakváltoztatú szavak nem alkotnak külön lexikális egységet, de mégsem kezelhetők egységesen. A fonémastatisztikánál,² ahogyan TRNKA is elismeri (Časopis pro mod. fil. XXXIV, 66–74), külön kell minden eltérő alakváltoztatú statisztikázni. A szótagok³ és szótagkapcsolódások vizsgálatánál három csoportra oszlanak a több alakváltoztatú szavak. Az olyan alakpárokat, mind *ad ~ ád; kinn ~ künn; szeg ~ szög; hajlék ~ hajlok; seper ~ söpör; gözü ~ güzü; pelyva ~ polyva; dunyha ~ dunna; türkisz ~ türköz* stb. fonémastatisztikánál két, szótagvizsgálatnál egy egységnek tekinthetjük. A *fulánk ~ fullánk; meszely ~ messzely; gumi ~ gummi* stb.- félek a fonémastatisztikában, minthogy a mássalhangzók rövidségét és hosszúságát nem vettük külön figyelembe, egy egységet alkotnak, ellenben szótagtípus szempontjából külön egységként tárgyalandók. Végül a *kököröcsin, kikerics; viasz, viaszok; plánta, palánta; grádics, garádics* stb.- féle változatok, mind fonéma-, mind szótagtípusok statisztiká-

¹ Minthogy képzett szavakat a feldolgozásnál nem vettem figyelembe, a jövevényszócsoportokban rendkívül kevés ige szerepel, mert a *söpör, kapál, fércel, héhel, karcol* (?), *kóstol, mángol* (?) féle, azaz nem a magyarban hozzájáruló képzővel ellátott igék igen kis számmal találhatók jövevényszavaink között.

² ADY, illetve VERES PÉTER statisztikáinál hangzóról beszéltünk, mert a szempontok nem voltak fonológiaiak, a továbbiakban fonémákról lesz szó.

³ TARNÓCZHOZ hasonlóan a magyar helyesírás szótagolási szabályai szerint állapítottam meg a szótagokat, illetve szótaghatárokat.

zásakor külön egységként szerepelnek. Abban az esetben, ha az alakváltozatokhoz jelentéskülönbség is tartozik (*trágár, -tráger, tróger*), akkor természetesen mindegyik külön szónak tekintendő. Az elmondottak indokolják, hogy az egyes jövevényszócsoportoknál miért nem egy határozott szám szerepel a feldolgozott szavak számát illetően.

A vizsgálandó anyag megállapítása feltétlenül könnyebb a jövevényszavak esetén, mint a magyar eredetűnek nevezhetőknél. Nem ütközik különösebb nehézségekbe az átvett alapszavak megállapítása. Aránylag elég kevés az olyan jövevényszó, amely csak továbbképzett alakjában él a magyar nyelvben, így nem befolyásolja károsan a statisztikus vizsgálatot, ha ezeket nem vesszük figyelembe. A jövevényszavaknak öt csoportját különböztethetjük meg:

1. A törökségi jövevényszavak közé soroljuk a honfoglalás előttiakat, a kún-besenyő réteget és az elég gyérszámú hódoltságkori átvételeket; összesen 348, illetve 355 szó szerepel a feldolgozásban. (A számok a fent mondottak alapján nem lexikális egységet jelentenek.)

2. A szláv elemek 638, illetve 644 szót felelő csoportjába kerül minden szláv jövevényszavunk, tekintet nélkül az átvétel helyére és idejére.

A törökségi és a szláv jövevényszavaknál tekintetbe vesszük a Magyar Szókincs Eredetében található kiegészítéseket is.

3. Német jövevényszóból 499, illetve 503 szerepel a feldolgozottak között. Ezeknél a SzófSz. kiegészítése BÁRCZI későbbi műve alapján csak a XVIII. századig meghonosodott átvételekre történt meg statisztikáimban. Noha ily módon sok, gyakran használt szó kimaradt, mégis, úgy látszik, ennél az időpontnál lehet a legkisebb tévedéssel a határt megvonni a naiv nyelvérték számára már teljesen magyarrá vált jövevényszavak és a nyelvészetiileg nem műveltek számára is német átvételnek érzett, részben mássalhangzótorlódással kezdődő, részben *-li* végű, nehezen ejthető, gyakran mesterségek műnyelvébe tartozó szavak között.

4. Latin-görög jövevényszavaink összeállításánál is az említett két forrásra támaszkodtam. 328 jövevényszót tartalmaznak statisztikai feldolgozásaim, bár véleményem szerint, ezek közül nem egyet inkább idegen szónak, mint jövevényszónak kellene tekintenünk, de a feldolgozott két forráshoz ragaszkodva az egység és arány kedvéért nem lehetett ezeket kihagyni. A latin átvételeknél gyakran rövidebb az átvett szó tövéből képzett ige, mint az átvett névszó (*instál, instancia; prédikál, prédikátor* stb.). De a feldolgozás a többi jövevényszónál követett eljáráshoz hasonlóan itt is az átvett, nem képzős szót vizsgálja. Nem vettem figyelembe a latin szavak speciális protestáns kiejtését sem (*sákrámentom, légátus* stb.).

5. A neolatin jövevényszavak listájának elkészítésénél szorult a SzófSz. leginkább kiegészítésre. Annak ellenére, hogy az egészen elavultnak tekinthető átvételek és a csak Erdélyben élő román jövevényszavak kivételével a Magyar Szókincs Eredetében felsorolt valamennyi olasz, francia, román és spanyol átvétel szerepel, így is csak 176, illetve 177 neolatin jövevényszót vizsgáltam. A különböző neolatin átvételek közös tárgyalásával nem követünk el nagyobb hibát, mint akár a szláv, akár a törökségi átvételek egységes tárgyalásával.

Bizonytalannak jelzett etimológiák kimaradtak a statisztikából. Abban az esetben, ha egyforma valószínűsége van két különböző származtatásnak, a szó mindkét csoportban szerepel, nem zárva ki azt a BÁRCZINÁL is említett lehetőséget, hogy a szó esetleg két nyelvből is származhat és az alakok egybe-

eshettek. Vándorszavaknál az átadó nyelvet tekinthetjük magyar szempontból a jövevényszó eredetének, hiszen hangalakban és típusban ehhez áll közelebb a magyar szó és nem az eredeti kiindulási formához. Összetett szavak nem vehetők figyelembe, minthogy az összetétel tagjai különböző jövevényszó-csoportba tartozhatnak.

Nem áll módunkban olyan jövevényszócsoportokat nyelvstatisztikai szempontból vizsgálni, amelyeket csak néhány szó képvisel, mert ezek a statisztikus módszer számára, kis számuk miatt, nem hozzáférhetők.

Minthogy a bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak minden bizonnyal finnugor szavakat, önálló alakulásúakat és különböző jövevényszócsoportokba tartozókat is tartalmaznak, így természetesen a különböző típusok jellegzetességeiből kell ismertetőjeleket tartalmazniok; ezért ezek közös feldolgozása teljesen értelmetlen, felesleges, sőt elvileg hibás munka lenne.

A jövevényszavak és az ismeretlen és bizonytalan eredetűek leválasztása után a szótár szókészlete már csak az eredeti magyarnak tekinthető szavakat tartalmazza. Ezek között típus szempontjából meg kell különböztetnünk finnugor eredetűeket, önálló fejleményeket, a GRAMMONT-nal kifejező szavaknak nevezhető csoportot (*mots expressifs*) és nyelvújítási szavakat. Mind a négy csoportnál komoly nehézséget jelent a képzett és nem képzett szavak közötti határ megállapítása. Nem járnánk el helyesen, ha azok a finnugor szavak, melyek csak képzett formában élnek ma, kiesnének a statisztikából. Ezeknél, ha van egy legkisebb szótagszámú alakjuk, azt vettem tekintetbe; ha két vagy több egyforma hosszú képzős alak él egymás mellett (pl. *tanul, tanít*), akkor mindkettő bekerült a statisztikába; az esetleg elvonással, vagy nyelvújítási szóként forgalomba hozott, csak a tövet tartalmazó szó pedig a nyelvújítási szavak között szerepel (*tan*).

Véleményem szerint erre a következtetésre két ok miatt is szükség van:

1. A legrégebb és egyúttal leggyakrabban használt finnugor eredetű szavak vannak és voltak legnagyobb mértékben annak kitéve, hogy a sokféle képzős származék között a nem képzett alak esetleg idővel elveszzen vagy tövé váljék s így igazságtalanul és aránytalanul rontaná a szótári szavak finnugor elemeinek számarányát, ha éppen a leggyakrabban használt szavakat figyelmen kívül hagynók.

2. A hozzájáruló képző szinte mindig finnugor eredetű, tehát sajátosságai a finnugor eredetű szavakéval azonosak.

Nem maradhattak ki a statisztikából az esetleg élő, használt alapszavaknak ma már nem élő képzőkkel alkotott származékai sem, sőt, egyes megkövesedett ragos szavak, többnyire határozók is különálló szóként kerültek a statisztikába, pl. *alig, miért, alatt, kinn* stb. Ilyen megfontolások alapján, szinte egyenként mérlegelve a szavakat, hogy a statisztikába felveendőek-e vagy sem, az elhomályosult összetételeket is belevéve, 1002, ill. 1007 finnugor szó kerül feldolgozásra.

Az önálló fejlemények csoportja az elhomályosult összetételeket tartalmazó finnugor szócsoporton kívül az egyetlen szócsoport, ahol egynéhány szóösszevonásból keletkezett szó is szerepel (*ünnep, idén* stb.). Az önálló, különnyelvi alakulatok elég kisszámú csoportja, mindössze 122 szó, néhány elvonást, összevonást, ál-latin képzést tartalmaz.

A nyelvújítási szavaknál, mint az eddig mondottakból sejthető, a képzetteket nem vettük figyelembe, még akkor sem, ha a nyelvújítási alapszó

nem gyökeresedett meg (pl. *makrancos*). Itt az elvonásokon kívül mesterséges összevonások, önkényesen alkotott tövekből képzett szavak; szokások funkciójuktól eltérő módon használt képzőjű szavak, tudatos szóalkotások szerepelnek; általában csak akkor nem vehető figyelembe a szó, ha a töve is és a képzője is külön-külön a megfelelő értelemben, illetve funkcióban él. Még abban az esetben is nyelvújítási szónak számítható egy szó, ha az alapszó és a képző is él ugyan a nyelvben, de a képzett szó jelentése messzire távolodott az alapszóétól (pl. *állam*). Nem tekintettem viszont nyelvújításnak régi szó tudatos felélesztését vagy népnyelvi szó irodalmivá tételét, továbbá nem statisztikáztam a nyelvújítás alkotta képzőkkel képzett szavakat. Ily módon 328 nyelvújítási szót vettem tekintetbe.

A kifejező szavak csoportjában együtt tárgyalom a hangutánzó, hangfestő, dajkanyelvi és indulatszavakat. Ezeknél különösen az igék számbavétele okozott nagy nehézséget. Néhány eset (*ri, rop, köp*) kivételével minden igénél szerepel valamilyen igeképző. Minthogy nem volna helyes csaknem minden igét a vizsgálatokból eleve kirekeszteni, hiszen a kifejező szavak zömét igék alkotják, ennél a szócsoporthoz is szükséges képzett alakokat is tekintetbe vennünk.

A kifejező szavak egyik csoportját képző nélküli szavak, nagyrészt állatnevek, dajkanyelvi szavak és indulatszavak alkotják. Néhány négytagú ikerszó is szerepel közöttük. Az egytagúak nagy része egész bizonyosan vagy nagy valószínűséggel elvonásnak tekinthető. 170 nem ige kifejező szót vettem a statisztika készítésénél figyelembe.

A másik csoportban igék szerepelnek. A magyar hangutánzó, hanggal festő, hangulatot jellemző igéknek, szinte azt mondhatjuk, egyik kifejező eleme az igeképző. Tekintettel arra, hogy a szó nem önmagában, hanem a nyelvi rendszerben él, nem tekinthetjük véletlennek, hogy kifejező igéink tekintélyes része nem egy, hanem két, három vagy még több alakban él az irodalmi és a köznyelvben. Minthogy egyik alak kimondása, ha esetleg csak homályosan, de mégis felidézi a másikat is, s így a két vagy több alak ellentétének, illetve árnyalati különbségének a tudata az egyes alakoknak még több kifejező erőt kölcsönöz.

Legteljesebb alakszámúnak azok a kifejező igék tekinthetők, melyeknek *g, d, n* képzős alakjuk van és a mozzanatos igeképző szerepléséhez még a tőhangzó kettőzése is járul (*csorog, csurog, csorran, csurran, csordít, csordul; mozog, mozzan, mozdul, mozdít* stb.). Ilyen típusú igéket még finnugor eredetűnek tekinthető kifejező igéink között is találunk (*rezeg, rezzen, rezdit, rezdül*). Az ilyenfajta igék közös jellemző tulajdonsága, hogy a *d* képző, bármelyik formában is, csak abban az esetben járul közvetlenül a kifejező ige tövéhez, ha az *r*-rel, *z*-vel vagy *zs*-vel végződik; minden más mássalhangzó és a *d* igeképző közé magánhangzó kerül (*kocog, koccan, koccint, de kocódik*). Arra is találunk példát, hogy a *g, d* és *n* képzős alakok ugyanannak a kifejező ige tőnek csak különböző, rendszerint magas- és mélyhangváltozatú alakjában valósulnak meg (*pöfög, pöffed, pöffeszt, puffog, puffan, puffad, puffaszt, puffant, puffed, puffen, puffent, puffeszt*). Igen gyakran szerepel az *-ad, -ed* igeképző mellett még *-aszt, -eszt* is.

Az említett négy gyakori, a kifejező igékben fellelhető jel közül gyakran egyik vagy másik köznyelvi alakban nem szerepel. Elég tekintélyes azon igék száma, melyeknek *g* és *n* képzős alakjuk és ikerített tőhangzós alakjuk van (pl. *biceg, biccen, biccent; bugyog, buggyan; potyog, pottyán, pottyant* stb.). Ezeknél az igéknél a tő sokszor *b, p, c, cs, f, sz, t* vagy *ty* hanggal végződik,

s ezek után, mint az e dolgozatban szereplő kételemű mássalhangzókapcsolódási táblázatok is mutatják, nem igen szerepel a magyarban *d*.

Több kettőzött tőhangzójú kifejező ige szerepel *g* és *n* képzős alakban: *billeg*, *billent*; *cuppog*, *cuppan*, *cuppant* stb. A *d* képzős alak hiánya ezeknél is könnyen magyarázható azzal, hogy geminata után közvetlenül nem járul kifejező igében a *d* képző egyik változata sem a tőhöz.

Néhány igénél az igeőben szerepel két mássalhangzó (közülük az egyik feltétlenül *r* vagy *l*), s ezeknek *g* és *n* képzős alakja van (*fortyog*, *fortyan*; *harsog*, *harsan* stb.). Olyan ige párokat, melyeknél nincs tőhangzó-ikerítés és a tő sem tartalmazza két mássalhangzó kapcsolatát, csak *h* tővégi hangzóval ismerünk: *zuhog*, *zuhan*; *suhog*, *suhan* stb.

Aránylag kevesebb az olyan kifejező ige csoport, amelyhez az említett három képző közül a köznyelvben csak *g* és *d* járul. Ezeknél szerepelhet a tőben egy mássalhangzó (*pereg*, *perdt*, *perdt*, *perget*), ikerített mássalhangzó (*duzzog*, *duzzad*, *duzzaszt*), de előfordulhat mozzanatos stb. esetben ikerítés is (*zsbong*, *zsbng*, *zsbng* stb.). Néhány esetben a *g* képzős alak egytagú (*bög*, *bödül*, *cseng*, *csendül*, *csendít* stb.). A *g* és *d* képzős igék között több olyat is találunk, amelynek nincs három szótagúnál rövidebb alakja (*hömpölyög*, *hömpölyödik*; *pitýereg*, *pitýeredik* stb.).

Ritkán szerepel egy ige mellett csak a *d* és az *n* képző (*pukkad*, *pukkan*, *pukkant*, *pukkaszt*).

Több ige töve mellett az említett három képző közül csak az egyik szerepel, de legtöbb kifejező igénél legalább két hangváltozat létezik (*csipeg*, *csipog*, *csivog*; *fröccsen*, *freccsen*),¹ s más, az eddigiekben kifejező igékkel kapcsolatban, mint rendszeresen szereplő képzők nem említett képzők is szerepelhetnek mellette: *fröccsent*, *fröcsköl*; *rikolt*, *rikkant*, *rikoltoz* stb.

Az igék utoljára említett csoportja szinte átmenet a tekintetbe vett kifejező szavak harmadik és egyúttal utolsó nagyobb csoportjába. Ebben ige képzős hangutánzó, hanggal festő igék szerepelnek (*béget*, *gagyog*, *vakkant*, *ciripel*, *kotkodácsol*, *biggyeszt*, *hemzseg* stb.), amelyek azonban nem alkotnak szócsoportot.

A kifejező szavaknál, kénytelen vagyok ennyire részletesen megadni a statisztikába felvett típusokat, mert, a finnugor eredetű szavak egy kis részét nem számítva, ez az egyetlen szórétteg, amelyben a szavak képzőkkel végződnek, s ezt akár a hangzóeloszlások, akár a szótagtípusok, akár a szótagkapcsolódások vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert különben nem reális az összehasonlítási alap.

Összesen 686 kifejező szót vettem fel a statisztikák készítéséhez. Az elég nagy valószínűséggel finnugor örökségnek tekinthető kifejező szavak a finnugor szókinés statisztikájában szerepelnek (pl. *rezeg*, *rezzen*).

A hangok eloszlása

Vizsgáljuk meg először, hogyan oszlanak meg a fonémák az eredeti magyar és az egyes jövevényszócsoportokban. Ez az összeállítás a LXX. táblázatban látható. Mindössze három szó (*pünkösd*, *presbíter*, *opsit*, kiejtve: *pünközd*, *prezsbíter*, *opsit*) statisztikázásánál kell asszimilációra tekintettel

¹ Gombocz, MNy. IX, 387: „a hangutánzó eredetet [!] legfontosabb kriteriuma . . . az alakváltozatok nagy száma”, továbbá SCHUCHARDT, MNy. XII, 278.

lennünk, minden egyéb esetben azt a fonémát lehet a beszédben megvalósultnak tekinteni, amelyet az írott betű hasonulás nélküli esetben jelöl. Kellőképpen csak akkor tudjuk az egyes oszlopokban feltüntetett fonémaeloszlásokat értékelni, ha módunkban áll a hangzók beszédben, illetve írásban előforduló frekvenciájával egybevetni, azért a jövevénycsoportok után ismét közöljük a II. táblázatban is szereplő TOLNAI, MIKES, NEMES, TARNÓCZY és saját vizsgálataim középértékeiből összeállított átlageloszlási statisztikát; a II. táblázattól eltérően, a LXX. táblázatban egy tizedesnyi pontossággal szerepelnek az adatok.

A LXX. táblázatból először is az tűnik a szemünkbe, hogy a latin jövevényekben elő nem forduló *ű* és a neolatinból átvett szavakban nem szereplő *ö, ő* és *ű* kivételével minden fonéma minden rétegben szerepel. Az *ö, ő* és *ű*-nél mutatkozó hiányokból esetleg, nagy óvatossággal, talán lehet az átvétel helyére és idejére következtetni, bár az is lehetséges, hogy az átvételek elég kis száma a hiány magyarázata. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a *mai állapotban* rendszerint későbbi fejleményt látunk, tehát csak a hangtörvények figyelembevételével következtethetünk az átdó nyelvre. (Vö. affrikáták a latin jövevénytávokban.) Nem szabad elhamarkodott következtetéseket vonnunk az átdó nyelvek hangállományára vonatkozóan, hiszen átvételnél hanghelyettesítés is történhet.

Különböző eredetű szavaink fonémaeloszlásának a hangzók gyakorlati előfordulási frekvenciájával való összehasonlításnál nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy az *u-ú, o-ó, ö-ő, i-í, és ü-ű* előfordulási gyakoriságát csak együttesen ismerjük nagyobb szövegekben és ezért az összehasonlításnál a rövid-hosszú hangpárok szókészleti gyakoriságának összegét kell a gyakorlatból adódó számokkal egybevetnünk. Ily módon az *u* és *ú* együttes gyakorisága a finnugor eredetű szavakban 2,5%, a kifejező szavakban 3,2%, önálló nyelvi alakulásúakban 2,5%, a nyelvújításiakban 1,1%. a jövevénytávok közül a törökségi átvételekben 2,9%, a szlávban 2,2%, németben 2,6%, latinban 4,5%, neolatinban 2,4%; ezzel szemben az *u* és *ú* gyakorlati előfordulása (beleszámítva a többes első személyű személyrag *-unk, -juk* ragjában való elég sűrű szereplését is) mindössze 1,3%. Ebből azt láthatjuk, hogy a nyelvújítási szavak kivételével minden szócsoporthoz lényegesen több *u, ú* fonéma szerepel, mint a gyakorlatban. Arra következtethetünk tehát, hogy az *u, ú* fonémát tartalmazó szavak összessége nem tartozik éppen a magyar szókészlet leggyakrabban használt szavai közé.

Hasonló megállapításra juthatunk az *o* és *ó* gyakoriságának figyelmes vizsgálatakor is.

Az *a* előfordulási gyakorisága a szláv, neolatin és a latin jövevénytávokban jóval a gyakorlati használat felett van. Az *á* minden jövevénytávcsoporthoz gyakrabban szerepel, mint a gyakorlatban. Tulajdonképpen az *a* és *á* előfordulási gyakoriságánál is az összeget kell figyelembe vennünk, tekintettel arra, hogy az *e ~ é* előfordulásához hasonlóan *a ~ á* is paradigmátikusan váltakozhat egymással (*hártya ~ hártyát, bástya ~ bástyát, ház ~ haza, lé ~ levét, kéz ~ kezét, fekete ~ feketét* stb.). A szótári szókészlet számbavételénél *a, e-t* mutató szavak a beszédben *á, é*-vel szerepelhetnek és fordítva, *á, é* szótári alakú szavak ragozásában, származékaiban *a, e* fordulhat elő.

¹ Újabb átvételekben mégis előfordul: *dizöz, primör, zsonglör* stb.

LXX. TÁBLÁZAT
Ismert eredetű szavaink hangzóeloszlása

	Finnugor	Kifejező	Ónálló	Nyelv- újítási	Török	Szláv	Német	Latin- görög	Neolatin	Gyakorlati közép- érték
Hangok száma	4067	3828	619	1531	1598	3372	2685	2027	969	
ú	1,3	0,2	0,6	0,2	1,4	0,2	0,1	0,2	0,2	
u	1,2	3,0	1,9	0,9	1,5	2,0	2,5	4,3	2,2	1,3
ó	1,3	0,6	1,4	0,9	2,1	1,1	1,5	2,4	3,0	
o	4,5	7,6	4,3	5,9	5,2	6,4	4,2	4,3	5,9	5,1
a	8,0	5,8	9,1	8,1	6,5	15,1	7,9	11,2	14,0	9,9
á	3,3	1,5	4,5	3,1	4,7	4,4	5,4	5,4	5,7	3,5
e	7,9	8,0	6,3	9,7	5,6	5,6	5,0	5,9	3,5	10,9
é	3,2	0,6	2,4	2,9	2,4	1,5	3,0	1,4	2,0	3,6
ö	1,9	3,8	1,1	2,3	3,8	1,2	0,9	0,2	—	
ő	0,9	0,2	1,6	0,5	1,6	0,1	0,2	0,1	—	2,1
i	3,5	5,4	5,8	3,9	3,1	2,8	5,5	6,8	4,2	4,7
í	1,2	0,9	0,2	0,3	0,4	0,2	0,2	0,1	0,2	
ü	0,9	1,3	0,6	0,3	1,1	0,2	0,2	0,1	0,2	0,8
ű	0,4	0,1	0,3	0,2	1,2	0,1	0,1	—	—	
Össz. mh.	39,5	39,0	40,1	39,2	40,6	40,9	36,7	42,4	41,1	41,9
l	7,4	4,3	3,7	5,2	3,4	4,2	5,8	4,9	4,2	5,8
r	5,0	5,7	6,3	8,3	9,0	7,2	10,1	8,4	9,1	4,2
m	2,8	1,5	3,7	5,0	2,5	3,0	3,1	4,6	4,8	4,1
n	3,3	4,7	5,3	3,4	3,5	3,9	4,7	5,0	3,9	5,7
ny	1,9	0,6	1,6	3,3	2,0	1,4	0,4	0,2	1,2	0,7
v	3,2	0,7	1,9	2,8	0,9	1,6	1,0	1,0	0,3	2,1
f	2,8	1,6	0,8	0,7	0,2	0,2	2,4	1,0	1,4	0,9
z	1,4	1,2	1,8	1,7	1,2	1,0	0,8	0,2	0,4	2,3
sz	3,1	1,8	2,9	2,9	3,1	3,2	1,4	1,0	1,1	1,9
zs	0,2	0,4	0,5	0,5	0,2	0,8	0,7	1,0	1,4	0,1
s	2,1	1,8	2,9	1,4	2,6	1,5	3,5	4,3	3,1	3,8
j	2,5	0,7	1,3	2,1	1,7	2,1	2,3	1,1	2,1	1,8
h	3,2	2,3	1,6	1,9	0,6	1,1	1,5	0,3	0,2	1,8
b	1,1	2,5	1,9	1,2	3,9	2,7	1,9	1,7	3,3	2,1
p	1,6	4,6	3,1	2,7	2,0	4,2	4,3	4,0	3,0	0,8
d	2,3	3,6	2,9	2,6	1,6	2,7	2,2	2,1	1,9	2,1
t	5,9	5,1	5,2	4,4	4,7	3,9	5,6	6,2	5,3	7,7
g	2,7	5,9	2,7	3,1	2,0	2,5	2,6	2,0	2,1	2,5
k	4,8	4,9	5,3	3,9	8,1	6,8	5,6	5,1	4,9	5,3
c	0,3	1,8	1,1	1,0	0,1	2,0	2,8	2,0	1,6	0,2
cs	1,2	3,4	2,1	1,6	3,9	2,3	0,7	0,3	1,8	0,6
gy	1,4	0,2	0,2	1,0	1,9	0,2	0,1	0,4	0,3	1,5
ty	0,1	1,7	0,6	0,1	0,3	0,4	—	0,2	0,5	0,1
Össz. msh.	60,3	61,0	59,4	60,8	59,4	58,9	63,5	57,0	57,9	58,1
Összesen:	99,8	100,0	99,5	100,0	100,0	99,8	100,2	99,4	99,0	100,0

Szembetűnő az *a* és *á* ritka volta a kifejező szavakban. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy az *a* ~ *á*-nak gyakori előfordulása miatt kicsiny a kifejező ereje, s ezért a kifejező szavak inkább a lényegesen ritkábban előforduló *u-ú, o-ó, ö-ő, i-i* és *ü-ű* magánhangzókat terhelik meg s ez az *a, á* és *e, é* viszonylagosan ritkább használatát okozza.

Talán a neolatin és főként a latin szavak állandó újabb átvétele okozhatja az *a* gyakoriságának szaporodását az újabb írók nyelvében (vö. TARNÓCZY, MNy. XXXVIII, 355—6; MNy. XXXIX, 370—1).

Megdöböntően kevés az *e* és *é* arányszáma a szótári feldolgozásban a gyakorlati előforduláshoz képest. Ebből azt láthatjuk, hogy igen sok gyakran használt szóban szerepel *e*, illetve *é*, továbbá gyakori a ragokban, képzőkben és teljes tövekben is.

Az *ö* és *ó* a szláv, német és latinból átvett szavakban ritkább, mint a gyakorlatban. Feltűnően gyakori a török eredetű és a kifejező szavakban.

Az *i, í* eloszlásánál a szláv eredetű szavakban való ritka előfordulás tűnik fel.

Különösen gyakori az *ü, ű* törökségi, továbbá kifejező és finnugor szavakban. A többi szócsoporthoz még a gyakorlatban való ritka százalékarányát sem igen éri el.

A mássalhangzók közül feltűnik az *r* rendkívül gyakori volta szótári vizsgálatnál és ehhez képest elég ritka szereplése a használatban.

Az *m*-et tartalmazó szavak és ragok, úgy látszik, igen gyakoriak, mert a használatban nagyobb az *m* előfordulási aránya, mint a szótárban. A nyelvújítási, latin és neolatin szavak nem annyira sűrűn használtak, hogy ezek a finnugor szavak 2,8%-os *m* arányát a gyakorlati 4,1%-ra emelhetnék.

Hasonló a helyzet a ragokban igen gyakori *n*-nel kapcsolatban is.

Az *ny* szinte kétszer annyit szerepel a szótári vizsgálatban, mint szövegek vizsgálatakor. A nyelvújítás feltűnően kedvelte az *ny*-et, különösen szóvégen.

A *v* főként finnugor szavakban szerepel.

Az *f* a használatban ritka hang, annak ellenére, hogy finnugor szavakban feltűnően gyakori és német átvételekben is sűrűn szerepel.

A *z* szótári feldolgozásban nagyon ritka, de az *az* névelő és az *ez* mutatónévmás igen megnöveli gyakorlati előfordulását.

Az *sz*, annak ellenére, hogy a folyamatos szövegeknek aránylag igen kis százalékát kitevő német, latin és neolatin jövevényszavak kivételével minden szócsoporthoz elég gyakran szerepel a szótárban, mégis ritka a használatban.

A *zs* a szótári előfordulásához képest igen ritka, az *s* viszont éppen szótári előfordulásához képest gyakori szövegbeli feltűnésével vonja magára a figyelmet.

Az ismert etimológiájú szavainkban található *h*-k orosz-lánrésze a finnugor-etimológiájú szavakban fordul elő.

Feltűnően nagy a *b* és *k* arányszáma a török származású szavakban.

A *p*-vel kapcsolatban is meg kell állapítanunk, hogy a szótári szóképzésben lényegesen nagyobb helyet foglal el, mint a használatban, tehát a *p*-t tartalmazó szavak legnagyobb része a szókincs nem nagyon gyakran használt elemei közé tartozik. Különösen gyakori kifejező és német eredetű szavakban.

A *t* hanggal kapcsolatban már többször volt alkalmunk megállapítani, hogy mint tárgyjel, mint a múlt idő jele, mint képzők, ragok alkatrésze igen gyakran szerepel, s így könnyen érthető, hogy egyik szócsoporthoz sem közelíti meg a *t* arányszáma a gyakorlatban való előfordulás százalékszámát.

A *d*, *g* rendkívül nagy arányszámát a hangutánzó szavakban teljesen indokolja az a tény, hogy míg a többi szócsoportban csaknem mindenütt képző nélküli szavak szerepelnek, a hangutánzó és hanggal festő igéknek kb. az $\frac{1}{3}$ része *-g*-képzős.

A *c* hang minden szócsoportban gyakoribb, mint a használatban. A jövevényszavakban (kivéve a törököt) és a kifejező szavakban egészen kirívóan nagy az arányszáma. A használt szavak zömét alkotó finnugor szórétegben azonban csaknem annyira ritka, mint a használatban.

A gyakorlati felhasználásnál ugyancsak gyakrabban szerepel az egyes szócsoportok hangzóeloszlásában a *cs* is. A törökségi átvételeknél és a kifejező szavaknál különösen kiugró gyakori előfordulása.

A *gy* csak a finnugor és török eredetű szavakban éri el azt a frekvenciát, amit az eddigi statisztikai vizsgálatok alapján a *gy* gyakoriságának tekintetünk.

Ty is többet szerepel a szókészletben, mint a használatban, annak ellenére, hogy ADY és VERES PÉTER nyelvében való előfordulásánál még az asszimilációk figyelembevételével is szaporodott a száma. Különösen kiugró értéket a kifejező szavakban mutat az arányszáma.

Röviden összefoglalva és kiegészítve eddigi megfigyeléseinket, azt mondhatjuk a LXX. táblázat adatai alapján, hogy török jövevényszavainkban feltűnően sok az *ö-ő*, *ü-ű*, *cs*, *b*, *k*. A szláv eredetű szavakban csak az *a* gyakorisága kirívó. A kifejező szavak előnyben részesítik a nyelvileg ritkább hangokat, ez azonban nem meglepő, hiszen, mint közismert, a kifejező szavak között igen sok az elemismélteléses, s igen gyakran éppen ritka elemek ismétlésével vonja magára a kifejező szó a figyelmet (*bibic*, *bömböl*, *cincog*, *csemcseg*, *gágog*, *kakuk*, *kukucskál*, *pepecsel*, *hahota* stb.). A magánhangzókat már áttekintettük ilyen szempontból. A mássalhangzók közül (nem számítva a képzőben gyakori *g-t*), a *p*, *c*, *cs* és *ty* a gyakorlati frekvenciájának 5–17-szeres előfordulási gyakoriságával jelentkezik, de figyelembe veendő, hogy az alakváltozatok száma is növeli az előfordulási gyakoriságokat.

Nem érdektelen azt sem megjegyeznünk, hogy a gyakorlati statisztikában a zöngés-zöngétlen párok közül *k/g*, *t/d*, *s/zs* esetében a zöngétlen gyakoribb, *v/f*, *z/sz*, *b/p*, *gy/ty* pároknál a zöngés fordul többször elő. A német jövevényszavakban viszont mindenütt a zöngétlen hang szerepel gyakrabban a megfelelő zöngésnél, egy kivétellel, *ty* ugyanis a feldolgozott német jövevényszavakban 0,1%-nál ritkábban fordul elő (viszont *gy* is csak 0,1%, tehát nagyobb terjedelmű feldolgozás itt még a *ty* javára is dőlhet).

A LXX. táblázattal kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy a magánhangzó-mássalhangzó arány azért látszik a kifejező szavakban a mássalhangzók javára eltolódnia, mert ez az egyetlen szócsoport, amely túlnyomóan igéket tartalmaz, tehát zárt szótaggal végződően, több benne a mássalhangzó. A tekintetbe vett néhány dajkanyelvi szóban van csak nyílt szóvég (ezekben rendszerint az első szótag is nyílt). Egyébként a magánhangzó-mássalhangzó arány elég jól egyezik a Tolnai óta a magyar nyelvre elfogadott aránnyal, mindössze a német jövevényszavakban van a gyakorlati átlagnál valamivel több mássalhangzó, a latin és neolatin átvételekben viszont több magánhangzó. Német eredetű szavainkban az itt talált 36,7 : 63,3 magánhangzó-mássalhangzóarányt igen jól megközelíti a németben TOLNAI VILMOS szerint található 36 : 64 arányt (MNY. XX, 51.). Még magánhangzóban leggazdagabb latin és neolatin jövevényszavaink is messze elmaradnak a finnben

LXXI. TÁBLÁZAT

A fonémák eloszlása ismert etimológiájú szavainkban (%)

Hangok száma	4067	3828	619	1531	1598	3372	2685	2027	969	20696	
	Finnugor	Kifejező	Önálló	Nyelv- újítási	Török	Szláv	Német	Latin- görög	Neolatin	Összes	Gyakorlati közép- érték
ú	0,25	0,03	0,02	0,01	0,11	0,02	0,01	0,02	0,01	0,48	1,3
u	0,24	0,55	0,06	0,07	0,12	0,32	0,33	0,42	0,10	2,21	
ó	0,25	0,11	0,04	0,07	0,16	0,18	0,19	0,23	0,14	1,37	5,1
o	0,89	1,41	0,13	0,44	0,41	1,03	0,55	0,42	0,27	5,55	9,9
a	1,57	1,08	0,27	0,60	0,50	2,47	1,03	1,10	0,66	9,28	3,5
á	0,65	0,29	0,14	0,23	0,37	0,73	0,69	0,53	0,26	3,89	3,5
e	1,56	1,47	0,19	0,72	0,44	0,92	0,65	0,58	0,16	6,69	10,9
é	0,62	0,11	0,07	0,21	0,19	0,25	0,39	0,14	0,09	2,07	3,6
ő	0,37	0,70	0,03	0,17	0,30	0,19	0,12	0,02	—	1,90	2,1
ö	0,17	0,04	0,05	0,04	0,12	0,01	0,02	0,01	—	0,46	
i	0,69	1,00	0,17	0,29	0,24	0,47	0,70	0,67	0,20	4,43	4,7
í	0,23	0,16	0,01	0,02	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,51	
ü	0,18	0,23	0,02	0,02	0,08	0,02	0,03	0,01	0,01	0,60	0,8
ű	0,08	0,01	0,01	0,01	0,09	0,01	0,01	—	—	0,22	
Össz. mh.	7,75	7,19	1,21	2,90	3,16	6,64	4,74	4,16	1,91	39,66	41,9
l	1,46	0,80	0,11	0,39	0,26	0,69	0,75	0,48	0,20	5,14	5,8
r	1,06	1,05	0,19	0,61	0,70	1,18	1,31	0,82	0,43	7,35	4,2
m	0,54	0,27	0,11	0,37	0,19	0,49	0,40	0,45	0,23	3,05	4,1
n	0,66	0,87	0,16	0,25	0,27	0,63	0,60	0,49	0,18	4,11	5,7
ny	0,37	0,11	0,05	0,25	0,15	0,23	0,06	0,02	0,06	1,30	0,7
v	0,62	0,12	0,06	0,21	0,07	0,26	0,13	0,10	0,01	1,58	2,1
f	0,55	0,30	0,02	0,05	0,01	0,03	0,31	0,10	0,07	1,44	0,9
z	0,27	0,22	0,05	0,13	0,09	0,16	0,11	0,02	0,02	1,07	2,3
sz	0,61	0,34	0,09	0,21	0,24	0,54	0,18	0,10	0,05	2,36	1,9
zs	0,03	0,08	0,01	0,03	0,01	0,13	0,09	0,10	0,07	0,55	0,1
s	0,42	0,34	0,09	0,10	0,20	0,25	0,45	0,43	0,15	2,43	3,8
h	0,50	0,14	0,04	0,16	0,14	0,35	0,29	0,11	0,10	1,83	1,8
i	0,62	0,43	0,05	0,14	0,05	0,17	0,19	0,03	0,01	1,69	1,8
b	0,22	0,47	0,06	0,09	0,30	0,44	0,25	0,17	0,15	2,15	2,1
p	0,31	0,85	0,09	0,20	0,15	0,69	0,56	0,40	0,18	3,43	0,8
d	0,44	0,68	0,09	0,19	0,13	0,44	0,28	0,21	0,09	2,55	2,1
t	1,15	0,94	0,15	0,33	0,36	0,63	0,73	0,61	0,25	5,15	7,7
g	0,34	1,08	0,08	0,23	0,15	0,42	0,34	0,19	0,10	3,13	2,5
k	0,94	0,91	0,16	0,29	0,62	1,11	0,72	0,50	0,23	5,48	5,3
c	0,06	0,34	0,03	0,08	0,01	0,33	0,36	0,20	0,08	1,49	0,2
cs	0,23	0,63	0,06	0,12	0,30	0,38	0,09	0,03	0,08	1,92	0,6
gy	0,27	0,04	0,01	0,08	0,15	0,03	0,01	0,04	0,01	0,64	1,5
ty	0,02	0,31	0,02	0,01	0,02	0,07	0,01	0,02	0,02	0,50	0,1
Össz. msh.	11,89	11,32	1,78	4,52	4,57	9,65	8,22	5,62	2,77	60,34	58,1
Összesen	19,64	18,51	2,99	7,42	7,73	16,29	12,96	9,78	4,68	100,00	100,0

található 51 : 49 arány mögött (és a még ennél is jobb 52,5 : 47,5 nyílt-zárt szótagarány mögött) (HAKULINEN, Mikä on luonteenomaista suomen kielen äännerakenteelle? Vir. 1938, 269, 272; HAKULINEN az idézett arányokat nem százalékban közli).

A LXX. táblázat eredményeinek részletes vizsgálata alapján érdemesnek látszik megvizsgálni ismert etimológiájú szavaink hangzóeloszlását, továbbá az egyes hangzók megoszlását a különböző eredetű szavakban. Ezt áttekinthető módon a LXXI. táblázat mutatja. Utolsó oszlopában a már többször felhasználni szokott átlag látható. Az előtte lévő oszlop az ismert etimológiájú szavak szótári statisztikájából adódó eloszlást mutatja (teljes akkor volna a statisztika, ha a kisebb, a statisztikai tárgyalásnál figyelembe nem vett jövevényszócsoportok, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak statisztikáját is tartalmazná, de ezek közös feldolgozása, mint már szó volt róla, nem volna célszerű). E két egymás melletti oszlop összehasonlításából kiderül az a LXX. táblázatból is erősen sejthető tény, hogy az egyes fonémák gyakorlati és szótári megterheltsége teljesen más. A LXXI. táblázat utolsó sorából az látszik, hogy az ismert etimológiájú szavak hangállományának 19,64%-a a finnugor, 18,51%-a a kifejező szavakban¹ található stb. Hasonló módon értelmezendők az egyes vízszintes sorok is. Ragadjuk ki példának a *v* hangot. Az utolsó oszlop kimutatása szerint a használatban a *v* frekvenciája 2,1%. Az ismert etimológiájú szavak hangállományában, az utolsó előtti oszlop tanúsága szerint azonban csak 1,58% a *v* s ebből 0,62% a finnugor, 0,12% a kifejező, 0,06% az önálló alakulású, 0,21% nyelvújítási, 0,07% török, 0,26% szláv, 0,13% német, 0,10% latin és végül 0,01% neolatin átvételű szavakban található. (Ezek összege 1,58%.) Ebből látható, hogy kell néhány olyan *v*-t tartalmazó szónak lennie, mely gyakran szerepel s így a *v* frekvenciáját a szótári fölé emeli. A *van*, *volt*, *volna* stb. kellő magyarázatot ad gyakori előfordulásával a szótárból és szövegből készült statisztika eltérésére.

Tekintettel arra, hogy a hangállománynak legnagyobb része finnugor szavakra jut, nem érdemel különösebb figyelmet, hogy az *a*, *á* együtt, *e*, *é* ugyancsak együtt, *z*, *sz* és *t* legtöbbször finnugor szavakban szerepel. Az *l*, *v*, *f*, *j*, *h*, *gy* előfordulási gyakorisága a számarányok figyelembevételével már feltűnőbb jelenségnek tekinthető.

A kifejező szavak ebben a feldolgozásban csaknem akkora részét alkotják a hangállománynak, mint a finnugor eredetűek. Ennek ellenére is feltűnően sok az összes *o*-ó, *ö*-ő, *i*-í, *p*, *c*, *cs* és *tj* hangok közül a kifejező szavakra jutó rész. A *d* és *g* gyakoriságát az igekepzők indokolják. A török jövevények részeseése az összes *cs* és *gy* hangban felúzóen nagy. A szláv szavaknál az *a*, *k* és *c* gyakorisága kiugró. A német szavak az *r*, *f*, *s* és *c* gyakoriságával tűnnek ki.

Szókezdetek

A különböző eredetű szavak hangállományának eloszlása után vizsgáljuk meg a fonémák eloszlását a szókezdeten, szóvégen, majd a szóközép jellegzetességeit kíséreljük meg felderíteni.

Az ADY és VERES PÉTER nyelvére vonatkozó statisztikai vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a szókezdeteken a magánhangzó-mással-

¹ Az arányok megfigyelésénél mindig gondolnunk kell arra, hogy a kifejező szavak relatív számát az alakváltozatok figyelembevétele erősebben duzzasztotta meg, mint bármelyik más réteget.

hangzó, továbbá az igen csekélyszámú mássalhangzó, illetve magánhangzó-torlódásos kezdetű szavak előfordulási aránya meglehetősen állandó. Érdeemes ezt az arányt nem annyira a magánhangzó-mássalhangzó, mint inkább a torlódások arányszámának szempontjából a különböző ismert etimológiájú szavaknál megvizsgálni.

A szókezdetek megoszlása (%)

		1 mh	2 mh	1 msh	2 msh	3 msh	összesen
Finnugor.	szavak	19,5	—	80,5	—	—	100%
Kifejező	„	2,9	—	95,8	1,—	0,3	100%
Őnálló fejl.....	„	12,3	—	87,7	—	—	100%
Nyelvújítási ..	„	19,8	—	80,2	—	—	100%
Törökségi	átvételek	14,1	—	85,6	0,3	—	100%
Szláv	„	7,8	—	90,5	1,5	0,2	100%
Német	„	3,2	—	84,7	11,9	0,2	100%
Latin-görög ...	„	12,5	0,3	75,6	11,3	0,3	100%
Neolatin	„	9,6	—	83,0	6,8	0,6	100%
ADY—VERES	kerekített középért.	30,2	0,05	69,25	0,5	—	100%

A közölt százalékarányok értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy minden sor más adatmennyiség arányát fejezi ki százalékban. A két magánhangzóval kezdődő szavakra vonatkozóan a latin-görög átvételnél szereplő 0,3% és a szövegekre vonatkozó 0,05% egyaránt az *augusztus* szó egyszeri előfordulását jelzi, az első 328, a második két különböző ezres nagyságrendű statisztika egyesített eredményében.

Hasonló módon minden jövevényszócsoportban egy-egy három mássalhangzós kezdetű szó szerepel feldolgozott forrásainkban: a szláv *strážsa*, a német *spiccer*, és a latinból vagy olaszból átvett *strucc* szó.

Figyelembe véve az egyes jövevényszócsoportok statisztikázásánál feldolgozott szavak számát, kiderül, hogy összesen 120 két mássalhangzós kezdetű jövevényszót vizsgáltunk, ezek közül török 1 (*szpáhi*, tehát késői, hódoltságkori átvétel), szláv 10 (*drága*, *bricska*, *fricska*, *krajcár*, *pletyka*, *plundra*, *pribék*, *svihák*, *tragacs*, *fringia*), német 60 (*blúz*, *bronz*, *drót*, *frakk*, *frigy*, *friss*, *front*, *gróf*, *pléh*, *prém*, *prés*, *priccs*, *sport*, *sróf*, *sváb*, *svéd*, *tromf*, *trón*, *flanc*, *griz*, *plüss*, *slicc*, *flanell*, *flastrom*, *flinta*, *frájla*, *gleccser*, *gléda*, *gránát*, *krajcár*, *kredenc*, *kristály*, *krumpli*, *kvártély*, *plafon*, *plajbász*, *profunt*, *smaragd*, *spárga*, *spékel*, *tragacs*, *trampli*, *trikó*, *tráger*, *tróger*, *frájter*, *grimasz*, *prezent*, *spenót*, *svindler*, *spórhert*, *stekli*, *stokli*, *spicli*, *slampet*, *smucig*, *frizura*, *kravatti*, *promenád*, *stampedli*), latin-görög 37 (*skót*, *trón*, *flaskó*, *flastrom*, *fruska*, *fráter*, *grádics*, *gránát*, *kréta*, *klastrom*, *plánta*, *préda*, *prépost*, (herceg)-*primás*, (cigány)*primás*, *próba*, *plátán*, *skarlát*, *smaragd*, *spongya*, *státus*, *trágya*, *trónus*, *drabális*, *francia*, *prókátor*, *professzor*, *próféta*, *presbíter*, *skatulya*, *skorpió*, *granárium*, *krokodilus*, *plébánia*, *prédikátor*, *processzió*, *prédikáció*) és neolatin 12 (olasz: (cigány)*primás*, *skarlát*, spanyol, *spárga* 'növény', *spárga* 'zsinég', *tréfa*, *brókli*, *spágó*, *freskó*, *skatulya*, *trombita*, román: *drákuly*).

LXXII. TÁBLÁZAT
Mássalhangzótorlóddal kezdődő szavak

	Hangutánzó	Szláv	Német	Latin	Olasz	Egyéb
fl			flanell XVI flastrom? 1697 flinta 1699	flaskó XIX flaska XIV flastrom? XVI	.	
fr	fröccs 1900 fröccsen 1832 fröcsköl XX freccsen 1832 fröcesent XIX	fricska XVIII fringia 1592	frajla XVIII frakk 1789 frigy XIV friss 1470 frizura 1787 frizíroz 1778 front 1807	francia (1413) XVII fráter XV fruska XIX		
sm			smaragd? XV	smaragd? XV		
sr			sróf XVIII			
sv		svihák 1874	sváb XVIII svéd XVII			
sp			spárga (zsinég)? 1544 spékel XVII (i)spék 1544 spenót 1547 sport XIX	spongya XVI	spanyol XVI spárga (növ.) XVI spárga (zsinég)? 1544 spinác XV—XVI	
str		strázsa XVI			struce 1433	
sztr						sztrájk XIX (angol)
sk				skarlát? XIV skatulya? XVII skorpió XIV skót 1838	skarlát? XIV skatulya? XVII	
bl			blúz 1867			
br	brekeg 1835	bricska XX	bronz 1835			

pl		pletyka XVIII plundra XVII	plafon 1845 plajbász 1759 pléh 1490	plánta XV plébánia 1269 plébános XV		
pr tr ptr	prücsök XVI ptrücsök XVI prüsszent XVI ptrüsszent XVI	pribék 1484	prém XV prés 1586 présel XVIII prices XVIII prófunt 1565	préda XVI prédikáció XV prédikál XV prédikátor XV prépost 1297 prézsmítál XVII prímás (érsék) 1685 prímás? 1838 próba XVI prókátor 1418	prímás (cigány)? 1838	
dr		drága 1208	dragonyos XVIII drót XVII	drabális XIX		draszé (francia) XVIII drusza XVIII (ismeretlen)
tr	trécsel XVI	tragacs? XIX	tragacs? XIX trágár 1494 tróger új XX trampli 1845 trikó XVI trompf 1827 trón	trágya 1529 tréfa 1500 trónus 1803	tréfa 1500 trombita XV	
gl		gléda? XVIII	gleccser 1835 gléda? XVIII			
gr			gránát? XVI gróf 1393	grádics 1420 gránát? XVI		
kl				kláris 1458 klastrom XVI		
kr	krákog XVII	krajcár? 1495	krajcár? 1495 kredenc 1835 kristály 1458 krumpli XIX	kredencia XVI kréta XVI		
kv			kvártély 1637			

LXXIII. TÁBLÁZAT
 Ismert eredetű szavaink szókezdetének megoszlása

	Finnugor	Kifejező	Önálló	Nyelv- újítási	Török	Szláv	Német	Latin- görög	Neolatin
ú	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—
u	0,4	0,7	0,8	0,6	—	1,4	—	0,3	—
ó	0,5	0,1	—	0,9	0,3	—	—	0,3	—
o	1,8	—	0,8	—	2,3	1,6	0,2	1,2	2,3
a	3,7	—	0,8	3,4	1,4	2,0	0,4	5,2	3,4
á	2,5	0,1	2,5	2,1	2,0	0,2	0,2	2,1	1,7
e	1,7	—	2,5	4,0	0,3	0,5	0,4	1,8	1,7
é	1,2	—	—	2,1	1,1	0,2	0,4	—	—
ő	1,0	0,1	1,8	0,6	2,8	0,3	—	—	—
ó	0,4	—	—	—	—	—	—	—	—
i	2,4	0,4	2,5	5,5	1,1	1,9	0,6	1,8	0,6
í	0,8	—	—	—	0,6	—	0,2	—	—
ü	0,8	0,4	1,8	0,3	1,7	—	—	—	—
ű	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Össz. mh.	17,8	1,8	13,5	19,5	13,6	8,1	2,4	12,7	9,7
l	4,6	4,4	3,3	4,0	—	3,4	4,6	4,8	1,1
r	2,4	5,5	3,3	4,9	—	3,6	6,2	3,0	5,7
m	6,5	2,2	7,4	3,4	2,0	6,5	5,8	6,9	13,1
n	1,5	1,3	2,5	0,9	—	1,4	0,8	2,4	0,6
ny	2,7	2,5	—	1,2	0,8?	0,5	0,2	—	—
v	6,3	1,6	3,3	4,0	0,3	3,6	2,0	2,4	—
f	11,1	4,1	1,8	2,5	0,6 h	0,3	8,4	5,1	5,7
z	0,5	3,5	0,8	3,1	—	1,9	1,2	—	0,6
sz	6,3	3,2	5,7	7,7	9,0	6,8	0,8	3,0	2,3
zs	0,1	1,0	1,8	0,3	0,6	1,9	2,8	1,2	—
s	3,2	5,5	7,4	1,5	6,8	2,9	9,4	3,9	5,7
j	1,6	0,1	0,8	1,2	0,3 h	1,6	0,6	1,8	—
h	12,0	7,2	5,7	6,1	2,0	2,3	4,6	1,8	0,6
b	2,2	5,1	5,7	2,1	14,1	6,2	5,0	2,7	12,5
p	0,5	14,3	8,2	5,5	2,3	14,4	13,0	16,3	13,1
d	1,3	6,2	1,8	2,5	2,8	3,9	2,0	3,3	3,4
t	8,3	3,2	9,0	11,0	11,3	3,9	5,6	4,2	6,5
g	0,6	3,4	3,3	3,1	1,1	6,5	5,2	4,5	3,4
k	7,3	8,7	10,6	8,3	17,2	14,3	13,4	14,8	9,7
c	0,1	3,5	0,8	0,9	—	0,6	4,0	3,9	2,8
cs	2,5	11,2	4,1	3,7	6,8	5,6	1,4	0,3	3,4
gy	0,6	—	—	2,5	7,6	0,2	0,2	0,6	0,6
ty	—	—	—	—	0,3	—	—	—	—
Össz. msh.	82,2	97,7	87,3	80,4	85,9	92,3	97,2	86,9	90,8
Kettő együtt	100,0	99,5	100,8	99,9	99,5*	100,4	99,6	99,6	100,5

* Ehhez még *dzs* is jön 0,3 h.

A különböző eredetű szavak szókezdeti statisztikájának szövegek alapján készült statisztikával, azaz ADY és VERES PÉTER szókezdetekének statisztikájával való egybevetéséből is látható, hogy a jövevényszavak a használatban kisebb számmal szerepelnek, mint a magyar eredetűek, mert a gyakorlatban sokkal ritkább a mássalhangzótorlódásos szókezdet, mint a török jövevények kivételével bármelyik jövevényszócsoportban. A magyar nyelv fejlődése ebből a szempontból eléggé egyezik a finnével, mert ott is csak a legújabb jövevényszavakban szerepel mássalhangzótorlódás a szókezdeten. Régebbi átvételekben *skr-, str-, spr-, kr-, tr-, pr-, gr-, dr-, br-, fr-* > *r-* található (HAKULINEN, i. m. 271.).

Továbbá kiderül a vizsgálatokból az is, hogy néhány hangfestő és hangutánzó szó (*trücsök, prücsök, ptrücsök, trüsszent, prüsszent, ptrüsszent, freccsen, fröccsen, fröcsköl, fröccs, brekeg, krákog, trécsel* stb.), melyeknek részben éppen a mássalhangzótorlódásos kezdet adja meg a kifejező erejét, a magyar szókincs régi szavai nem kezdődhetnek két vagy három mássalhangzóval. A régi torlódásos átvételek legtöbbször van köznyelvi változata, csaknem mindnek él a nép nyelvében torlódásmentes alakja (*garádics, palánta, geróf, karajcár, kolompér* stb.).

Mint hogy tanulságos a szókezdeten szereplő egyes mássalhangzókapcsolatok első előfordulási idejét is tekintetbe venni, a LXXII. táblázatban a SzófSz. alapján jövevényszócsoportonként összeállítva az első előfordulás megadásával közöljük az adatokat. Dolgozatom keretein lényegesen túlmenő feladat volna megvizsgálni, hogy az átadó nyelvek milyen mássalhangzócsoportjait oldta fel a magyar az átvételnél és melyeket tartotta meg, továbbá milyen időpontig történt meg mindenkép a mássalhangzótorlódásos szókezdet feloldása, mikortól kezdve maradhatott meg a mássalhangzócsoport a szókezdeten, összefügg-e a szó elterjedtségével, kulturális színvonalával a mássalhangzótorlódásos szókezdet megmaradása vagy eltűnése.

A LXXII. táblázat azt mutatja, hogy a szókezdő mássalhangzótorlódások valószínűleg nem az átadó nyelvre, hanem az átvétel idejére jellemzők. A legrégebbi átvételeknél a torlódásos kezdet második hangja *r* vagy *l* volt. A *k*, az *m*, mint második elem, később jelentkezett, majd a *p*; legkésőbb tűnt fel a *v kv-, sv-* szókezdetekben. Tekintettel arra, hogy a táblázat csak a SzófSz. alapján készült, lehetséges, de nem valószínű, hogy kimerítőbb vizsgálatok esetleg más eredményre vezethetnének.

Részleteiben, az egyes hangok szókezdő előfordulásainak eloszlását különböző eredetű szavakban a LXXIII. táblázat mutatja. Legszembetűnőbb jelenség, hogy egyik csoportban sem találunk minden fonémát szókezdő helyzetben. Legteljesebb a finnugor szavakban a szókezdő fonémák száma, mert *ű* és *ty* kivételével minden hanggal kezdődik biztos etimológiájának tekinthető, finnugor eredetű szó.

Feltűnően magas a finnugor etimológiájú szavak között a szókezdő *f* és *h* arányszáma akár a többi szókezdő finnugor hanghoz, akár az *f* és *h* többi szókezdő szerepléséhez viszonyítva. Ha nem is ennyire nagymértékben, de ugyanezt állapíthatjuk meg a finnugor *v* szókezdetről is. A szókezdő *p* éppen ellenkezőleg, minden más szócsoportban legalább ötször, de van, ahol csaknem 32-szer (latin-görög) akkora szerepet játszik, mint a finnugor szavak szótári számbavételénél.

A finnugor eredetű és a nyelvújítási szavak kivételével elég kevés a szókezdő magánhangzó, különösen a hangutánzó szavakban. A hangutánzó

szavak csoportjában a használatban elég ritka *p* hang a leggyakoribb szókezdő. Az ugyancsak ritka *cs* a másik 10%-nál gyakoribb szókezdő hang a kifejező szavak között. A többiekkel egybevetve, a kifejező szavak gyakori *d* és *z* szókezdete érdemel még figyelmet. Érdekes jelenség, hogy az *ny* szókezdetek zöme finnugor vagy kifejező szavakban van.

Külön magyar fejleményként keletkezett szavak között legtöbb a *k* szókezdetű. A jövevényszavak szókezdeteivel egybevetve ez azonban nem látszik különösen nagy aránynak.

A nyelvújítási szavak arányosan illeszkednek a többi szókezdethez; semmi különösen kiugró értéket nem látunk.

A törökségi átvételeknél, mint várható is, nincs *l*, *r*, *n* szókezdet. Az *ny* szókezdet is csak kétes etimológiákban szerepel. Szembetűnik még a *z* és *c* szókezdet hiánya. Csak késői, hódoltságkori átvételekben találunk *f* és *j* hangot szókezdő helyzetben. Figyelmet érdemel az *m* aránylag ritka és a *b* rendkívül sűrű szereplése szókezdeten. Ez talán az átadó török nyelvjáráásokra is némi fényt vethet. A *b*-n kívül még elsősorban a *k*, továbbá a *t* tűnik ki gyakori szókezdeti előfordulásával. A többi szócsoporthoz viszonyítva, feltétlenül meg kell még említenünk a szókezdő *gy* gyakoriságát.

A szláv eredetű szavakban a német, latin-görög és neolatin átvételekkel közösen rendkívül gyakran szerepel szókezdő *p* és *k*. A szlávból átvett szavak szókezdete a többihez viszonyítva aránylag több *g*-t mutat. Az *f* viszont ritkaságával tűnik ki.

Német eredetű szavainkban az *f* és *zs*, *s*, *c* szókezdet gyakorisága vonja magára a figyelmet a már említett *k*-n és *p*-n kívül.

A latin-görög és neolatin nyelvekből átvett szavak az említett nagy százalékarányokon kívül a *c*-nél mutatnak némileg nagyobb értékeket.

Tekintettel arra, hogy az ADY és VERES PÉTER nyelvére vonatkozó vizsgálatokból semmiképp sem tudunk még megközelítőleg sem a magyar beszédben használatos szókezdő és szóvégi fonémaeloszlási képet adni, ezért a szókezdeteket feltüntető LXXIII. és a szóvégi hangzóeloszlást mutató LXXV. táblázatban sem volna értelme az egyes szócsoporthoz szótári feldolgozásából származó szókezdeti, illetve szóvégződési arányokat bizonytalan, kellőképp nem ellenőrzött gyakorlati statisztikával összehasonlítani.

Szóvégzódések

Minthogy ADY és VERES PÉTER szóvégeinek egybevetéséből arra az eredményre jutottunk, hogy a szóvégek magánhangzó-mássalhangzó, illetve egy vagy két magán- és mássalhangzós végződésai is statisztikailag leírható képet mutatnak, nem érdektelen az egyes jövevénycsoporthoz végződéseit egymással és a gyakorlati eredményekkel összehasonlítani, noha ebben az esetben a szóvégek statisztikájával még kevesebb az összehasonlítási lehetőség, mert a főnevek ragozott alakjai és a szövegekben, beszédben nem mindig egyes szám harmadik személyben használt igék a beszéd szóvégeit még jobban eltávolítják a szótári viszonyoktól, mint a szókezdetekenél, ahol végeredményben csak az előfordulási gyakoriságok figyelembevétele hiányzik az összehasonlítás helyes alapjaihoz.

ADY és VERES PÉTER adataiból itt durva becsléssel nyert átlagot adunk.

A németből átvett *dunszt* szón kívül feldolgozásunkban nem szerepelt három mássalhangzós szóvégződés.

A szóvégződések megoszlásai

	1 mh	2 mh	1 msh	hosszú msh	2 msh	3 msh	% összeg
Finnugor.....	19,2	0,3	65,5	4,0	11,0	—	100%
Kifejező.....	13,0	—	72,2	1,3	13,5	—	100%
Önálló fejl.	34,4	1,6	53,3	—	10,7	—	100%
Nyelvújítási ...	21,6	—	65,0	0,9	12,5	—	100%
Törökségi.....	33,2	0,3	60,6	0,3	5,6	—	100%
Szláv.....	48,0	0,5	45,3	0,2	6,0	—	100%
Német.....	24,6	0,6	56,8	3,2	14,5	0,2	99,9%
Latin-görög....	41,2	8,2	45,7	0,6	4,3	—	100%
Neolatin.....	49,4	1,7	38,1	—	10,8	—	100%
ADY—VERES	20,0	0,3	65,0	5,0	9,0	0,05	

A két magánhangzóra végződő szavak lényegesen számosabbak, mint a két magánhangzóval kezdődők. A finnugor eredetű *fiú*, *reá* és *férfiú*, valamint az önálló nyelvi fejleménynek tekinthető *idei* és talán önálló fejleménynek tekinthető ál-latin *csizió* szón kívül a jövevényszavak között is van két magánhangzóra végződő: a török *dió*, a szlávból átvett ál-latin *dalia*, *fringia*, *haramia*, a német *kakaó*, *patália*, *vanília* (az utóbbi kettő latinositott szóvéggel), a latin jövevény *tea*, *bestia*, *biblia*, *csizió* (?), *francia*, *kúria*, *lénia*, *millió*, *porció*, *skorpió*, *szankció*, *cikória*, *eklézsia*, *família*, *instancia*, *kommenció*, *konvenció*, *kolláció*, *litánia*, *plébánia*, *parókia*, *processzió*, *vakáció*, *elemózsia*, *prédikáció*, *penitencia*, *teketória*, a francia *burzsoá* és az ál-latin olasz *armádia*, *ribillió*. Mint a felsorolásból látható, e szavak nagy részéről még a nyelvészetileg iskolázatlan fül is könnyen megállapíthatja az idegen eredetet. A latin jövevényeknél ismét arra hivatkozom, hogy csak BÁRCZI nyomán tekintem a felsorolt szavakat jövevényszavaknak, szerintem közülük igen sokat még ma is idegen szónak minősíthetünk.

A LXXIV. táblázat a két mássalhangzóra végződő szavak szóvégeit tünteti fel, az előfordulás adatszámát jelezve. A zárójelbe tett számok azt jelentik, hogy a jelzett számon kívül még meglehetősen sok képzés igénél fordul elő a kérdéses szóvég. Zárójelbe tett betű esetén viszont csak képzett alakban található szóvégen a jelzett mássalhangzókapcsolódás. Abban az esetben, ha csakugyan feltehető, hogy a SzófSz. és a Magyar Szókincs Eredetében számbavett szavak alapján a magyar nyelv szótári szókészletére vonatkozó következtetéseket szabad levonnunk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy aránylag *l*, *r*, *m*, *n* és *j* szerepelhet leginkább két mássalhangzóra végződő szavakban utolsóelőtti hangként. HAKULINEN szerint (i. m. 271) a finnben csak első szótag végén lehetséges szótagvégi kételemű mássalhangzótorlódás s ennek első eleme csak liquida vagy nasalis, azaz *l*, *r*, *m*, *n*, —, második eleme viszont csak *k*, *t*, *p*, *s* (finn helyesírás szerint) lehet. Finnugor eredetű és török jövevényszavaink utolsó szótagjának szótagvégi mássalhangzótorlódása ezzel

LXXIV. TÁBLÁZAT

Az ismert etimológiájú szavak szótári alakjában szövegben előforduló mássalhangzótörődások¹

Gyakoribbak										Ritkébbak											
	Finnugor	Kifejező	Ónálló	Nyelvújítási	Török	Szláv	Német	Latin	Neolatin		Finnugor	Kifejező	Ónálló	Nyelvújítási	Török	Szláv	Német	Latin	Neolatin		
l	m	—	—	—	—	—	—	—	—	ny	v	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
	v	1	—	—	—	—	—	—	—		(h)	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
	s	—	—	—	2	—	—	—	—		f	t	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	j	2	—	—	1	—	—	—	—		z	d	—	—	—	—	—	1	—	—	—
	p	1	—	—	—	—	—	—	—		sz	t	(1)	(t)	—	(t)	—	5	3	—	—
	d	4	—	—	1	—	—	—	—		k	k	—	—	—	—	1	—	—	—	—
	t	4	(t)	—	—	1	—	—	—		zs	d	—	—	—	—	—	1	—	—	—
	c	1	—	—	1	—	1	—	—		s	d	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	cs	—	—	1	—	—	1	—	—		t	t	4	—	—	—	—	5	2	2	1
	gy	2	—	—	—	—	—	—	—		v	f	—	—	—	—	—	—	—	—	—
r	ny	—	—	—	3	—	—	—	—	j	z	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	v	2	—	—	5	—	—	—	—		zs	(h)	—	(1)	—	—	—	—	—	—	—
	z	—	—	—	1	—	—	—	—		p	p	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	zs	—	—	—	1	—	—	—	—		d	d	(5)	(t)	—	—	—	—	—	—	—
	s	3	—	—	1	—	—	—	—		k	cs	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	j	3	—	—	—	—	—	—	—		ly	ly	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	b	—	—	—	—	—	1?	—	1?		f	f	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	p	—	—	—	—	—	—	—	—		sz	sz	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	d	2	—	—	—	—	—	—	—		s	s	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	t	7	1	—	—	—	—	—	—		d	v	—	—	—	—	—	—	—	—	—
k	1	—	—	—	—	—	—	—	g	d	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
c	1	—	—	—	—	—	—	—	k	sz	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
cs	1	—	—	—	—	—	—	—	s	s	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
gy	—	—	—	—	—	—	—	—	c	k	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
ty	—	1	—	—	—	—	—	—	ty	ty	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
n	z	—	—	—	—	—	—	—	—	d	v	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	s	—	—	—	—	—	—	—	—		g	d	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	d	(2)	(d)	—	3	—	3	—	1		—	k	sz	—	—	—	—	—	—	—	—
	t	(8)	(t)	—	(g)	—	1	—	14		4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	
	g	(2)	(2)	1	1	—	4	—	10		—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
	k	3	—	—	—	—	—	—	5		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	c	2	—	—	—	—	—	—	9		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	cs	3	1	2	3	3	2	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	gy	1	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	ty	—	1	—	—	—	—	—	—		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

¹ Bizonytalan, ismeretlen és itt fel nem sorolt eredetű szavaink végződéseiben *-ld*, *-lgy*, *-rv*, *-rs*, *-rd*, *-rt*, *-rk*, *-rc*, *-rj*, *-mb*, *-mz*, *-nd*, *-nt*, *-ng*, *-nc*, *-ncs*, *-ngy*, *-nty*, *-nyv*, *-zd*, *-szl*, *-st*, *-jt*, *-jk*, *-dv* szóvégi mássalhangzókapcsolatok fordulnak elő.

annyiban egyezik, hogy az első elem ezekben is liquida vagy nasalis (jésített is), továbbá *j* és a finnugor eredetűekben *s* és *sz* is lehet; a mássalhangzótorlódás második tagja viszont sokkal tarkább képet ad, mint a finnben. Mássalhangzótorlódásos szóvégződés első elemeként *v*, *h*, *t*, *cs*, *gy*, *ty* egyszer sem fordult elő vizsgálatainkban. Csak német eredetű szóban találtunk utolsóelőtti hangként *f*-et, és csak szláv jövevényben *z*, *zs*-t. A szóvégi mássalhangzótorlódás második elemeként nem fordult elő *l*, *r*, *n*; *m* is csak az újabban átvett német közvetítésű *film* szóban. Több olyan esetet említhetnénk, amelyek csak egy-egy bizonyos szócsoporthoz szerepelnek (pl. *-ns* latin, *-mf* szóvég német eredetű szóban), de minthogy a legtöbb szóvégződésre csak egy-két megvalósulást találtunk, ebből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Különben sem szabad szem előtt téveszteni azt a tényt, hogy a táblázatban feltüntetett adatok a *mai szótári állapot* jellemzői, tehát egyrészt a mondatbeli felhasználásban a teljes magánhangzós *tő* jut szerephez (továbbá más, itt fel nem tüntetett tövégeknek tekinthető mássalhangzócsoporthoz jelentkezhettek a szótárban egy mássalhangzóra végződő, de ragozás közben hangkivetéssel, hangátvetéssel stb. a teljes magánhangzós *tő* előtt két mássalhangzó kapcsolatát felmutató szavakban), másrészt ha a táblázat adatait nyelvtörténeti vizsgálatnál akarnók értékesíteni, akkor figyelembe veendő, hogy a két mássalhangzó a szóvégen a végvokális lekopásával vagy esetleg egy szervesen keletkezésével magyarázható-e (*bölcs* < *böcs* stb.).

A két mássalhangzóra végződő szavakról elmondott figyelembe veendő körülmények mutandis mutatis a LXXV. táblázatban közölt szóvégi fonéma-eloszlás értékelések is fennforognak. Sőt, különösen a finnugor eredetű magánhangzós szóvégeknél, még azt sem szabad elfelejtenünk, hogy több szótárilag magánhangzós végűnek látszó szóban *v* + magánhangzós *tő* szerepelhet a ragozásban (*lő*, *lovat* stb.).

Két kérdés vetődik fel: 1. Van-e a magyarban szóvégen elő nem forduló hang? 2. Lehet-e a magánhangzós-mássalhangzós szóvégződések arányában az egyes szócsoporthoz jellegzetes tulajdonságot találni?

Az *o*, *ö* hangot általában magyar szóvégen elő nem forduló hangnak szokták tekinteni. A SzófSz. a németből átvett *zéro* szót rövid szóvégi *o*-val közli. Ezzel szemben, azt hiszem, hogy tízéves középiskolai matematika-tanári pályafutásom alatt egyszer sem hallottam így, mindig csak *zérót* hallottam. Legföljebb idősebb, idegen nyelven sokat beszélők kissé erőltetett ejtésében fordul elő *zéro*, *zero* is.

A szóvégi *h* néhány mesterkelt szóban (*enyh*, *vajh*, *moh*) fordulhat elő. Más esetekben vitatható a *h* ejtése (*pléh*, *céh*, *potroh*, *Allah*, *Zilah*); átvételekben esetleg *χ*-t ejtünk: *peχ*, *ceχ*, *koχ*. Régebbi szavainkban esetleg éppen szóvégi ejtésének bizonytalansága miatt kerülhetett hangátvetéssel szóközépi helyzetbe (*teher* < *tereh*, *vehem* < *vemh*).

Igen ritka szóvégen az *f*, *ty* és az *i*, nem sokkal gyakoribb a *v* sem.

Feltűnően magas a szóvégi *a* arányszáma a szláv, latin-görög és neolatin átvételű szavakban. Ez az oka annak, hogy e három jövevényszócsoporthoz a szóvégeknek kb. 50%-a magánhangzó; holott a török eredetű szavakban csak 33,8%, az önálló alakulásúakban 36,1%, a finnugor és nyelvújítási szavakban 20, illetve 21% a magánhangzós szóvég. A kifejező szavak igen ritka, 13,1%-os magánhangzó-szóvégeit az igék szereplése a statisztikában indokolja.

Kellő óvatossággal jövevényszavaink magán- és mássalhangzós szóvégeinek arányszámából a tövégi magánhangzók lekopása befejezésének, illetve az

LXXV. TÁBLÁZAT

Ismert eredetű szavaink szóvégeinek hangzómegoszlása

	Finnugor	Kifejező	Ónálló	Nyelv- újítási	Török	Szláv	Német	Latin- görög	Neolatin
ú	1,7	—	1,6	0,3	2,5	—	—	—	—
o	0,6	0,1	—	—	1,1	0,2	0,2	—	—
ó	3,2	1,8	6,6	1,5	6,8	2,8	2,4	5,2	8,0
o	—	—	—	—	—	—	0,2	—	—
a	4,5	5,5	15,6	9,8	8,5	38,2	10,8	39,3	34,1
á	0,5	—	—	—	—	0,2	0,2	—	0,6
e	2,9	3,1	3,3	6,7	5,7	7,0	1,8	3,1	3,4
é	1,3	0,1	—	—	0,3	0,3	2,2	0,9	2,8
ő	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ő	2,3	0,1	4,9	0,9	4,2	0,3	—	—	—
i	1,8	2,2	2,5	0,9	1,1	0,3	7,4	0,9	2,3
í	0,2	0,1	—	—	—	—	—	—	—
ü	—	—	—	—	1,1	—	—	—	—
ű	1,0	0,1	1,6	0,9	2,5	0,2	—	—	—
Össz. mh.	20,0	13,1	36,1	21,0	33,8	49,5	25,2	49,4	51,2
l	11,8	14,7	3,3	2,1	3,1	1,6	3,4	1,5	2,3
r	6,8	1,2	9,8	10,4	14,4	8,3	19,7	9,8	4,5
m	1,6	0,1	4,9	7,0	3,7	0,9	2,2	9,8	1,1
n	5,3	9,3	4,9	2,7	6,5	2,8	4,8	4,0	6,3
ny	2,3	0,1	5,7	11,9	5,9	2,5	1,8	0,6	4,5
v	1,3	—	1,6	3,7	0,6	—	—	—	1,1
f	—	—	0,8	—	—	—	1,4	—	—
z	2,8	0,9	2,5	2,1	2,3	0,9	1,8	—	0,6
sz	1,8	1,6	0,8	2,7	2,0	2,5	2,6	—	0,6
zs	0,1	—	0,8	0,6	—	0,3	0,2	0,3	1,7
s	2,6	1,8	4,1	1,2	1,7	1,1	3,0	15,2	4,5
j	4,4	1,0	3,3	4,9	2,5	3,1	7,0	0,3	4,5
h	—	0,3	0,8	—	—	0,3	0,4	—	—
b	1,4	0,1	—	1,2	0,6	1,2	0,4	0,6	—
p	1,9	1,5	1,8	3,0	0,3	1,7	1,0	0,3	0,6
d	4,8	2,4	1,6	3,0	0,3	2,7	2,2	0,6	0,6
t	11,6	19,2	2,5	4,6	3,9	5,2	8,2	4,6	7,4
g	7,1	24,2	2,5	5,8	3,4	2,2	3,2	—	0,6
k	8,5	5,9	4,1	5,5	9,0	7,5	5,0	0,6	0,6
c	0,5	0,4	3,3	3,0	0,3	3,7	5,2	1,5	3,4
cs	1,0	0,7	4,9	2,4	5,4	2,0	1,2	0,9	2,8
gy	2,4	—	—	0,6	0,3	—	0,2	—	0,6
ty	—	0,9	—	0,3	—	—	—	—	0,6
Össz. msh.	80,0	86,3	64,0	78,7	66,2	50,5	74,9	50,6	48,9
Kettő együtt	100,0	99,4	100,1	99,7	100,0	100,0	100,1	100,0	100,1

LXXVII. TÁBLÁZAT

A fonémák szókezdő, szóközépi és szóvégi eloszlási aránya ismert etimológiájú szavakban és Ady és Veres statisztikája alapján készített átlagos eloszlás (%)

Magánhangzók

	Finnugor	Kifejező	Önálló al.	Nyelv-újítási	Török	Szláv	Német	Görög-latin	Neolatin	Ady Veres
ú	11,7 54,9 33,4	— 100,0	— 50,0	— 66,7	— 59,1	— 100,0	— 100,0	— 100,0	— 100,0	(44,4 46,7 8,9)
u	8,2 79,5 12,3	4,4 94,7 0,9	8,3 91,7	14,3 85,7	— 83,3	13,4 85,1	— 98,5	1,1 98,9	— 100,0	(17,6 81,9 0,5)
ó	9,6 28,8 61,6	4,3 43,5 52,2	— 11,1 88,9	21,4 42,8 35,8	3,1 24,2 72,7	— 52,6 47,4	— 70,0 30,0	2,1 62,5 35,4	— 51,7 48,3	(legkev. legtöbb közepes)
o	9,8 90,2	— 100,0	3,7 96,3	— 100,0	9,5 90,5	4,7 95,3	0,9 98,2	4,6 95,4	7,0 93,0	(7,0 93,0 —)
a	11,4 74,8 13,8	— 83,4 16,6	1,8 64,3 33,9	8,9 65,3 25,8	4,8 66,4 28,8	2,5 49,5 48,0	0,9 73,7 25,4	7,5 35,9 56,6	4,4 51,5 44,1	(16,7 66,6 16,7)
á	18,5 77,8 3,7	1,7 98,3	10,7 89,3	14,6 85,4	9,2 90,8	0,7 98,6	0,7 98,6	6,4 93,6	5,5 92,7	(3,9 94,6 1,5)
e	5,3 85,7 9,0	— 93,1 6,9	7,7 82,1 10,2	8,7 76,6 14,7	3,3 74,5 22,2	1,6 74,7 23,7	1,5 91,8 6,7	5,0 86,7 8,3	8,8 73,5 17,7	(12,7 75,5 11,8)
é	9,3 80,6 10,1	— 95,5 4,5	— 100,0	15,9 84,1	10,3 87,1	1,9 94,3	2,5 83,9	— 89,3	— 73,7	(23,9 73,1 3,0)
ö	13,1 86,9	0,7 99,3	28,6 71,4	5,6 94,4	16,4 83,6	5,0 95,0	— 100,0	— 100,0	— —	(14,5 85,5 —)
ő	11,1 25,0 63,9	— 87,5 12,5	— 40,0 60,0	— 62,5 37,5	— 40,0 60,0	— 33,3 66,7	— 100,0	— 100,0	— —	(9,0 71,0 20,0)
i	16,8 70,6 12,6	1,4 91,3 7,3	8,3 83,4 8,3	30,0 65,0 5,0	8,0 84,0 8,0	12,5 85,4 2,1	2,0 72,6 25,4	4,3 93,5 2,2	2,4 87,8 9,8	(20,6 56,8 22,6)
í	16,7 79,1 4,2	— 97,0 3,0	— 100,0	— 100,0	33,3 66,7	— 100,0	20,0 80,0	— 100,0	— 100,0	(12,7 87,3 —)
ü	21,0 79,0	6,3 93,7	50,0 50,0	20,0 80,0	35,3 41,1	— 100,0	— 100,0	— 100,0	— 100,0	(10,4 89,2 0,4)
ű	— 41,2 58,8	— 50,0 50,0	— — 100,0	— — 100,0	— 52,6 47,4	— — 100,0	— 100,0	— —	— —	(— 77,0 23,0)

LXXVI. TÁBLÁZAT

A fonémák szókezdő, szóközépi és szóvégi eloszlási aránya ismert etimológiájú szavakban és Ady és Veres statisztikája alapján készített átlagos eloszlás (%)

Mássalhangzók

	Finnugor	Kifejező	Önálló al.	Nyelv-újítási	Török	Szláv	Német	Görög-latin	Neo-latin	Ady ¹ Veres
l	15,2	18,2	17,4	16,3	—	15,5	14,7	16,0	4,9	13
	45,4	21,8	65,2	75,0	79,6	77,5	74,4	79,0	85,4	70
	39,4	60,0	17,4	8,7	20,4	7,0	10,9	5,0	9,7	17
r	10,9	17,0	10,3	12,6	—	9,5	11,4	5,8	11,4	8
	57,6	79,3	59,0	60,6	64,5	68,8	52,3	75,5	79,5	77
	31,5	3,7	30,7	26,8	35,5	21,7	36,3	18,7	9,1	15
m	56,6	26,8	39,1	14,3	17,5	42,0	35,4	24,5	48,9	50
	29,2	71,4	34,8	55,8	50,0	52,0	51,2	41,5	46,8	34
	14,2	1,8	26,1	29,9	32,5	6,0	13,4	34,0	4,3	16
n	11,0	5,0	9,1	5,8	—	6,9	3,2	7,9	2,6	18
	50,0	60,0	72,7	76,9	59,0	79,4	77,6	79,4	68,4	55
	39,0	35,0	18,2	17,3	41,0	13,7	19,2	12,7	29,0	27
ny	35,6	74,0	—	7,8	9,4	6,3	8,3	—	—	14
	34,2	21,7	30,0	15,7	25,0	60,4	16,7	60,0	33,3	70
	30,2	4,3	70,0	76,5	65,6	33,3	75,0	40,0	66,7	16
v	48,0	44,0	33,4	30,2	6,7	43,5	38,4	40,0	—	60
	41,9	56,0	50,0	41,9	80,0	56,5	61,6	60,0	33,3	39,5
	10,1	—	16,6	27,9	13,3	—	—	—	66,7	0,5
f	97,3	46,0	40,0	80,0	66,7	33,3	65,6	81,0	71,5	80
	2,7	54,0	40,0	20,0	33,3	66,7	23,4	19,0	28,5	19
	—	—	20,0	—	—	—	11,0	—	—	1
z	9,1	52,2	9,1	38,5	—	35,3	27,3	—	25,0	3
	40,0	34,7	63,7	34,6	58,0	47,0	31,8	100,0	50,0	59
	50,9	13,1	27,2	26,9	42,0	17,7	40,9	—	25,0	38
sz	48,8	31,4	38,8	56,8	65,4	39,6	10,5	47,6	36,4	35
	37,0	52,9	55,6	22,7	20,4	46,0	55,3	52,4	54,5	57
	14,2	15,7	5,6	20,5	14,2	14,4	34,2	—	9,1	8
zs	14,3	43,8	66,7	14,3	66,7	46,2	77,8	19,0	—	40?
	71,4	56,2	—	57,1	33,3	46,1	16,7	76,2	78,5	55?
	14,3	—	33,3	28,6	—	7,7	5,5	4,8	21,5	5?
s	36,8	52,1	50,0	23,8	57,2	36,6	50,0	14,8	33,3	16
	33,4	31,0	22,2	57,2	28,6	50,0	34,0	28,4	40,0	39
	29,8	16,9	27,8	19,0	14,2	13,4	16,0	56,8	26,7	45
j	15,5	3,6	12,5	12,1	3,6	13,9	4,9	26,1	—	26
	41,8	71,4	37,5	39,4	64,4	58,4	37,7	69,5	60,0	64
	42,7	25,0	50,0	48,5	32,0	27,7	57,4	4,4	40,0	10
h	92,3	55,7	70,0	69,0	70,0	41,6	59,0	85,7	100,0	70
	7,7	42,0	20,0	31,0	30,0	52,8	35,9	14,3	—	30
	—	2,3	10,0	—	—	5,6	5,1	—	—	—
b	47,8	36,1	58,4	36,8	80,6	44,5	49,0	25,8	68,7	38
	21,8	62,9	41,6	42,1	16,2	46,6	47,0	68,5	31,3	55
	30,4	1,0	—	21,1	3,2	8,9	4,0	5,7	—	7
p	7,8	55,1	52,7	42,9	25,0	65,5	56,5	65,9	60,5	39
	62,5	39,2	36,8	33,3	71,9	26,8	39,1	32,9	36,9	50?
	29,7	5,7	10,5	23,8	3,1	7,7	4,4	1,2	2,6	11?
d	14,1	30,0	11,1	20,0	38,5	27,4	17,0	25,6	33,3	18
	33,7	58,6	77,8	55,0	57,7	53,9	64,5	69,8	61,1	67
	52,2	11,4	11,1	25,0	3,8	18,7	18,5	4,6	5,6	15
t	34,4	11,3	34,4	53,0	53,3	19,1	18,5	11,1	21,6	12
	16,4	21,7	56,2	25,0	28,0	55,7	54,3	77,0	53,0	43
	49,2	67,0	9,4	22,0	18,7	25,2	27,2	11,9	25,4	45
g	5,4	10,2	23,6	20,8	12,5	48,8	37,7	37,5	30,0	8
	29,8	17,0	58,8	39,6	50,0	34,9	39,1	62,5	65,0	63
	64,8	72,8	17,6	39,6	37,5	16,3	23,2	—	5,0	29
k	37,1	31,2	39,4	45,0	47,3	40,0	44,6	47,1	36,2	21
	18,6	47,6	45,4	25,0	27,9	39,2	38,7	51,0	61,7	39
	44,3	21,2	15,2	30,0	24,8	20,8	16,7	1,9	2,1	40
c	7,7	33,8	14,3	18,8	—	5,8	26,6	31,7	31,3	14
	53,8	62,0	28,5	18,8	—	59,5	38,6	56,1	31,3	74
	38,5	4,2	57,2	62,4	100,0	34,7	34,8	12,2	37,4	12
cs	53,2	58,0	38,4	48,0	38,8	45,6	36,8	16,7	35,3	58
	25,6	38,2	15,4	20,0	30,6	38,0	31,6	33,3	35,3	33
	21,2	3,8	46,2	32,0	30,6	16,4	31,6	50,0	29,4	9
gy	10,7	—	—	50,0	90,0	14,3	50,0	25,0	33,3	8
	46,4	100,0	100,0	37,5	6,7	85,7	—	75,0	33,4	43
	42,9	—	—	12,5	3,3	—	50,0	—	33,3	49
ty	—	—	—	—	25,0	—	—	—	—	3?
	100,0	90,7	100,0	50,0	75,0	100,0	100,0	100,0	80,0	96,5?
	—	9,3	—	50,0	—	—	—	—	20,0	0,5?

¹ ADY ÉS VERES nyelvéből készült statisztika középértéke becslés és nem számítás útján készült, tehát csak tájékoztató érték akar lenni a többiek összehasonlításához

átvétel idejére lehet következtetni; nem szabad a következtetéseknel figyelmen kívül hagyni, hogy némelyik hosszú végvokális viszont éppen szóvégi mássalhangzó beleolvadásával keletkezett.

Megemlítünk még néhány feltűnőbb arányszámot: a finnugor és a kifejező szavak szóvégződéseiben nagy az *l* százalékszám, a német eredetűekben az *r* és a *j*; a nyelvújítási szavakban az *r*, *m*, *ny*, *v*; a törökből átvettekben az *r*, *k* és a *cs*; a latin jövevényekben az *s*. A finnugor és kifejező szavaknál észrevehetően nagy az igeképzők okozta *l*, *t*, *g*, a kifejezőknél még az *n* szóvégződés is.

A magyar tarka szóvégződési lehetőségeivel szemben a finnben többnyire magánhangzókra vagy csak néhány mássalhangzóra végződnek a szavak: „Näkyypä helpousperiaate vielä siinäkin, että — jos emme ota lukuun joitakin deskriptiivisiä ja eräitä muita interjektioita — *sananloppuisena konsonanttina nykysuomessa on vain dentaaleja: l, n, r, s, t*, joita, kuten edellä 3-§:ssä huomautettiin, voidaan yleisfoneettiselta kannalta pitää helpoimmin äännettävinä kaikista konsonanteista” (HAKULINEN i. m. 272.).

Tekintettel arra, hogy egyes hangok, mint eddigi vizsgálatainkból látható, esetleg túlnyomóan szókezdeten, szóközépen vagy szóvégen szerepelnek, a LXXXVI. és LXXVII. táblázatban a különböző eredetű szavakban az egyes fonémák szókezdő, szóközépi és szóvégi előfordulási aránya található, százalékban kifejezve. A LXXI. táblázat alapján könnyen meg lehet állapítani, hogy egy-egy hang az egyes jövevénycsoportokban hányszor szerepel, s így rögtön áttekinthető, hogy pl. a *ty* a török eredetű szavakban 25%-ban szókezdeten és 75%-ban szóközépen szerepelvén, egyszer jelenik meg szó elején és 3-szor szóközépen.

Szóközépi hangcsoportok

A különböző eredetű szavak vizsgálatánál nem elégedhetünk meg a szókezdetek és a gyakorlati használat számára amúgy sem sokat mondó szóvégződések vizsgálatával. Feltétlenül számba kell vennünk a szóközépen lehetséges magán-, illetve mássalhangzótorlódásokat is. Ezt részben már meg is tettük, mert minden szóvégi magán-, illetve mássalhangzótorlódás bizonyos ragozott alakokban szóközépre kerül, azonban ez csak egy része a szóközépi magán-, illetve mássalhangzótorlódásoknak.

A szótári számbavételnél interkonsonantikus helyzetben található magánhangzók és magánhangzócsoportok eloszlása a 238. lapon látható.

Ebből az összeállításból ugyanúgy kiviláglik, mint a szóvégi magánhangzótorlódások vizsgálatából, hogy két magánhangzó főként latin jövevény-szavainkban kerülhet egymás mellé. Két magánhangzó a következő szavakban található egymás mellett: finnugor: *leány*, *siet*, *miért*, *fiatal*, *leányzó*; kifejező: *riad*, *riaszt*, *kiált*, *riogat*, *pocskondiáz*; önálló alakulású: *diadal*; nyelvújítási: *hiány*; a jövevénytörzsek közül török: *csasz*, *kalauz*; szláv: *diák*, *viasz*, *viaszk*, *pióca*; német: *január* (?), *február*, *karfiol*, *biliárd*, *fiáker*; latin: *duellum*, *diéta*, *hiéna*, *január* (?), *július*, *június*, *liliom*, *március*, *rekviem*, *viola*, *almárium*, *bandérium*, *granárium*, *jezsuita*, *kollégium*, *nótárius*, *piarista*, *evangélium*, *kalendárium*, *purgatórium*; neolatin: *piac*.

Egybevetve az itt látható eredményeket, a szóvégen előforduló magánhangzótorlódásokkal azt állapíthatjuk meg, hogy két magánhangzó többnyire latinból átvett vagy az úgynevezett ál-latin szavakban áll egymás mellett. ADY-nál a birtokos személyragozás miatt nagyobb a találkozó magánhangzók száma.

	1 mh (%)	2 mh (%)	Összes inter- konzonantikus helyzetek száma
Finnugor.....	99,6	0,4	1189
Kifejező.....	99,6	0,4	1401
Őnálló.....	99,5	0,5	188
Nyelvújítási.....	99,8	0,2	470
Török.....	99,6	0,4	480
Szláv.....	99,6	0,4	1017
Német.....	99,4	0,6	847
Latin.....	96,7	3,3	608
Neolatin.....	99,7	0,3	287
ADY.....	98,5	1,5	5483
VERES.....	99,3	0,7	2901

Az intervokális mássalhangzók, illetve mássalhangzócsoportok eloszlása a következő:

	1 msh %	ikerített %	2 msh %	3 msh %	4 msh (%)	Összes inter- vokális helyzetek száma
Finnugor.....	64,9	9,0	25,8	0,3		578
Kifejező.....	57,4	19,0	23,4	0,2		820
Őnálló.....	63,2	3,2	32,0	1,6		125
Nyelvújítási.....	57,6	4,2	38,2	—		278
Török.....	65,7	1,7	32,3	0,3		294
Szláv.....	58,1	1,9	39,3	0,7		734
Német.....	51,5	6,2	38,0	4,3		487
Latin.....	61,4	4,1	32,9	1,4	0,2	484
Neolatin.....	63,3	3,2	32,1	1,4		218
ADY—VERES átlaga.....	57,7	11,0	30,0	1,3		

Az összeállításban egy igen kiugró érték szerepel: a kifejező szavakban feltűnően gyakori kettőzött mássalhangzók 19%-os aránya, amely a gyakorlati (múlt idő *-tt*-jét, középfokjelet, ragozásnál adódó hosszú ejtést stb. tartalmazó) 11%-os arányszámot is magasan felülmúlja.

A gyakorlatban a hármas mássalhangzókapcsolatok aránya a használt szókinész zömét jelentő finnugor szavakban található arányhoz képest a ragok, képzők, összetételek miatt aránylag elég magas.

Hármas mássalhangzótorlódás a következő szavakban található: finnugor: *nyolcvan, kilencven*; kifejező: *condra* (a *cseng-bong* ikerszónál vitatni lehet, hogy van-e hármas mássalhangzótorlódás vagy két egytagú szónak tekintendő-e), önálló fejlemény: *osztrák, testvér*, nyelvújítási szóban nem található három mássalhangzó találkozása, a jövevényszavakban: török: *arszlán*; szláv: *korcsma, pisztráng, pondró, puzdra, plundra*; német: *flastrom* (?), *forspont, istráng, krumppli, ostrom, ringló, trampli, cirkli, dunkli, ferbli, gerli, kapszli, kasztni, komplár, lajbli, pemzli, sercli, svindler, verkli, bufándli, capistráng*; latin: *flastrom* (?), *klastrom, szimpla, templom, alabástrom, instancia, szankció*; neolatin: *mustra, osztriga, eszpresszó*.

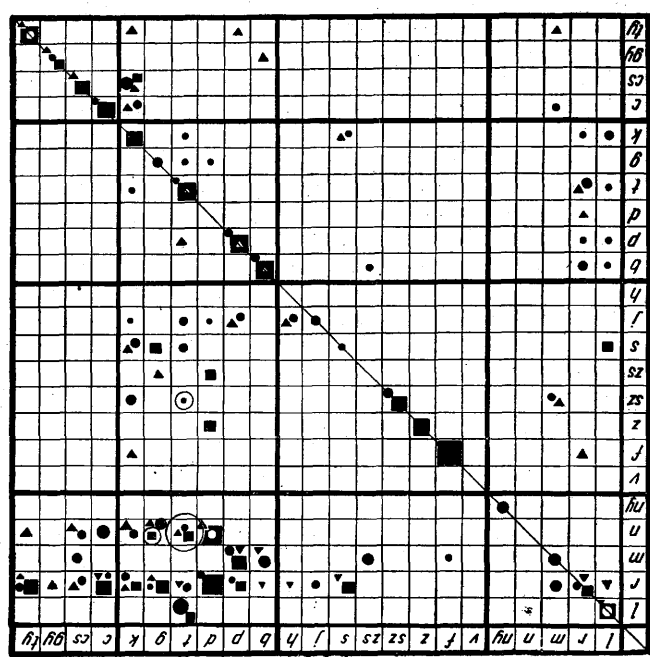
A fenti összeállításból azt láthatjuk, hogy intervokálisan a három mássalhangzót tartalmazó szavak nagy részénél feltehetjük a kérdést, vajon csakugyan jövevényszóval vagy még ma is idegen szóval van-e dolgunk. A jövevényszavak mindegyikében a három mássalhangzó közül legalább az egyik, *l, r*, vagy ritkábban *n*. Arra is több példát találunk, hogy *r* és *l*, illetve *n* vagy *m* és *l* szerepel a hármas mássalhangzócsoportban.

A finnugor hármas mássalhangzókapcsolatok (*nyolcvan, kilencven*), mint köztudomású, a tíznek a magyarban különálló szóként nem létező, de nyelvhasználatával könnyen igazolható **van, *pan, *ven, *pen* szónak a *nyolc* és *kilenc* számnévvel való elhomályosult összetételeiből származnak. (Másképp a finnben, vö. HAKULINEN i. m. 271.) Hasonlóan elhomályosulófélben levő összetétel a különnyelvi fejlemények között szereplő *testvér* szó is. A többi hármas mássalhangzócsoportot szemügyre véve azt láthatjuk, hogy a *lajbli* és *eszpresszó* szavakban előfordul *jbl* és *szpr* kivételével bármelyiknek első két eleme abszolút szóvégen is előfordulhat, a második két elem a *korcsma, sercli, bufándli, szankció -rcsm-, -rcl-, -ndl-, -nkc-* második két elemét alkotó *-csm-, -cl-, -dl-, -kc-* kivételével szerepelhet szókezdeten. (Még a *testvér* mássalhangzótorlódásában szereplő második és harmadik hangzó a *tv* is előfordul a *tweed* szövetnévben és a *pemzli*-beli *zl* is a *zlotyi* nevében.) Ha meggondoljuk, hogy a *lajbli* *j* hangját szemivokálikus *i*-nek is tekinthetjük és hogy az *eszpresszót* sokan *presszó*-nak is mondják (tehát, úgy látszik, *eszpresszó* szótagolást fogad el, idegen módra, a nyelvérzék), akkor azt a megállapítást kockáztathatjuk meg, hogy a magyarban csak olyan három mássalhangzó találkozhat, amelyek közül az első kettő abszolút szóvégen is megáll, és többnyire a második és harmadik is lehet szótagkezdő. A megállapítás első része egyúttal talán a szótaghatár kérdéséhez is adalékul szolgálhat. A megfigyelésnek az első két mássalhangzó abszolút szóvégen való szereplésére vonatkozó megállapítása érvényes ragok és képzők alkalmazásakor keletkező mássalhangzótorlódásokra is. (Pl. *jöldbe, holdnak, parancsnok, hangzó* stb. szavakban szereplő torlódásokból, mint a példákban is nyilvánvaló az *ld, ncs, ng* előfordul abszolút szóvégen, viszont *db, dn, csn, gz*, a magyarban sem jövevény-, sem a magyarban használt idegen szavak szókezdő mássalhangzótorlódásaiban nem szerepel. Hasonló eredményre jutunk, ha az idegen eredetű magyar neveket, *István, Endre* stb. vesszük szemügyre.)

Elvéve ugyan, de akadnak a magyarban négyes mássalhangzókapcsolatot tartalmazó idegen eredetű szavak is. A SzófSz.-ban ezek közül a *lajstrom* szó szerepel. Ha a *j*-t szemivokálikus *i*-nek tekintjük, akkor ez a szó az előző bekezdésben tárgyalt csoportba tartozik. A *demonstráció, instrukció* stb.

6. Kifejezőszavaink
massallhangzó-
kapcsolatai

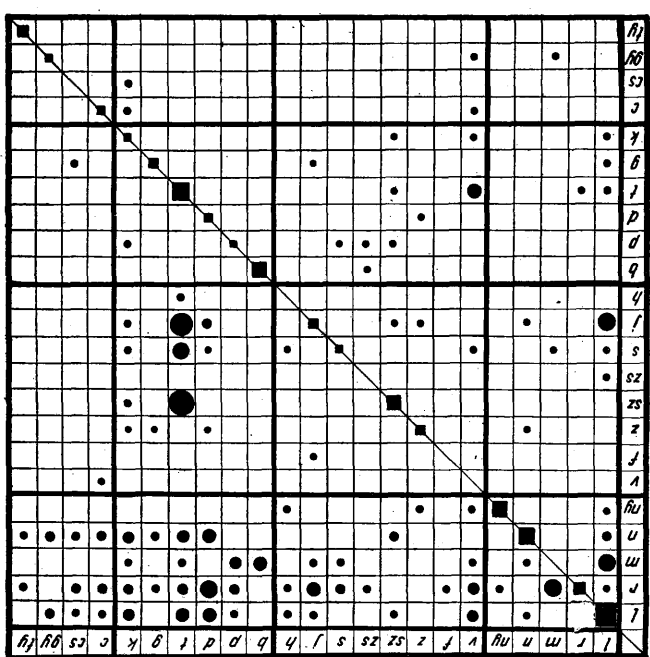
első tag

Jelmagyarázat:
▲ nem igék
● egyes igék
■ igecsoportok
○ képzőkben

5. ábra. Finnugor
eredetű szavaink
massallhangzó-
kapcsolatai

első tag

második tag

második tag

első tag

	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>v</i>	<i>f</i>	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>s</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>gy</i>	<i>ty</i>	
<i>l</i>	■																							
<i>r</i>	•	■																						
<i>m</i>	•		■																					
<i>n</i>				■																				
<i>ny</i>					■																			
<i>v</i>						■																		
<i>f</i>							■																	
<i>z</i>								■																
<i>sz</i>									■															
<i>zs</i>										■														
<i>s</i>											■													
<i>j</i>												■												
<i>h</i>													■											
<i>b</i>														■										
<i>p</i>															■									
<i>d</i>																■								
<i>t</i>																	■							
<i>g</i>																		■						
<i>k</i>																			■					
<i>c</i>																				■				
<i>cs</i>																					■			
<i>gy</i>																						■		
<i>ty</i>																							■	

7. Önálló alakulású szavaink mássalhangzókapcsolatai

második tag

első tag

	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>v</i>	<i>f</i>	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>s</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>gy</i>	<i>ty</i>	
<i>l</i>	■																							
<i>r</i>	•	■																						
<i>m</i>	•		■																					
<i>n</i>				■																				
<i>ny</i>					■																			
<i>v</i>						■																		
<i>f</i>							■																	
<i>z</i>								■																
<i>sz</i>									■															
<i>zs</i>										■														
<i>s</i>											■													
<i>j</i>												■												
<i>h</i>													■											
<i>b</i>														■										
<i>p</i>															■									
<i>d</i>																■								
<i>t</i>																	■							
<i>g</i>																		■						
<i>k</i>																			■					
<i>c</i>																				■				
<i>cs</i>																					■			
<i>gy</i>																						■		
<i>ty</i>																							■	

8. Nyelvújítási szavaink mássalhangzókapcsolatai

második tag

első tag

	l	r	m	n	ny	v	f	z	sz	zs	s	j	h	b	p	d	f	g	k	c	cs	gy	ly	dz	dzs
l	■																								
r	●	■																							
m	●	●	■																						
n				■																					
ny					■																				
v						■																			
f							■																		
z								■																	
sz									■																
zs										■															
s											■														
j												■													
h													■												
b														■											
p															■										
d																■									
f																	■								
g																		■							
k																			■						
c																				■					
cs																					■				
gy																						■			
ly																							■		

9. Törökségi jövevény-
szavaink más-
salhangzókapcsola-
tai

második tag

első tag

	l	r	m	n	ny	v	f	z	sz	zs	s	j	h	b	p	d	f	g	k	c	cs	gy	ly	dz	dzs
l	■																								
r	●	■																							
m	●	●	■																						
n				■																					
ny					■																				
v						■																			
f							■																		
z								■																	
sz									■																
zs										■															
s											■														
j												■													
h													■												
b														■											
p															■										
d																■									
f																	■								
g																		■							
k																			■						
c																				■					
cs																					■				
gy																						■			
ly																							■		

10. Szláv jövevény-
szavaink más-
salhangzókapcsolatai

második tag

első tag

	l	r	m	n	ny	v	f	z	sz	zs	s	j	h	b	p	d	t	g	k	c	cs	gy	ty
l	■																						
r		●												●	●	●	●	●	●	●	●		
m			■											●	●								
n				■												●	●	●	●	●	●		
ny					■																		
v						■																	
f		●	●				■																
z								■															
sz									■														
zs										■													
s											■												
j												■											
h													■										
b														■									
p															■								
d																■							
t																	■						
g																		■					
k																			■				
c																				■			
cs																					■		
gy																						■	
ty																							■

11. Német jövevényszavaink más-salhangzókapcsolatai

második tag

első tag

	l	r	m	n	ny	v	f	z	sz	zs	s	j	h	b	p	d	t	g	k	c	cs	gy	ty
l	■																						
r		●												●	●	●	●	●	●	●	●		
m			■											●	●								
n				■												●	●	●	●	●	●		
ny					■																		
v						■																	
f		●	●				■																
z								■															
sz									■														
zs										■													
s											■												
j												■											
h													■										
b														■									
p															■								
d																■							
t																	■						
g																		■					
k																			■				
c																				■			
cs																					■		
gy																						■	
ty																							■

12. Latin-görög jövevényszavaink más-salhangzókapcsolatai

második tag

	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>v</i>	<i>f</i>	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>s</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>gy</i>	<i>ty</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>
<i>l</i>	■																								
<i>r</i>	•	■																							
<i>m</i>			■																						
<i>n</i>				■																					
<i>ny</i>					■																				
<i>v</i>						■																			
<i>f</i>							■																		
<i>z</i>								■																	
<i>sz</i>									■																
<i>zs</i>										■															
<i>s</i>											■														
<i>j</i>												■													
<i>h</i>													■												
<i>b</i>														■											
<i>p</i>															■										
<i>d</i>																■									
<i>t</i>																	■								
<i>g</i>																		■							
<i>k</i>																			■						
<i>c</i>																				■					
<i>cs</i>																					■				
<i>gy</i>																						■			
<i>ty</i>																							■		

13. Neolatin jövevény-
szavaink más-
salhangzókapcsola-
tai

második tag

	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>v</i>	<i>f</i>	<i>z</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>s</i>	<i>j</i>	<i>h</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>d</i>	<i>t</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>gy</i>	<i>ty</i>	
<i>l</i>	■																							
<i>r</i>	•	■																						
<i>m</i>	•		■																					
<i>n</i>	•			■																				
<i>ny</i>					■																			
<i>v</i>						■																		
<i>f</i>							■																	
<i>z</i>								■																
<i>sz</i>									■															
<i>zs</i>										■														
<i>s</i>											■													
<i>j</i>												■												
<i>h</i>													■											
<i>b</i>														■										
<i>p</i>															■									
<i>d</i>																■								
<i>t</i>																	■							
<i>g</i>																		■						
<i>k</i>																			■					
<i>c</i>																				■				
<i>cs</i>																					■			
<i>gy</i>																						■		
<i>ty</i>																							■	

14. Bizonytalan,
ismeretlen eredetű
s kisebb jövevény-
szócsoportjaink
másalhangzó-
kapcsolatai

második tag

első tag

	l	r	m	n	ny	v	f	z	sz	zs	s	j	h	b	p	d	t	g	k	c	cs	gy	ty	
l								?																
r																								
m																								
n																								
ny																								
v																								
f																								
z																								
sz																								
zs																								
s																								
j																								
h																								
b																								
p																								
d																								
t																								
g																								
k																								
c																								
cs																								
gy																								
ty																								

Jelmagyarázat :

- ▴ csak magyar eredetű
- ▾ csak jövevényszó
- magyar eredetű és jövevényszóban is előforduló hangkapcsolat jele
- ? csak bizonytalan etimológiájú szóban szereplő kapcsolat

15. Csak magyar eredetű, csak jövevényszavakban és magyar eredetű és jövevényszavakban levő mássalhangzókapcsolatok

második tag

első tag

	l	r	m	n	ny	v	f	z	sz	zs	s	j	h	b	p	d	t	g	k	c	cs	gy	ty	
l																								
r																								
m																								
n																								
ny																								
v																								
f																								
z																								
sz																								
zs																								
s																								
j																								
h																								
b																								
p																								
d																								
t																								
g																								
k																								
c																								
cs																								
gy																								
ty																								

16. VERES PÉTER mássalhangzókapcsolatai

szavak viszont, véleményem szerint, már feltétlenül nem jövevény-, hanem idegen szavaknak tekinthetők. A négyes mássalhangzókapcsolatot tartalmazó magyarban használt idegen szavak általában latin eredetű, tudományos szavak, s talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a négyes mássalhangzócsoport *-nstr-* szokott lenni.

Az 5–13. ábrák a különböző eredetű szavak kételemű mássalhangzókapcsolatait ábrázolják. Az első elem a függőleges oszlopban, a második a vízszintes sorban kereshető meg. Az ábrázoló körök területe a kérdéses mássalhangzókapcsolat szótári előfordulási gyakoriságával arányos. Minden ábrán az egyik átlót meghúztuk és az ezen látható négyzetek területe a hosszú, illetve az ikerített ejtésű mássalhangzók szótári előfordulási gyakoriságával arányos. Valamennyi ábrán ugyanakkora az 1, 2 stb.-szoros előfordulást jelölő kör területe. Közös tulajdonsága valamennyi különböző eredetű szócsoport kételemű mássalhangzótalálkozásainak az abszolút szóvégen előforduló két mássalhangzóból álló mássalhangzótorlódással, hogy a két elem közül az első leggyakrabban *l*, *r*, *m*, és *n*.

Finnugor eredetű szavainkban meglehetősen kevés az egymást követő két mássalhangzó, azonban az előfordulások egészen különböző elemekből tevődnek össze: affrikáta többnyire csak *l*, *r* és *n* után szerepelhet.

A kifejező szavakban különböző jellel ábrázoltuk a különböző kifejező szótípusokban előforduló mássalhangzótalálkozásokat, illetve hosszú hangokat. A háromszögek a nem igékben előforduló hangtalálkozásokat jelölik, a körök az igeképzős igékben előfordulókat s a négyzetek az igecsoportok mássalhangzókapcsolatait szemléltetik. Az *-nt-*, *-ng-* és *-szt-* kapcsolatoknál látható üres körök az *-nt-*, *-ng-*, *-szt-* képzős szóvégződések gyakoriságát mutatják. A kifejező szavakban aránylag a már másutt is megemlített hosszú hangzókön kívül csak *r*, *m*, *n*, meg explozívák és affrikáták, továbbá explozívák és *l*, *r* találkozása fordul elő.

A magyar nyelv különnyelvi életében alakult és a nyelvújítás során keletkezett szavakban, nem tekintve az *l*, *r*, *m*, *n* első elemű mássalhangzókapcsolatokat, alig akad két mássalhangzó találkozása.

A jövevényt szavak közül a törökségiek kételemű mássalhangzókapcsolatai eloszlásának a képe igen hasonló az eddig vizsgáltakhoz. Mindössze az explozívákat követő *l*, *r*, *m*, *n* előfordulása emelhető még ki.

A magyar nyelv szláv elemeiben aránylag lényegesen több a kételemű mássalhangzókapcsolat. Affrikáták kivételével mindenféle első elemet követhet liquida és nazális hang, valamint explozíva.

Német eredetű szavainkban található a legtöbb mássalhangzótalálkozás. Ezekben is ritka az egymást követő két explozíva vagy két spiráns, azonkívül az affrikáták szerepelnek meglehetősen ritkán mássalhangzókapcsolatokban, kivéve az elég gyakori *-rc-* és *-nc-* kapcsolatokat.

A latin és neolatin mássalhangzókapcsolatokat feltüntető ábrák meglehetősen hasonlítanak egymáshoz; mindössze a neolatin kapcsolatokban kevesebb a mássalhangzótalálkozás előfordulása. Mindkettőre jellemző, hogy affrikáta első elemként alig szerepel, második elemként is csak *r*, *n* és *s* után. A spiránsok rendkívül ritkák második elemként.

A 15. ábrán egyesítettük a különböző eredetű szavakra és az ismeretlen és bizonytalan eredetű szavakra vonatkozó eredményeket. Ezen az ábrán csak három különböző jelet láthatunk. Ha figyelmesen összehasonlítjuk a különböző eredetű szavakban szereplő mássalhangzókapcsolatokat, több olyat találunk,

amely csak egy-egy bizonyos fajta szócsoporthoz szerepel, minthogy azonban ezek aránylag kevés előfordulásra vonatkoznak, így messzemenő következtetéseket nem lehet belőlük levonni.

Sokkal érdekesebb következtetéseket vonhatunk le akkor, ha a 15. ábrán látható nem képzett szavakban előforduló mássalhangzókapcsolatokat és gyakoriságukat az ADYRA vonatkozó NyK. LIII, 131. lapján látható 4. ábra adataival és VERES PÉTER kételemű mássalhangzókapcsolatait ábrázoló, itt közölt 16. ábrával hasonlítjuk össze. Meglepetésszerűen kevésszer és kevés mássalhangzó után fordul elő a 15. ábrán *n, h, b*; az *r* is csak explozívák után szerepel rendszeresen, holott a *-nak, -nek, -hoz, -hez, -höz, -ban, -ben, -ba, -be, -ból, -ből, -ra, -re, -ról, -ről* ragok gyakori előfordulásához semmi kétség sem fér. Minthogy ezek a ragok minden esetben a mássalhangzós és nem a magánhangzós teljes szótóhoz járulnak, ezért ezek, mint az ADYRA és VERES PÉTERRE vonatkozó vizsgálatokból is kiderült, gyakran szerepelnek mássalhangzók után. A szótári szókészlet statisztikájából viszont például egyetlenegy *kb* kapcsolatot sem találtunk (de még *gb*-t sem), a mindennapi beszédben pedig igen gyakran használjuk többesszámú alakok után a *-ban, -ben, -ba, -be, -ból, -ből* ragokat és ezek megértése sohasem okoz nehézséget. Telefonon, vagy bármilyen rossz akusztikai helyzetben felvett üzeneteknél a legegyszerűbb szavakat is gyakran betűzni kell, ezzel szemben a többes jelét, a hozzá kapcsolódó ragokat szinte mindig megérti az üzenet felvevője. Ebből arra lehet következtetni, hogy pl. *házakban, kertekből* stb. -féle szavaknál minden magyarul tudó percipálja a *ház*, a *kert* fogalmát, a magyar nyelv rendszeréből jól ismert többesjelet és a nyelvi rendszerből ugyancsak jól ismert ragot. A *kb* vagy TARNÓCZY statisztikájában *gb*-nek jelzett kapcsolat a tudat számára nem is realizálódik. Így érthetőségi szövegminták készítésekor semmi esetre sem szabad egyformán elbírálni a nem képzett szavakban, a csak morfématárok találkozásokkor, a csak idegen szavakban és a csak összetételekben létrejövő mássalhangzótalálkozásokat. A ragokat, minthogy azok, köztudomás szerint, önálló szavak agglutinációjából keletkeztek, hangtalálkozási szempontból, szinte igen gyakori összetételeknek tekinthetjük. Tehát a dolgozat elején felvetett kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy a *logatomok elkészítéséhez nem csupán a stílusadta fordulatoktól mentesített statisztikából adódó eredményeket kell figyelembe vennünk, hanem még a gyakorlati előfordulások nyelvi jellegzetességnek tartott adatai között, amilyenek a dolgozat első részében mássalhangzónak mássalhangzóval való kapcsolódásait találtuk, különbséget kell tennünk a nem képzett szavakban és minden egyéb más helyzetben előforduló mássalhangzótalálkozások között.* TARNÓCZY statisztikája ADY nyelvről úgy készült, ahogy egy magyarul nem tudó értékelné a mássalhangzók találkozásait, bizonyos fonetikai módosulások rendszeres figyelembevételével. A VERES PÉTERRE vonatkozó statisztika annyiban közelíti meg jobban a valódi nyelvi állapotokat, hogy a fonetikai módosulásokat nem mechanikusan alkalmazza és az összetételeket külön kezeli. Ellenben a képzők és a ragok tekintetében nem kezeli érthetőségi szempontból helyesen az anyagot, és így ez sem szolgálhat megbízható alapul logatomok készítéséhez.

Ha akusztikai és hallásvizsgálatoknál csakugyan alkalmazhatók logatomok, akkor azok elkészítésekor alapul vagy beszédben és szövegben előforduló nem képzett szavak hangkapcsolatait kell venni, vagy pedig a szótári statisztika eredményeit, de figyelembe kellene venni a magyar nyelvre eddig fel nem dolgozott előfordulási gyakorisági arányokat. Mielőtt a logatomok készítését ily módon valaki nyelvileg helyesen kidolgozná, meg kellene vizsgálni, hogy

lélektanilag helyes-e a logatomok használata az említett vizsgálatokban. Nem befolyásolja-e az idegállapot, az asszociációk tömege, az értelmetlen szavak feljegyzésével kapcsolatos szokatlan munka okozta gyors szellemi kifáradás a kísérleti személyeket annyira, hogy a lemezről lejátszott logatomok feljegyzése nem adja helyesen a vizsgált személyek hallásának, illetve a vizsgálandó akusztikai helyzetnek a képét.

Szótagok

A LXXVIII–LXXXVI. táblázat különböző eredetű szavaink szótag-típusainak eloszlását mutatja. A különböző eredetű szavak szótagjai igen jól megegyeznek egymással és az V. táblázatban VERES PÉTER, valamint TARNÓCZY V. táblázatában ADY nyelvére vonatkozó eredményekkel abban, hogy az *lv* és az *lv1* a leggyakrabban előforduló szótagtípus, továbbá figyelemre méltó szókezdeten a *v* és *vl* típusú szótag, a szóvégen pedig az *lv2* szótagtípus gyakorisága.

Nem feledkezvén meg arról, hogy a LXXVIII–LXXXVI. táblázat adatai a szavak szótári (és nem használati) alakjaira vonatkoznak, azt is megállapíthatjuk, hogy a magyar eredetű szavakban (a különnyelvi életben önállóan alakultak kivételével) a zárt *lv1* szótagtípus gyakoribb a nyílt *lv* szótagtípusnál. A jövevényszavak közül a legrégebb réteget alkotó törökségi átvételekben kb. egyensúlyban van az *lv* és az *lv1* szótagtípus, a többi jövevényszó-csoportban viszont, a német kivételével, a nyílt *lv* szótagtípus dominál. Az eredeti magyar szavakban, a kifejező szavak nélkül, és a török jövevényekben

LXXVIII. TÁBLÁZAT

Finnugor eredetű szavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	vl	lv1	2vl	v2	lv2	Össze- sen
Egyszótagú	5	46		64	270		19	59	463
Kétszótagú	1.	70	242		35	144		1	492
	2.	3	132		2	323	1	31	492
Háromszótagú	1.	10	26			11			47
	2.	1	34		1	10		1	47
	3.	1	14			32			47
Összesen	90	494		102	790		20	92	1588

LXXIX. TÁBLÁZAT

Kifejező szavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	3v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	3v1	Összesen	
Egyszótagú		3				25	1		13		42	
Kétszótagú	1.	6	222	4	1	4	256	5		2	1	501
	2.		58			1	362		2	78		501
Három- szótagú	1.	1	76			2	27					106
	2.	1	72				33					106
	3.		18				88					106
Négyzótagú	1.	1	24				12					37
	2.		31				6					37
	3.		35				2					37
	4.		11			1	25					37
Összesen	9	550	4	1	8	836	6	2	93	1	1510	

(nem számítva a hódoltságkori *szpáhi* szót), mindössze 6 szótagtípus fordul elő: *v*, *lv*, *v1*, *lv1*, *v2* és *lv2*; az utolsó kettő többnyire csak egytagúban. A jövevényszavakban 9–11 szótagtípus szerepel.

A szláv, német, latin és neolatin jövevényekben, tekintettel arra, hogy szókezdő mássalhangzótorlódás szintén lehetséges, megjelenik első szótagban a *2v* és a *2v1* szótagtípus, sőt elszórva még *2v2*, *3v* és *3v1* típusú szótag is. A szláv, de még inkább a német jövevényszavakban elég gyakori az *lv2* szótagtípus, de, különösen a német eredetűekben, nemcsak szóvégen, hanem szóközépen is. Ezáltal lehetségessé válik három mássalhangzó találkozása. A német eredetűeknél a szókezdő *v*, *v1* típusú szótag meglehetősen kis számban fordul elő. A latin-görög és neolatin eredetű szavaknál a *v* szótagtípus nemcsak első, de utolsó szótagként is elég gyakori; a latin-görög eredetű szavakban elég gyakori a szóvégen a *v1* szótagtípus, a *v* szótagtípus pedig szó belsejében is előfordul.

Látván, hogy a finnugor eredetű s legrégibb jövevényszórórétegbe tartozó török jövevényszavaink szótagtípusainak több közös tulajdonsága van,

LXXX. TÁBLÁZAT

A magyar nyelv különletében keletkezett szavak szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	Összesen	
Egyszótagú		1			16		2	6	25	
Kétszótagú	1.	3	38		4	23		1	1	70
	2.		26			39			5	70
Háromszótagú	1.	2	17		2	2				23
	2.	1	12			10				23
	3.	2	14			7				23
Négyzótagú	1.	1	2			1				4
	2.		3			1				4
	3.		3			1				4
	4.		1			3				4
Összesen	9	117		6	103		3	12	250	

továbbá a latin és neolatin szavak szótagtípusai között több a hasonlóság, mint bármelyik másik két jövevény-szóréteg szótagtípusai között, önkénytelenül is felmerül a kérdés, milyen eredményre vezetne a magyar és a manysi-chanti szótagtípusok összehasonlítása. MUNKÁCSI, REGULY és PÁPAY fonetikailag pontatlan szövegfeljegyzései az összehasonlítás végzésére alkalmatlanok. STEINITZ és KANNISTO szövegei alapján viszont a redukált magánhangzók, a sonantikus consonansok, a helyenként jelölt szótaghatárok és az ezzel kapcsolatos, a szótag és a szótaghatár elméletileg tisztázatlan fogalmai (I. LAZICZIUS GYULA egyetemi előadásait) lehetetlenné teszik az anyag statisztikus feldolgozását. Annyi azonban feldolgozási kísérletemből is kiderült, hogy az *lv1*, *lv* és *v1* szótagtípus obiugor rokonainak nyelvében is elég gyakori, a problematikus szótagtípusok viszont aránylag ritkák.

Külön kell a kifejező szavakkal foglalkoznunk s ezt a szótagok kapcsolódásával együtt tesszük majd meg.

LXXXI. TÁBLÁZAT

Nyelvújítási szavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	2v2	Össze- sen
Egyszótagú				3	51		6	21		81
Kétszótagú	1.	25	95		28	67				215
	2.		60		1	141		1	12	215
Három- szótagú	1.	2	19		1	10				32
	2.		20			12				32
	3.		11			20		1		32
Összesen	27	205		33	301		7	34		607

LXXXII. TÁBLÁZAT

Törökségi jövevényszavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	2v2	Össze- sen
Egyszótagú		2		8	58		4	11		83
Kétszótagú	1.	21	134	1	14	68		1		239
	2.	1	102		1	130		5		239
Három- szótagú	1.	1	19		1	5				26
	2.		18			8				26
	3.		10		1	15				26
Összesen	23	285	1	25	284		5	16		639

LXXXIII. TÁBLÁZAT

Szláv jövevényszavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	3v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	2v2	Össze- sen	
Egyszótagú		4				47			15		66	
Kétszótagú	1.	16	200	4	1	19	169	4		4	1	418
	2.		187			2	205		1	23		418
Három- szótagú	1.	8	107			8	21	1				145
	2.	1	72				72					145
	3.	2	115				28					145
Négyzótagú	1.		7				2					9
	2.		9									9
	3.		6				3					9
	4.	1					8					9
Összesen	28	707	4	1	29	555	5	1	42	1	1373	

LXXXIV. TÁBLÁZAT

Német jövevényszavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	2v2	3v1	lv3	Össze- sen
Egyszótagú		1	1	1	46	16	1	35	5		1	107
Kétszótagú	1.	3	116	16	6	132	14	2	13	4	1	307
	2.		80			199			28			307
Három- szótagú	1.	1	42	3	1	23	1					71
	2.	1	44			24		2				71
	3.	1	33		3	30		1	3			71
Négy- szótagú	1.		10		1	3						14
	2.		12			2						14
	3.		11			3						14
	4.	2	8			4						14
Összesen	8	357	20	12	466	31	4	81	9	1	1	990

LXXXV. TÁBLÁZAT

Latin-görög jövevénytiszavak szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	v1	lv1	2v1	v2	lv2	2v2	3v1	lv3	Össze- sen	
Egyszótagú					9	2		7		1		19	
Kétszótagú	1.	7	45	14	6	67	5		2	2		1	149
	2.	1	74			69			5				149
Három- szótagú	1.	8	55	5	11	22	3		1				105
	2.	3	74		1	27							105
	3.	10	49		6	39			1				105
Négy- szótagú	1.	4	24	5	3	10		1					47
	2.	2	37			8							47
	3.	1	36			9			1				47
	4.	12	12		5	18							47
Ötszótagú	1.	2	4	1		1							8
	2.		5			3							8
	3.		6		1	1							8
	4.		7			1							8
	5.	4			3				1				8
Összesen	54	428	25	36	284	10	1	18	2	1	1	860	

LXXXVI. TÁBLÁZAT

Neolatin jövevénytiszavaink szótagtípusainak eloszlása (adatszám)

Szótagtípusok	v	lv	2v	vl	lv1	2v1	v2	lv2.	2v2	3v1	Össze- sen
Egyszótagú					7			12		1	20
Kétszótagú	1.	1	47	5	3	37	5	1			99
	2.		47		1	44		7			99
Három- szótagú	1.	5	23	1	3	13	1	2			48
	2.		38			10					48
	3.	1	34			13					48
Négyzótagú	1.	1	6		2						9
	2.		8			1					9
	3.		7			2					9
	4.	2	6			1					9
Összesen	10	216	6	9	128	6	2	20		1	398

Két vagy ennél többtagú szavakkal kapcsolatban feltehetjük a kérdést, hogyan szoktak a szótagok egymáshoz kapcsolódni. A lehetőségek száma rendkívül nagy. Az eredeti magyar és a török eredetű szavakban, mint láttuk, hatféle szótagtípus szerepel. Tehát bármelyik lehet első szótag, s ahhoz hat különböző második szótag kapcsolódhat, vagyis elvben $6 \times 6 = 36$ szótagkapcsolódási lehetőség van. Minthogy a gyakorlatban, a táblázatok tanúsága szerint, egyes szótagok inkább első, mások meg utolsó szótagként szerepelnek gyakrabban, nyilván nincs minden kapcsolódási lehetőség kihasználva. Az elvben lehetséges 36-féle kéttagú szótípus bármelyikéhez ugyancsak 6 különböző típusú 3. szótag csatlakozhat, tehát 216-féle háromtagú szót lehet elvben elképzelni. A jövevénytiszavakban a kéttagúaknál 9^2 , ill. 11^2 a kéttagú szavak szótagkapcsolódási lehetőségeinek száma, 9^3 , 11^3 a háromtagúaké stb. A nyelv nem él ezzel a gazdag lehetőséggel. Néhány kapcsolódási módot előnyben részesít, mások csak ritkábban vagy egyáltalán nem fordulnak elő.

Vizsgáljuk meg először a kéttagú szavak szótagtípusainak kapcsolódásait oly módon, hogy a gyakoribbak előfordulásának százalékszámát meg-

adjuk, a ritkábbaknál pedig amelyeket csak néhány eset képvisel, valamennyi típus előfordulásának összegét adjuk meg. Továbbá tekintetbe vesszük az összes megvalósult és lehetséges kombinációk számát.

Szótagtípusok kapcsolódása

	lv+lv1	lv1+lv1	lv1+lv	lv+lv1	v+lv1	vl+lv1	vl+lv	v+lv	Ritka	Összes lehetőségek	
										megvalósult	elvben
Finnugor	34,5%	15,5%	11,6%	10,2%	10,0%	5,5%	1,6%	3,5%	7,6%	16	36
Kifejező ¹ . . .	27,9%	11,7%	14,4%	36,0%	—	—	0,9%	—	9,1%	11	100
Önálló	34,2%	12,9%	18,6%	14,3%	4,3%	1,4%	4,3%	—	10,0%	11	36
Nyelvújítási .	33,5%	14,9%	14,9%	7,9%	9,8%	7,5%	4,2%	0,9%	6,4%	13	36
Török	34,2%	12,9%	15,5%	18,8%	4,2%	2,5%	3,3%	4,6%	4,0%	13	36
Szláv	29,1%	12,6%	27,0%	13,8%	3,1%	3,1%	1,0%	0,7%	9,6%	21	100
Német	25,4%	29,5%	11,7%	7,5%	1,0%	1,6%	—	—	23,3%	23	121
Latin	12,1%	19,5%	25,5%	16,1%	3,3%	2,7%	0,7%	1,3%	18,8%	20	121
Neolatin	21,2%	17,2%	18,2%	20,2%	1,0%	1,0%	2,0%	—	19,2%	15	81
VERES P.	28,2%	14,6%	15,4%	8,7%	7,6%	8,2%	3,6%	3,3%	10,4%	22	

Ebből az összeállításból azt láthatjuk, hogy a magyarban a szótagi szó-készletben és VERES PÉTER nyelve alapján a használatban is a leggyakrabban előforduló kéttagú szó *lv + lv1* típusú. Ez megegyezik azzal az ADY és VERES PÉTER nyelvére vonatkozó vizsgálatokból adódó eredménnyel, hogy a magyar szavak átlagos hosszúsága két szótag és öt hang. Az összeállításból az is kiviláglik, hogy a német eredetű szavak aránylag hosszabb hangtestűek, hiszen a felsorolt szótagkapcsolódások közül a leghosszabb az *lv1 + lv1* típusú, a német eredetű szavakban a leggyakoribb, továbbá ugyancsak német eredetű szavainknál van igen magas százalékszám (23,3%), a különböző, itt fel nem sorolt, többnyire nagyobb hangszámú szótagkapcsolódási lehetőségekre fenn-tartva.

A kifejező szavak közül a fenti összeállításba csak a nem igéket tudtuk bevenni, tekintettel arra, hogy az igéknél és igepárokknál *lv + lv1*, *lv1 + lv1* és *lv + lv2*, illetve *lv1 + lv2* a leggyakoribb szótagkapcsolódási előfordulások. Ha ezeket a nem igék, különösen *lv + lv* típusú kétszótagú szavaival egyesítettük volna, akkor az igék és nem igék külön-külön jellegzetes csoportja együttesen minden jellegzetességét elvesztette volna.

A háromtagú szavaknál annyira nagy a kapcsolódások lehetőségének száma, hogy statisztikus vizsgálatban részletekbe nem bocsátkozhatunk. Csak a három-, két-, egy és 0 nyílt szótagot tartalmazó szavak arányát vizsgáljuk meg, függetlenül attól, hogy hányadik a nyílt szótag, milyenek a nyílt és

¹ A kifejező szavak itt igéket nem tartalmaznak.

milyenek a zárt szótagok, továbbá megadjuk az egyes szórétegekben adódó összes megvalósult és elvben lehetséges kombinációk számát.

	3 nyílt	2 nyílt	1 nyílt	3 zárt (0 nyílt)	Összes lehetőségek	
					meg- valósult	elvben
Finnugor.....	17%	51%	30%	2%	13	216
Kifejező ¹	12%	45%	37%	6%	12	1000
Önálló alakulású	26%	57%	17%	—	11	216
Nyelvújítási	9%	47%	41%	3%	12	216
<hr/>						
Török	19%	54%	19%	8%	9	216
Szláv	27%	57%	14%	2%	17	1000
Német	22%	41%	27%	10%	22	1331
Latin-görög	29,5%	38%	29,5%	3%	28	1331
Neolatin	31%	50%	19%	—	18	729
<hr/>						
VERES	6%	38%	46%	10%	42	

Az egybevetés VERES PÉTER nyelvére adódó eredménnyel azért nem mond sokat, mert a prózai szövegben a háromtagú szavak többnyire egy vagy kéttagú szavak ragozott alakjai, tehát a szótári statisztikával nem hasonlíthatók össze.

A háromszótagú jövevényszavakban aránylag több a nyílt szótag, mint a magyar eredetűekben.

Hasonlítsuk össze a nyílt és zárt szótagok arányát különböző eredetű szavainkban. A kifejező szavaknál eddigi tapasztalataink alapján külön vesszük az igéket és a nem igéket.

Az alábbi összeállításból azt láthatjuk, hogy egytagú szavaknál a használatban is, a szótári szókészletben is, tekintet nélkül az eredetre, sokkal több a zárt szótagtípus, mint a nyílt szótagú. A kéttagú szavak közül a hangutánzó nem igei szavakban és a török eredetű szavakban több nyílt szótag szerepel, mint zárt, a neolatinban kb. ugyanannyi, minden egyéb eredetűben, ADY és VERES nyelvhasználatában a kéttagú szavakban az arány a zárt szótagok javára dől el. Más a helyzet a háromszótagú szavaknál. A kifejező igék kivételével a szótári szókészlet bármilyen eredetű háromtagú szavaiban a nyílt szótagok száma nagyobb a zárt szótagokénál, ezzel szemben ADYNál is és VERESnél is a zárt szótagok előfordulási gyakorisága valamivel nagyobb három szótagú szavakban a nyílt szótagokénál. Négy- és ötszótagú szavakban a szótári szókészletben is, VERES PÉTERNél is és ADY többtagú szavaiban is több a nyílt, mint a zárt szótag.

Az összeállításból tehát azt a szabályszerűséget lehet megállapítani, hogy növekvő szótagszámmal viszonylag csökken a hangok száma, azaz hosszabb szavakban kevesebb az egy szótagra eső hangzók átlagos száma.²

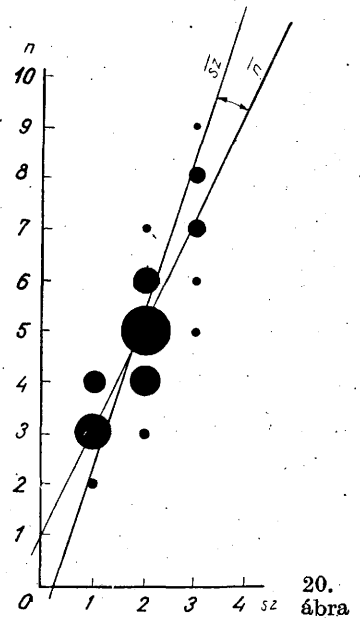
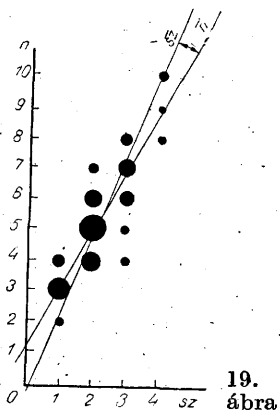
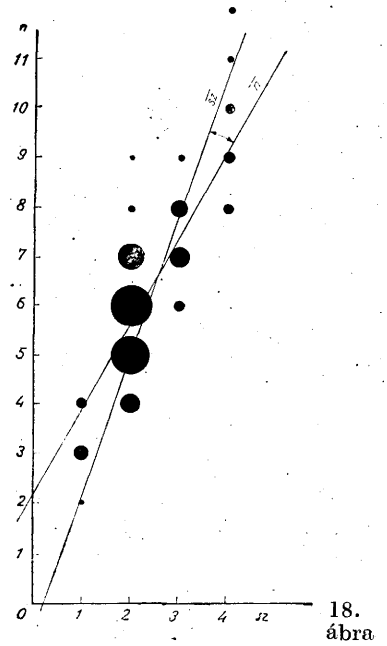
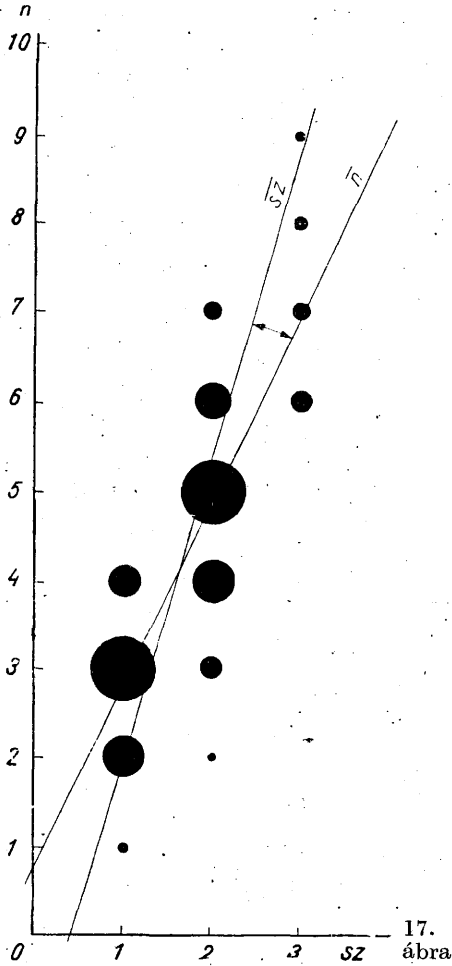
¹ A kifejező ige párok háromszótagú alakjait nem vettem figyelembe.

² Vö. Nosz: Az élőszó nyomán. Bp. 1943, 28, 1.

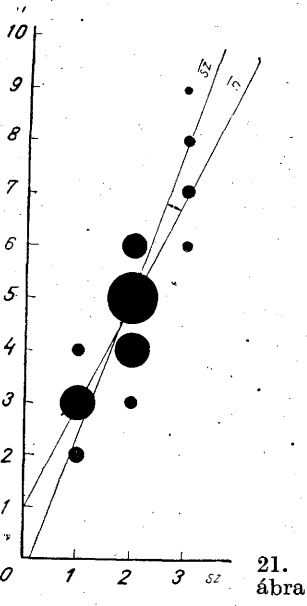
Nyílt : Zárt	1 szótagú	2 szótagú	3 szótagú	4 szótagú	5 szótagú
Finnugor.....	51 : 412	447 : 537	86 : 54		
Kifejező nem ige	2 : 19	134 : 88	54 : 21	45 : 7	
Kifejező ige	1 : 20	153 : 627	114 : 129	57 : 39	
Önálló alakulású	1 : 24	67 : 73	58 : 21	10 : 6	
Nyelvújítási	0 : 81	180 : 250	52 : 44		
Török	2 : 81	258 : 220	48 : 30		
Szláv	4 : 62	407 : 427	305 : 130	23 : 13	
Német	2 : 105	215 : 399	125 : 88	43 : 13	
Latin-görög	0 : 19	141 : 157	204 : 111	133 : 55	29 : 11
Neolatin	0 : 20	100 : 98	102 : 42	30 : 6	
VERES PÉTER	261 : 663	565 : 775	476 : 556	320 : 280	128 : 102
ADY	388 : 942	1113 : 1871	992 : 1057	460 : 440	

A szavak hosszúsága

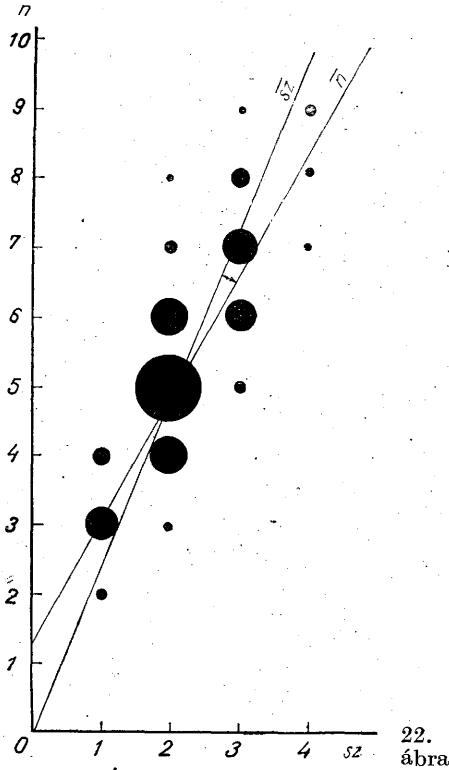
Minden nyelvre jellemző, hogy milyen hosszú, hány szótagú, illetve hány hangú szavakat alkalmaz. Ezzel kapcsolatban három kérdést vehetünk föl: „on devrait pouvoir indiquer le nombre moyen et les nombres extrêmes de phonèmes dans le mot” (M. COHEN, Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris IX, 11.). A szavakban előforduló legkisebb, legnagyobb és átlagos fonémaszámra és szótagszámra egyszerre igen szemléletes választ tudunk adni, ha a P. MENZERATH és W. MEYER-EPPLER: Sprachtypologische Untersuchungen (Studia Linguistica IV, 65. l.) című munkájának 6. ábrájával bevezetett szemléletes ábrázolást alkalmazzuk. A vízszintes tengelyen a szótagszámot vesszük fel egységként, a függőleges tengelyen a fonémák, illetve hangzók száma szerepel. Az azonos szótagszámú és azonos hangzószámú szavakat egy *szócsoport*ba tartozónak nevezzük, MENZERATH elnevezésének megfelelően. Az előfordulási gyakorisággal arányos területű körökkel lehet az egyes szócsoportok előfordulási viszonyait szemléletessé tenni. A 17–25. ábrákon a különböző eredetű szórétegek szócsoportjainak az eloszlása látható. Az egyes ábrák területe a finnugor, kifejező, önálló, nyelvújítási, törökből átvett stb. szavak számával arányos. Ezzel a módszerrel el tudjuk érni, hogy nemcsak egy ábrán belül lehet egymással a szócsoportok gyakorisági arányát összehasonlítani, hanem az egyes szócsoportokról meg lehet állapítani, hogy milyen származású szavakban mekkora az előfordulási gyakoriságuk. Pl. egyszótagú két hangból álló szó többnyire finnugor eredetű, esetleg török. Nagyon kevés egyszótagú, kéthangzójú szó akad a kifejező, a magyar nyelv külön nyelvi életében keletkezett, nyelvújítási, a német és a szláv eredetű szavak között. A latin-görög és a neolatin nyelvekből átvett szavak között a SzófSz. szerint nincs három hangzójúnál rövidebb szó. Az ábrák összehasonlításából szemléletesen látható, hogy finnugor, nyelvújítási, valamint török

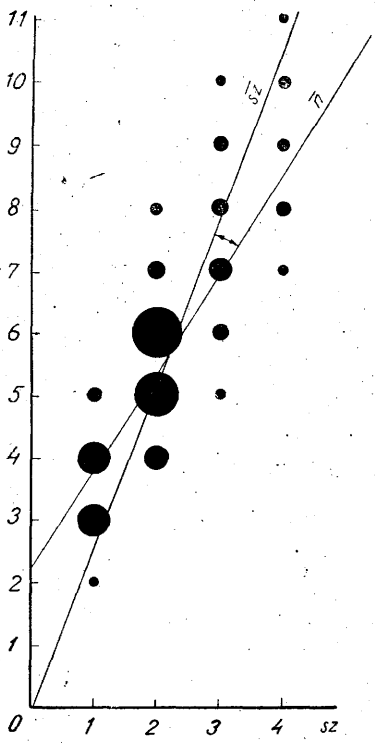
17. Finnugor eredetű, 18. kifejező szavaink, 19. önálló alakulást és 20. nyelvújítási szavaink eloszlása hang- és szótagszám szerint

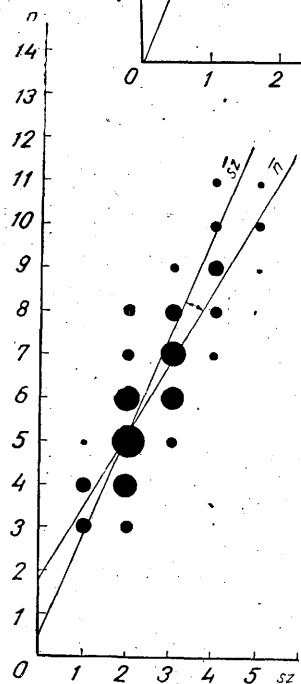
21. ábra

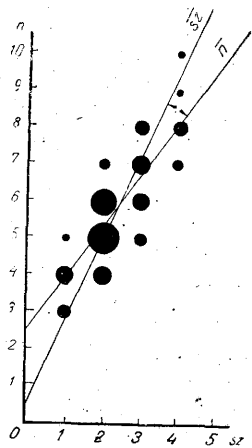
22. ábra

23. ábra

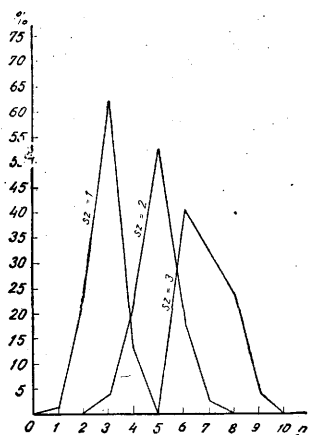
24. ábra

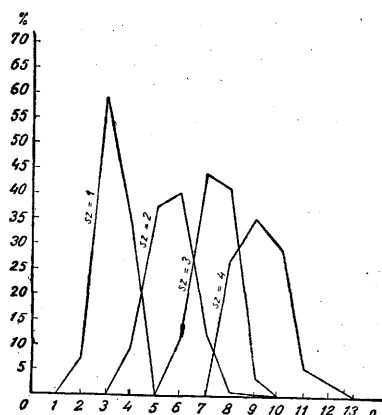
25. ábra

21. Törökségi, 22. szláv, 23. német, 24. latin-görög és 25. neolatin jövevényszavaink eloszlása hang- és szótagszám szerint

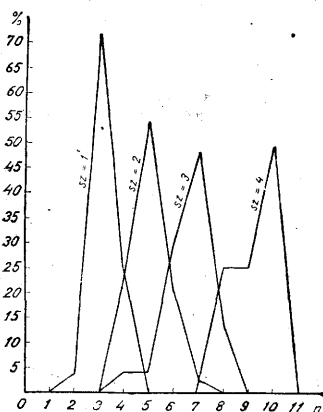
eredetű nem képzett szavainknak a maximális szótagszáma három, maximális hangzószáma kilenc. A német és a szláv eredetű szavak, valamint a neolatin átvételek négytagú és 10–11 hangzójú szavakat is felmutatnak. A latinból átvett szavak között még ennél hosszabbak is akadnak. A legrövidebb szavak a finnugor eredetűek között vannak, mert csak ezeknél találunk egyszótagú, egyhangzójú és kétszótagú, kéthangzójú szót is. A szemléltetett kilenc ábra M. COHEN kérdésének arra a részére, hogy mi a fonémaszám szélső értéke a szóban, könnyen, szemléletesen leolvasható választ ad.

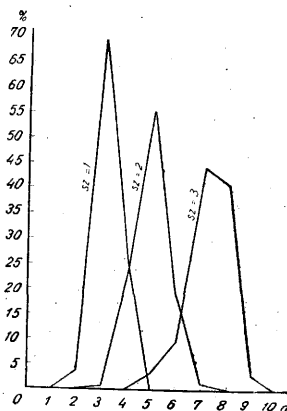
26. ábra

27. ábra

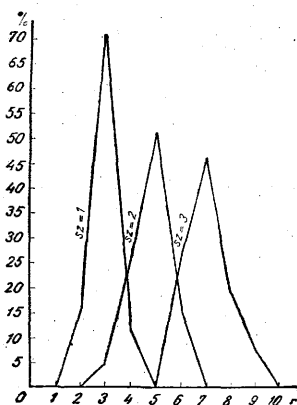
28. ábra

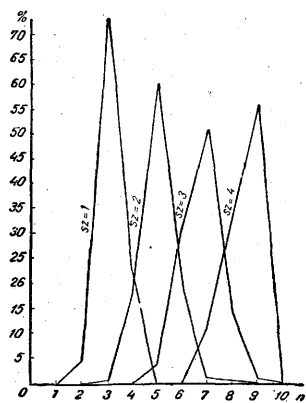
29. ábra

26. Finnugor, 27. kifejező, 28. önálló, 29. nyelvújítási szavaink szótagpoligonjai.

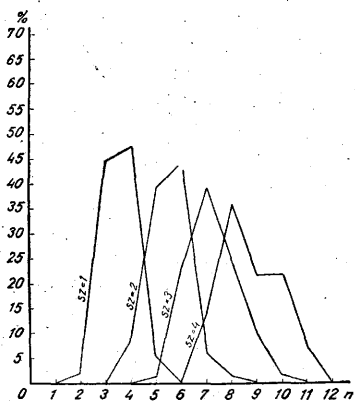
Nehezebb az ábrák alapján arra a kérdésre választ adni, mennyi a szavak átlagos fonémaszáma. A valószínűségi számítás jól kidolgozott ismereteit kell a válaszadáshoz segítségül hívnunk. A különböző eredetű szavak hangzószámának eloszlási arányát. Ezt a 26–34. ábrákon látható szótagpoligonok mutatják meg szemléletesen. A szótagpoligonok ábráján a vízszintes tengelyen a hangzószámot, függőleges tengelyen a százalékszámot látjuk feltüntetve. Az egyes görbék az 1, 2, 3 stb. szótagszámú különböző eredetű szavak eloszlási arányát mutatják,

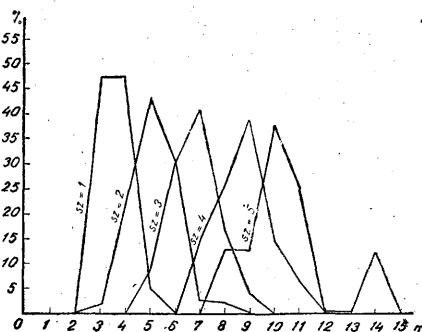
30. ábra

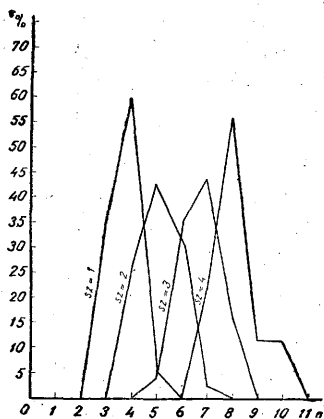
31. ábra

32. ábra

33. ábra

34. ábra

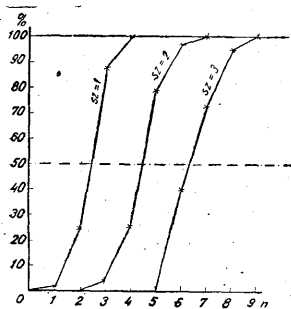
30. Török, 31. szláv, 32. német, 33. latin-görög és 34. neolatin-jövevényszavaink szótágpolygonjai

Leolvasható pl. a finnugor szótagpoligonról, hogy a finnugor eredetű szavak egyszótagú szavainak kb. 1%-a egyhangzó, 24%-a kéthangzó, 63%-a háromhangzó, 12%-a négyhangzó; öthangzó finnugor eredetű egytagú szó nincs. Hasonló módon lehet a két- és háromszótagú szavak eloszlási gyakoriságát megvizsgálni. A szótagpoligonábrák segítségével azonban nem tudunk még matematikailag elég pontos választ adni arra, hogy az 1, 2, 3 stb. szótagú szavak a különböző eredetű szócsoportokban átlag hány hangzójuk. Erre a kérdésre csak akkor kapunk választ, hogyha a szótagpoligonok alapján megrajzoljuk az úgynevezett összegpoligonokat (*Summenpolygon*). Ezek láthatók a 35—43. ábrákon. Gyakorlati értelmüket ismét a finnugor eredetű szavakra vonatkozó ábra alapján magyarázzuk meg: az egyszótagú szavaknak kb. 1%-a nem hosszabb egy hangzónál, 25%-a két hangzónál, 88%-a három hangnál és 100%-ban nem hosszabbak négy hangnál. A második összegpoligon értelmében a finnugor eredetű szavak közül, a kétes *ia* szót figyelmen kívül hagyva, a kétszótagúakból 4% maximum három hangú, 26% három és 4 hangú, 79% nem hosszabb 5 hangnál, 96% 6 hangnál s végül 7 hangnál hosszabb kéttagú finnugor eredetű szavunk nincs. Hasonlóképpen értelmezhető a 3 szótagúak összegpoligonja. Valamennyi összegpoligon rajzában megvizsgáljuk, hogy 50% vízszintes vonala hol metszi az összegpoligon vonalát s az ehhez tartozó n (hangzószám) abszcissza értékéhez, a valószínűségszámítás tanítása szerint 0,5-et kell hozzáadnunk, hogy az egyes szótagszámokra vonatkozó átlagos hangzószámértéket megkapjuk. Minden egyes jövevénycsoport, illetve a különböző magyar eredetű csoportokban megállapíthatjuk az egyes szótagszámokhoz tartozó átlagos hangzószámot, ennek jele \bar{n} . MENZERATHnak német nyelvi vizsgálatai közben talált eredményéhez hasonlóan, a különböző eredetű magyar szórétegekben is a különböző szótagszámú szavak átlagos hangzószámát ábrázoló pontok igen jó megközelítéssel egy egyenesen fekszenek. A 17—25. ábrákon az \bar{n} jelzésű egyeneseken található a „hangzó súlyvonalak”.

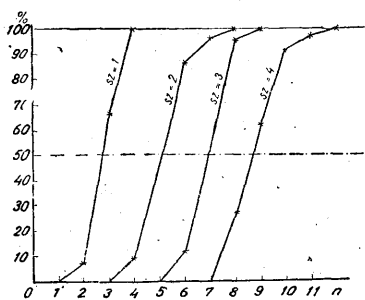
A 44—52. ábrák teljesen hasonló megfontolás alapján azt ábrázolják, hogy a különböző hangzószám hosszúságú szavak hány szótagúak, és ennek alapján minden hangzószámhoz meg lehet állapítani a hozzája tartozó „szótagsúlypontot”. A szótagsúlypontok kissé nagyobb eltéréssel, de megközelítőleg még egy egyenesen fekvőnek tekinthetők az egyes szórétegekben, ugyanúgy, mint MENZERATH németre vonatkozó vizsgálataiban. Az \bar{s} jelzésű egyenesek ábrázolják a 17—25. ábrákon a „szótagsúlyvonalakat”. Az \bar{n} és az \bar{s} egyenesek metszéspontja mutatja meg a különböző eredetű szavak átlagos hangzó- és szótagszámát. A két egyenes hajlásszöge a szótagszám és hangzószám közötti matematikai összefüggésre jellemző adat. Ennek részletesebb tárgyalását itt mellőzzük.

A finnugor szavaknak körülbelül két szótag, 4 hangnál, a kifejező szavaknak 2,5 szótag, 6,5 hangnál, az önálló alakulásúaknak valamivel több, mint két szótag és 5 hangnál, a nyelvújításiaknak két szótag és 5 hangnál, a török eredetűeknek két szótag és 4,5 hangnál, a szláv jövevényeknek két szótag, 5 hangnál, a német eredetűeknek két szótag 5,5 hangnál, a latin jövevényeknek két szótag 5 hangnál és a neolatin eredetű szórétegeknek 2,5 szótag és 5,5 hangnál találhatjuk meg körülbelül a súlypontját.

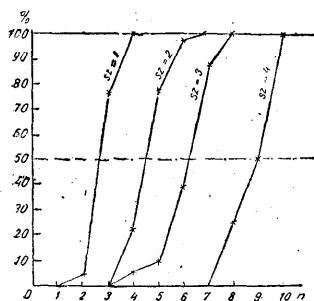
A szótári szókészlet eredményeinek a gyakorlattal való összehasonlítási kísérletekért a szócsoportok eloszlási ábráját, a szópoligonokat, a hangzó- és a szótagösszegpoligonokat VERES PÉTER az V. táblázatban feldolgozott

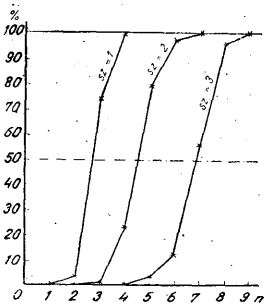
35. ábra

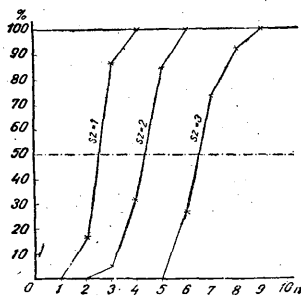
36. ábra

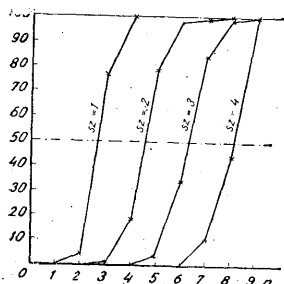
37. ábra

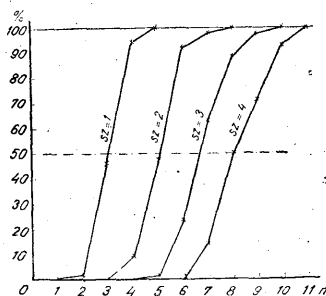
38. ábra

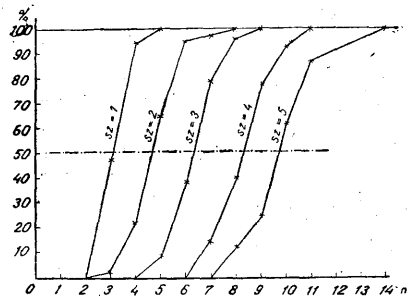
39. ábra

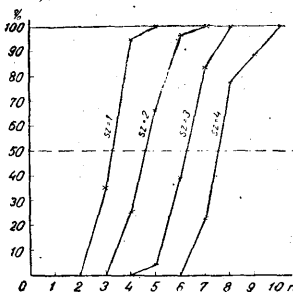
40. ábra

41. ábra

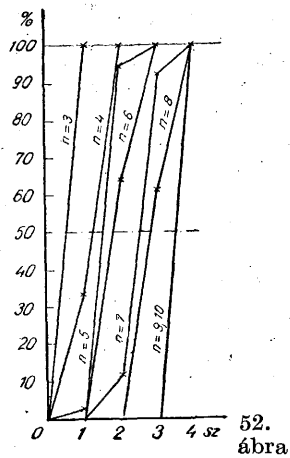
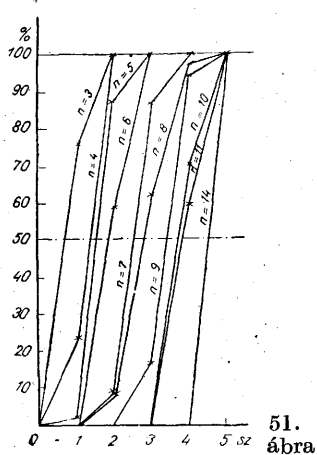
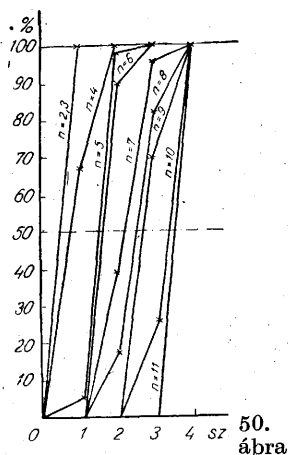
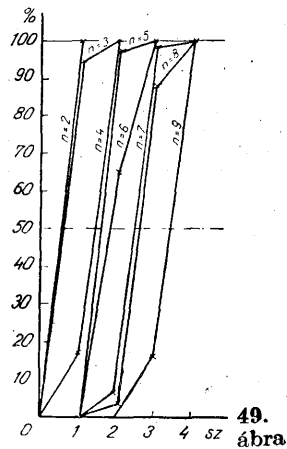
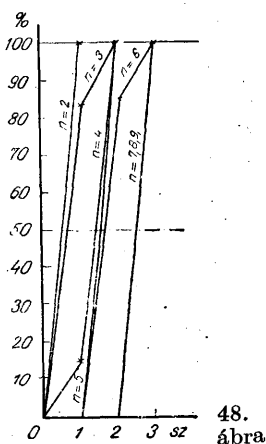
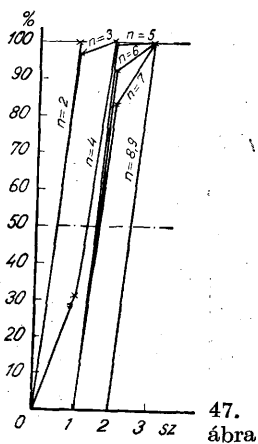
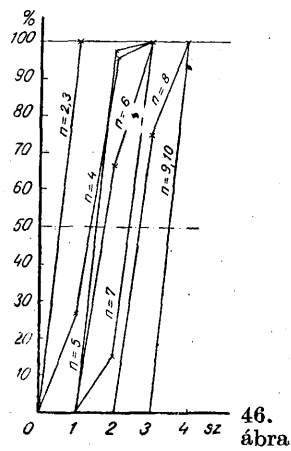
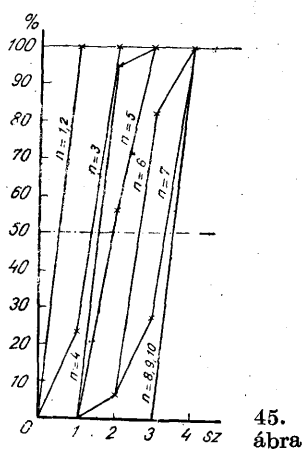
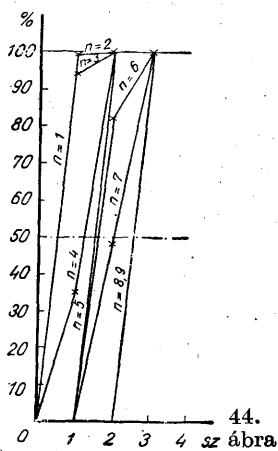

42. ábra

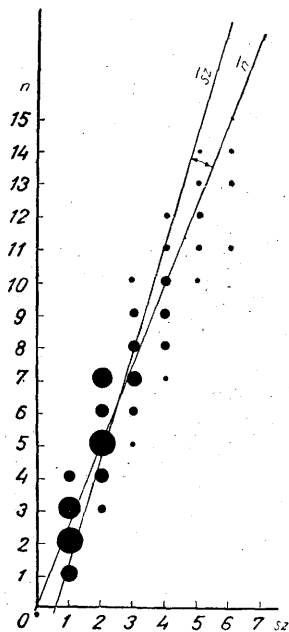
43. ábra

35. Finnugor, 36. kifejező, 37. önálló, 38. nyelvújítási szavaink, 39. török, 40. szláv, 41. német, 42. latin-görög és 43. neolatin jövevényszavaink összegpolygonjai

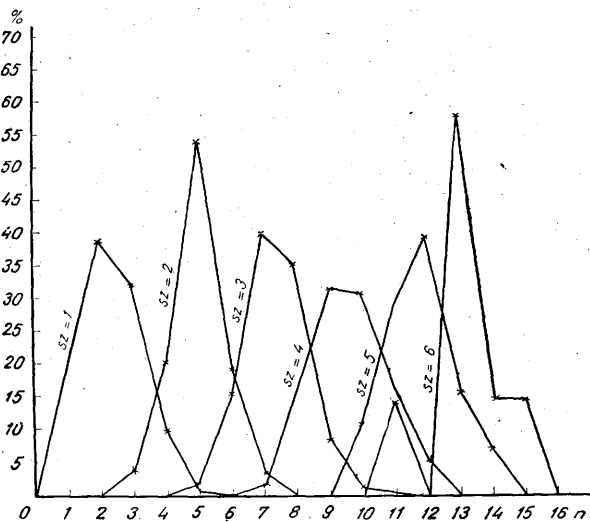

44. Finnugor, 45. kifejező, 46. önálló alakulástú, 47. nyelvújítási szavaink, 48. török, 49. szláv, 50. német, 51. latin-görög és 52. neolatin jövevényszavaink hangszám-összegpoligonja

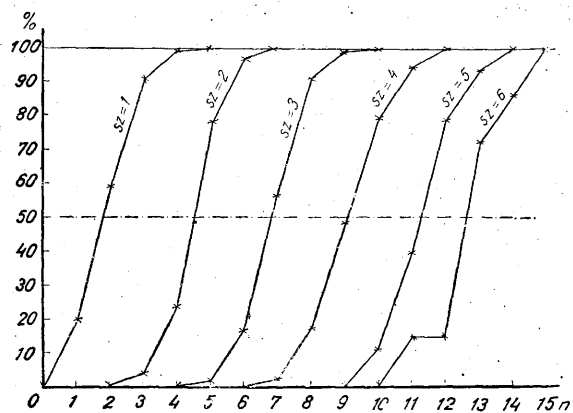
adatai alapján készítettük el. Nem meglepetés számunkra, hogy ragozott, képzett és összetett szavak következtében a VERES PÉTERRE vonatkozó ábrák nagyobb maximális szótag- és hangzószámot mutatnak fel, s ennek természetes következményeként a súlypont is kissé nagyobb szótag és nagyobb hangzószámok felé tolódik el (53–56. ábra).

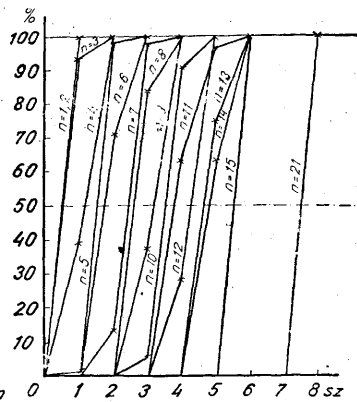
53. ábra

54. ábra

55. ábra

56. ábra

53. A szavak eloszlása hang és szótagszám szerint VERES PÉTER nyelvében. 54. Szótagpoligon VERES PÉTER nyelve alapján. 55. Szótag-összegpoligon VERES PÉTER nyelve alapján. 56. Hangszám-összegpoligon VERES PÉTER nyelve alapján.

Összefoglalva a magyar szótári szókészlet ismert eredetű elemeire vonatkozó vizsgálatainkat, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A magyarban használt fonémák mindegyike megtalálható a különböző eredetű szórétegekben.

2. A fonémák eloszlása nem egyenletes. Egyes hangok egyik vagy másik rétegben gyakoribbak, mások meg ritkábbak.

3. A szókezdő hangzóeloszlás, különösen török eredetű szavainknál, kiválóan mutatja, hogy a kvantitatív nyelvészet, mint TRNKA (Časopis pro mod. fil. XXXIV, 66–74) megállapítja, alkalmas régi ismeretek ellenőrzésére.

4. A szóvégi hangzóeloszlásban is eléggé figyelembe vehető különbségek vannak a különböző eredetű szórétegek között.

5. Két mássalhangzó találkozási lehetősége, akár abszolút szóvégen, akár szó belsejében, jellemző lehet a szavak eredetére.

6. Magánhangzók találkozása szó elején, közepén és végén is, rendszerint latin, neolatin vagy latinositott jövevényszavakban fordul nagyobb számmal elő.

7. Szótagtípus és szótagkapcsolás szempontjából a magyar eredetű szavak (a kifejezők kivételével) a török eredetűekkel egyformán viselkednek, mindössze hatfajta szótagtípus szerepel bennük. Az egész magyar szótári szókincsben a *vi* és az *lvi* szótagtípus uralkodik. A szláv, német, latin és neolatin jövevényekben, ritkán ugyan, de szerepel több mássalhangzótorlódásos szótagtípus és szótagkapcsolódás.

8. A szláv eredetű szavakban előfordul szókezdő mássalhangzótorlódás. Igen sok a nyílt szótag.

9. Német jövevényszavainkban a szókezdő mássalhangzótorlódáson kívül szóközépen is elég gyakori a mássalhangzótorlódás. Igen sok a zárt szótag bennük. Kevés a magánhangzós szókezdet.

10. Latin és neolatin jövevényszavaink sajátja, hogy esetleg mássalhangzótorlódással kezdődnek, a hátrább álló szótagok egyre rövidebb hangtestűek. Elég gyakori a két magánhangzó találkozása szóközépen is, szóvégen is.

11. M. COHEN által fontosnak talált, a szavak extrémális és átlagos fonémaszámára vonatkozó statisztikai kérdésre a MENZERATH és MEYER—EPPLER-féle ábrák segítségével szemléletes választ adhatunk. Ezek segítségével könnyen áttekinthető, hogy szókincsünk különböző eredetű rétegeiben más a szavak minimális, illetve maximális hangzószáma, más-más az átlagos szótag- és hangzósám.

* *

Kellemes kötelességemnek teszek eleget, midőn FOGARASSY LÁSZLÓNÉ és SAJGÓ KÁLMÁNNÉ kartársaimnak (Központi Fizikai Kutató Intézet Akusztikai és Ultrahang csoportja) a rajzok elkészítéséért és az adatok és számítások ellenőrzésében nyújtott igen értékes segítségükért hálás köszönetet mondok.

1952 október.

VÉRTES EDIT

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Manysi *kam* 'medvetalp'

A NyK. legutóbbi kötetében (LV, 54) már röviden jeleztük, hogy a manysi középkondai *kam* 'medvetalp' szó nem a medve-műnyelvnek a szava, nem medvetestrészt jelöl, mint MUNKÁCSI és az ő közlése nyomán KÁLMÁN BÉLA gondolta (I. MUNKÁCSI—KÁLMÁN, Manysi (Vogul) Népköltési Gyűjtemény III/2, 154. l.), hanem növénynév. Ezt az állításunkat akarjuk a következőkben részletesebben megokolni.

Az idézett szó MUNKÁCSI Vogul Népk. Gyűjteményének III. kötetében (128) fordul elő. Ott arról van szó, hogy az égből a földre alábocsátott medve itt „fehér kendőt öltött” sok bogyószedő nőt talál; ezek éppen „toboz-alakú nyírhéjköcsöggel” bogyót szedegetnek. Az ének azután így folytatódik: *kam vōtli jur-sāutātāl || oānkān pōxat tāu-pāl v̄-tox pōmtas* 'szedegető medvetalp köcsöggel || nőcskéi [azaz a nőcskék] mellett ő is [ti. a medve] szedegetni kezdett'. (Így fordítja ezt a mondatot MUNKÁCSI a VogNyelvj. 225. lapján is.) A szöveghez csatlakozó jegyzet (MUNKÁCSI—KÁLMÁN, i. m. 203) ezt mondja: „*kam* медвежья лапа (medveműszó); *vōtli* (frequ. -l képzővel) < *vōti* ~ ÉV. *vāti* 'szedeget (bogyót; собирать в рот ягоды)'. A *vōtli* igealak praes. 3. sz. jelzői használatban (I. II, 745). A medve amint a bogyót szedi, előlába talpait „köcsög alakjára” begörbíti, ezért e hely pontosabb fordítása 'Medvetalp-szedegető köcsöggel'.”

A fordításon nem akadunk fenn, sőt szépnek, költőinek is érezzük a képet. Mégis jogos kétségek merülhetnek fel bennünk, vajjon helyes-e a fordítás.

Tkp. már az előzmények sem igen illenek ehhez az értelmezéshez. A medve ti. (miként ezt uo. a 127. lapon olvassuk) azt kérte égi atyjától, hogy „fehér kendőt öltött sok nőcskén mellett toboz-alakú nyírhéj-köcsöggel én is sokat szedegetnék”. Tehát a medve is csak köcsöggel kíván bogyót szedni és ott nem jelzi azt, hogy talpával (?) kívánna szedegetni. Csakhogy ha a medve toboz-alakú nyírhéjköcsőgről, illetőleg bődönyről beszél, ezt az obi-ugor vadásznyelvben szokásos kifejezőmód értelmében rendszerint gyomrára, hasára érti. A „bődöny” (*paip, sāut*), „puttony”, „szedő [bődöny]”, „(bogyószedő) nyírhéjdoboz” a. m. 'a medve gyomra, hasa', „fenyőtoboz” a medve 'szíve, gyomra', egy adat szerint „nyírhéj-kosár” a medve 'nyelve', viszont a medve mancsát, lábát, karmait egészen más szavakkal jelölik (I. különösen MUNKÁCSI, VogNyelvj. 87; MUNKÁCSI—KÁLMÁN, i. m. 153—4; PÁPAY, Északi-osztják medveénekek 129, 131). A medveénekekben tehát nem igen lehet szó

„medvetalp-köcsögről”. Persze ezt a nehézséget is át lehetne még hidalni arra való hivatkozással, hogy itt a „szedegető bödöny” eredeti, nem pedig képes értelemben veendő, és talán csak a „szedegető nőekkel” kapcsolatban használt kifejezésnek ismétlésével van dolgunk, vagyis az obi-ugor énekekben sokszor előforduló formái ismétléssel.

Van azonban egy az előbbinél súlyosabb nyelvi, vagy inkább metrikai nehézség.

A MUNKÁCSI-féle szövegértelmezésnek, hogy „talpával [mint] szedegető köcsöggel” kíván a medve szedegetni, (nem is szólva arról, hogy a pontos fordítás ’medvetalp szedegető-köcsögével’ lenne, nem pedig ’szedegető medvetalp-köcsögével’), csupán a szövegnek olyan tagolása lehet az alapja, hogy a verssor első felében a *kam* szót elkülöníti a *võtli* szótól, és ezt az utóbbi szót értelmileg a verssor második feléhez kapcsolja. Mármost ha ugyanott az ezzel a sorral párhuzamos sort nézzük: *poákwəŋ kūrəp | jur-sáutəl ’toboz-alakú | nyírhéj-köcsöggel’*, ez a sor csak olyan felosztást enged meg értelmileg és ritmikailag, hogy a verssor első felének két szava (két üteme) szorosan együvé tartozik: ’toboz-alakú’. Ismerve az obi-ugor énekek, de különösen az azonos vagy hasonló gondolatot kifejező sorok verstani felépítését (l. pl. MUNKÁCSI i. m. I, 050 kk.; STEINITZ, OVd. II, 1 kk.), az itt vizsgált verssor első felében szintén szorosan együvé tartozó egységet kell látnunk. Ha pedig a *kam võtli* egységes szólam, akkor jelentése csak ez lehet: ’*kam-szedegető*’, ’*kam-ot szedegető*’.

De ebben az esetben a *kam* nem jelentheti a medve talpát! De akkor mit jelent?

Gondoljunk csak arra, hogy mit akarhat a medve a maga köcsögével szedni, mi az ő kedves tápláléka? Erre a kérdésre nagyon sokszor felelnek az obi-ugor medvénekek. Ezekből megtudjuk, hogy *Numi-Tārəm* a medvének „falevelet rendelt, fűszárat rendelt (*lōptä läum, porj’ läum*), bogyót rendelt, cirbolyatobozt rendelt (*pil läum, päkw läum*)” (VogNépkGy. III, 121); az égi atya maga is kijelenti: „én neked megenni való vesszőbimbót (*ńir-sáw*) fogok rendelni, megenni való fűbimbót (*pum-sáw*) fogok rendelni” (uo. 77). (L. még i. m. I, 235, III, 118, 122, 283, 298, 436; ПАРАУ, Északi-osztj. medvénekek 35, 225–6, stb.) Ismételten halljuk, hogy a medve az „erdei levél-táplálékkal (*vör-lōpta-čälil*) tölti el [a nyarat], a . . . hegyi fűszár-táplálékkal (*ur-porj’-čälil*) tölti azt el” (VogNépkGy. III, 323), hogy lement a Kis-Konda partjához „tavaszi fűszárdarabka (*tüjä porj’ suprás*) végett” (uo. 335), vagy a „Jivr-folyó partjához tavaszi kóródarab (*tüjä porj’-sup*) végett” (uo. 292–3), vagy hogy „hegyen termő hegyi fűszárbeli uti táplálékkal (*ur-porj’-čälil*) . . . erdőben termő erdei fűszárbeli uti táplálékkal (*vör-porj’-čälil*)” halad (uo. 495).

A *kam* tehát lehet toboz, bogyó, levél vagy fű.

Ha mármost figyelembe vesszük, hogy fenti manysi idézeteinkben sűrűn szerepel a *porj’* ’fűszár’, az a *porj’*, amely ЦЕРНЫЕСОВ szótára szerint a „борщевик, пикан (съедобное растение, *Heracleum sibiricum*)” manysi neve (l. még MUNK.—KÁLM. i. m. 280, 398), akkor már csak egy lépés választ el a helyes megfejtéstől. Ennek a борщевик сибирский (*Heracleum sibiricum*)-nak (l. Большая Советская Энцикл.² V, 607) (vagy egyik fájának) orosz neve még медвежья лапа (PAWLOWSKY), német neve pedig Bärenklau, Bärenkraut, magyar neve meg medvetalp. (Erről a növénynevről l. még NyK. LII, 349.) Az orosz медвежья лапа éppúgy, mint

a megfelelő magyar és német elnevezés tehát nemcsak a medvetalp, medve-mancs testrészt, hanem a medvetalp-fű növényt is jelöli.¹

A MUNKÁCSI-féle fordítás tehát az orosz kifejezés félreértésén alapszik. A *kam vőtli* (v. helyesebben: *kam-vőtli* mint összetétel) *jur-saut* 'medvetalp [-fű]-szedő köcsög' ugyanolyan kifejezés, mint pl. uo. a 465. lapon *pil vātna saw paip* 'bogyószedésre való [= bogyószedő] sok puttony', vagy éppen a *saut* szóval: *lām vātna saw saut* (uo.) 'zelniceszedésre való sok bödöny'. (Hasonlóan a 466. lapon.) Az itt szóban forgó sorban tehát egyszerűen arról van szó, hogy a medve füvet szedeget.

De világosabbá válik a verssor második fele is.

Idézzük emlékeztetőnkbe a medveénekek következő sorait: „telhetetlen bödönyömet (*sāwtəm*) onnan szedem im meg, telhetetlen puttonyomat onnan töltöm im meg” (VogNépkGy. III, 25), „telhetetlen bödönyöm (hasam) öblét (*sāwt-sūntəm*) teli szedegetem...” (uo. 134), „telhetetlen bödönyöm szádját (*saut-sūntəm*) töltögetem...” (uo. 238); l. még uo. 268, 269, 270, 326–7; chanti: „üres bödönyének száját (*vošpəl au*) megtölteni...” (PÁPAY, i. m. 226), „üresen levő bödönyöm szádját (*vošpəm au*) megtöltöm” (PÁPAY, Ész.-osztj. medveénekek 131), „meinen ungefüllten Korb (= Magen) bis zum Rand (den Rand [die Öffnung] meines ungefüllten Korbes) (*tēkəntənəm vōšpəm vwa*) fülle ich Bär [Beeren essend]” (STEINITZ, OVD. I, 311.).

A medve tehát a maga „bödönyét” akarja teleszedegetni. A nők tobozalakú edényel (v. edénybe) szedegetnek bogyót, a medve meg a maga [bogyó- és] fű-szedő köcsögével, azaz hasával, gyomrával (v. hasába, gyomrába) szedi a táplálékot. Fenti két sorunk fordítása tehát ez: fű- (pontosabban: medvetalp-fű) szedegető nyírhéjköcsögével (azaz hasával) nőcskéi mellett ő is szedegetni kezdett. És ha még figyelembe vesszük, hogy a *nir-saw*, *pum-saw* 'vesszőbimbó, fűbimbó' a 'betevő falatot', az 'ínséges kenyeret' is jelölheti (VogNépkGy. I, 87, 235–6), arra is gondolhatnánk, hogy a *pori* és *kam* szavakon is általában a táplálékot értheti a manysi ének; ebben az esetben pedig a *kam-vőtli* mint pars pro toto kép itt azt is jelentheti, hogy „táplálék-szedő”.

Még csak egyet kell megjegyeznünk. Nem lehetetlen, hogy a „bödöny” itt „száj” (vagy „nyelv”) jelentéssel szerepel (vö. fent a nyírhéj-kosár „nyelv” jelentését és példáinkban a bödöny „szádját”, „nyílását”, ami persze nem jelent még 'száját'). Ha így áll a dolog, akkor az itt vizsgált kifejezés azt jelentené, hogy a medve a szájával szed, tép füvet. Ez az értelmezés ti. még közelebb állna MUNKÁCSI közlőjének a magyarázatához (l. MUNKÁCSI-KÁLMÁN, i. m. 203): „собирает [ez gyakori nyelvjárási alak собирает helyett] в рот”, azaz 'szájába szed'.

Azt hiszem, a *kam* szóról sikerült bebizonyítanunk, hogy ez, valamint orosz медвежья лапа fordítása nem a medve talpát, lábát jelenti, hanem mindkét kifejezés egy növénynek a neve.

És hogy teljesen bezáruljon a kör: a manysi 'medvetalp-fű' jelentésű *kam* szó egyezik a chanti DN. *kōmz* szóval (KARJ.—TOIV. 403), melynek jelentése 'eine blattlose Sumpf- und Uferpflanze mit hohlem Stengel (kann 1 m und noch höher werden?)', *пучка*, ezt pedig TOIVONEN (FUF. XVIII, 189) a komi *gum* 'Stengel, Halm; Rohr; Rohrpfeife', udm. *gumi* ua., lapp *gabme*

¹ Vö. udm. (MUNK. *gondir-pid* 'a keserű lapúnak óriási levele' (VotjSz. 247), 'keserűlapu levél' (uo. 554), tkp. 'medveláb'.

'caulis pennae', finn *käämi* 'fistula textoria; Weberspule' szavakkal egyezettette (a permi és a finn-lapp szavakról l. már előbb WICHMANN: FUF. XVI, 189—190).

Jellemző, hogy a komi *gum*-nak egyik összetétele ugyancsak a medvetalp-fűnek a neve. Vö. (WICHM.—UOT.) Sz., L., I., Ud., P. *gum* 'eine essbare Pflanze (Sz.), eine röhrenstengelige, wenn jung, essbare Pflanze, röhriger Stengel der Pflanze (L.),...'. V., L. *aža-gum* 'Bärenklaub (Heracleum)' [az 'Säure']; (WIED.) *az-gum*, *aža-gum* 'Bärenklaub (Heracleum sibiricum)'; (РОРОВ—ЛИТКИН) *az*, *aža-gum* 'борщевник (роженец)' (8. l.), 'лапа медвежья' (uo. 102. l.); (ЛИТКИН) *aža-gum*, I. *az* 'борщевник, медвежья лапа'; (САHOV) *ažagum*, *ažgum* 'борщевник', stb.

Persze van ennek a szómagyarázatnak a szó megfejtesén túl is figyelemre-méltó tanulsága. Ha MUNKÁCSI szógyűjtésében egyszerűen csak így jegyezte volna fel ezt a szót: *kam* 'medvetalp', akkor valószínűleg egészen más, mégpedig helytelen úton kerestük volna a szó etimológiáját. Magam is ebbe a hibába estem volna. Amikor ti. az obi-ugor nyelvek komi eredetű jövevényszavaival foglalkoztam, eredetileg ezt a szót is közéjük soroltam, és a komi *kem* 'Wadentiefel . . . , Schuh . . . , Fussbekleidung' (*kem-kot* 'Fussbekleidung'; *kemteg* 'barfuss, mit blossen Füßen') szóban láttam a ms. szó forrását. A magyarázat valószínűségét az is emelte volna, hogy egyébként is több komi eredetű medveműszó van az obi-ugor nyelvekben. Szerencsére azonban összefüggő szöveg segítségével tudtuk MUNKÁCSI adatát ellenőrizni. És ekkor ez az eset is — mint számos más, hozzá hasonló eset — igazolta, hogy szótárnak csak a legbiztosabb, legkétségtelenebb esetekben szabad a szó pusztá lefordításával megelégednie. A szó használatát megvilágító példák nélkül a szótár sokszor félrevezeti a kutatót. (Néhány, ilyen alapon keletkezett félreértést a FUF. XXX. kötetének 318—9. lapján állítottam össze. Hogy csak két, a miénkhez nagyon hasonló példát említsek: SZILASI a mordvin *panžuma* 'Schloss' [= 'lakat'] szót 'Schloss; kastély'-ra értette (NyK. XXIV, 55), a manysi *āntar* 'méh' [= 'Gebärmutter'] szót meg 'Biene'-nek fordította (NyK. XXV, 325; vö. WICHM.: FUF. XVI, 208.) Persze, még ha szövegben jegyzi is fel a gyűjtő a szót, akkor is lehetséges a félreértés, miként éppen az itt tárgyalt manysi szó is mutatta, de itt legalább rendszerint kéznél van az ellenőrzésnek, helyesbítésnek a lehetősége.

FOKOS DÁVID

Egy régi csuvas jövevényszó az udmurtban

MUNKÁCSI 1952-ben megjelent udmurt szöveggyűjteményében fordul elő a szarapuli nyelvjárásban feljegyzett *karmon* szó a fiúgyermek születésekor mondott imádságban: *kunli keñer karmon med lo!* 'er möge dem Zar ein Zaun (d. h. Verteidiger, Soldat) werden!' (MSFOu. CII, 2). A szó az általam ismert szótárakban nincs följegyezve. A jegyzetben a mondatnak ez az orosz fordítása: чтобы царю „городом”, т. е. солдатом был (uo. 536). MUNKÁCSI az orosz город szót 'kerítés'-nek fordította, bár mai köznyelvi jelentése 'veteményes kert', de úgy látszik, nyelvmestere orosz nyelvjárásában megvan még a szónak eredeti 'kerítés' jelentése is (éppúgy, mint a magyar *kert* is eredetileg kerítést jelentett). A szó az orosz город 'város' származéka, amely eredetileg nemcsak várost, hanem várat is jelentett (vö. óbolg. *gradъ* 'Burg, Stadt; Garten', szerb-horvát *grád* 'Festung, Stadt', szlovén *grád* 'Burg, Schloss; Stadt', cseh *hrad* 'Schloss, Burg', lengyel *gród* 'Burg, Schloss', felső-szorb (alsószorb) *hród (grad)* 'Schloss, Burg', poláb *gord* 'Scheune, Stall; Burg, Schloss; Gerichtsam't' (BERNEKER, SlEtWb).

Kétségtelen, hogy az udmurt nyelvmester nem ismerte a *karmon* szó eredeti jelentését, amely nyilván erősséget, várat jelentett, s régi csuvas jövevényszó, amely már a csuvasban is elavult. A szó ASMARIN följegyzése szerint *karman* 'Festung', s a *kar-* 'aufmachen, aufsperrén; umgeben, umzäunen', (PAASONEN) *kar-* 'kiterít, terjeszt, szétterít, kifeszít, kitár, kitát' ige származéka. A szó megfelelője mástörök nyelvekben is megvan, amint RÄSÄNEN (FUF. XXIV, Anz. 48) kimutatta, s ugyanő mutatott rá arra, hogy a csuvas szót a mari nyelv is átvette *karman* 'überzeugend; Festung' alakban, a hegyi-mariban: *kärmän* (VASILJEV—MITJUKOV). A hegyi-mariban azonban Nyizsnijnovgorod város *u-yarman* ('új vár') nevében megmaradt mélyhangú alakban is RAMSTEDT és saját följegyzésem szerint, sőt az egyik urzsumi (UP.) nyelvjárásból való szövegben előfordul az *òðà-karman* szó, amely tkp. azt jelenti: 'udmurt vár', de nyelvmesterem sem értette, s 'udmurt zseb'-nek értelmezte, mert az oroszban a szó zsebet jelent (l. RÄSÄNEN: Nyt. LXVII, 122; BEKE: NyK. LIII, 251).

BEKE ÖDÖN

Az üldöz szó eredete

(Részlet a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” c. műből)

BÁRCZINAK (SzófSz.) az a véleménye, hogy e szó „eredete ismeretlen” és hogy „az *öl* igéből való származtatás elfogadhatatlan”. Ez a származtatás BUDENZTŐL való, ki ezt írja: „... a magy. *öl*-höz tartozónak látszik a frequ. alakú *üld*-, *üldöz*- 'persequi' ige..., hiszen rendesen csakugyan »ölés« az »üldözés« célja. Molnár Albert az *öldöz* alakot is adja »persequi« fordítással.” (MUSZ.) Magam „Az ugorokori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei” c. értekezésemben — BUDENZ véleményéhez csatlakozva — a következőket írtam (Ethn. LXII, 281):

„... Most azután — az *üldöz* (régiesen: *öldöz*) eredetét kutatván — előhozok olyan alakokat is, melyek azt láttatják, hogy a magyar *öl*-vogul megfelelőjének, az *al*-igetőnek gyakorító képzős származékai azt is jelentik, hogy: 'üldöz'. „Lúd vadászó két férfi, selyemmentét öltött két fejedelem, bársonymentét öltött két fejedelem, észrevette (ti. a medvét). Két oldalról eveztek feléje. A selyemmentét öltött két fejedelem bármilyen nyíllal *üldözi* is (*äliläu*-; *älil*-; tulajdonképpen 'öldös'): nincs módjukban őt megölni (*jäl-älne*; *älne* ugyanaz az alak, mint a magyar *ölni*, a *jäl*-igekötő pedig azt jelenti, hogy 'le'. VNGy. IV, 251; vö. még VNGy. II, 13) — „A selyemmentét öltött két fejedelem elkezdtek ismét *üldözni* (*älkhatox* — ez is az *äl*-gyakorító képzős származékának igeneve). A szamojéd férfi öreg (ti. a medve) magát megölni engedi (*älaptaxtas*)” (VNGy. IV, 252.) Íme, az egyik idézetben az *äl*- azt jelenti, hogy 'öl', de a belőle képzett ige azt jelenti, hogy 'üldöz', a másik idézetben az *äl*- egyik származéka megint azt jelenti, hogy *öl*, másik származéka megint azt, hogy 'üldöz'. Ezek a vogul adatok aztán csakugyan véget vethetnek az *üldöz* eredete felől való minden bizonytalanságnak, hogy az *üldöz* az *öl* igéből lett-e, vagy nem...

BEKE (Nyr. LXXVI., 147) azt írja: „MÉSZÖLY GEDEON... az *öl* ige vogul és osztják megfelelőinek 'v a d á s z i k' jelentésével igyekszik BUDENZ magyarázatát bizonyítani.” BEKÉNEK ez észrevételére megjegyzem, hogy a figyelmes olvasó a maga szemével meggyőződhetik arról, hogy én két olyan vogul származékigével is bizonyítok, melyeknek alapszava a magyar *öl* megfelelője, jelentésük pedig 'ü l d ö z'. Annál világosabban láthatjuk az *öl*, *öldös*, *öldöz*, *üldöz* egy tőről sarjadtát, mert hiszen az *öl*-nek is megvan *ül*-változata: ti. az *ököd* igealak az ÖMS. nyelvén így hangzott: *ülüd*... Teljesség kedvéért megjegyzem, hogy a XVI. és XVII. századi nyelvemlékeinkben megvan az *öl* igének, illetőleg származékainak *äl*-alakja, sőt *il*-alakja is. Az *üldöz*-döz képzője összetett képző, a *d* és *-z* képző összetétele; az *üldöz* *üld*-ből lett, mint a *küldöz* *küld*-ből, a *toldoz* *told*-ből. Annak az egykori

üld-nek *ild*- változata van a HB. *ildetü*- ('üldözés, üldözet') szavában. Az *il*- ~ *ël*- ~ *ül*- ~ *öl* olyan alakváltozatok, mint *kiz* ~ *kéz* ~ *küz* ~ *köz*."

S tegyük még hozzá: *fiz*- ~ *füz*- ~ *féz*- (l. HB. 13. *feze* olv. *féze*).

MÉSZÖLY GEDEON

Obi-ugor szófejtések

1. Manysi *śak-uj* 'egy lúdfajta'.*

Ez a manysi szó tudtommal eddig nem volt semmiféle szójegyzékből vagy szövegből följegyezve. A VNGy. IV. kötetéhez tartozó jegyzetek között találtam a következőt:

„*śak-uj* 'казак': *vāsnəl jäninū, luntnəl mān, punä ħansän, pāħäyā nērpinēj', sisä sēmel, sip-luyä ħansän, ma'ilä voikən.*” A szó szövegben nem fordul elő, mert a VNGy. IV, 290. lapján egy *śat* nevű madár szerepel, ezt MUNKÁCSI nem fordítja le, a fordítás is csak „*śat*-madár”. Ez a madár a *Muwj-kēs-paul*-ból (Szigva mellett) való *Rompantop* közlő szerint egy veréb-nagyságú kismadár. Mikor később egy *N'ältlin-pauli* (Szoszva) manysitól érdeklődött a *śat* szó jelentése iránt, az ezt nem ismerte, hanem csak a *śak-uj*-t, és a fönti leírást adta róla. Magyarul a következőképpen hangzanék: A *śak-uj* a récénél nagyobb, lúdnál kisebb, tolla tarka, két oldala színes, háta fekete, nyaka tarka, melle fehér. A leírás eléggé ráillik a Szibériában az Ob-vidéken is gyakori vörös nyakú lúdra (branta ruficollis), amely a vadludak közül a legkisebb. Az orosz казак jelentése ugyan PAWLOWSKY szótára szerint 'Schnee-ammer' (Pledroplanes nivalis), de erre kevésbé illik a leírás.

A manysi szó kétségtelenül összefügg a következő chanti szóval: PALLAS (Zoogr. II, 232) *Tschakvoi* 'Anser ruficollis', АНЛQV. *śak-voi, ħak-voi* ua., KARJ. 903 Ni. *śakū'is', Kaz. śā'ku'i', O. śā'ku-i* 'kleinste Gänseart'.

A madárnév második tagja mindkét nyelvben az 'állat' jelentésű szó. A chanti alak átkerült az orosz nyelvbe is: (PAWL.) чаргой anser pulchricollis, die braunhalsige Gans (l. KÁLMÁN: NyK. LIII, 166 és Acta Lingu. Hung. I, 265).

Ugyancsak nemrég bukkantam rá a szónak egy KANNISTO-tól följegyzett alakjára is: KK. *śā'ħβoi māyləp βiślənt pββi* 'als gänsebrüstige kleine Gänseküchlein' (MSFOu. CI, 307), majd magyarázatként a jegyzetek közt: *śā'ħβoi lənt* 'пестрый, маленький гусь, bunte, kleine Gans' (uo. 455).

2. Chanti *pütē* 'Dickdarm'

A chanti (KARJ-TOIV. 765/a) Ni. *pütē* 'Dickdarm, Mastdarm (des Viehes, wahrsch. auch des Menschen)'; Kaz. *pütē* 'Dickdarm, Mastdarm (des Renn-tiers); ein länglicher Sack im Bauch, in der Nähe des Magens (wird umgekehrt, gewaschen, mit Fett gefüllt und gekocht)' szót HEGEDŰS (NyK. LIII, 274—5) a magyar *pacal, pucor* szóval hozta összefüggésbe. Az egyeztetés helyességét hangtani okok miatt kétségbevittem (NyK. LIV, 256—7). Ezt az állásponto-

* Vö. HAJDÚ: 47 ... 1. — A szerk.

mat ma is tartom. Cikkem végén úgy nyilatkoztam, hogy „mind az osztják, mind a magyar szó továbbra is az ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek csoportjába tartozik” (i. h. 257).

MUNKÁCSI kéziratos szótári anyagában most rábukkantam a *chanti* szó pontos manysi megfelelőjére: „*Ē. puti толстая, жирная кишка*” [vastag, zsíros bél]: *sāli-p.*, *lū-p.*, *mis-p.*” A felsorolt összetételekből világos, hogy a nagyobb állatok (rénszarvas, ló, tehén) vastagbélére vonatkozik. A manysi és *chanti* szó egymásnak hangalak és jelentés szempontjából egyaránt kifogástalanul megfelel.

3. Komi *kurja* 'Bucht'.

A komi (WICHM.-UOT.) V., Sz., L., I., Ud. *kurja*, P. *kurja* 'Bucht' szót az említett szótár az oroszból származtatja. KALIMA (MSFOU. XXIX, 10; FUF. XII, 158; XVIII, 29) — WESKE és mások nyomán — éppen fordítva, az orosz *купья* szót magyarázza a komiból. KALIMA, ugyancsak WESKE nyomán, összekapcsolja a komi szót kérdőjellel a finn *kuru* 'tiefe Furche, Vertiefung zwischen Bergen, Bergkluft; spitzige Ecke; kleine Bucht' szóval (FUF. XVIII, 29). Elfogadja az orosz szó komiból való származtatását és a komi-finn összevetést VASMER is (REtWb.).

A szó finnugor eredetét erősíti meg egy eddig ismeretlen manysi adat, amely MUNKÁCSI kéziratos szótári anyagában található: FK. *ḱwārjə*- 'купья, a folyó két oldalán elterülő posvány'. Ez nem lehet jövevényszó sem a komiból, sem az oroszból, mert az orosz és a komi *k*-ből a manysinak egyetlen nyelvjárásában sem lesz *ḱ*- vagy *χ*- veláris hangrendű szavakban sem. Az obi-ugorság egy részében a veláris hangrendű szavakban kimutatható $k > \chi$, valamint a magyar $k > h$ változás idejére nézve megoszlanak a vélemények. SZINNYEI (NyH.⁷ 23–4) az előző kutatásokra támaszkodva, úgy látszik, már a finnugor alapnyelvben tesz fel kétfajta *k*-t. LAZICZIUS (NyK. XLVIII, 371–2) és TOIVONEN (FUF. XXII, 145) szerint a *k*-hangok kettéválása az ugor-korban történt meg, tehát az obi-ugor $k > \chi$, m. $ḱ > h$ változás ugor-kori örökség. Ezzel szemben STEINITZ (FgrKons. 20–1) az obi-ugor nyelvjárások egy részében bekövetkezett $k > \chi$ változásról azt írja: „In den archaischen oststj. und südweg. Dialekten gibt es noch heute nur ein einziges *k*-Phonem. Die Spaltung in 2 Phoneme *k* und *χ* in ostj. S N sowie wog. N KU steht klar im Zusammenhang mit der relativ jungen Entwicklung des Vokalismus in diesen Dialekten — dem Verfall der Vokalharmonie und den damit verbundenen Verschiebungen und teilweisem Zusammenfall von hinteren und vorderen Vokalen, so dass früher durch den Vokal differenzierte Wortpaare nun durch den Konsonant differenziert wurden; vgl. z. B. ostj. V. *kör* 'Fuss' — *kör* 'gerade Flusstrecke', aber ostj. S *kör-χör*” (i. m. 20).

Ugyancsak STEINITZ említi (i. m. 21), hogy csak az északi és AK. manysi nyelvjárásban van külön *k* és *χ* fonéma, a többiben csak egyetlen *k* fonéma fordul elő, és ennek veláris hangrendű szavakban egyes nyelvjárásokban *ḱ* variánsa is. Anélkül, hogy ezt a kérdést megkísérelném eldönteni, csak arra utalok, hogy orosz és komi jövevényszavakban a manysi nyelv kondai nyelvjárásaiban szókezdő helyzetben AHLQVIST, MUNKÁCSI és KANNISTO egyaránt *k*-t jelölnek, míg tatár jövevényszavakban és eredeti finnugor veláris hangrendű szavakban AHLQVIST *q*-t, MUNKÁCSI *ḱ*-t (*kh*-t), KANNISTO *ḱ*-t ír.

Példa komi és orosz jövevényszavakra: AHLQV. *koales* 'Semmel'; MUNK. K. *koälös*, *kälös*; KANN. (Vok. 134) KK. *koälš* (< or. 'калач');

koxtə 'кофта, egy női ruhadarab'; KANN. (Vok. 114) AK. *koxtə* ~ *kòptə*, KK. *koxtə* 'Frauenjacke' (<or. 'кофта'); AHLQV. *kartopka* 'Kartoffel'; MUNK. K. *kartápkä* 'картофка'; KANN. (Vok. 86) AK. *kartopf*, KK. *karto'pk* 'Kartoffel' (<or. nyelvj. 'картопка, картофка'); AHLQV. *karda* 'Hof'; MUNK. É. *kārtä* 'udvar'; KANN. (Vok. 13). KK. *kòártə*, FM. *kòártə* 'Hof' (<kom. *karta*).

Példa eredeti szavakra és tatár jövevénytiszavakra: AHLQV. *qəl*, *qāl*, *qıl*, *χāl* 'Birke'; MUNK. K. *kēl* 'nyírfa'; KANN. (Vok. 95) AK. *χā-l'*, KK. *kēl*, FK. *kēl* 'ua'. (finnugor megfelelőit l. PAASONEN, Beitr. 283; TOIVONEN: FUF. XX, 66; N. SEBESTYÉN: NyK. LII, 252); AHLQV. *qonŋe*, *quonŋe*, *qunna*, *qunnie* 'Renntier'; MUNK. K. *könjā*, *könjā* 'ua.'; KANN. (Vok. 118) AK. *χönjə*, KK. *könjə*, FK. *könjə* 'ua.' (szamojéd megfelelőjét l. TOIVONEN FUF. XXI, 128); AHLQV. *qansa* 'Tabakspfeife'; MUNK. K. *kānsə* 'ua.'; KANN. (Tat. 107) AK. *χānsə*, KK. *kānsə* 'ua.' (<tat. *kānža*).

A manyisi K. *kwārjə* első szótagbeli magánhangzója — éppen úgy, mint a vele egyeztetett finn és komi szóé — eredetileg *u* lehetett, a *k*-labialissá válása azonban enyhítette a magánhangzó labialitását; vö. É. *χuri* 'alak, kép, minta' ~ FK. *kivār* 'ua.' A hasonló jelentésű fi. *kuru*, komi *kurja* és msi FK. *kwārjə* közötti összefüggés szerintem tehát nem kölcsönzésen, hanem ősi rokonságon alapul.*

KÁLMÁN BÉLA

* Megvizsgálandó lenne, milyen viszonyban vannak a fenti szavak a ms. (ROM-BANGYEJEVA, *болото* címszó alatt) *χору* és a cht. (PAAS.—DONN. 575. és 793. sz.) *χūr* 'Sumpf', (KARJ.—TOIV. 330) *χur* stb. 'Moor' szavakkal. — *A szerk.*

Egy permi kérdőszóról

A magyar *-e* kérdőszócskának több rokonnyelvben van megfelelője, így a manysiban, a permi nyelvekben és a lappban. A mariban nincs meg ez a kérdőszócska, hanem a kérdőnévmást használják helyette, amely ott valóságos simuló szóvá lett. Mármost az udmurt nyelvben, amelyben megvan az említett kérdőszócska, a kérdőnévmást is használják kérdőszóul, de nem önállóan, hanem az *-a* kérdőszócskával összetéve: *-a-ma* 'talán, vajjon' (vö. MUNKÁCSI, A votják nyelv szótára 1, 698; BEKE: NyK. XLIV, 23).

A komiban az V., Sz., L. *-e*, AV. *-e*, Ud. *-o* kérdőszócska a V., AV., Sz., Pecs., I., P. *mij*, L. *mei*, Le., Ud. *mui* 'mi' kérdőnévmással összetéve, különösen tagadó mondatokban szintén használatos kérdőszóként. Pl. V. *abu-e-mej*, Sz., L. *abi-e-mej*, I. *abu-e-mij*, Ud. *abu-o-mij*, *ab-o-mui*, UM. *abu-e-mij*, *ab-e-mij*? 'ist (od. gibt) (es) nicht?'; V. *sije abu-e-mej gortas*, U. *sija ab-o-mui gortas*? 'ist er (vielleicht) nicht zu Hause?'; I. *oz-e-mij vo tattse*? 'kommt er nicht hierher?'; V. *velis e-mej kazalin tsettsini te*?! 'gedachtest du gerade aufzustehen?!'; V. *velis e-mej kazalin misšini te*?! 'oder gedachtest du dich gerade zu waschen?!'; V. *da bureš e-mej te nadeittsan loig*? 'aber hoffst du, das werde zum Guten ausschlagen?'; V. *eta vilę e-mej te nelâ-min nedelše sursa laikannad menę gi tšedin*? 'darum hast du mich vierzig Wochen an der Rückgrat-Wiegenstange geschaukelt?'; V. *da zev e-mej lešid*! 'und ist das sehr leicht!'; L. *debede e-mej*? 'beisst es vielleicht an?' (WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz 44)

BEKE ÖDÖN

Anyagnevek jelzőül és állítmányul

SIMONYI A jelzők mondatának „A főnév jelzői használata” c. fejezetében tárgyalja az anyagnevek jelzői használatát, rámutat arra, hogy ez a finnugor nyelvek ősi sajátága, mert a rokon nyelvekben is megvan. KERTÉSZ MANÓ „Finnugor jelzős szerkezetek” c. munkájában ezt a jelenséget alapos vizsgálat alá veszi, s mind a magyar, mind a rokon nyelvekből hoz föl rá példákat.¹

SIMONYI és KERTÉSZ munkája óta újabb szöveg- és szótári kiadványok jelentek meg, azért, mielőtt rátérnék az anyagnevek állítmányi használatára, az újabb és pontosabb hangjelölésű gyűjtésekből kiegészítem példáikat. A magyarból csak néhány érdekesebb példát közlök az ő gyűjtésükből: Te vagy az *arany fő* (BécsiK.). *Ezüst kötél* (Károli). A kemény *vas szegek* (NádorK.). Egy hídra való *fa palást* (1637 OklSz). *Nyárfa sulyok* (Pázmány). *Nyír pózna* (Faludi). Zsíros, mint a *hólyag erszény* (Dugonics). *Keth thafota fewal* (olv. féval v. főal, a. m. fejal, OL). *Egh roka mal gerezna* (OL). *Három nyúl mál gerezna* (OL). *Eg medwebör mentet* (OL). *Nyírvevessző söprű* (Mon. TME). *Egy márvány kőtábla* (CornK.).

Manysi: FL. *šaliŷ āχptas, mor āχptas pi|ŋ ūsəl ūnlen kitij', iānk-pōrkčā, iānkkyβš masməŋ kitij'
| |* 'in der hohen Stadt von schierem Stein, von blossen Stein wohnende Zwei, in einen Eispelz, einen Eiskittel gekleidete Zwei!' (KANNISTO—LIIMOLA, WogVolksdicht. I, 280); FL. *āχptasalpin* 'deine steinerne Haut' (373); K. *ēχu,takβāl* 'Steinhaus' (60); Szo. *arjēnpūt* 'Kupferkessel' (63); Szo. *βōntərsōβ ki't iō'sal* 'auf [meinen] beiden mit Otterfell [besohltent] Skiern' (64); Szo. *χui βōntər kit iōs'ajm* 'meine zwei [mit Fell] des Ottermännchens [besohltent] zwei Skier' (331); Szo. *kālβōntər kit iō'sá* '[mit Fell] des Otterweibchens [besohltent] zwei Skier' (331); K. *iāpχ pāl* 'selyem fül' (300); FL. *iārmaksakχi* 'Seidenmantel' (193); FL. *iārmaktōr* 'Seidentuch'

¹ DEME LÁSZLÓ „A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről” (MNY. XLIX, 146) c. cikkének III. 3/A. pontjában azt írja: „Az aranygyűrű, kőfal, bőrkesztyű, búzakenyér, cserépkályha, diópálinka, csokoládétorta, cukorsütemény, tejszínhab-féle összetételeket az összehasonlító, a történeti és a leíró nyelvtan egyaránt főnévi jelzős összetételeknek tekinti. A mai nyelvérzék azonban sok esetben éreztetni és érzi is ezeket jelöletlen határozós összetételeknek, így elemezve őket: aranyból való gyűrű, kőből való fal, bőrből való kesztyű stb. Greguss Ágost a mai nyelvérzék alapján az aranyóra összetételt például így elemzi: aranyból való óra (Nyr. II, 216).” DEME LÁSZLÓ és az előadásán felszólaló FÁBIÁN PÁL nem vesz tudomást arról, hogy jelöletlen határozós összetétel csak akkor lehetne az aranyóra, ha valamikor azt is mondták volna, hogy „aranyból óra”, mint pl. méltóságteljes a méltósággal teljesebből jött létre a nyelvújítás idején német hatás alatt. De persze „aranyból órára” DEMÉÉK sem tudnak hivatkozni, mert a magyar nyelv törvényei szerint határozó csak melléknévi igenév (a való) közbeiktatásával lehet jelző. Nem is úgy áll a dolog, hogy az aranyórát aranyból való órának vette a nyelvérzék, hanem az anyagnevet már inkább egészen melléknévnak s nem főnévnek érezték.

(103); Szo. *βiγr iārmak*, *βiγr nui pi'tin* 'in ein Lager mit roter Seide, mit roten Tuch' (260); Szo. *nānk-iβ nōrkōln* 'zu einer Balkenhütte aus Lärchenbäumen' (142); P. *niχiūβ-komeēll* 'Lärchenholzsarg' (26); P. *sēll' piūβkōml* 'Sarg aus Lindenholz' (26); FL. *kēralpin* 'deine eiserne Haut' (373); FL. *kēralpip sāt mēḡuk* 'sieben Waldgeister mit eiserner Haut' (57); FL. *kērbōnkχap* 'eiserner Hammer'; P. *kērel lm kūrīγ* 'einen eisernen Netzpack' (89); P. *kēriεγt* 'vas ij' (156); FL. *kērkβālīγnā* 'an eine Eisenkette' (74); P. *kērkōāt* 'Zange' (tkp. 'vaskéz') (153); Szo. *kēerkōl* 'eiserner Hütte' (265); K. *kērnāl* 'vasnyíl' (208); Szo. *kēersiab si.γη āvi*, *āχutassiab si.γη tāβ os ṽ li!* 'ein Stangenwehr aus Eisenstangen, ein Stangenwehr aus Steinstangen sei es!' (72); Szo. *kēersōl* 'Eisennagel' (217); K. *kertup* 'das eiserne Ruder' (186); K. *kērsōβ āmnō sās-sōβ* 'eine rindene Haut oder Birkenrindenhaut' (8); K. *kēsikβāl* 'Glashaus' (297); Szo. *māβiv pāsān* 'Honigwassertisch' (267); P. *nē iγoā*, *neriγpūβ* 'Knorpelmädchen, Knorpelknabe' (d. h. junges, erst heranwachsendes Mädchen und Knabe 92, 400); FL. *ōlnāβip āβin nai āvi* 'mädchenhafte Türschutzgöttin mit silberner Tür' (280); FL. *ōln āpā* 'silberne Wiege' (74); FL. *ōlnā āna* 'silberne Schale' (205); K. *ol in kum* 'silberner Mann' (321); Szo. *sōrhīn ol in si tḡ āpāl nōr nōβ-βitaβēsūm* 'in einem aus goldenem Silber [gemachten] ausgebuchtetem Wiege wurde ich Fürst geschaukelt' (361); K. *āllnārtχ* 'Silberbrücke' (292); K. *ōltm polk's* 'ezüst csizma' (94); FL. *ōln šimšākaye* 'die silbernen Ohringe' (102); P. *olm tēkcp* 'silberne Ohringe' (102); P. *iε ēpχtōr ti nḡ sōkōn* 'den teuren Ballen deines Seidenstoffes' (320); K. *lōynēn pōn nāmkm iā'latāt*, *nōχsēn pōn nāmkm iā'latāt* '(er liegt) nun auf seinem weichen Bett aus Eichhörchenhaar, auf seinem weichen Bett aus Zobelhaar' (54); K. *sōāzkēp* 'Boot aus Birkenrinde' (112); Szo. *sōrβiv pa'san* 'Bierwassertisch' (266); FL. *tēlsōβr (tūiāsōβr) kēnt-pal nai* 'Schutzgöttin mit der Winter- (Sommer)hasen(fell)mütze' (279); FL. *nōχssōβ ūisōβ sakχit* 'ihr Pelz aus Zobel, aus Wildfell' (149); Szo. *sōrhī χōn āsāβ* 'der goldene Chan, unser Vater' (63); K. *sōrān kōkχ* 'ein goldener Kuckuck' (121); K. *sūrīnārtχ* 'Goldbrücke' (292); K. *sūrān pōs mχ* 'arany cipő' (94); K. *šišβā nārēβāiε* 'seine Stiefel[und]Strümpfe aus Hasenfell'; P. *ta'rntēn kcp* 'kupferflossig' (321); Szo. *tūiātāβl kyβφššūm nīrβes*, *tākusitāβl kyβφššūm nīrβes* 'an meinem Pelz aus Sommerfell wurde gerissen, an meinem Pelz aus Herbstpelz wurde gerissen' (351).

Chanti: Trj. *kāntāγ-uūχ p'ūt* 'kuparikattila' (KARJALAINEN — TOIVONEN, OstjWb. 319); Kaz. *uōχsō'atās*, Ni. *uōχsu'ās* 'Gold-, Silberband (als Schmuck)' (893); V. Vj. *nū'r-iērnā's* 'Hemd aus Fell' (627a); V. *nū'ruōrōw*, Trj. *nū'ruōrōp* 'Hosen aus Fell' (627a); Trj. *nū'rkōlōχ* 'ein aus haarlosem Rentierfell hergestellter Überrock' (627b); V. *nū'rkīreχ* 'Ledersack, Mantelsack' (627b); V. *nūrūr*, Vj. *nūrūr*, Trj. *nūrūr* 'ledernes Schuhzeug' (627b); *nūrūnū ntāχ*, Vj. *nūrūmū ntāχ* 'Tuch aus Fell' (627b); Trj. *iā'rmā'k sū'miūtāχ* 'Seidentuch' (186a); V. *iūγānχ*, Trj. *iūγiānχ* 'Holznagel' (143b); Vj. *uγγānā'k* '(eiserner) Eimer' (210b); V. *uγγānχ*, Trj. *uūγiānχ* 'eiserner Nagel' (210b).

K o m i: V. *bi-sēlema* (od. *kert-s.*), *va-ruškua*, *zarni-pāskema* 'aus Feuer (od. Eisen) ist sein Herz, aus Wasser sein Bauch, aus Gold sein Kleid' (WICHMANN, SyrjVolksdicht. 149); V. *emidz pos* 'Himbeerbrücke' (231); V. *eziš-kok* 'Silberfuss' (306); *kert-kok* 'Eisenfuss', *pu-kok* 'Holzfuss' (305); AV. *eziš tsun-kijš* 'silberner Ring' (193); V., Sz. *id-nān* 'Gerstenbrot', V. Sz. Pecs. *rudžeg-nān* 'Roggenbrot', Sz., Pecs. *šobdi-nān*, L. *šobi-nān*, P. *šogdi-nān* 'Weissbrot, Weizenbrot', Ud. *kats-nān* 'Rindenbrot', V. *tšeri-nān* 'Fischpirogge', Sz. *šin-tšeri-nān* 'Pirogge aus Kühlen'; V. Sz., Ud. *id-piž*, P. *id-piž* 'Gersten-

mehl', V., Sz., Pecs., Ud. *rudže:g-piž*, P. *rudže:g-piž* 'Roggenmehl', V. *šobdi-piž*, P. *šogdi-piž* 'Weizenmehl' (WICHMANN—UOTILA); V. *pu kar* 'hölzerne Stadt', *i džas kar* 'Strohstadt', *ruzim kar* 'Lumpenstadt' (WICHMANN 162); AV. *irgen terka* 'ein kupfernes Haus' (194); V. *iz mu, a pu dor* 'das Feld aus Stein, die Raine aber aus Holz' (153); V. *iz-koka, piš-selema, pu-jura* 'der Fuss von Stein, das Herz von Hanf, der Kopf von Holz' (153); V. *jai kerebja, jai-tomana, jai-kl'u-tšen vošše* 'húsból való skatulya hús lakattal, húsból való kulcesal nyílik' (FOKOS, ZÜRJNÉPKHAGY. 29); V. *ji-tšom, pev-tšom* 'Eishütte, Bretterhütte' (WICHM. 40); V. *šir kivte katę ka tša-keja pižen moi lopta pelišen, ur-bež zibjen* 'die Maus schiffet den Fluss hinab, den Fluss hinauf, in einem Kahn aus dem Brustbein der Elster, mit einem Ruder, dessen Blatt aus Biber ist, mit einer Bootsstange vom Schwanz des Eichhörnchens' (35); V. *kert megir* 'ein eisernes Krummholz' (165); V., Sz. *kert-vom* 'Gebiss (am Zaum)' (tk. 'vasszáj') (WICHM.—UOT.); V. *keš-ku paša, ruš-ku šebrasa, kejin-ku vol-paša, oš-ku jur-lesa* 'ihr Pelz ist aus Hasenfell, ihre Decke aus Fuchsfell, ihr Bett aus Wolfsfell, ihr Kopfkissen aus Bärenfell' (37); AV. *noi šertuk* 'Tuchrock' (196); Sz. *nin-bon* 'Baststrick' (184); V. *nin pos* 'Basttreppe' (161); V. *nin-kemen vetlem* 'das Gehen in Bastschuhen' (167); V. *pireg-vitško, šanga-vevta, se tšen-poska, kełatš-tomana, prenik-ędžesa* 'eine Kirche aus Fladen, mit Treppen aus Gebäck, mit Schlössern aus Semmeln, mit Türen aus Pfefferkuchen' (318); Sz. *pu-iz-ki* 'fából való malomkő' (FOKOS: UF. XVI, 101); Prup *lol-pu-maję* 'Erlenfahl' (Volksd. d. Komi 292); Ud. *riš-poskeš* 'a túróš hidat' (UF. XVI, 179); V. *sen-suhis* 'aus Sehne ein Faden' (WICHM. 163); V. *ši kepiš* 'ein haariger Fausthandschuh' (156); V. *sen teš-pop sulale, ul-vij-jura, šid-siv šinma, toškis koreš kod, kokotuka-koka, šerdin-miškua, ru džęg-nan ruškua, kos-nan šerem bedđa* 'dort steht ein Priester aus Haferbrei, der Kopf (rund) wie frischgeschlagene Butter-(Klumpen), die Augen wie Suppenfett, der Bart wie ein Reiserbesen, die Beine wie eine Ofengabel, der Rücken (gewölbt) wie ein Kornwürfel, der Bauch (rund) wie ein Roggenbrotwecke, der Stock wie eine Scheibe hartes Brot' (319); V. *zarhi keš* 'eine goldene Schöpfkelle' (14); V. *zarhi padęš* 'goldener Pfahl' (295).²

Használatosak azonban anyagnevekből képzett melléknevek is, különösen az obi-ugor nyelvekben, a komiban már ritkábban. Pl. Prup *šisa bi* 'Wachskerze' (Volksdicht. der Komi 318); Ud. *ševka šermed* 'seidenes Halfter' (WICHM. 190); Sz. *šelka derem, š. tšišjan* 'seidenes Hemd, Tuch' (248) (Sz., L. *šelk*, V., Ud., P. *ševk*, I. *šek* 'Seide', az oroszból); AV. *zarhia tšun-kiš* 'Goldring' (194).

U d m u r t: B. *azveš kukdem, alten deren táttasáz* 'einen Frosch mit silbernen Füßen und goldenen Kopfe' (MUNKÁCSI—FUCHS, Volksbräuche u. Volksdichtung der Wotjaken 160); J. *azveš igi, zarhi igi* 'silberne Ohrgehänge, goldene Ohrgehänge' 377; U. *bat-bukozá šęzdasa* 'seinen aus Weidenholz gemachten Kummelbogen schüttelnd' 476; K. *burtšin kešät* 'das seidene Tuch' 388; K. *gen-katajostä* 'eure Filzschuhe' 502; J., Sz. *iz-korka* 'Steinhaus' 404, 512; J. *iz-gurež* 'der felsige Berg' 375; Sz. *iz-šuräs* 'der steinerne Weg' 509; J. *kamiž-viž* 'Schilfbrücke' 385; K. *kurt-kuj* 'eiserner Spaten' 185; K. *kort-tšok* 'vasszeg' 33; J. *kuž-binät* 'Umschlag von Werg' 242 Sz. *limi džök* 'Schneetisch' 116; K. *mamek-minder, tui-ečer* 'Flaumfederkissen, Messingsattel' 500; Sz. *pu-gäri*

² Érdekes a komi *va 'viz'* szó jelentésfejlődése. Valóságos melléknévvé vált 'nedves' jelentéssel. Pl. V. *džodž-uljn va kukaň*, P. *džę džij, vin va kuka-h*, I. *p;š ul'n va kukaň* 'unter der Diele ein feuchtes Kalb' (WICHM. 151, 172 147).

'Holzpfug' 226; K. *bat-pu bukojáz* 'den Kummethbogen aus Weidenholz' 336; K. *bure-no-kapka-no kiš-pe-đebo* 'das Tor des Feld(zaunes) mit dem Pfosten aus Birkenholz' 494; J. *palež-pu-puñi* 'Löffel von Vogelbeerholz' 150; J. *pustol-dišan* 'in einem Kleid aus feinem Tuch' 390; K. *seron-no sapäg tui-dagajo* 'die Lederstiefel sind mit Hufeisen aus Messing beschlagen' 333; K. *ši-telbugo* 'Zügel aus Haar' 240; U. *šor-šubajostę* 'auf den Pelz(kragen) aus Marderfell' 481; Sz. *šort-deräm* 'Leinwandhemd' 644; Sz. *tipi džök* 'tölgyfaasztal' 299; K. *tepe vež-pul* 'Eichendiele' 334; Sz. *tipi šer* 'Donnerkeil, Belemnit', *чepмовићу каменъ*, 'Teufelstein' (eig. Eichenholz-Schleifstein') 615; Sz. *tui-ım-nır* 'ein Gesicht aus Birkenrinde' 11; K. *tšujen-šeräs* 'Eisenbahn (eig. eiserne Strasse)' 342; U. *tuijun pukon* 'ein Stuhl aus Gusseisen' 458; K. *umo-pu bodija, ai, van derja male peктаškom bat-puä?!* 'da ich einen Stock vom Apfelbaum habe, warum soll ich mich auf einen von Weidenbaum stützen?!' 502; Sz. *kotır šuräs vöi šuräs* 'der Weg herum (d. h. ein Umweg) ist ein Butterweg' 247.

A mari nyelvben szintén gyakori az anyagnévnek jelzői használat, a nyugati nyelvjárásokban azonban melléknévi képzőt is felvesznek. A mordvinban még gyakoribb a melléknévképzős anyagnév, de azért főnévi alakja is lehet jelző (vö. BEKE, Nyr. XLII, 89).

Mint KERTÉSZ kimutatta, állítmányul is állhat anyagnév (Nyr. XLI, 74). Pl. udmurt: K. *azveš šuredlän no luojez alten* 'der Sand des silbernen Flusses ist von Gold' 306; K. *vallän dagajez alten* 'die Hufeisen des Pferdes sind aus Gold' 346; U. *vajäm vuet azveš viläm* 'das Wasser, welches du gebracht hattest, war Silber' 455; J. *šermät ginä đezdi jez med lo* 'der Zaum soll aus Draht sein' 422; Sz. *amedžzi šabalazi pu luojoz viläm* 'ihre Pflugschar und Sterze (Pflugdeichsel) waren aus Holz' 226; J. *jubojošiz vililäm ulmo-pu* 'seine (d. h. des Tores) Pfähle waren aus Apfelbaumholz' 406; Sz. *kiš-pu löjmit letškäted, lömpu buko bukojed, beridž-kur no kökijed, kiš-pu tui no köki-pidäsed . . . mamik-minder jır-oltäsed* 'deine Schaukelwiege (d. h. ihre Stange) ist aus Birkenholz, ihr Bogen ist ein Krummholz (vom Holze) des Traubenkirschaumes, dein Wiegenkorb ist aus der Rinde des Lindenbaums, der Boden deiner Wiege ist aus Birkenrinde . . . Dein Kopfkissen ist ein mit Flaumfedern gefülltes Kissen' 490.

K o m i: Prup *vetše menim sar-pos-pomedž i aslam pos-pomedž kert-posii veltis-pe med kert i periles-pe med kert!* 'macht mir bis zur Vortreppe des Zars und bis zu meiner Vortreppe eine eiserne Brücke, auch der obere Teil sei aus Eisen, und auch das Geländer sei aus Eisen', (Volksd. d. Komi 104); V. *mežais kert* 'széle (határa) vas' (FOKOS, ZürjNépkHagy. 29); I. *va-doris kert* 'der Strand ist eisern' (WICHM. 148); V. *kokis iz, tušais đera, juris pu* 'der Fuss (ist) von Stein, der Körper von Leinwand, der Kopf von Holz' (157); *giris rujas, posni šorjas vizivtenj bidsen seni sedž vina* 'nagy folyók, kis patakok folynak. Minden ott tiszta pálinka' (FOKOS 4).

Nagyon érdekesek a következő mondatok: KV *addžasnı tedis babaeš džodžis- stavis vir* 'sie sehen die Zauberin auf dem Fussboden. Sie ist (od. alles ist) lautes Blut' (Volksd. d. Komi 407); Vym *šilen vešis vir* (das Taschentuch) ist lauter Blut' (388); Vym *šilen vir nosevikis* 'ihr Taschentuch ist blutig (eig. Blut)' (388).

Ezekben a példákban az állítmányul álló anyagnév különbözik az eddigiektől. Nem azt mondjuk, hogy a varázslónő vagy a zsebkendő vérből volt, hanem azt, hogy csupa vér volt, mintha valóban vérből való lett volna. Az anyagnévnek ez a használata emlékeztet az ilyen kifejezésekre a magyar-

ban: *Egy víz az inge. Egy vér az arca. Egy sár az utca. Egy láng az arca. Egy láng lett a földél szempillantás alatt* (Petőfi: János vitéz). Az *egy* számnévnek ez a használata anyagnévvvel kapcsolatban megvan a finnben is, de ott az anyagnév partitívusban vagy essivusban áll. Pl.: *koko tupa oli yhtä likaa v. yhtenä likana* 'az egész szoba egy piszok'; *koko katto oli yhtenä liekkinä* 'egy láng volt az egész tető'; *katu oli yhtenä järvenä* 'egy víz (tkp. tó) volt az utca'; *katu oli yhtenä verilätäkkönä v. verilammikkona* 'az utca egy vértócsa volt', *katu oli yhtenä likamerenä* 'egy sártenger volt az utca', *kaupunki oli yhtenä tulimerenä* 'egy lángtenger volt a város' (BEKE: Nyr. LXVI, 54).

A komi nyelvben képzős melléknév is lehet állítmányul szolgáló anyagnév. Pl. V. *mijan pe dorsa niŋid zarnia* 'unsere Flügeljungfer ist golden' (WICHM. 245); AV. *uborjs pe zarnia, fepišas eziš denğa* 'ihr Schmuck, der ist aus Gold, in der Handschuh hat sie Silbergeld' (204).

A magyarban: Galléra pereme *pegyvet hát* (RMNy. II, 35). *Veres tafota* az föli (OL. L.). Három pártá, ű egyik *vont ezüst* (RMNy. II, 88). Szivárvány, melynek feje *vas*, szára *fa* (OL. UC.). Az ű gypja szép *sár arany* vala (RMK. III, 371). Az én kardom sem *fűzfa*. Volt egyszer egy ember, szakálla volt *kender* (Nyr. XLI, 73).

KERTÉSZ azt írja továbbá „Anyagnevek állítmányul” c. cikkében: „A rokonyelvek vizsgálata azt bizonyítja, hogy a magyarnak ez az indogermán nyelvektől elűtő szerkezete ősi finnugor sajáttság. A vogul és osztják szövegekben nem találtam olyan mondatot, amelyben az anyagnév állítmányul szerepelne; de nagy számmal fordul elő a jelzői használata, s mivel ilyenkor az anyagnév változatlan, kétségtelennek tarthatjuk, hogy állítmányi szerepében is az” (Nyr. XLI, 74).

KERTÉSZ következtetésének helyességét bizonyítják a következő példamondatok. Az egyiket még MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményében találtam, s KERTÉSZ csak a fordításnak nem szó szerinti volta miatt nem vette észre. A másik forrást már nem ismerhette, mert KANNISTO szövegeinek I. kötete csak KERTÉSZ halála után kilenc évvel jelent meg.

A MUNKÁCSI szövegeiben előforduló példa így hangzik: *É. raxt-élém-xŋlāsänä ti pūyintiänä, sunsiliänä: tan voñsäl raxtet* 'megfogja most agyagembereit, nézegeti őket: azok, mind hiába, csak agyagdarabok' (szó szerint: agyagok) (VNGy. I, 131).

KANNISTO példái a szószvai nyelvjárásból származnak: *táp ünli, puñeé iēm̄tum ēlm xŋlāsij kätij pās sl; lāyləŋ su'pe iŋβ* 'es sitzt, sein Kopf ist ein Menschenkopf geworden bis zu den Armen; sein Unterkörper (tkp. seine Hälfte mit Beinen) ist von Holz' (251, 435); *am iŋβiō'pa'li kätij pās sl ēlm-xŋlāsij iŋmtala sum, lāylaym iŋ iŋβij* 'ich Holzbild war bis zu den Armen ein Mensch geworden, meine Beine sind noch aus Holz' (254). Ennek a mondatnak külön érdekessége, hogy az alany, s ennek megfelelően az állítmányul álló anyagnév duálisban áll.

Rendkívül érdekes az idézett manysi adatokban, hogy az állítmányul álló anyagnév az egyik mondatban többes számban áll, a másikban kettős számban. A magyarban anyagnévi állítmány nem lehet többes számban pl. nem mondhatjuk: *ezek a hidak vasak, ezek az épületek kövek, ezek a szekrények fák*, mert nyelvünkben az anyagnevek nem használatosak többes számban. kivéve akkor, ha különböző fajtákat akarnak megjelölni. Tehát csak így mondhatjuk: *ezek a hidak vasból vannak v. valók, ezek az épületek kőből vannak v. valók, ezek a szekrények fából vannak v. valók.*

Ősi temetkezés emléke a mari nyelvben

Már HARVA-HOLMBERG említi „Die Religion der Tscheremissen” című munkájában, hogy a mezei és hegyi mariknál a halott koporsójában ablak van, hogy világos legyen a halott „szobájában” (*pört* 'Stube, Wohnhaus' ~ finn *pirtti* 'Rauchstube [Hütte ohne Schornstein], Stube des Gesindes', karj. *pertti* 'metsäsauna', aun. *pertti*, *pertti* 'pirtti, tupa', vepsze (KERT.) *per̄t*, gen. *per̄tin*, dim. *per̄tine* 'toakene' < litván *pirtis* 'Badestube', lett *pirts* 'Badestube, Bad, Schwitzbad', KALIMA, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, 148). A koporsókészítő munkája megkezdésekor azt mondta: „Most készítek neked s z o b á t, ne haragudj, ha nem tetszik neked!” A halott koporsóját azonban nem nevezték *pört*-nek, hanem orosz szóval *kolotka*-nak (HARVA i. m. 16).

WICHMANN följegyzése szerint az egyik jaranszki nyelvjárásban (*ī·pšō-sola*.) a halott' neve: *kū·dāš ka·išš*, pl.: *kū·dāš ka·išš tson* 'die Seele des Verstorbenen' (Volksdichtung u. Volksbräuche der Tscheremissen 103), *tn̄·mū·ŋgō kū·dāš ka·išš kà pām šūyè·rāš nanca·inà* 'darauf führen wir den Leichnam des Verstorbenen in den Grab' (104); 'meghalni' pedig azt jelenti *kū·dāš kajaš*, pl.: *aide·mlan kš̄ tse·təye o·g li lin kū·dāš ka·ide?* 'wie ist es so gekommen, dass der Mensch nicht umhin kann zu sterben?' (103), *aide·m kū·dāš ka·imz mū·ŋgō kū·dāš kà·išš kà pām tsəlt mš̄škə·nà* 'nachdem ein Mensch gestorben (eig. in die Hütte gegangen) ist, waschen wir den Leichnam des Verstorbenen vollständig' (103).

K., U. *kū·dā* 'die tscher. Sommerhütte' (WICHM., Tscher-Texte 460. sz.), B *kudo* 'ein Haus auf dem Hofe, das zur Sommerzeit als Küche benutzt wird' (PAASONEN—SIRO, OsttscherWb.), P., B., BJp., BJ., M., UJ., CÜ., CK., Č. *kudo*, JT. *kū·do*, MK., V. *kū·dō*, UP., JO., K. *kū·dā*, 'nyári konyha' (P., B., BJp., BJ., M., MK., UP., UJ., CÜ., CK., Č.), 'a ház minden melléképülettel együtt *šurt*' B, *šurt* CK., Č., JO.); UP. *kū·dā onđza·š kode·m jè·ŋəm* 'egy embert [otthon] hagyok a házat őrizni', JT. *əjeŋ kū·d(o) o·ndzaš kō·dāš* 'egy ember [otthon] maradt a házat őrizni'; BJp. *apsāt-kudo*, UJ., CÜ., JT. *ap̄šāt-kudo*, B., BJ., M. *äpsāt-kudo*, MK. *apsat-kūdō*, UP. *apsat-kūdā*, JO. *äpsāt-kūdā*, K. *äp̄šāt-kūdā* 'kovácsműhely'; P., B., BJp., BJ., M., CÜ., JT. *una·γudo* 'szállás, éjjeli szállás' (P., B., BJp., BJ., JT.), 'házi gazda (a vendég gazdája)' (M., CÜ.), 'Gasthof, Quartier' (B. PAASONEN—SIRO); JT. *kūdā-djāš* 'család' (*djāš* ua.), P. (GEN.) *kudoško*, UP. *kū·dāškā*, CK. *kūdāško* 'haza (lativus)', I. sz. birtokraggal: CÜ. *kūdāškem*, JO. *kū·dāškem*, V. *kū·dōškem* (pl. CÜ. *k. kaje·m* 'haza megyek'), P. (GEN.) *kudošto*, CÜ., CK., Č. *kūdāšto*, JO. *kū·dāštā* 'otthon', CÜ., CK., Č. *kū·dāγātš* 'hazulról'. B.; CÜ., CK., Č. *kuda·n*, JT. *kū·dan-an* képzős melléknévi alakja a *kudo* szónak, s eredeti jelentése volt: 'háztulaj-

donos, akinek háza, otthona van', leginkább ebben a kifejezésben: B. *k. kuduskužo umalaš pörtlot* 'mindnyájan hazatérnek aludni', CÜ., CK., Č. *k. kudšškžo kaja-t tšalan*, JT. *k. k. dšškžo ka-jat* 'mindnyájan haza mennek'¹. Vö. még: UJ., CÜ., CK., Č., JT. *lšbe-kudo*, M. *lepehe-kudo* 'a lepke gubója', M. *suks-kudā*, USJ. *šukš-kudā*, P. *šukš-kudo*, UJ., CÜ., CK., Č., CN., JT. *šukš-kudo*, JO. *šukš-kudā* 'féreg hálószerű bábozó burka' (B. *šukš-reyendže*, M. *suks-reyendže* ua., r. 'moh'); K. *šaitan-kudā*, CK., CÜ. *šaitan-kudo*, Č. *tšyātān-kudo*, ČN., CK. *tšāpātān-kudo*, JT. *tsāpālān-kudo*, JP. *tsāpālān-kudā* 'csigahéj, csigaház' (*šaitan* 'ördög', *tšyāta* n stb. 'pióca'); vö. finn *kotelo* 'Puppe' (KATARÁ), 'Raupenpuppe' (ERWAST), *koteloinen* 'csiga' (SZINNYEI).

Kétségtelen, hogy azonos a 'ház' jelentésű *kudo* szóval a 'méhlepény' jelentésű *kudo* stb. szó is, amely ebben a jelentésben megvan a P., B., M., UP., UJ., JT., JO., V. nyelvjárásban (embernél, állatnál egyaránt P., UP., JO., V., állatnál B., UJ., JT.); MK. *ažā-kudo*, JO. *āžū-kudā* 'a csecsemő burka, amelyben született', JT. *kn'ptsnk* ua. (tkp. 'párna, vánkös'); M. *imhe-kudo* 'a ló méhlepénye, poklátája', ellenben: *uskal-möngö* 'a tehén méhlepénye, poklátája'; *sō-rākān möngöžō* *božže-š para-n āštāmā möngö* 'a juhnak kijön a méhlepénye, poklátája ellés (tkp. bárány csinálás) után',² (vö. finn *kota* 'kunyhó, házikó; főző- v. sütőház; anyaméh' (SZINNYEI), *kotasin* 'Gebärmutter, Mutterleib' (ERWAST); a lappban I. LAGERCRANTZ, Lappischer Wortschatz 2692. és 2695. sz.).

Mindez azt bizonyítja, hogy a mari ház ősi neve *kudo* volt, mai *pört* neve, mint főntebb láttuk, balti eredetű jövevényszó. Bizonyítják ezt a rokonnyelvi adatok is, pl. magyar *ház*, *hon*[n] (eredetileg a *ház* lokativusa), finn *kota* 'Häuschen, Hütte, Siede-, Brau-, Brennhaus, Darre' (ERWAST), 'Zelt, Hütte der Lappen, Kochhaus, Viehküche' (KATARÁ) stb. HARVA-HOLMBERG szerint a *kudo*-ban régen áldoztak a házi szellemeknek (i. m. 44, képe uo. 45).

WICHMANN szerint egyik adatában: a *kud'šš ka'imz mü:ŋeŋ* 'nachdem ein Mensch gestorben ist' az eredeti szöveg szóról szóra való fordítása: 'nachdem ein Mensch in die Hütte gegangen ist', vagyis: 'miután egy ember bement

¹ Vö. UP. *βa-tš kajā mönga-n mö-ŋšškžžā* 'az asszony haza megy [a szülői házba látogatóba]; *erβžlak mönga-n mö-ŋšškžžšt kaje-n pütē-nāt* 'a legények mind haza mentek', UJ. *mönga-n mö-ŋ'gšt kaje-n pte-n u-lāt* 'mindnyájan hazamentek', *mönga-n möngšškžžō ka-ja-t* 'mindenki hazamegy'; UP., UJ. *mönga-n* 'akinek háza, otthona van', UP. *mih mönga-n jeŋ ula-m* 'nekem van házam, otthonom', UJ. *mönga-n jēŋ möngžžō kuna-m kaimžž[o] o-k šū* 'akinek otthona van, hogyne vágnék haza?'. Alapszava: P., B., M., UJ., Č., Č. *möngö*, MK. *mö-ŋgo*, UP. *mö-ŋgā*, JO. *mü-ŋgə*, K. (WICHM.) *mə-ŋgə* 'után; haza; vissza; háza, otthona vkinek'. Pl. UP. *po-šškžžēn mönggā* 'a szomszéd háza, otthona', *mi-hin mö-ŋgā* v. *möngge-m (šurte-m)* 'az én házam, otthonom', UP. *ti-dš ken mö-ŋgā* 'ez kinek a háza?'; UJ. *mā-jēn möngge-m, tš-jēn möngge-t, kōn möngžžō?* 'az én házam, a te házad, kinek a háza?', *poja-n jē-ŋin möngžžō* 'a gazdag ember háza', CK. *möngge-t kōštō?* 'hová való vagy?', 'hol vagy otthon?', 'hol a szülőházad?', Č. *ka tšalan kajše ŋ-dŋr surtma-š (kušmo) kü-džžžm* '„möngö” mane-š 'a férjhez ment leány szülőházát (ahol nevelkedett) möngö-nek hívja'; UP. *ū-dšr marlan tole-š mare-š dēkā; ilā arhā kō-kt-t-kū-māt*: '„ū-dšr-möngšške-m müe-n tolsa-š ilā", mane-š; *kajā a tšā-ž dek aβa-ž dēkā ŋ-dšr-mö-ŋšškžžā* 'a leány férjhez megy egy emberhez; 2–3 hétig él [ott]; „a szülei házba (tkp. leányotthonomba) kellene mennem", mondja; szüleihez (tkp. apjához anyjához) megy szülőházába'; UJ. *mēje βa-tēm nala-m, mō-j-n βate o'ā kok arhā-γš tšm*: '„mēje ŋ-dšr-möngge-m müe-n tolsa-š āle", mane-š; *māž kolle-m βāte-m ŋ-dšr-möngšškžžō* 'én megházasodom' (tkp. asszonyt veszek); a feleséget mondja két múlva: „Haza kellene mennem a szülői házba" mondja. Én a feleséget haza engedem szülői házába'; JO. *mə-hān mü-ŋgem šu-kū kā-l-kēm nā-lān ol-t saltā-kšškžž* 'nálunk sok embert bevettek katonának'.

² A *möngö* szó eredeti jelentésére nézve vö. az előbbi jegyzetet.

a kunyhóba'. Véleményem szerint ezt kétféleképpen is lehet értelmezni. Ha WICHMANN magyarázatát fogadjuk el, akkor ez azt jelenti, hogy a koporsó a halott háza, kunyhója. De az idézett adatok alapján úgy is lehet magyarázni, hogy a halott hazament, mert a mari és más finnugor népek felfogása szerint a halottaknak a másvilágon megvan a maguk falujuk, ahol együtt vannak a halott földije, ott van a halála után a háza, tehát a másvilágra is hazament (vö. KARJALAINEN, Die Religion der Jugra-Völker I, 180).

A permi nyelvekben, mint a NyK. LIV. kötetében kimutattam (185), maga a 'ház' szó a koporsó neve. A mari nyelvben sem a *kudo*, sem a *pört* szó nem jelent koporsót, de tekintettel arra, hogy a koporsó mai mari neve orosz jövevényszó, nem látszik lehetetlennek, hogy itt is az eredeti 'ház' jelentésű *kudo* szó volt a 'koporsó' régi neve.

BEKE ÖDÖN

³ L. még BEKE: Ethn. LXIII, 432—433. — *A szerk.*

ISMERTETÉSEK, SZEMLE

Szerkesztőváltozás

ZSIRAI MIKLÓS akadémikus egészségi állapotára való tekintettel lemondott a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztői tisztéről. ZSIRAI MIKLÓS 1935-ben, GOMBOCZ ZOLTÁN halála után vette át folyóiratunk szerkesztését, s azóta hét kötet (XLIX—LV) látott napvilágot az ő gondozásában. ZSIRAI MIKLÓS a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig rendkívül nehéz körülmények között fejtette ki szerkesztői tevékenységét: az illetékes hivatalos körök meg nem értése miatt igen sok akadályba ütközött a Nyelvtudományi Közlemények megjelentetése. ZSIRAI MIKLÓS harcos tudomány-szeretetére és lelkesedésére volt szükség ahhoz, hogy egy-egy kötet megjelenhessen. A felszabadulás után pedig sok más elfoglaltsága, a tudomány-szakunk megújulása érdekében kifejtett sokoldalú fáradozásai nehezítették szerkesztői teendőit. E nehézségek ellenére ZSIRAI MIKLÓS szívvel-lélekkel legközvetlenebb ügyének és egyik legfontosabb feladatának tekintette folyóiratunk megjelenését, s elérte azt, hogy a Nyelvtudományi Közlemények az utóbbi években már évről-évre rendszeresen jelenhetett meg.

Ha végigtekintünk a Nyelvtudományi Közlemények utolsó hét kötetén, látjuk, hogy azok ZSIRAI MIKLÓS két évtizedes szerkesztői tevékenysége alatt sok értékes cikkel, tanulmánnyal gazdagították szakirodalmunkat. Sok kiváló tudósunk jelentős alkotásait őrzik e kötetek. Köztük találjuk a változatos és gazdag tartalmú Budenz-émlékkönyvet. Az elvi és részletkérdésekben újat nyújtó közlemények, adalékok egész sora jelent meg ZSIRAI MIKLÓS szerkesztőségének ideje alatt, s neki köszönhető, hogy folyóiratunk soha nem szürkült el, nem vált egyhangúvá, hanem mindig híven tükrözte finnugor, keleti és általános nyelvészetünk helyzetét, állapotát.

Szerkesztőségének első évtizedében a folyóirat létéért vívott küzdelem, majd később sok-sok egyéb elfoglaltság nem gátolta meg ZSIRAI MIKLÓST abban, hogy számos kisebb-nagyobb tanulmányával, ismertetésével, megemlékezésével tegye értékesebbé a Nyelvtudományi Közlemények tartalmát.

Az új szerkesztőbizottság ZSIRAI MIKLÓS akadémikus példáját igyekszik követni, s célja, hogy nagymúltú folyóiratunk hírnevét megőrizze, színvonalát továbbra is fenntartsa. Amikor a nyelvtudomány művelőinek nevében őszinte köszönetünket fejezzük ki ZSIRAI MIKLÓSNAK a tudomány érdekében vállalt áldozatos munkájáért, húsz éves szerkesztői tevékenységéért, egyben arra kérjük, hogy értékes tapasztalataival, tanácsaival s nem utolsó sorban cikkeivel támogassa munkánkat a jövőben is.

A Nyelvtudományi Közlemények a jövőben is törekedni fog haladó célkitűzéseinek megvalósítására. Előbbre kívánja lendíteni a finnugor nyelv-

vekre irányuló kutatásokat, hozzá akar járulni a hazai általános nyelvtudomány felvirágoztatásához, igyekezni fog arra, hogy kielégítse a tudomány-szakunk iránt SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megjelenése után megnyilvánuló széleskörű érdeklődést, foglalkozik a haladó nyugati nyelvtudomány eredményeivel és fokozottan ápolja a nyelvtudománynak a rokon tudományokkal való kapcsolatát.

Megemlékezés BEKE ÖDÖN hetvenedik születésnapjáról

BEKE ÖDÖN, a finnugor nyelvek érdemekben gazdag kutatója, 1953. május 20-án töltötte be életének hetvenedik évét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának BEKE ÖDÖN születésnapján tartott ülésén a jubilálót a Társaság főtájkára az alábbi beszédben köszöntötte.

„BEKE ÖDÖN tagtársunk, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, ma töltötte be életének hetvenedik esztendejét. Ez a hetven esztendő olyan gazdag eredményekben, hogy meg kell állnunk néhány percre munkánkban: kifejezést kell adnunk tiszteletünknek BEKE ÖDÖN iránt, s elismeréssel kell adoznunk neki azokért a teljesítményekért, amelyek nevét a magyar nyelvtudománnyal elválaszthatatlanul összekötik.

Mit alkotott BEKE ÖDÖN a nyelvtudomány terén? — Bajos lenne emlékezetből megmondani. Mielőtt e kis megemlékezés megírásához fogtam, elővettem házi katalógusomat, s annak alapján próbáltam tisztázni magamnak: meddig is terjed érdeklődésének a területe, melyek azok a legkimagaslóbb építmények, amelyek a nyelvtudomány területén szorgalmas munkával felépített. A nyelvünkhöz közelálló nyelvek és nyelvsaládok irodalmára vonatkozó feljegyzéseim közt nem volt egyetlen olyan cédulacsomó sem, amelyben BEKE ÖDÖN neve nem lett volna képviselve. A finnugor-indogermán kapcsolatok irodalmában ott találtam „Zur Komparativbildung in den finnisch-ugrischen und indogermanischen Sprachen” és „Zur Kasuslehre des Finnisch-Ugrischen und Indogermanischen” című dolgozatait. A finnugor és az altaji nyelvek kapcsolataira vonatkozó irodalomban „Türkische Einflüsse in der Syntax der finnisch-ugrischen Sprachen” című értekezése címe tűnt szemembe. Az egyes finnugor nyelvek irodalmára vonatkozó feljegyzéseim közt pedig a BEKE-cikkek címét tartalmazó cédulák több esetben tekintélyes hányadát alkotják az egész cédulakötegnak.

Mi jellemzi BEKE ÖDÖN tudományos munkásságát? — A széleskörű érdeklődés és a hatalmas anyagismeret. BEKE ÖDÖNT a hang- és alaktan meg a mondattan egyaránt érdekelte és érdekli, az egyiknek a problémái éppúgy foglalkoztatják, mint a másikéi, s eredményeit legtöbbször az adatok egész tömegével alátámasztott, szilárd alapra építi. Sokoldalúságát nemcsak az aránylag kevésbé kikutatott rokonyelvek, hanem a magyar nyelv terén is tapasztaljuk. Noha itt az irodalom gazdagsága és az anyag nagysága meg elszórtasága miatt, más irányú érdeklődés mellett, egyre nehezebbé válik a kor színvonalán álló, helyüket megálló megállapításokat tenni, BEKE ÖDÖNNEK ez is sok esetben sikerült. Nagy számmal tárt fel nyelvünk történetének megismerése szempontjából értékes régi nyelvi adatokat, a népnyelv kincseinek a gyűjtésében pedig maga is részt vett, s ilyen gyűjtés szervezésében nem kis érdemeket szerzett. Sok helyes szófejtéssel gyarapította a magyar

és a többi finnugor nyelv szókészletének legrégebb, finnugor elemeire vonatkozó ismereteinket, s számos adalékot szolgáltatott mind a magyar, mind pedig a többi finnugor nyelv szókészlete jövevényelemeinek a kimutatásához. A nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdései pályája kezdete óta állandóan foglalkoztatták, s hogy tudását készséggel hajlandó az élet, a gyakorlat szolgálatába állítani, annak bizonyítéka az, hogy felszabadulásunk óta, BALASSA JÓZSEF halála óta, hol szerkesztőtársakkal, hol pedig egyedül szerkesztette a Magyar Nyelvórt, azt a folyóiratot, amelyiknek legnemesebb, immár csaknem háromnegyed évszázados hagyományai közé tartozik a magyar nyelv tisztaságának őrzése, helyes használatának irányítása.

De bármily nagy érdemeket szerzett is BEKE ÖDÖN a magyar és több más nyelv kutatása terén, neve a köztudatban mégis elsősorban úgy él, mint a mari (cseremiszi) nyelv legnagyobb szakértőjéé. E nyelv kutatása terén alkotta BEKE ÖDÖN legnagyobb szabású, legmaradandóbb értékű művét, az 1911-ben megjelent Cseremiszi Nyelvtant, amely nevet és megbecsülést szerzett neki messze az ország határain túl is, s amelyhez hasonló tudományos nyelvtant a legtöbb finnugor nyelv terén mindmáig nélkülözünk. A magyar és a finnugor nyelvek kutatóit őszinte öröm tölti el, hogy felszabadulásunk óta — az előző korszak tudományellenessége folytán beállt hosszú, kényszerű szünet után — BEKE ÖDÖN folytathatja a mari nyelv megismerését célzó tudományos munkásságát: kiadhatta nyelvészeti szempontból nagyértékű szövegeinek egy kötetét, folytathatja a szövegkiadás munkálatait s megkezdhetette nagy mari szótára készítését. Szótári munkálatainak elősegítése komoly gondja az illetékes köröknek. Bízunk benne, hogy BEKE ÖDÖN élete nagy művén továbbra is ugyanolyan kitűnő egészségben dolgozhatik, mint amilyenben most magunk előtt látjuk őt, s hogy — elsősorban saját áldozatos munkája eredményeképpen, de meg munkatársi közreműködéssel is — végül is elkészítheti azt a művét, amelynek megjelenését valóban várva várja a nyelvtudomány valamennyi kutatója.

BEKE ÖDÖN nemcsak buzgó és kiváló művelője, hanem — mondhatnám — fanatikusa is tudományunknak. Szívósságát, tudományunk iránti lelkesedését mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a nyelvészet művelését a legnehezebb, legáldatlanabb körülmények között sem hagyta abba, s munkásságát évtizedeken át anélkül folytatta, hogy akár anyagi, akár erkölcsi elismerésre a legcsekélyebb reménye is lehetett volna. Tudományunknak nemcsak jelene, hanem jövője is érdekli. Kevés tudósunk van, aki nála többször hangsúlyozta volna a nyelvtudományi munka megszervezését, tervszerűségének biztosítását s új káderek nevelését. BEKE ÖDÖN, valamennyiünk őszinte öröme, ma is fáradhatatlan ember, lelkes tudós. Kérjük, hogy jövőbeli tevékenysége során is — amellett, hogy újabb értékes dolgozatokkal gazdagítja nyelvészeti irodalmunkat — új, fiatal mari szakemberek módszeres oktatása útján nyelvtudományunk jövőjének kedvező alakulásához is járuljon hozzá.

Tisztelt Társaság! BEKE ÖDÖN nemcsak hazánkban értékelt tudós, hanem azok közé a magyar nyelvészek közé tartozik, akiknek a neve jól ismert hazánk határain túl is: a Szovjetunióban, Finnországban, Skandináviában, s akinek a mari tárgyú értekezéseit — mint nemrég tapasztalhattam — nagy érdeklődéssel tanulmányozzák a velünk rokon mari nép tudósai is. A magyar nyelvtudomány művelői köszönettel adóznak BEKE ÖDÖNnek azokért a tudományos teljesítményekért, amelyek nemcsak neki, hanem egy-

ben a magyar tudományosságnak is megbecsülést szereznek a nagyvilágban, s őszintén kívánják ünnepeltünknek, hogy tudományos munkásságát a jövőben is — minél tovább — a legjobb egészségben s eredményesen folytathassa.”

LAKÓ GYÖRGY

FOKOS DÁVID hetvenéves

A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának 1954. december 10-én tartott ülésén ünnepelte FOKOS (FUCHS) DÁVIDOT hetvenedik születése napja alkalmából. FOKOS DÁVID, a permi és az ugor nyelvek kitűnő kutatója, a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagja, olyan eredményekkel gazdagította tudományunkat, a finnugor nyelvtudományt, hogy ezek méltatását a köztisztületben álló tudós jubileuma alkalmából a Nyelvtudományi Közlemények sem mulaszthatja el.

FOKOS DÁVID azon tudósaink közé tartozik, akik keveset beszélnek, sőt keveset is beszéltetnek magukról. Élete nem az észrevételt és sikereket jelentő előadói asztalok mellett, hanem dolgozószobájában telt el. Talán éppen ezért külső dekorumok nem is díszítik. De annál több a látszata és az eredménye annak a csendes, csak kevesektől észrevett és méltányolt munkának, amelyet szerényen, félrevonulva, íróasztala mellett végzett.

Erdemei közül mindenekelőtt azt emelném ki, hogy FOKOS DÁVID azon kevésszámú magyar nyelvtudós közé tartozik, aki — még nem a mai Szovjetunió viszonyai között — fáradságot nem kímélve, a helyszínen tanulmányozta egyik rokon népünknek, a komi népnek a nyelvét, és olyan tudományos értékű s egyben tekintélyes mennyiségű nyelvi anyagot jegyzett fel a komi nép nyelvén, amilyennel csak a tudományunk területén legjelesebb anyaggyűjtő kutatók dicsekedhetnek. Komi (zürjén) nyelvű szövegei a „Zürjén népköltészeti mutatványok” (1913), a „Zürjén szövegek” (1916) és a „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” (1951) c. kötetekben kerültek kiadásra, a komi nyelv kitűnő ismeretére valló, mintaszerű pontossággal készült jegyzetekkel ellátva. FOKOS DÁVIDnak a komi nyelv iránti szerelme nem a komi földön ébredt fel, s nem is ott fejeződött be. Amint értekezéseiből látszik, ifjúságától kezdve céltudatosan specializálódott a permi nyelvek kutatására, s hozzájuk máig sem, sohasem lett hűtlen. Erre mutatnak olyan dolgozatai, mint „Die reflexiven Zeitwörter des Syrjänischen”, „Beiträge zur Grammatik der permischen Sprachen”, „A locativus-féle határozók a votjákban”, továbbá különféle képző-tanulmányai és a nyelvi kölcsönhatásokról írt újabb dolgozatai. Hogy FOKOS milyen kiváló ismerője a komi nyelvnek, azt mi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy a komi nyelvjárások felosztásáról és a komi nyelv emlékeiről írt cikkeiben még a legjelesebb komi kutatók megállapításait is helyesbíteni tudta, illetőleg ki tudta egészíteni. Ez másképp nem is lett volna lehetséges, mint erőinek bizonyos mértékű összepontosítása útján. FOKOS már fiatalon felismerte azt a, szerintem vitathatatlan igazságot, hogy tudományunk mai fejlettségi fokán e tudományt maradandó értékű megállapításokkal nem felszínes tallózás, hanem elmélyedő részletkutatások útján lehet előbbrevinni. Ez a megállapításom nem jelenti azt, hogy FOKOS szűk körben mozgó, korlátozott perspektívájú tudós lenne. Egy vagy egy-két nyelv tényei is eléggé különféle jellegűek ahhoz, hogy magyarázatuk kutató-

juktól igen széleskörű tájékozottságot kívánjon meg. Hogy ez Fokosnál megvolt, azt itt nem szükséges bizonygatni.

De Fokos ismereteinek a gazdagsága nemcsak ilyen keretek között mutatkozott meg. Szorgalmának és tudományos lelkesedésének a jelét látom abban, hogy kutatásai körét kiterjesztette az obi-ugor nyelvekre is, s az a szép kor, amelyet megért, lehetővé tette számára, hogy ezen nyelveknek is kiváló ismerőjévé, elsőrangú kutatójává váljék. Elvégezte például azt a nehéz feladatot, hogy a nem-nyelvész PATKANOV szövegeit és nyelvtani feljegyzéseit kiegészítette, feldolgozta és — a lehetőségekhez képest — annak idején korszerű, terjedelmes déli-chanti hang- és alaktanná alakította. Feladata nem volt hálás (pl. KARJALAINENNEK PATKANOV feljegyzéseinek nyelvészeti értékéről igen rossz véleménye volt), de FOKOS DÁVIDRA éppen az jellemző, hogy életében sok nem-hálás feladatot is vállalt, ha úgy érezte, hogy ezzel hasznára lesz tudományának. S hogy hasznára volt, az kétségtelen: ha jól tudom, a déli-chanti hang- és alaktan alaktani része máig is a legrészletesebb chanti alaktan. Mint az obi-ugor nyelvek kiváló ismerőjét állítják elének FOKOST olyan értekezései is, mint amilyenek a vogul-osztják tárgyias ige-ragozásról és duálisképzőről írt, külföldön igen értékelt dolgozatai (NyK. XL, ill. XLIX), továbbá régibb és újabb jövevényszó-kutatásai. Az egész finnugorságra kiterjedő érdeklődésének adta tanúbizonyosságát a komparatívuszlól és a szuperlatívuszlól írt terjedelmes tanulmányában (FUF. XXX). Minden eddig említettnél szélesebb körben mozog és rendkívül gazdag tudásnak a bizonyítéka a finnugor-török mondattani egyezéseket tárgyaló, eddig nem is eléggé ismert dolgozata (Magyar Figyelő 1934/35. évf., Nyr. LXVIII—LXIX.). S hogy a rokonyelvek ismerete hogyan segíti elő a magyar nyelv múltjának a tisztázását, arra a kétféle magyar *e*-hangról szóló cikke (Nyr. LXVI) szolgál jó példával.

Mi jellemzi FOKOS DÁVIDOT mint tudóst ismeretei bőségén kívül? — Első helyen említem szigorú módszerességét. FOKOS munkáiban nem találkozzunk első pillanatra szemkápráztatóan nagyszerű, de hamar semmivé foszló ötletekkel. Fejtegetéseiben a nyelvi anyagból indul ki, azt biztos kézzel kezeli s nem szakad el tőle. Ezzel nem azt mondom, hogy mindig kitaposott utakon jár, ellenkezőleg: néha merész ötleteket igazol gazdag nyelvi bizonyító anyaggal. Munkásságában fiatal korától kezdve többször találkozottunk pl. azzal a nem mindennapi gondolattal, hogy a mai nyelv szavai nem mindig önálló szóelözményekre mennek vissza: olykor-olykor szóvégek válnak le szóalakok testéről, s azok válnak önálló szóvá. Ezen elgondolásának egyik legszebb terméke a magyar és kötöszó magyarázata (Nyr. LXIII; a MEtSz. nem első helyen említi, de cáfolni sem próbálja). Jellemzi még FOKOST a lelki ismeretesség, a pontosság, a kitűnő pedagógiai érzék, amely megmutatkozik cikkei szerkezetének tagoltságában, gondolatai világos előadásmódjában, a szemléletes példák bőségében és így tovább. Ha kezdő nyelvészeinknek az összehasonlító módszer megismeréséhez és elsajátításához segédeszközt akarunk a kezükbe adni, s ha nekik a nyelvészetben nélkülözhetetlen pontosságra, körültekintésre példát akarunk mutatni, bátran ajánlhatjuk nekik FOKOS értekezéseit.

A népszerű, nagy érdeklődésre számító és elismerésre, méltánylásra számot tartó témákat FOKOS sosem kereste. Olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyekkel csilogni nem lehet, de a nyelvtudomány alapjainak a szilárd-ságát növelni: *i g e n*. Bár tudományos termelése mennyiségre is jelentős,

nem cikkei számát olvogatja és hangoztatja, hanem mindenekelőtt a minőséget tartja szem előtt (szintén olyan tulajdonság, amelynek fontosságát eleget hangsúlyozni sohasem lehet).

FOKOS DÁVID nemcsak tudósnak nagy, hanem embernek is ritka. Még sosem hallottam tőle vagy róla, hogy valamilyen okból méltatlankodott volna. Sosem sürgette cikkei megjelentetését. Tagadó választ hozza felvilágosításért, tanácsért folyamodóknak még talán sosem adott. Tudományos érdemeit sohasem emelte ki, sőt csökkenteni igyekezett őket. Utóbbi célzatú fáradozása talán ideig-óráig sikerrel járhat, de — azt hiszem — azt nem kerülheti el, hogy a finnugor nyelvtudomány története kellő elismeréssel adózzék majd neki.

FOKOS sokszor tanújelét adta annak, mennyire tiszteli tudományunk nagy mestereit. Hogy csak egy példát említsek, a MUNKÁCSI BERNÁT iránti tisztelettől és hálától indítatva végezte el azt a nagy, de ismét nem nagyon hálás feladatot, hogy kiadta e nagy tudós hagyatékából votják szövegeit (SUSToim. 102. Helsinki. 1952.). A hazai nyelvtudomány fiatalabb munkásai közül többen — ki többé, ki kevésbé — FOKOS DÁVID tanítványának tekintjük magunkat, s mint ő mestereire, úgy mi is őrá tisztelettel tekintünk. Kívánjuk neki, hogy továbbra is a legjobb egészségben, töretlen munkakedvvel dolgozhassék és befejezhesse élete nagy művének, a komi szótárnak az elkészítését.

A nyelvtudomány munkásai nem egyedül ünneplik FOKOS DÁVIDOT. FOKOS neve jól ismert tudományunk körében Moszkvától legalább is Berlinig és Sziktivkartói Oslóig. Tanulmányútjaimon alkalmam volt meggyőződni arról, hogy a külföldi tudományos világ mennyire becsüli FOKOST, s hogy munkásságát mennyire értékelik a komi népnek, azon finnugor népnek a tudósai, amelyeknek a nyelve központi helyet foglal el FOKOS kutatásaiban. A magyar nyelvészek szívből örülnek annak a megbecsülésnek, amelyben FOKOS DÁVID hazánk határain túl is részesül, s örömmel értesültek arról, hogy épp hetvenedik születésnapja alkalmából a Finnugor Társaság tiszteleti tagjává fogadta. Őszinte jó kívánságaink tovább kísérik élete napjain.

LAKÓ GYÖRGY

Совещание по языкам народов севера. Тезисы докладов.
Академия Наук Союза СССР. Ленинград. 1952.

(Értekezlet Észak népeinek a nyelvéről. Az előadások tételei. Leningrád. 1952. SSSR-Tudományos Akadémia.)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete több más tudományos intézettel együtt 1952. december 12-én az „északi nyelvek”¹ kérdéseiről tartott tanácskozást. Az elhangzott előadásokat a fenti című füzetben adta ki.

A bevezető előadást **BARHUDAROV** tartotta az északi népek nyelvi körében végzett munka mai állásáról és feladatairól. E kicsiny népeknél az írásbeliség elérését kellett főcélul kitűzni. Sok kérdést azonban nem tudtak megoldani, mert hibák történtek egyes körök russzifikálásnak tűntették fel, stb.). Mikor az északi népek irodalmi nyelveinek megteremtésére került a sor, egyesek az orosz hatástól „mentes” nyelvjárást akarták az irodalmi nyelv alapjául választani, mások az összes nyelvjárások sajátosságainak keverésével fikciót vá alacsonyították az irodalmi nyelvet. Általában az utolsó 20 év alatt végzett munka sok fogyatékoságot mutat, s a helyzet csak SZTÁLIN nevezetes nyelvtudományi tételeinek a hatására változott meg 1950 óta. Ezeknek a tételeknek a fényében elsőrendű feladat lett: 1. az északi nyelvek nyelvtanának részletes tanulmányozása, 2. szókészletüknek gyűjtése és rendezése, 3. e nyelvek rokonságának tanulmányozása összehasonlító-történeti módszerrel (különösen a tunguz-mandzsú és az ún. paleoázsiai nyelveké). Az előadó javasolta, hogy ennek a munkának a központja a leningrádi Nyelvtudományi Intézet északnyelvi osztálya legyen.

TERESCSENKO, **KOLESNYIKOVA** és **MENOVCSIKOV** az orosz nyelvnek az északi nyelvekre gyakorolt növekvő befolyásáról értekeznek. Sok jövevényszó már a nagy októberi forradalom előtt meghonosodott az északi nyelvekben, de a szovjeturalom sok új politikai, gazdasági és műveltségi fogalommal és szóval ismertette meg ezeket a népeket. Az északi nyelvek új szavainak képzésénél figyelemmel kell lenni a meglévő szóanyagra és a szóképzés sajátnyelvi módjára. Sokszor régi szókat új jelentéssel ruháznak fel (jur. szam. *pirbyrna* 'erőverseny' > 'szocialista verseny', korj. *etók* 'kivesz, levesz' > 'burgonyát kapál' stb.). Az orosz irodalom útján átvett orosz szókat túlnyomórészt orosz alakban veszik át. Hibák is történtek. Sok mesterkélt és a lakosság számára nehezen érthető kifejezést is teremtettek. A szovjet alkotmány orosz szövegének *nyenyec* fordításába orosz prepozíciókat is vettek fel s ebből grammatikai nehézségek is származtak. Másutt olyan, oroszból fordított tükörszavakat próbáltak meghonosítani, melyeket a lakosság fogalmilag sem értett meg. Általában véve azonban az északi nyelvek fejlődése a szocializmusba való áttérés óta jelentős méreteket öltött, s erősen megkönnyítette a lakosságnak a szocializmushoz való közeledését.

AVRORIN az északi nyelvek és nyelvjárások jelenlegi helyzetét tárgyalja. Észak népei nehéz életkörülményeik miatt nem alakultak nemzetté. Nyelvük helyi nyelvjárások kisebb-nagyobb tömege, gyakran nagy nyelvtani és szókincsbeli eltérésekkel. A kommunista párt és a szovjethatalom tudatos irányítással igyekszik ezen nyelvek irodalmi alapját megteremteni. Ez parancsoló szükséglet, hiszen ez az irodalmi nyelv lesz az eszköze a szocialista művelődésbe való belenevelésnek, de a magasabb szakképzésnek is, s ezen az irodalmi nyelven kell majd kialakulnia a szépirodalomnak is. Az irodalmi nyelv alapjául egy élő nyelvjárást kell választani, mert csak ily módon

¹ „Északi nyelvek” csupán földrajzi kifejezés. Ide számítják az ugor nyelvek közül a manysi (vogul) és a chanti (osztják) nyelvet, a samojédok közül a nyenyeci (jurák) nyelvet, az altajiak közül az evenk (tunguz), even (lamut) nyelvet, a paleoázsiai v. hyperboreus: csukcs, korják, gilják nyelvet; végül az eszkimót.

lehet biztosítani az irodalmi nyelv népi jellegét és e nyelv szabályainak a gyakorlati beszéd alapján való kialakítását.

KONSZTANTYINOVA az *evenki* irodalmi nyelv alapvetéséről szól. E nyelvnek igen sok nyelvjárása (*ouanekm*) és helyi tájszólása (*zooop*) van, de a különböző nyelvjárások beszélői elég jól megértik egymást. Az irodalmi nyelv kialakítása az irkucki kerületben fekvő Hatang-terület nyelvjárása alapján történt (1925–30), de ez a nyelvjárás nem volt eléggé felkutatva, ezért általános érvényű szabályokat nem lehetett kidolgozni. Erre a szerző több példát említ. Véleménye szerint egy jobban ismert nyelvjárást kellett volna alapul venni, mert ebből könnyebb lett volna a szabályok megállapítása — a többi nyelvjárás megfelelő figyelembevételével.

NOVIKOVA arról ír, hogy az *eveni* nyelv irodalmi változatának alapjául egy Habarovszk vidékén beszélt nyelvjárást tettek meg — helyesen, mert ennek már akkor is sok gazdasági és műveltségi fogalmat kifejező szava volt.

TERJOSKIN a *chanti* irodalmi nyelv kialakításának soronlevő kérdéseit tárgyalja. A chantik nyelve három nyelvjárás-csoportra (keleti, északi, déli) oszlik, ezek egész sor nyelvjárás eltérést mutatnak a nyelvtanban és a szókincsben. Az egyes csoportokon belül is vannak különbségek a helyi nyelvjárások között. A nem szakértő eljárásnak az volt a következménye, hogy a közép-obi nyelvjárást tették meg az irodalmi nyelv alapjának, holott ennek beszélői jól tudnak oroszul és nincsenek rászorulva egy külön chant-i irodalmi nyelvre, ha magasabb kiképzésre akarnak szert tenni. Viszont a többiek (különösen a keleti nyelvjárások beszélői) alig, vagy egyáltalában nem értik az új irodalmi chantit, mert nyelvjárásaik erősen különböznek a közép-obitól. Ez az új irodalmi nyelv tehát kezdettől fogva nem volt alkalmas arra a szerepre, melyet neki szántak. Most majd újból meg kell vizsgálni, hogyan lehetne egy új chant-i irodalmi nyelvet nem egy, hanem egynéhány nyelvjárás alapján teremteni a tényleges szükségletnek megfelelően, azaz elsősorban azokra a vidékekre való tekintettel, melyeknek lakosai nem tudnak, vagy nagyon kevésbé tudnak oroszul.

Az utolsó két előadás az északi nyelvek gyakorlati tanításával foglalkozik és a nem nyelvészt is érdekli. A szovjet politika kezdettől fogva biztosította a kis népek nyelvének szabad használatát, iskolákban való tanítását, s irodalmi nyelvvé való kialakításának a lehetőségét. Másrészt egy 1938. december 13-án kelt rendelet intézkedett az orosz nyelv tanításáról a nem orosz iskolákban. A tanterv szerint a tanítási nyelv az első három tanévben az anyanyelv, az orosz nyelv csak tantárgy, a 4.–5. tanévben viszont az orosz a tanítás nyelve, de az anyanyelv továbbra is tantárgy marad. Ezalatt az 5 tanév alatt 957 tanórát fordítanak az anyanyelv és 1584 tanórát az orosz nyelv tanítására. Vegyes északi anyanyelvű iskolákban ez a tanterv nehézségekbe ütközik, ezért ott kezdettől fogva orosz a tanítás nyelve, az anyanyelvet pedig egy előkészítő osztályban tanítják. Ebben ismertetik meg a tanulót a nyelvtan alapfogalmaival. Ezen iskolák számára külön metodikát kell kidolgozni. Az orosz nyelv szükséges volta magával hozza, hogy ezekben az iskolákban a tanulók lehetőleg az oroszát használják társalgási nyelvnak. A jelenlegi metodikának legfőbb követelménye az, hogy megismertessék a tanulót az orosznak az anyanyelvtől eltérő sajátjaival. Az erre vonatkozó munkálatoakat több tudományos és pedagógiai intézmény közösen vezeti. Jelenleg főleg megfelelő tankönyvek szerkesztésével foglalkoznak.

A másik közérdekű és egyúttal a füzetben utolsó előadás ALMAZOVA tollából való, és a tankönyvek körüli helyzetet, valamint a további kilátásokat tárgyalja. Tankönyvekben még hiány van, mert egyszerre tizenegy nyelven kellett könyveket szerkeszteni (többek közt az *eszkimók* számára is). Szintén sok még a teendő a nem orosz nyelvű iskolák számára írandó orosz nyelvtanok, olvasókönyvek stb. terén. Vannak még olyan kerületek is, ahol az anyanyelvet nem tanítják, vagy a meglévő tankönyvek nem jutnak el az iskolákba. A szerző végül javaslatokkal szolgál, miként lehetne a hiányokon leggyorsabban segíteni.

BENIGNY GYULA

Tanácskozás a finnugor nyelvek problémáiról a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

A Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1954 márciusában tanácskozást tartott Moszkvában a finnugor nyelvek problémáiról. A tanácskozáson megjelentek a moszkvai Nyelvtudományi Intézet munkatársai, köztük SZEREBRENNYIKOV, az Intézet igazgatóhelyettese, MAJTYINSZKAJA KLÁRA, az Intézet finnugor csoportjának vezetője, A. I. POPOV, a finnugor filológia leningrádi egyetemi tanára, a finnugor népek szövetséges és autonóm köztársaságaiban működő nyelvészek képviselői és mások. Meghívott külföldi vendégként a berlini egyetem tanára, WOLFGANG STEINITZ és e beszámoló írója vettek részt a tanácskozásokon.

Az üléseken sok kisebb-nagyobb előadás hangzott el. P. ARISTE a balti finn nyelvek kialakulásáról, K. J. MAJTYINSZKAJA a magyar igekötők funkciójáról, A. I. POPOV a Szovjetunió területén található finnugor helynevekről tartott előadást. Különbőféle nyelvtörténeti, nyelvjárástani, hang- és alaktani előadások foglalkoztak a mari, az udmurt, az észti, a mordvin stb. nyelvek egy-egy problémájával. Például V. I. LITKIN a permi nyelvek műveltető igealakjait, G. LAUGASTE az észti mássalhangzók palatalizálódását, B. A. SZEREBRENNYIKOV a permi nyelvek és a mari nyelv átképzéses múlt idejét tárgyalta.

A három napig tartó tanácskozások eredményeit B. A. SZEREBRENNYIKOV foglalta össze. Záróbeszédének egy részét alább szemelvényesen közlöm a tanácskozások jegyzőkönyvéből magyar fordításban.

„Értekezletünk munkája ... kétségtelenül tükrözte az 1950. évi vita pozitív eredményeit is. A tudományos értekezletek vezetésében kezd meghonosodni nálunk egy új stílus, az a rendkívül tárgyilagos vitastílus, amely értekezletünk munkájában mindvégig érvényesült.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Történetében (rövid tanfolyam), a dialektikus és a történelmi materializmusról szóló fejezetben van egy figyelemre méltó szakasz, amelyet I. V. SZTALIN idéz ENGELSTŐL: „A materialista természet-szemlélet ... egyszerűen azt jelenti, hogy a természetet olyannak vesszük, mint amilyen, anélkül, hogy valamit is hozzáadnánk, ami a természettől idegen.” Éppen ezen az elven alapul a tudományos kérdések megvitatása.

Azok, akik értekezletünk vitáin felszólaltak, különleges igények és túlzott igények nélkül (ami az „új nyelvelmélet” híveinek munkastílusát jellemezte), épp abból a szempontból igyekeztek értékelni az előadások egyes tételeit, hogy azok mily híven tükrözik a vizsgált jelenség lényegét.

Ezzel kapcsolatosan szeretnék igen röviden válaszolni ... LAKÓ GYÖRGYNEK, aki azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy tisztázzunk néhány kérdést, és aki elmondotta, hogy hazájában jelenleg élénk vita folyik arról, mivel kell foglalkoznia a marxista nyelvtudománynak ...

A marxista nyelvtudomány két alapelven nyugszik. A marxista tudomány olyanoknak veszi a tárgyakat és a jelenségeket, mint amilyenek a valóságban, és ezeket a jelenségeket a marxista dialektikus módszer alapelvi által vezérelve tanulmányozza. A marxizmus ellene van az idealizmusnak, a képzelgésnek és annak, hogy hamisan értelmezzük azt, ami a valóságban létezik, ellene van a burzsoá tudomány elméleteinek, amely céljául a tények elferdítését és meghamisítását tűzi ki idealista elvek kedvéért.

Ezért a hangtannal, a szavak etimológiájával, a nyelvtani rendszer egyes részletkérdéseivel, az ősi formák kikövetkeztetésével stb. való mindennemű foglalkozás, ha az — végső soron — előmozdítja a nyelvi jelenségek valódi lényegének megismerését, történeti fejlődésüknek és reális történelmi helyzetben történő mozgásuknak megismerését, semmiképpen sem mond ellent a marxizmusnak.

Olyasmit tulajdonítani a marxizmusnak, ami nem sajátja, úgy tüntetni fel a dolgot, hogy tudományos tevékenységünknek egyes részletei, amelyek egy és ugyanazon jelenség különféle oldalainak vizsgálatára irányulnak, a marxizmusnak fontosak, mások pedig egyáltalán nem fontosak, és azután ebből az elfogult álláspontból értékelni a nyelvtudomány tartalmát — ez azt jelenti, hogy a marxisták útjára, a marxizmus meghamisításának útjára léptünk.

Az értekezletünket jellemző új munkastílus abban nyilvánult meg, hogy az előadások tematikája rendkívül konkrét volt, és egyúttal a szóban forgó terület minden szakembere számára teljes mértékben érthető ...

Értekezletünk azt is megmutatta, hogy finnugor nyelvtudományunk nem valami tengődő és egy helyben topogó tudomány, s hogy olyan eleven emberek fejlesztik, akik

szeretik munkájukat... Egyelőre még nincsenek sokan — más ágak nyelvészeinek számához viszonyítva —, de tíz-tizenöt év múlva többen lesznek.

A finnugor nyelvek tanulmányozása terén még sok a megoldatlan kérdés. De értekezletünk bebizonyította, hogy szovjet finnugor nyelvészeink felvethetik, tanulmányozhatják és megoldhatják ezeket a kérdéseket...

Az értekezlet rendezői remélik, hogy megbeszéléseink új korszakot nyitnak finnugor nyelvtudományunk fejlődésében, a finnugor nyelvek fokozottabb, sokoldalú és elmélyült tanulmányozásának korszakát nyitják meg s kezdetét jelentik az országunk nyelvészei közötti szorosabb kapcsolatnak.

LAKÓ GYÖRGY

Munkácsi manysi hagyatéka

1888-ban indult el MUNKÁCSI BERNÁT a manysik közé. Nem egészen egy év alatt párját ritkító gyűjteménnyel tért vissza. Manysi szöveganyagát és nyelvtani följegyzéseit rövid időn belül közzé is tette. Ezután látott neki a szövegekötetekhez való bevezetések, jegyzetek és magyarázatok kiadásához. Ez a munka már jóval lassabb ütemben haladt. Az első kötet bevezető tanulmánya 1902-ben, a másodiké 1910-ben és 1921-ben jelent meg. A harmadik kötet jegyzeteiből MUNKÁCSI csak egy csekély töredékét tett ugyan közzé 1936-ban a Budenz- emlékkönyvben (Nyk. L), de az első 16 medveének jegyzeteit nyomdára kész állapotban hagyta hátra. A gazdátlanul maradt örökséget e sorok írójára bízta a felszabadulás után megújult Magyar Tudományos Akadémia. A III. kötet néprajzi bevezetője és a kötet szöveganyagához való jegyzetek, valamint a szómutató 1952-ben jelent meg. MUNKÁCSI egyik legmaradandóbb művéből, a Vogul Népköltési Gyűjteményből már csak egy kötet hiányzik, a IV. kötet bevezetése és jegyzetei. Ez a munka is folyamatban van. Megjelenése előtt helyesnek tartom, hogy rövid tájékoztatást adjak a készülő befejező kötetéről.

Mint ismeretes, a VNGy. IV., 1896-ban megjelent kötet tartalmaz sorsónekeket, vitézi énekeket, medveünnepi színjátékokat, állaténekeket, meséket, találós kérdéseket, néprajzi jegyzeteket és földrajzi neveket. A készülő kötet bevezető része műfajonként tárgyalja az itt előforduló népköltészeti termékeket és mellékletül csatolja átrajzolva a Pápai Károlytól készített obvidéki térképet is.*

Mivel a IV. kötet szöveganyaga aránytalanul terjedelmesebb az előző köteténél, a jegyzetanyagban alig lépek túl a gyűjtő helyszíni följegyzéseit, és csak a — sajnos, elég szép számmal előforduló — értelemszavó sajtóhibák, téves fordítások helyreigazításával bővíttem az amúgy is elég részletes jegyzetanyagot. A jegyzetek elrendezése a III/2. kötethez hasonlóan fog megtörténni. Munkácsi nem nyelvjárások, hanem műfajok szerint csoportosította anyagát. Ezért szükségesnek mutatkozik egy áttekintő kimutatás mind a négy kötet szöveganyagának nyelvjárási hovatartozásáról. A IV. kötet jegyzeteiben számos olyan szó fordul elő, amely sem a szövegekben, sem az alább tárgyalandó szótári följegyzésekben nem szerepel, így a manysi szókincs vizsgálatához is ad újabb támpontokat.

Az I. és II. kötet jegyzeteihez mellékelte obi-ugor néprajzi és nyelvészeti bibliográfia feldozgatása nem volna célszerű, hanem az egész könyvészeti anyag külön füzetben való megjelentetése volna kívánatos. A IV. kötet második része, a sorozat utolsó tagja valószínűleg 1957-ben kerül kiadásra, tehát 65 évvel az első kötet megjelenése után.

A VNGy. kiegészítő köteteivel párhuzamosan megkezdődött Munkácsi manysi szótári anyagának rendezése is. A szótár alapanyaga Munkácsinak ívlapokra és jegyzetfüzetekbe írt szavai, beszélgetés közben följegyzett mondattöredékei, egy-egy tárgykör (pl. halászat, csapdák) szókincsének a kikérdezés után történt leírása legtöbbször orosz, helyenkint magyar, gyakran manysi magyarázattal. Az utóbbi esetben ritkán van hozzá fordítás mellékelve. Munkácsi kéziratok hagyatékáról részletes ismertetést nyújt FOKOS DÁVID (Nyr. LXVI, 100—3). Munkácsi hagyatéka az ostromot is szerencsésen átvészelte nagyobb veszteség nélkül. A szótári anyagból csak az alsólozvai anyag sérült meg, és így hiányos, valamint a VNGy. I—III. kötetének lapszetei szenvedtek kárt.

Munkácsi manysi (vogul) szótárának jelentőségét szakértők előtt nem kell hangsúlyoznom. Manysi szótárunk még ma sincs, holott anyanyelvünknek a chanti mellett

* Az eredeti térkép egy, a szelkupok lakóhelyét feltüntető részének fényképmásolata már megjelent (Nyk. LIV, 184).

— sőt talán előtt — ez a legközelebbi rokona. Rendkívül becses segítséget jelentett eddig is AHLQVIST közel 4000 szavas szójegyzéke (MSFOu. II), SZILASI és TRÓCSÁNYI szójegyzékei is sokat forgatott könyvei voltak minden finnugor nyelvésznek. SZILASI szójegyzéke azonban filológiai pontosság szempontjából nagyon a kívánalmak alatt maradt (átlag minden harmadik-negyedik adata hibás), és mindkettő szükségszerűen csak a VNGy. szövegeire és VNyj.-ra terjed ki, a mindennapi élet számos szava hiányzik belőlük. CSERNYECOV 1936-ban megjelent kis manysi-orosz szótára kb. 3000 szót ölel föl (származékokkal együtt) és csak az északi nyelvjárások szóanyagára szorítkozik, természetesen abban sem teljes.

Munkácsi szótári anyaga (beledolgozva egyéb megjelent és kéziratossá anyagát) becslésem szerint 4—5000 etimológiai szócikkre is fölrügy, és ha a származékokat (képzett és összetett szavakat) is külön szónak számítjuk, bizonyára megközelíti a húszezret. Másik előnye AHLQVIST és CSERNYECOV műveivel szemben az, hogy kiterjeszkedik a hat főnyelvjárára, míg az előbbieket elsősorban csak a kondai ill. az északi nyelvjárás szókincsére korlátozódnak.

Mivel Munkácsi gyűjtése teljes egészében 1888—9-ben történt, szinte nyelv-történeti szótár számba mehet a manysi nép mai helyzetét tekintve.

Ezek az okok indokoltá teszik, hogy a nemzetközi tudományosság érdekeit szem előtt tartva, a szótárhoz német értelmezést is csatoljak, ügyelve arra, hogy ez a többnyelvűség a szótár terjedelmét és kezelhetőségét ne növelje meg túlságosan.

Jól tudom, hogy ez a szótár nem mérközhetik majd a KARJALAINEN—TOIVONEN-féle chanti és a jövőben megjelenendő KANNISTO—LIIMOLA-féle manysi szótárral sem gazdagságban, sem fonetikai pontosságban. Mindamellet úgy hiszem, hogy hasznos, sőt nélkülözhetetlen forrása lesz a jövőben a finnugor szókincs kutatóinak. Csodálattal és elismeréssel kell adóznunk az elhúnyt kutatónak azért a páratlanul gazdag anyagért, amelyet tízhónapos vogulföldi útjáról hozott magával.

Hogy a kiadás rendkívül nehéz, fáradságos és kényes feladatának nekifoghassak, előbb bele kellett magamat dolgoznom a manysi nyelvbe. Erre a legjobb mód az volt, hogy folytattam a VNGy. szövegeköteteihez a jegyzetek és magyarázatok kiadását: A III. köteté már megjelent a közelmúltban, a IV. feldolgozása pedig most van folyamatban.

Szövegein kívül Munkácsi elég jelentős mennyiségű szótári anyagot is gyűjtött. Ennek a kicédulázását elég lassú ütemben folytatta. A cédulák átírásában, így számottevő különbségek vannak. A szócédulákat Munkácsi nyelvjárásonként első betű szerint rendezte.

Legterjedelmesebb az északi szógyűjtés, ezt megközelíti a középlovzai, azután mennyiségben a kondai, tavdai, pelimi és végül az alsólovzai anyag következik. A középlovzai cédulákat kivéve a cédulázás Munkácsi műve, a KL. anyagot Knöpfler László készítette, és ez bizony gondosság szempontjából nagyon sok kívánnivalót hagy maga után.

A készülő szótárhoz a következő szerkesztési elveket kívánom megjegyezni: 1. *A szótár beosztása.* A.) Bevezető magyar és német nyelven a szótár történetéről, anyagáról, a fonetikus átírásról stb. B.) Nyelvtani vázlat. C.) Manysi-magyar-német szótár (részben orosz, a példamondatok viszont csak magyar, vagy magyar és orosz fordítással, D.) magyar szómutató, E.) német szómutató.

2. *A szótár anyaga.* A szótár tartalmazza elvileg Munkácsi egész manysi anyagát, tehát szótári följegyzéseit, a VNGy. nyelvi anyagát, az ugor halászat (Ethn. IV.) szókincsét és Munkácsi kéziratossá anyagát. Nincsenek benne olyan nyelvi adatok, melyek nem Munkácsitól származnak. Így feldolgozom hozzá a kéziratossá szótári gyűjtés anyagát, SZILASI és TRÓCSÁNYI alapján (de nem belőlük idézve) a VNGy. I—IV. kötetét, a mutatók alapján az I—III. pótköteteket, a kéziratban most készülő IV. pótkötetet.

3. *Az átírás az, mint a III. k. kiegészítő kötetében.* Javasolni szeretném azonban az *i*-nek *j*-vel, a *u*-nak *w*-vel való jelölését, mint ez Munkácsi eredeti följegyzéseiben is szerepelt, és csak legújabb kiadványában (NyK. L) tért el tőle. Munkácsi az *s* hangot ott még megtartotta, legújabb kéziratában már *š*-et ír, itt meghagynám az *s* betűt. A tavdai nyelvjárásban a hangsúly jelölésére nyomdatechnikai okokból a főhangsúlyos magánhangzó után tett pontot javaslom: *näurä* „nyereg”, *ngmōl* „felső”.

4. *A magyar szavak helyesírása* a mai, tehát *cél, körül* stb. (nem: *czél, körül*).

5. *A német szavak helyesírása* az irodalmi, tehát a főneveket nagy kezdőbetűvel írjuk.

6. *Az orosz szavakat és mondatokat* mai helyesírással ugyan, de nyelvjárási alakjukban közlöm, tehát *туда, даг* (nem pedig: *туда, дает*), mivel ezeknek legnagyobb része Munkácsi manysi adatközlőitől származik.

7. *A nyelvjárások.* Munkácsi csak a következő nyelvjárásokat különbözteti meg: északi (É.), középlezvai (KL.), alsólezvai (AL.), pelimi (P.), kondai (K.) és tavidai (T.). Ezekben belül csak nagyon ritkán tesz különbséget, mikor is helyenként megkülönbözteti a szigvait (Szi.), a felsőkondait (FK.) és alsótavidait (AT.). A szótár is javarészt csak a főnyelvjárásokat tünteti fel. Egy-egy szó adatai a különböző nyelvjárásokból egy szócikk keretén belül foglalnak helyet a fenti sorrendben.

8. *A szócikk.* Ha a szó megvan az északi nyelvjárásban, akkor az a címszó. Utána következik a szó jelentése magyarul és németül (ha Munkácsi oroszul is megadta, vagy csak oroszul adta meg, akkor oroszul is), utána következik a többi nyelvjárási alak, majd a példamondatok és származékok, végül utalás a szó eredetére. Ha a szó az északi nyelvjárásban nincs meg, akkor a sorrendben utána következő nyelvjárási alak a címszó.

Ezeket kívül is természetesen sok-sok kisebb nagyobb szerkesztési kérdés merült föl, ezeket igyekszem majd a többi nagy finnugor szótár mintájára megoldani.

KÁLMÁN BÉLA

Hajdú Péter : A magyarság kialakulásának előzményei

Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó 92 1.

A múlt évben két munka is jelent meg a magyarság őstörténetéről: MOLNÁR ERIKÉ (A magyar nép őstörténete Bp. Szikra, 1953.) és HAJDÚ PÉTER ismertetendő tanulmánya. E két könyv megjelenése olyan nagyarányú és széleskörű vitát indított meg, amilyenre már régóta nem volt példa tudományunk történetében. A vita tulajdonképpeni kiindulópontja HAJDÚ könyvének megjelenése volt. Ez a könyv a szerzőnek ugyancsak 1953-ban, az Acta Linguistica II. kötetében, még MOLNÁR könyve előtt megjelent orosznyelvű őstörténeti tanulmányától (К этногенезу венгерского народа) főképpen abban különbözik, hogy egy utólag hozzácsatolt fejezetben ismerteti MOLNÁR felfogását és állást foglal azokban a kérdésekben, amelyekben MOLNÁR az említett tanulmánytól és így HAJDÚ könyvétől is teljesen eltérő eredményekre jutott. HAJDÚ könyvének megjelenését a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendezésében 1953. december 1-én nagy érdeklődéssel kísért vitadélután követte¹, majd egy második Magyar Zeneművészek Szövetségében 1954. január 19-én. A vita visszhangjai a Szabad Nép² és az Irodalmi Ujság³ hasábjain jutottak el a nagyközönség legszélesebb rétegeihez.⁴ Az őstörténeti kérdésben lezajlott nagyarányú és a rokon tudományokat is foglalkoztató vita élénk bizonyítéka annak, hogy „a helyes kritika az egész nyelvészkozség élő lelkiismeretének megnyilvánulása; hangos jele annak, hogy ami a tudományban történik, az mindnyájunk ügye, arra a tudomány munkásai érzékenyen és becsületesen visszarezdülnek; a megbírált munka hozzáillesztése az egész nyelvtudomány művéhez; de egyszersmind egyéni állásfoglalás, a kérdés továbbfejlesztése, kiegészítése, esetleg nyomban való felhasználása a mű nyújtotta tanulságoknak” (BÁRCZI, A nyelvtudományi kritikáról: MNy. XLIX, 4.).

Noha a vita során MOLNÁR és HAJDÚ könyve is alapos bírálatban részesült, a kritikákat bizonyos, a vita természetéből adódó egyoldalúság jellemzi: azok a kérdések kerültek ugyanis előtérbe, amelyekben a két szerző felfogása különbözik egymástól. A hozzászólók elsősorban azt világították meg, hogy a vitatott pontokban miért

¹ Rövidesen várható a vita csaknem teljes anyagának megjelenése. LAKÓ GYÖRGY vitaindító előadása „Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány” címmel a MNy. XLIX. kötetében (266–278) már meg is jelent.

² ZSIRAI MIKLÓS, Megjegyzések Molnár Erik őstörténeti munkájáról: SzN. 1953. december 3; MOLNÁR ERIK, A magyar őstörténetírás és a szovjet tudomány: uo. 1954. február 2.

³ SZABOLCSI BENECSE, Magyar őstörténet — magyar népzene: IrUjs. 1954. január 2; HAJDÚ PÉTER, A magyar őstörténet kérdéseiről: uo. 1954. január 30; SZABOLCSI BENECSE, Mégegyszer: őstörténet és népzene: uo. 1954. február 10.

⁴ A viták és vitacikkek összefoglaló ismertetéséről vö. E. VÉRTES, Randbemerkungen zu den neuesten Forschungen auf dem Gebiete der ungarischen Vorgeschichte Acta Ling. IV, 427–62

téves az egyik, miért helyes a másik állásfoglalás. Így nem bocsátkozunk ismétlésbe, ha **HAJDÚ** könyvét a **BÁRCZI** által említett szempontok (i. m. 9) szerint ismertetjük⁵.

A könyv első fejezete (5—14) a finnugor nyelvcsalád kialakulásának problematikájával foglalkozik. **HAJDÚ** igen szemléletesen újszerű ábrával mutatja be a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonsági viszonyait (6). Az új ábrázolási mód előnye a régi családfaszzerű elágazásos rajzsal szemben egyrészt az, hogy feltünteteti a szamojéd eredetű lappoknak a finnugor nyelvekhez való viszonyát, másrészt pedig az, hogy a finnugor nyelvek genetikai összetartozásán kívül későbbi érintkezéseiket is szemlélteti.⁶

A szerző felveti a kérdést, mit jelent a finnugor nyelvek rokonsága, és mivel magyarázható.

DONNER, **SETÁLÁ**, **PAASONEN** és követőik szerint volt egy finnugor ősnép, s ez beszélt a finnugor alapnyelvet. Kérdéses, hogy a tudomány mai állása szerint elfogadható-e még ez az elmélet. A marristák és követőik, valamint egyes nem marrista, de a marrizmus által megzavart elméletek tagadták az „ősnép”, az „alapnyelv” fogalmát. **SZTÁLIN** nyelvészeti cikkei után a szovjet nyelvészek tisztázták a kérdést, s most **BUBRIH**, **SZEREBRENNYIKOV**, **TOLSZTOV**, **SZANZSEJEV** és mások elméleti és bíráló fejtegetései után talán a **GORNUNG—LEVIN—SZIDOROV**-féle fogalmazás adja a rokonyelvekben található közös elemek forrásáról a legvilágosabb magyarázatot: „Ez a forrás csak egy valóságos reális nyelv lehetett és egységes annyira, amennyire egy írásbeliség nélküli, nyelvjárásokra, tájszólásokra tagolt nyelv egységes lehet. Ezt az egységes közös nyelvet mi az alapnyelv műszóval jelöljük. Mint minden reális nyelvnek, ennek is megvolt a maga szókészlete, alapszókincse, nyelvtani rendszere és hangrendszere, és fejlődésének belső törvényszerűségei szerint fejlődött” (Вопросы языкознания 1952/1, 45. Idézi **MKE**. 11).

HAJDÚ a továbbiakban szükségesnek tartja leszögezni azt a régóta ismert, de elégszer nem hangsúlyozható tényt, hogy „a nyelvrokonság nem jelent egyben feltétlenül faji rokonságot is” (12). A finnugorságnál három fő embertani típus fordul elő (atlanti-feketetengeri, fehér-tengeri-balti és uráli), de ezek valójában nem voltak meg mind az alapnyelvet beszélő társadalomban. A finnugor és az uráli közösségnek — **CSEBOKSZAROV** kutatásai és a paleoantropológiai adatok szerint — az uráli típus lehetett egyik fő alkotó eleme.

Írott emlékek híján elsősorban, de nem egyedül az összehasonlító nyelvtudomány képes az őstörténet kérdéseivel foglalkozni. **HAJDÚ** úgy szavunk és finnugor megfelelőinek segítségével mutatja meg, hogy a tárgyi néprajz figyelembevételével a nyelvészet hibás következtetésekre juthatna. *Meggy* szavunkkal és megfelelőivel viszont azt illusztrálja, hogy egyes esetekben nem értékesíthetők őstörténeti kérdésekben a nyelvészeti eredmények. Hangsúlyozza a növényföldrajz és a társadalomtörténet, valamint a régészet, az antropológia és a paleoantropológia figyelembevételének szükségességét az őstörténeti kutatásban.

Az elmondottakból látszik, hogy az első fejezet tulajdonképpen elméleti és módszertani bevezetés. A magyarság kialakulásának előzményeit valójában a II.—VI. fejezet tárgyalja.

A finnugorság régi lakóhelyével foglalkozó II. fejezet (15—23) az eddigi őshazameghatározási kísérletek rövid ismertetésével és bírálatával kezdődik.

Néhány téves és az ázsiai eredet kivételével rövidéletű elmélet ismertetése után **HAJDÚ** rátér a finnugorság ősi lakóhelyét helyes, korszerű módszerrel felkutató elméletek ismertetésére. **V. HEHN** és **A. AHLQVIST** kezdeményezése után a döntő lépést **FR. TH. KÖPPEN** tette meg, aki az állat- és növényföldrajzi adatoknak tekintetbevételével a finnugorság őshazáját Kelet-Európába helyezte. **KÖPPEN** a finnugorságnál és az indoeurópai népeknél közös *méh* és *méz* szavak alapján e népek közös őshazáját a mézelő

⁵ **MOLNÁR** könyvéről **I. KÁLMÁN B.**: **NyK.** LV, 266—270.

⁶ Az ábra kivitelezési módja azonban nem a legszerencsésebb: a lappokról azt gondolhatnók, hogy a még szét nem vált finnugorokhoz csatlakoztak, majd onnan szakadtak le, holott lehetne az őket ábrázoló síkidomot nem a finnugorság, hanem a finn-volgai csoport téglalapjába kapcsolni, s ezzel jelezni, hogy minden bizonytalanság azokat elvethették át. A ferde vonalak és az egymáshoz képest ferden eltolódott téglalapok az eredetileg sematikusnak szánt ábrát zavaróan szinte térbelivé teszik. Értelmetlen a két perm nyelv között a választóvonal, ill. annak hiánya az ugyanolyan viszonyban levő obi-ugor ill. volgai nyelvek között. A téglalapok és négyzetek nagyságviszonyaiból, tévesen, az egyes nyelveket beszélők számbeli megoszlására lehetne következtetni.

méh előfordulási helyén kereste. A két nyelvcsalád rokonságát a tudomány nem igazolta, de a *méh* és *méz* indoeurópai jövevényszavak a finnugor nyelvekben, és így a két ősnépnél egymás szomszédságában kellett a kérdéses területen élnie. KÖPPEN kezdeményezése óta a paleontológiai vizsgálatok több újabb adattal támasztották alá elméletének helyességét. HAJDÚ szerint felhasználhatók az őshaza rögzítésére a különféle *fenyők*, *tölgyek* elnevezései, a *szil*, a *fagyal*, a *sün*, a *nyuszt*, a *hód*, a *fogoly* és sok más állat és növény neve. Ismerteti a *nyuszt* szó megfelelőinek 'coboly' jelentéséből adódó nehézségeket, amelyek többféleképp is magyarázhatók ugyan, de bármelyik feltevést fogadjuk is el magyarázatul, a szó helymeghatározó értékét a vele kapcsolatos problémák mindenképpen csökkentik. A *hód* szóval kapcsolatban HAJDÚ tanulságos példát nyújt arra, hogy egy ősi szó megmaradhat ugyan, de közben a vele eredetileg jelölt állatot egyes nyelvek, adott esetben az ugor nyelvek, később jövevényszóval jelölik. A halnevek tárgyalásából kiderül, milyen messzemenő gondossággal és óvatossággal kell átrostálni ezt az anyagot; fejtegetéseinek mégis az a lényege, hogy a halnevek tanúságtétele, az őshazát rögzítő többi adat mellett, kiegészítésképpen jól felhasználható.

Összefoglalásul HAJDÚ azt állapítja meg, hogy „az állat- és növényföldrajzi adatokból leszűrhető tanulság szerint a finnugor nemzetségek legrégebb lakóhelyének középpontja a Középső-Volga és a Káma folyók vidékén volt. A régi finnugor nemzetségek lakóhelyének *pontos határait* nem tudjuk megállapítani” (21). A Pecsora forrásvidékétől a Bjelaja torkolatvidékéig és az Okától *részben* az Urál keleti oldalára terjedhettek szállásterületeik. Ezeket a nyelvészeti meggondolásokat bizonyos mértékben a régészet is alátámasztja.

A III. fejezet (24–32) a finnugorkori társadalommal és anyagi kultúrájával foglalkozik. A finnugorság a gyűjtögető életmódról fokozatosan térhetett át a halászatra, majd a *nyúl* és *íj* feltalálásával a vadászatra. Mindezek igazolására bőven van nyelvi anyag, sőt arra is, hogy a finnugorok nemcsak nyers étellel táplálkoztak. HAJDÚ a finnugorkori földműveléssel kapcsolatban TOIVONENNEL szemben tagadó álláspontra helyezkedik. Az a kisszámú és nem is feltétlenül meggyőző etimológia, amelyekre TOIVONEN a finnugorkori földművelés meglétét alapozza, másképpen is értelmezhető: nemcsak jelentésváltozással lehet számolni, és pedig nagyobb mértékben, mint a finn szerző tette, hanem az is feltehető, hogy a 'Grütze, Graupe, Mehl, Brei' jelentésű finnugor szavak eredetileg nem természetből növényből készült élelményekre, hanem bizonyos lisztes tartalmú bogyból, gyökérből vagy gumóból készült eledelre vonatkoztak. Kitűnő érv a finnugorkori földművelés létezésé ellen, hogy „a földművelésben fontos szerepű munkaeszközök nevére egyetlen finnugor etimológia sincs” (26), sőt még a finn-permi korszakra vonatkozóan is csak 13 földműveléssel kapcsolatos etimológiát tudott TOIVONEN összeállítani. A társadalmi fejlődés történetére vonatkozó ismeretek is egybehangzanak a finnugor nyelvek vallomásával. HAJDÚ joggal jut rövid, de meggyőző fejtegetésével arra az eredményre, hogy legfeljebb csak „a finnugor kor végefelé, az átmeneti, szét-rajzás előtti időkben kezdett valamelyes fogalmuk lenni a finnugoroknak a kapás-földművelés bizonyos primitív, kezdeti formájáról” (uo.).

Ugyancsak meggyőző és jól indokolt HAJDÚ elutasító véleménye a finnugorkori állattenyésztéssel kapcsolatban. A kutyatartás azonban — szerinte — a finnugor korban is ismert volt, hiszen a kutya a legelső domesztikált állat, s a finnugor nyelvekben közös neve van. A szovjet néprajztudomány eredményei szerint Nyugat-Szibériában a fogatolt kutya tenyésztése eredetibb a réntenyésztésnél. Egyetérthetünk a szerzővel abban is, hogy nem kell finnugorkori réntenyésztéssel számolnunk: a régészeti leletekből nem lehet paleolitikus, neolitikus vagy bronzkori réntartásra következtetni, minden feljegyzés és emlék újabb keletűnek mutatja a réntenyésztést, továbbá a zoológiai vizsgálatok is az újabbkori rénszelídítés mellett vallanak. A rén felhasználása a vadászásban azonban igen régi, domesztikációja is ebből alakult ki, esetleg a lótenyésztés hatására. A látszólag réntenyésztésre vonatkozó, többnyire lapp-szamojéd etimológiák a rénvadászattal kapcsolatos szakkifejezések lehettek (l. a 73. lapon a 122. jegyzet igen meggyőző okfejtését). Minthogy az állattartásra vonatkoztatott etimológiák vagy tévesnek bizonyultak, vagy az eredeti jelentés volt valószínűleg a maitól eltérő, ezért nyugodtan igazat adhatunk HAJDÚ-nak abban, hogy a kutyán kívül legfeljebb a juh passzív ismerete tehető fel a finnugorokról. Csakugyan „sokat mond ... az a tény [— az állattartás ellen —], hogy a finnugor nyelvek állattenyésztési terminológiája későbbi (iráni, török, szláv, illetőleg germán) eredetű” (28). Elismeri azonban a méhészet meglétét az alapnyelv korában, de megállapítja, hogy az rablógazdálkodás jellegű volt.

HAJDÚ a továbbiakban a finnugor eredetű fémnevek, szerszámok, ezek anyaga és az ezekkel végezhető munkák, valamint a lakberendezésekre, öltözködésre vonatkozó finnugor eredetű szavak és a néprajzi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek figyelembevételével az eddigi kutatók eredményeivel egyező képet fest finnugor elődeinkről.

A finnugorság társadalmi szervezetről *had* és *szer* szavunk vall. Nyelvi bizonyítékok nélkül, de a mai finnugor népek társadalmi élete, szokásai, hite, továbbá néprajzi, régészeti adatok és a marxizmusnak az őstársadalomra vonatkozó vizsgálatai alapján igazolható, hogy „a finnugor nemzetség a vérrokonság tudatán alapuló exogám nemzetség volt, ahol a nemzetségtagok leszármazását anyai (matrilinéaris) ágon tartották nyilván” (30). A munkát a finnugorság kollektív csoportokban végezhette a nemzetséggő vezetésével. A medve tisztelete nem finnugor sajátosság. A finnugorságra vonatkozó vázlatos képet a szerző a vallásos életükre fényt vető szavak közlésével fejezi be.

A IV. fejezet (33–37) tárgya a finnugor alapnyelv kapcsolata más nyelvekkel. Kissé részletesebben a finnugor (esetleg uráli) — indoeurópai, ill. finnugor — iráni (vagy ősiráni) és az urál-altaji kapcsolatokkal foglalkozik a szerző. Az ősrókonság gondolatát mindkét esetben elveti, s reálisnak csak a szomszédság, ill. az ősi érintkezések lehetőségét tartja. Véleményem szerint azonban HAJDÚ fejtegetése és az általa idézett irodalom is talán inkább arra enged következtetni, hogy egyik esetben sincs még az ősrókonságra, ill. az ősi érintkezésekre vonatkozóan minden szükséges vizsgálat elvégzése. Ezekben a kérdésekben PAASONEN találóan jegyzi meg: „Wie die ural-altaische Sprachtheorie ist diese Urverwandschaft [die der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen] bisher mehr Sache des Glaubens als des Wissens.” (AUFA. ser. B. I/5, 9; TOIVONEN: SUSAik. LVI/1, 10).

A finnugorok szétválásával az V. fejezetben (38–40) foglalkozik a szerző. Véleménye szerint a nemzetségek lélekszámának növekedése, amely kisebb-nagyobb mértékű területváltoztatással lehetett egybekötve, továbbá idegen csoportok esetleges hatása okozhatta, hogy a finnugorságból az ugorok az i. e. 2000. év táján kiváltak. A visszamaradó finn-permiekké később tovább tagolódtak. A szamojéd nemzetségek érintkezései a finnugorsággal még a finnugor egység felbomlása előtt szűntek meg (a IV–III. évezred táján).

A VI. fejezet (41–54) az ugor korról foglalkozik. Noha kétségtelen, hogy az ugorok további alakulásában a finnugor nemzetségeken kívül más etnikai alakulatoknak is lehetett szerepük, HAJDÚ szerint mégsem igazolja semmi sem azokat az ahisztórikus, vagyis a társadalmi fejlődést tekintetbe nem vevő felfogásokat, amelyek szerint az ugorok nyelvcsere révén jutottak volna finnugor nyelvűkhöz. A nyelvcsere elmélete, a tudomány mai állása szerint, csak egyetlen finnugor nép esetében látszik valószínűnek: a szerző egy régóta fel-felbukkanó, legutóbb TOIVONEN által valószínűsített elmélethez csatlakozik, mely szerint „a lappok a szamojédoknak egy Európában maradt, korán leszakadt, s később elfinnugorosodott töredékéből alakultak ki” (42).

Az ugarság a finnugorságtól fokozatos, a folyók vonalát követő kelet-délkelet felé vándorlással szakadhatott el. „Igen nagy a valószínűsége annak, hogy az ugorok mélyebben nem hatoltak be Szibéria területére” (43). Emellett nemcsak a manysik és a chantik régebbi lakóhelyeiről szóló tudósítások tanúskodnak, hanem a magyar nyelv olyan finnugor eredetű szavai is, amelyek hosszabb szibériai tartózkodás esetén minden bizonnyal kivesztek volna nyelvünkől [*méh, mész*; HAJDÚ nem sorol fel többet, de a példák számát lehetne még szaporítani: *szil, tölgy* (vö. MOÖR: Acta Ethn. II, 112), *sün*], valamint az is, hogy az ugarság érintkezésben állott a permiekkal és a lapp-szamojédokkal.

A permi-ugor érintkezés gondolatát először BÁRCZI fejtette ki. HAJDÚ elfogadja ugyan BÁRCZI fejtegetéseiből azt, hogy a finn-permi ág azon tagjai, akikből a permiek kialakultak, és a finn-permiektől elvált ugarság között az érintkezések nyelvi nyomai fennmaradtak, de HAJDÚ szerint a kapcsolatok a permi alapnyelv elkülönülése után válhattak intenzívebbé. Csak ekkor kerülhetek ugyanis jellegzetes permi hatások az ugor nyelvekbe. Minthogy a magyarban több a permies vonás, mint az obi-ugor nyelvekben, ebből arra következtet a szerző, hogy az ugarságnak az a része érintkezhetett a permiekkal, amelyből a magyarság elődei alakultak ki. Minthogy ezen érintkezések közben már lassan megindulhatott az ugarság kettészakadása, ezért a hatások nem juthattak el teljes intenzitásukban az obi-ugorokhoz, akik csak a tőlük időközben leszakadó s magyarrá váló nemzetségek közvetítésével jutottak e hatásokhoz. A szerző szerint előzőleg „olyan nyelvi tendenciák érvényesültek a finn-permi, ill. ugor nyelvek közti viszonyban, mely[ek]nek nyelvi nyomai az idők folyamán elsikkadtak” (46). Ezzel kapcsolatban az az észrevételünk, hogy a finnugor alapnyelvi örökséget az ugor és a permi-finn nyelvekben a finn-permiekké és ugorok kölcsönhatásától nem tudjuk

és valószínűleg sohasem fogjuk tudni megkülönböztetni. Hiszen legalább az egyik alapnyelvnek jól kellene a történetét, fejlődését, idegen nyelvekkel való érintkezését stb. ismernünk ahhoz, hogy bizonyos, a finn-permi és az ugor nyelvekben is meglevő saját-ságról megkövoktassuk azt az állítást, hogy az nem finnugor örökség, hanem a kettészakadás után a két új alapnyelv közül az egyikben fejlődött ki, s a másikba pedig a finn-permi — ugor érintkezések során jutott el. Minthogy ilyen részletes ismeretekre a két szóbanforgó alapnyelv tekintetében semmi reményünk sem lehet, ezért az önálló permi alapnyelvi jellegzetességek kialakulásánál régebbi keletűnek látszó jelenségekkel kapcsolatban legfőbb találgatásokkal lehet arra utalni, hogy finnugor örökség vagy finn-permi és ugor kölcsönhatás eredménye-e.

A lapp-szamojéd-ugor, ill. elsősorban a lapp-obi-ugor egyezések, melyeket különösen TORVONEN mutatott ki, arra készítetik a szerzót, hogy a szamojédok Európában maradt (később elfinnugorosodott, azaz lappá vált) töredékének és az ugoroknak az érintkezését is valószínűnek tartsa. Ez az érintkezés viszont, ellentétben a permi-ugor érintkezéssel, az ugarságnak annál a részénél lehetett a legintenzívebb, amelyből az obi-ugorok származtak. Minthogy azonban az ugarság megoszlása ekkor már megindulhatott, azért „ennek az érintkezésnek a nyomai magyar nyelvben nem nagyon látszanak” (48). „Éppen ezért pillanatnyilag csak úgy reálisak feltevéseink, ha a lapp-szamojédok és ugorok közti érintkezést a mai obi-ugorok és lappok elődeinek kapcsolatára korlátozzuk” (uo.).

Az ugor-permi és az ugor — lapp-szamojéd érintkezés helyét a szerző csakis Európában tartja lehetségesnek. Az utóbbi időben szinte bebizonyítottnak látszó ugor-török érintkezés is mind az antropológiai, mind a régészeti kutatások eredményeinek tanúsága szerint Európában történhetett, mert a leletek határozottan egy Ázsiából Európába nyomuló, mongoloid jellegű népesoporra vallanak.

Az iráni népekkel való érintkezés az ugor korban is tovább tarthatott, de annak sincs semmi akadálya, hogy ennek a kapcsolatnak a színhelyét is Európában keressük.

Az ugor korban a termelési viszonyok mások voltak, mint a finnugor korban. Az ugarság lovas kultúrája mellett nyelvi tények, *ló, nyereg, másodfű, harmadfű* (ló), *fék és ostar* szavaink, továbbá **VELKUNÁNAK** a tegezekre vonatkozó néprajzi vizsgálatai, valamint bizonyos régészeti leletek és talán még **HERODOTOSZNAK** a jyrkákrol szóló feljegyzései is tanúskodnak.

A társadalmi életben beállt változásokra (a törzsi szervezet kialakulása, a patriarchátusra való áttérés), továbbá a hitéletre nem nyelvi adatok, hanem az anyanyindó és a hozzá kapcsolódó kultúrák leletei alapján következtet a szerző, noha — igen helyesen — arra is figyelmeztet, hogy ezek esetleg permi, sőt más, nem finnugor népesoportok hagyatékai is lehetnek.

Tartózkodó **HAJDÚ** állásfoglalása a *por* népelemmel szemben. Lehetségesnek tartja, hogy az a nyugatszibériai vadásztársadalom, mely a régészeti leletek szerint a Káma medencébe betört, azonos a **STEINITZ—CSERNYECOV** elmélet *por*-jaival, s így a finnugor eredetű *mánhá* és az idegen *por* elem keveredése az első nyelvének megmaradásával még Európában zajlott le. A magyarság további sorsára vonatkozóan azonban mindenestre csatlakozhatunk a szerzővel együtt azokhoz, akik a magyarságnak „Szibériába vándorlását, majd visszavándorlását nem fogadják el” (53). Az ugorok egy része dél felé vándorolva a mai Baskiria területére érkezett és török népek szomszédságába jutott. Az állattenyésztést és a prémvadászatot megőrizte, továbbfejlesztette, s így a délorosz szeptéppére már mint állattenyésztő törzs érkezett. Ez időtől fogva beszélhetünk a magyarság elődeiről.

HAJDÚ PÉTER eredetileg ennyit talált szükségesnek megírni őstörténetünkről a nagyközönség számára. A tudományos körök érdeklődését az igen alapos és gondos jegyzetanyaggal elégitette ki. Minthogy a nyomdai munkálatok közben megjelent **MOLNÁR ERIK** említett könyve, ezért szükségét érezte még egy fejezet közbeiktatásának. Így került a könyvbe a VII. fejezet: **MOLNÁR ERIK** elmélete a magyarság eredetéről őstörténeti kutatásaink tükrében (55—63). Először **MOLNÁR ERIK** elméletének rövid, világos ismertetése olvasható, utána a cáfolat két részben. **HAJDÚ** először azt vizsgálja meg, milyen alapon veti el **MOLNÁR** az uráli őshaza európai fekvését bizonyító érveket és adatokat, másodsor azt, mivel indokolja az általa megfestett teljesen új őstörténetet.

MOLNÁR szerint az életföldrajzi módszer a változatlanág metafizikus gondolatán alapul, s ezért teljesen elvetendő. Ennek cáfolására **HAJDÚ** hangsúlyozza azokat a szempontokat, amelyek munkája II. fejezetében az életföldrajzi adatok kiválasztásakor vezették: tehát nagyon óvatosan, csak hang- és jelentésstanilag kifogástalan etimológiákat felhasználva szabad az őshaza képét meg-

rajzolni. Ha viszont csaknem valamennyi finnugor nyelvben azonos egy hangtanilag helyesnek bizonyuló egyeztetésben a szó mai jelentése ('jegenyefenyő', 'cirbolyafenyő', *sün, méh*), akkor „szinte a csodával lenne határos, ha ezek a szók az alapnyelvben más jelentésűek lettek volna, s az egyes finnugor nyelvek önálló léte folyamán ugyanazon a jelentésfejlődésen mentek volna át” (56). Utal a *nyuszt*, a *meggy* szavakkal és a halnevekkel kapcsolatosan a fent elmondottakra. Ami meg a növény- és állatvilág időbeli megváltozását illeti, a nyelvészeti paleontológia számol az eddig ismeretes változásokkal, de mai tudásunk szerint az utolsó 5–6 évezred lényeges változást nem hozott ezen a téren. Az utolsó nagy változás, a tudomány mai álláspontja szerint, a jégkorszak után zajlott le. Nincs okunk elvetni a nyelvészeti paleontológia eredményeit, hiszen igen gazdagon vannak képviselve rokonyelveinkben olyan északi mocsári és erdei madarak elnevezései, amelyek Észak-Kínából, a Gobi-sivatagból vagy a Szaján-hegységből nem származhatnak. Másrészt pedig a sivatagi vagy hegyvidéki életmóddal, állat- és növényvilággal kapcsolatos szókincs teljesen hiányzik a finnugor nyelvekből. Így a nyelvészeti paleontológia nemcsak nem támogatja MOLNÁRT, hanem ellene mond elméletének.

Ellene szól a finnugorság Kína területéről való származásának az is, hogy a finnugor nyelvekben nincsenek kínai jövevényszavak.⁷

MOLNÁR ERIK bizonyító érveit is sorra megcáfolja HAJDÚ: hivatkozik a CASTRÉN egyeztetéseiben szereplő szibériai helynevek és finn szavak egyezésének tartáhatatlanságára,⁸ erősen hangsúlyozva, hogy ez az úttörő CASTRÉN érdemeit semmivel sem csökkentí. Egyébként is hasonló egyeztetéseket a világ minden-tájáról találhatunk, ha akarunk.

A szamojédok szajánai származását nem az egész szovjet tudomány, hanem G. N. PROKOFJEV vallja egy marrista cikkében. G. F. GYEBEC nem foglalt állást e kérdésben, D. V. BUBRIH pedig határozottan elutasította. HAJDÚ szerint a finnugorságtól elszakadt szamojédság Dél-Szibériába vonult, s amint a KAI DONNER által kimutatott török, továbbá a JOKI által felsorolt jéniszeji és a HAJDÚ kutatásaiban kimutatott szamojédból a jéniszejibe átadott jövevényszavak alapján megállapítható, ezek a kölcsönhatások még a szamojédok szétválása előtt történtek. A szamojédok széttrajzása Dél-Szibériában az i. u. II. század után indulhatott meg.

A szamojéd nyelv török jövevényszavai (amelyek a finnugor nyelvekbe nem kerültek át) sem bizonyítanak több ezer éven keresztül tartó érintkezést. Összesen tízet mutattak ki, s ezek is viszonylag újak (i. e. 500 és i. u. 400 közötti átvételek, K. DONNER: SUSAIK. XL/1, 5–8).

HAJDÚ nem hivatkozik MOLNÁRRAL szemben arra, hogy NÉMETH GYULA „Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatáról”-ról beszélve nem világítja meg azt a kérdést, milyen ősi kapcsolatok felvetését tartja reálisnak. Urali-török ősi kapcsolatokra, sőt rokonságra látszanak utalni következő megállapításai: „Kétségtelen, hogy egyéb egyezések nélkül a magánhangzóilleszkedés nem bizonyíthatná az uráli és a török nyelvek rokonságát... A többi, alább tárgyalandó egyezésekkel együtt azonban a magánhangzóilleszkedés fontos bizonyítéka az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatának” (NyK. XLVII, 66). Ugyancsak uráli-török kapcsolatokra utalnak, bár még tartózkodóbban a következő sorok: „Legföltűnőbbek, de a rokonságra vonatkozólag egyelőre kevés bizonyító értékkel bírnak a török-urali mondattani egyezések”.

„Legfontosabb bizonyítéka volna a rokonságnak az elemi dolgokat kifejező szavak egyezése. Ilyen szóegyezésünk kevés van, de e kevés egyezés is jelentős” (NyK. XLVII, 68). A következő idézet megfogalmazási módja viszont annak a gyanúnak ad alapot, hogy NÉMETH esetleg csak finnugor-török és nem feltétlenül uráli-török kapcsolatokra gondolt: „Alaktani téren figyelemreméltó néhány finnugor (urali) és török határozórag egyezése” (NyK. XLVII, 66).

Azt gondolom, a fenti idézetek alapján joggal lehet NÉMETH GYULA cikkét úgy értelmezni, hogy a szerző felsorolja a török és az uráli (illetve a szóegyezések kb. $\frac{2}{3}$ részénél a török és a finnugor) nyelvek közös elemeit, anélkül, hogy állást foglalna az egyezések végleges magyarázatával kapcsolatban. Hiszen az „egyeztetések

⁷ Itt szinte hiányzik az érv másik fele: tudomásunk szerint a kínaiakban sem mutatnak ki finnugor jövevényszavakat, továbbá finnugor helyneveket a kérdéses területen, bár az kétségtelen, hogy e területek helynévanyaga nincs kellőképpen feldolgozva.

⁸ Talán a *Kem* ~ *finn* esetében nem eléggé világos, különösen nem szakember számára, az egyeztetés lehetetlensége. Az összes többi cáfolatot még nem szakembernek is feltétlenül meg kell értenie.

alapján az uráli és a török nyelvek viszonyát rokonságszerű ősi kapcsolatnak" mondja és szerinte is „a további kutatások feladata lesz tisztázni a többi összefüggéseket” (NyK. XLVII, 69).

Annak igazolásául, hogy NÉMETH GYULA esetleg ilyen céllal közölhette szóegyeztetéseit, vizsgálhat a következő megállapítása: „a *hód* (20) ... a finnugorságban csak az ugor nyelvekben van meg s talán a denazalizáció megtörténte után került a törökbe” (NyK. XLVII, 69), továbbá a tény, hogy az egyeztetett szavak kétségtelenül „nem mind helyezhetők ugyanarra a kronológiai szintre” (LIGETI: I. Oszt. Közl. IV, 344). HAJDÚ viszont az uráli korra visszanyúló egyeztetéseket lát NÉMETH cikkében, erre vall a 222. és a 226. jegyzet. Ellenkező, az én felfogásommal egyező értelmezés esetén MOLNÁR érveinek cáfolásakor hivatkozott volna arra, hogy az említett cikk az uráli nyelvcsaládba tartozó és török nyelvek közötti, de nem feltétlenül az uráli korból származó uráli-török egyeztetéseket tárgyal.

A szamojédok ázsiai származtatása esetén a lappok etnogenezisének problémái ismét megoldatlanok lennének.

Abban sem tud HAJDÚ PÉTER és vele együtt még sok más nyelvész MOLNÁR ERIKkel egyetérteni, hogy a finnugor és a szamojéd nyelvek közös, indoeurópainak tartott jövevényszavai tipikus vándorszók lennének, s így indoeurópai-uráli érintkezéssel még csak számolnunk sem kellene.

A finnugorság MOLNÁR elképzelése szerinti vándorútját HAJDÚ nem fogadja el. A finnugorság anyagi kultúrájának megrajzolásában MOLNÁR nem nyelvi tényekből indul ki, hanem az afanaszjevói kultúrából; azt azért tekinti finnugornak, mert a finnugorságnak szerinte e kultúra területén kellett laknia annak virágzása idején, továbbá, mert az afanaszjevóiak protoeurópid jellegűek voltak. Itt HAJDÚ még a cáfolatot is feleslegesnek tartja.⁹

HAJDÚ MOLNÁR ERIK őstörténeti elméletének a cáfolatában csak az alapvető dolgokra tér ki, annak bizonyosságául, hogy a könyve írása és megjelenése közötti időben megjelent új elmélet a könyvben kifejtett állásfoglalásán semmit sem változtatott.

Mint látható, „HAJDÚ a magyarság kialakulásának az előzményeit — mint a korábbi tudósok nagy többsége — elsősorban a nyelvtudomány megállapításaira támaszkodva rajzolja meg. A finnugorság régi lakóhelyének megállapításához a nyelvészeti paleontológia megállapításait veszi irányadóknak. A finnugor alapnyelvnek más nyelvekkel való kapcsolatát általában úgy ítéli meg, mint a régibb kutatók többsége. A finnugorok szétválását lényegében úgy képzei el, ahogyan a régi és a legújabb kutatások alapján a nyelvészek többsége elképzei” (LAKÓ: MNy. XLIX, 268). Noha első felületes átnézésre a munka csak az eddigi eredmények új összefoglalásának látszik, egy nagy különbség egészen szembetűnő HAJDÚ könyve és eddigi őstörténeti munkáink között: ez az első mű, amelyik a számunkra eddig szinte teljesen hozzáférhetetlen szovjet nyelvészeti, régészeti, néprajzi, embertani és őstörténeti kutatások ismeretével és felhasználásával készült. Minden egyes kérdéssel kapcsolatban ismerteti a szovjet tudomány eredményeit s ezek szintézisét hozzáilleszti a régi, nagybárra még polgári őstörténeti kutatások eredményeihez. Minthogy a két világháború között a magyar és a finn őstörténeti kutatások többnyire a szovjet kutatások ismerete nélkül folytak s az eredmények ennek ellenére is elég sok esetben egyeznek, így ez azt mutatja, hogy a magyar és a finn őstörténeti álláspontnak a szovjet tudomány sem mond ellent.

HAJDÚ művének azonban nem az az egyetlen értéke, hogy a szovjet kutatások eredményeit beilleszti az őstörténeti kutatások számunkra azelőtt is ismert egészébe. Több kérdésben előbbre vitte a tudományt. Például — határozott állásfoglalásával és meggyőző bizonyításával — kimutatta a finnugorkori földművelés és állattenyésztés hiányát. Műve (s már előzőleg a NyK. LIV, 264—269 megjelent cikke) alapján igen valószínűnek tarthatjuk, hogy az ugorok szállásterülete Európában volt. Továbbfejlesztette ismereteinket a permi-ugor és a lapp-szamojéd — ugor, ill. helyesebben obi-ugor érintkezések reális elképzelésével kapcsolatban. Még MOLNÁR ERIK elméletére adott cáfolata is tartalmaz egy fontos új megállapítást: a szamojédokról meggyőzően állítja, hogy még szétválásuk előtt együttesen jutottak Dél-Szibériába, s megad egy időpontot (i. u. II. század), amely előtt a szamojéd nyelvek önállósulása nem indulhatott meg.

Azáltal, hogy HAJDÚ egy lépéssel közelebb vitte a tudományt a szamojéd őshaza megállapításának kérdéséhez, egyúttal egy nagy hiányra is rádöbben az olvasó. Bár

⁹ A régészeti anyag a nyelvészet segítsége nélkül rendszerint nem szólaltatható meg, vö. SZMIRNYICKIJ: Вопросы языкознания 1952/4, 19.

igen kevés eddig a megbízható szamojéd nyelvű szövegkiadvány, ennek ellenére szükséges volna még ebből az anyagból is a szamojéd nyelveknek a nyelvészeti paleontológia alapján értékesíthető adatait összegyűjteni a szamojéd őshaza megállapítása céljából. Eddig ebből a szókincsből többnyire csak azokra az elemekre figyeltünk, amelyeknek a finnugorságnál is van megfelelője. Nyilván van szép számmal olyan növény- és állatnév, mely közös a szamojéd nyelvekben, de ismeretlen a finnugoroknál. Nem volna érdektelen ezeket összeállítani. Ha a szamojédok őshazájára vonatkozó kutatásokat ugyanolyan alaposan végeznék el, mint amilyennel a finnugor őshaza kérdését eddig megvizsgálták, akkor egyúttal biztosabb alapokról foghatna a kutatás az uráli őshaza megállapításához; ellentétben az eddigi egy kiindulási ponttal (finnugor őshaza helye), két irányból lehetne felkutatásához fogni. Minthogy a szamojéd alapnyelv és idegen nyelvek kölcsönhatásának a vizsgálata már megindult, gondolhatnánk arra a lehetőségre is, hogy a szamojédság vándorútját az uráli és a szamojéd őshaza között esetleg nyomom követhetjük. A finnugorságot ért idegen hatások [(ős)iráni, esetleg török] alaposabb ismerete szintén hozzájárulhatna annak a megállapításához, hogy a finnugor ősnép nagyjából egyhelyben maradt-e, vagy vándorolt-e az uráli őshazából a finnugorba, vagyis hogy az uráli és a finnugor őshaza helye lényegesen különbözött-e egymástól.

Eddigi ismereteink szerint a *méh*, *méz*, *szil*, *nyuszt* és *tölgy* szavunk használhatók fel a finnugor és az uráli őshaza földrajzi fekvésének megkülönböztetésére, minthogy ezek a finnugor nyelvekben megvannak, a szamojédben pedig hiányzanak. A *nyuszt* neve a már említett nehézségek miatt nem nagyon értékesíthető. Minthogy a *méh* és a *méz* jövevényszavak, általában azt szokták tartani, hogy finnugor ősnép olyan területről költözött a finnugor őshazába, ahol nem ismerte a *méhet* és a *mézet*, s ezeket a finnugor őshazában indoeurópai szomszédaitól ismerte meg (PAASONEN: AUF. ser. B. I/5, 9). Elvileg lehetséges volna, hogy a *méh* és a *méz* már a finnugor-szamojéd együttélés idején megvolt mint jövevényszó, s a keletre vándorolt szamojédság vándorútján elfelejtette ezt a két szót [vö. az obi-ugorok is elfelejtették, bár ebben a kérdésben TOIVONEN véleménye (SUSAik. LVI/1, 20) eltér a kutatók többségétől].

Hasonló módon a közös finnugor-szamojéd szókincshez képest új finnugor alapnyelvi szavaknak szokás a *szil* és a *tölgy* nevéet tartani, de elvben ezek is lehettek régebbiek és kiveshettek a szamojéd nyelvekből.

Ha viszont a fenti vagy egyéb esetekben megvolna a szó megfelelője a szamojédban, de más jelentéssel, akkor — feltéve, hogy a jelentésváltozást a szamojédok Európából Ázsiába vándorlásával meg tudjuk magyarázni, — igazolni lehetne az uráli őshaza európai helyét.

Érdekes lenne a szamojéd nyelvek jellegzetesen ázsiai növény- és állatvilágra vonatkozó szókincsének esetleges finnugor megfelelőit tüzetesen megvizsgálni és megkísérlni annak az eldöntését, melyik nyelvcsalád őrizhette meg a közös alapnyelvi jelentést. Fontos lenne továbbá azon életföldrajzi adatoknak az összegyűjtése és egymás mellé állítása, amelyekben más alapjelentést kell kikövetkeztetnünk a finnugor alapnyelvre, mint az ősszamojédra. Ha sikerülne ilyen adatokat kellő számban összegyűjtenünk, akkor talán meg lehetne állapítani, hogy melyikük őrizte meg a közös uráli-kori jelentést és melyikük jelentése változott meg. Eddigi ismereteink alapján joggal várhatjuk, hogy a különböző jelentésű egyeztetések a finnugor nyelvekben speciálisan európai, a szamojéd nyelvekben pedig sajtáságosan ázsiai flórára és faunára fognak vonatkozni. Csak az ilyen különböző jelentésű finnugor és szamojéd életföldrajzi adatok összegyűjtése és módszeres egybevetése után dönthető el az a kérdés, hogy a szamojédok Ázsiába vándorlásával vagy esetleg a finnugorság Európába szakadásával lehet-e jelentésváltozásokat magyarázni. Ekképp azután határozottabban tudunk majd nyilatkozni arról is, hogy a közös finnugor-szamojéd őshaza Európában, Ázsiában vagy pedig a kettő határterületén helyezkedett el. Talán ilyen szempontú kezdeményezésnek tekinthetők HAJDÚ PÉTER következő sorai: „Kizárólag Európában élő állat a vidranyest vagy nyérc (*mustela* vagy *viverra*, v. *vison lutreola*), melynek neve a finn, mari és szamojéd nyelvekben maradt fenn. A nyérc előfordulásának keleti határa az Urál hegység; Szibériában ismeretlen, s ezzel magyarázható a szamojéd megfelelők 'vidra' jelentése” (19). Az adatok száma (70. l. 79. jegyz.) kevés: csak a finn és a mari adatok alapján következtethetünk arra, hogy a szó finnugor alapnyelvi jelentése 'vidranyest' volt; a szelkup, kamaszin és koibál adatok pedig szamojéd alapnyelvi 'vidra' jelentésre utalnak. A finn *häähkä* szó családjának eredeti uráli-kori jelentésére csak abban az esetben lehetne következtetni, ha más adatokból biztosan tudnók, hogy hol volt az uráli őshaza. Ha több, ehhez hasonló, a finnugor és szamojéd nyelvekben eltérő jelentésű példát tudnánk összegyűjteni, akkor valószínűleg ez az anyag is értékes vallomással

járulhatna hozzá az uráli népek közös őshazájának megállapításához. Azt is figyelembe kellene venni, hogy az etimológiák finnugor és szamojéd tagjainak jelentései alapján a finnugor vagy a szamojéd alapnyelvi jelentés állapítható-e meg nagyobb bizonyossággal, és hogy melyik alapnyelv eredeti jelentései következtethetők ki gyakrabban. Ha valamennyi esetben, vagy az esetek többségében az egyik nyelvcsaládban egységesebbek a mai jelentések, a másik nyelvcsaládban viszont szerteágazók, akkor nyilvánvalóan az előbbi őrzi a közös ősi jelentést, a másik nyelvcsalád adatai pedig azt bizonyítják, hogy alapnyelvükben voltak olyan szavak, melyek eredeti funkciójuk betöltésére fölöslegessé váltak, de a különböző nyelvek, ill. nyelvjárások más-más szerephez tudták őket juttatni.

A jövőben az eddiginél fokozottabban kell számolni etimológiai kutatásainkban azzal a körülménnyel, hogy az egyes finnugor népcsoportok az alapnyelv felbomlása után is érintkeztek és érintkeztek egymással. Számolva a permi-ugor és a lapp-szamojéd — ugor érintkezéssel elméletileg elképzelhető, hogy egy szó akár valamennyi finnugor és szamojéd nyelvben létezzék, anélkül, hogy az uráli alapnyelvben létezett volna. Ha ugyanis a szamojédok a finnugorságtól való elválásuk után, de még a lappok elődeivel való együttélés idején egy szót bárhonnan átvettek vagy önállóan alkottak, akkor ezt a szót a lapp-szamojédok átadhatták az ugoroknak, akiktől viszont a permiéi megtanulhatták. Hasonló módon átvehették a kérdéses szót a lappoktól a finn-volgaiak is, s így a szó utólag valamennyi finnugor nyelvbe bekerülhetett. Mai ismereteink mellett az ilyen szavakat az uráli korból örököltektől nem tudjuk elválasztani. Ha viszont nem lapp-szamojéd és ugor, hanem csak lapp-szamojéd és obi-ugor érintkezéssel számolunk, akkor a szamojédoktól lapp-szamojéd közvetítéssel a finnugor nyelvekbe „oltódott szó” a magyarba és a permi nyelvekbe nem juthatott el, minthogy az ugor és permi érintkezésnek azelőtt kellett véget érnie, mielőtt az ugorságból kivált obi-ugorok és a lapp-szamojédok nyelvi kölcsönhatása megkezdődött. A volgai-finnek nyelvbe természetesen ebben az esetben is bekerülhettek a lapp-szamojéd szavak. Hangtani vagy egyéb rendellenességet mutató etimológiákban talán ilyen átvétellel is lehet számolni. Akkor is gondolhatunk erre, ha egy etimológia tagjai csak a szamojéd nyelvekből, a lappból és a volgai-finn nyelvekből mutathatók ki.

Végül még egy észrevételeml volna az uráli népek fokozatos szétválásának és idegen népekkel való érintkezésének időpontjára vonatkozóan. Több kutató kronológiája nagyon eltérő képet mutat.

A szétválás ideje i. e.	ZSIRAI	SETÁLÁ	MOLNÁR	HAJDÚ	TOI-VONEN	LITKIN
Urali	—	—	3. évezred	IV—III. évezred	3500	4000 után
Finnugor	II. évezred	kb. 2500	1700 körül	III—II évezred, ill. 2000	3000—2500	2500 után
Ugor	+ 460 (!)	—	200 körül	I. évezred, ill. 600 körül	—	—
Finn-permi	1000 után	kb. 1000	7. század	1000	1500	—
Finn-volgai	I—II. század	—	i. sz. kezd.	200	1000	—

Az időpontok megállapítása a legrégebbi korokra vonatkozóan összehangolható, de minél jobban közeledünk a történeti időkhöz, annál nagyobbak az eltolódások. A nyelvészeti időmeghatározások relatívak.¹⁰ Minthogy a nyelvészet csak az események egymásutánját képes eldönteni, ezért csakis akkor lehet a nyelvcsaládok felbomlását egy bizonyos évezredhez vagy évszázadhoz kapcsolni, ha legalább egy olyan esemény iktatható közbe, amely más eszközökkel is datálható. Ezen a téren remélhetőleg a régészet nyújt a jövőben hasznos segítséget, ha majd a legújabb atomfizika;

¹⁰ **HAJDÚ** a 209. jegyzetben (78.) az uráli közösség felbomlásával kapcsolatban arra hivatkozik, hogy az indoeurópainak tekinthető jövevényszavak eljutottak a szamojédba is, tehát előbb volt uráli és indoeurópai szomszédság, és csak utána következett az uráli népek szétköltözése.

kutatások eredményeinek a felhasználásával¹¹ az egyes leletek korának a megállapítását exakt módon végezheti el. Noha a régészeti és nem utolsósorban a növény- és állatföldrajzi leletek korszerű átvizsgálása természetesen csak a leletek korát határozná meg közelebbről, arról a fizikai vizsgálati módszerek semmit sem vallhatnak, hogy milyen nyelvű etnikai alakulatok hagyták hátra a leleteket, ennek ellenére az őstörténetünk színhelyeként számbavehető területek ilyen irányú vizsgálatától sokat várhatunk.

1954. szept. 28.

VÉRTES EDIT

E. И. РОМАНДЕЕВА:

Русско-мансийский словарь для мансийской школы.
Ленинград 1954. 492. 1.

1. Rokonyelveink szótárainak a száma az elmúlt évtizedekben jelentősen gyarapodott. Sorra beszámolhattunk az 1948-ban megjelent udmurt-orosz (NyK. LII, 65–8), két, 1946-ban, ill. 1948-ban kiadott orosz-nyenyec (265–8) és az 1948–9-ben megjelent három mordvin szótárról (374–84). Most jelent meg a magyar nyelv szempontjából rendkívül fontos orosz-manyisi szótár.

Örömmel üdvözljük egyik legközelebbi rokonyelvünk szótáriródmának ezt az új, becses termékét. Ez különben az első idegennyelvű — manyisi szótár. A szótár értékét nagyban növeli az a tény, hogy szerzője, JE. I. ROMBANGYEJEVA manyisi születésű pedagógus, aki az idén végezte el az egyetemet. Oroszul csak felnőtt korában tanult meg. Így tehát az orosz szavak tolmácsolásában nemcsak megfigyelésekre támaszkodik, hanem elsősorban saját anyanyelvi tudására, nyelvérzékére. Szótárában így nem vagyunk kitéve félreértéseknek, egy-egy alkalmi jelentés általánosításának stb.

2. A manyisi szótáriródmalmat eddig a kötetig az jellemzi, hogy szerzőik magyarok, finnek vagy oroszok voltak. A másik jellemző dolog az, hogy az eddigi kísérletek főleg manyisi-idegennyelvű szójegyzékek voltak, nagyon nehéz volt utánanézni, hogy egy bizonyos jelentésű szó a manyisiban hogy hangzik. A korábbi rendkívül csekély terjedelmű szójegyzéket (STRAHLENBERG, MESSERSCHMIDT, PALLAS, FISCHER, KLAPROTH)

¹¹ Itt elsősorban a ¹⁴C módszerre gondolok, amelyet a legutolsó évtized atomfizikai és kozmikus sugárzásra vonatkozó eredményei állítottak a régészet szolgálatába. A kozmikus sugárzás hatására a periódusos rendszerben a 7. helyen levő 14-es atomsúlyú nitrogén atommagjába behatolhat egy neutron és ez onnan egy protont lökhet ki. Mint-hogy a neutron és a proton tömege azonos, az atomsúly nem változik, viszont az atommag pozitív töltéseinek a száma csökken ezzel, hiszen az egyik protont a reakció után neutron helyettesíti és így az elem a periódusos rendszerben az eggyel kisebb rendszámú, azaz a 6. elembe megy át, vagyis szénné alakul át. A folyamat szokásos jelölése ¹⁴N(n, p)¹⁴C. A Földön található szén 99,3%-a 12-es atomsúlyú, a kozmikus sugárzás hatására létrejött 14-es atomsúlyú szén tehát igen ritka. A vizsgálatok szempontjából azonban nem ritkasága a legfontosabb tulajdonsága, hanem az, hogy mint minden túlságosan súlyos izotóp elem, a 14-es atomsúlyú szén sem stabil, hanem β -aktív, azaz elektront bocsát ki és így az atomsúly megmaradásával egy rendszámmal magasabb rendszámú elemmé, azaz a 7-es rendszámú 14-es atomsúlyú nitrogénné alakul át. A β -aktív 14-es atomsúlyú carbonium felezési ideje hibahatárral együtt 5720 ± 47 év.

A szerves vegyületekben (állatban és növényben) található széndioxidban kereken egy billió 12-es atomsúlyú szénatomra esik egy 14-es atomsúlyú. Ez az arány állandó, mert az anyagcsere biztosítja a kétféle szénizotóp arányát. Ha azonban az anyagcsere megszűnik, akkor csak a radioaktív nehéz szén bomlása folytatódik, a nehéz szén már nem pótlódik, azaz a ¹⁴C számaránya csökken. Ha egy szerves-anyagú leletet (csontot, fát stb.) tömegspektográfiaal megvizsgálunk, a 14-es és a 12-es atomsúlyú szén aránya megállapítható és a nehéz szén arányszámának csökkenéséből a radioaktív felezési idő segítségével kiszámítható, hogy a vizsgált szerves anyag milyen korban. (Vö. LANDOLT-BÖRNSTEIN, Zahlenwerte und Funktionen aus Physik, Chemie, Astronomie, Geophysik und Technik, 1952° III, 305–6 és az ott közölt bő irodalmi utalást, továbbá Annual report of the Smithsonian Institution 1951, Washington 1952. Publication 4062, 335–50.)

Az irodalmi adatokért ez úton is köszönetet mondok EGYED LÁSZLÓ geofizikusnak, aki a ¹⁴C módszerre a figyelmemet felhívta.

nem számítva a következő nagyobb igényű szójegyzékekkel rendelkezünk: **HUNFALVY PÁL** a NyK. IX. és X. kötetében szótárt közöl Máté és Márk evangéliumának fordításából. A fordítás kondai nyelvjárára történt és természetesen tele van russzicizmusokkal. A szótár már csak azért sem adhat hű képet a manysi nyelv szókészletéről, mert a bibliai történetek egészen más történelmi, gazdasági és társadalmi helyzetben játszódnak le, mint ami a manysi életviszonyoknak megfelel. A következő nagyobb jelentőségű szójegyzék **AHLQVISTÉ: Wogulisches Wörterzeichen (MSFOu. II)**. A szójegyzék **AHLQVIST** halála után jelent meg 1891-ben, és mintegy 3500 szót tartalmaz. A szójegyzék jelentékeny része a kondai nyelvjárást tükrözi, de találunk benne pelimi, alsólozvai és északi adatokat is. Ezek azonban nincsenek a szótárban elkülönítve, és így nyelvjárási szempontból igen nehéz a szótárt használni. Nagy előnye, hogy van német szómutatója.

MUNKÁCSI BERNÁT hatalmas szövegyűjtésének szóanyagát **SZILASI MÓRIC** és **TRÓCSÁNYI ZOLTÁN** dolgozta fel (a NyK. XXV. és XXXIX. kötetében). Sajnos, **SZILASI** szójegyzéke filológiai pontosság szempontjából nagyon sok kívánnivalót hagy hátra. Se szeri, se száma a téves utalásoknak, sajtóhibáknak, téves értelmezéseknek stb. Mégis, jobb híján ma is nélkülözhetetlen. Némi kiegészítést nyújt hozzá a VNGy. II. és III. kötetének jegyzeteihez és magyarázataihoz készült számmutató. **MUNKÁCSI** szótári anyaga ma is többé-kevésbé rendezett állapotban még kéziratban várja a kiadást.

KANNISTO rendkívül gazdag nyelvi anyagából mind ez ideig nem készült sem szótár, sem szójegyzék, és így ezeket az adatokat csak fáradságos utánjárással lehet kibányásznunk hangtani és egyéb tanulmányaiból vagy szövegeiből.

Orosz részről kisebb jelentőségű kísérleteket (**GLUSKOV, SZLOVCOV**) nem tekintve **CSERNYECOVÉ** az első jelentősebb manysi-orosz szótár (**B. H. Чернецов и И. Я. Чернецова: Краткий мансийско-русский словарь. Москва—Ленинград, 1936**). De ez a szótár is, mint a címe is mutatja, nagyon csekély terjedelmű, mintegy 3000 szóra terjed csak ki. **CSERNYECOV** szótára azonban annyiból is jelentős, hogy a manysi irodalmi nyelv első szótára. E szótár még latinbetűs írással jelent meg. Az irodalmi nyelv alapja az északi, közelebről a felsőszoszvai nyelvjárási.

3. **ROMBANGYEJEVA** szótára a következő felosztású: bevezetés orosz és manysi nyelven (3–4), orosznyelvi utasítás a szótár használatára (5–12), az orosz-manysi szótár (13–352), majd függelékként a manysi nyelv főnév-, névmás- és igeragozási táblázatai (355–77), rövid manysi helyesírási szabályzat oroszul (379–84), végül **BALANGYIN** utószava (385–92). A függelék két fejezetének is **BALANGYIN** a szerzője. A szótár a címlap szerint körülbelül 10 800 orosz szót tartalmaz.

A szótár lapozgatása közben döbbenünk rá, hogy milyen nehéz feladat volt az orosz-manysi szótár elkészítése. Az orosz nyelv sok évszázados kultúrája, óriási irodalma, fejlett műveltsége rendkívül gazdag, árnyékolt szókincsében is megnyilvánul. Ezzel szemben a maroknyi manysi nép a legutolsó évtizedeket nem tekintve, minden műveltségtől és művelődéstől elzártan tengődött, és vívta mindennapos élethalálharcát a zord, mostoha időjárás és természeti viszonyok ellen, gazdaságilag és társadalmilag megnyomorítva és kiuzsorázva az orosz kereskedőktől. Hol volt még a cári időkben a manysik földjén iskola, kórház, újság, vasút, orvos, gyár? Néhány év leforgása alatt egy csapásra megváltozott minden az októberi forradalom után. A szocializmus és vele együtt a műveltség, a civilizáció is eljutott a legkisebb manysi faluba is. Új tárgyak, intézmények, fogalmak egész serege vált ismeretessé a manysi nép körében. Ezek egy részének a megnevezésére változtatás nélkül átvették az orosz szót. Az orosz hatás addig is elég erős volt a manysi nyelvre,¹ de a régiebb orosz jövevényszavak általában már beilleszkedtek a manysi hangrendszerbe: föloldották a szókezdő mássalhangzótorlódást, nem fordulnak bennük elő zöngés zárhangok stb. Az új átvételek is csakhamar átmennek ugyanezen a folyamaton, és akkor már jövevényszavaknak számítanak.

ROMBANGYEJEVA szótárának egyik igen jelentős újítása és előnye, hogy meg lehet különböztetni a már meghonosodott jövevényszavakat az éppen meghonosodóban levőktől és az idegen szavaktól. A már meghonosodott orosz eredetű szavak magyarázat nélkül következnek az orosz szó után, mint *дэже* — *инг, тасэ* [még], *носилки* — *носилка* [hordágy, saroglya], *чай* — *чай* [tea].

¹ Most készülő terjedelmesebb tanulmányom adatai szerint mintegy 570-re tehető az októberi forradalom előtti átvételek száma.

Az éppen meghonosodóban levők két alakban szerepelnek: az első az orosz-hoz hangtanilag közelebb áll, a második pedig a nyelleges manysi kiejtést tükrözi, Пыенек а *шкаф* — *шкаф, ускап* [szekrény], *чемодан* — *чемодан, сюматан* [bőrönd], *чернила* — *чернила, сернила* [tinta], *колбасá* — *колбаса, калпас* [kolbász], *овёс* — *овёс, овас* [zab] stb.

A harmadik csoportba tartoznak azok az idegen (főképpen politikai és természet-tudományi) szavak, amelyek idegen szavaknak tekinthetők még, mert teljesen azonosak a megfelelő orosz szóval. Пыенекor a szerző szögletes zárójelben manysi nyelven megmagyarázza, körülírja az illető fogalmat. A szótár tehát nagy részében szótár ugyan, de az idegen szavak magyarázatával a lexikon szerepét is betölti.

Lássunk néhány példát: *аист* — *аист* [акэсур товлынг уй наме] 'gólya — egy-fajta madár neve'; *аэродром* — *аэродром* [товлынгхапым нох-тиламдан ос ёл-иснэ кан 'repülőter — a repülőgépek (tkp. szárnyas csónakok) fölszálló és leereszkedő helye'; *бомба* — *бомба* [товлынгхапныл ёл-памме торыг палыг поклынтэ мус канатан ос матырсур утым сакватан нял] 'bomba — a repülőgépről leeséskor szét pattantában embereket és mindenféle tárgyakat szétszaggató golyó (tkp. nyíl)'. Találunk egészen hosszú, tudományos meghatározásokat is: *электричество* — *эл ктричество* [кэртан хосит оигпаттал, нёрыглан таквисур ёр; *электрический машинат, рунититын, лампочкати пос минэ ёр* 'drót (tkp. vas-in) segítségével észrevétlenül (?) kúszó sajátságos (magaféle) erő; villamos gépeket dolgoztató, lámpáknak fényt adó erő'; *эксплуатация* I. (пол.тичск.) — *эксплуатация* [капиталистический обществом тамле тангалан вармаль, хунь капиталистич рабочиитн сэлыгилл руната метныл матсавит ломт танки парсаныл магыс выгыл] 'a tőkés társadalomban olyan elnyomó valami (dolog), amikor a tőkésék a munkások megszerzett munkabéréből valamilyen részt a maguk nyereségére elvesznek'.

4. Bővebb földolgozást igényelne annak a kimutatása, hogy mennyiben tér el ROMBANGYEJEVA szókincse és nyelvhasználata az eddig ismert forrásokétól, vagy mennyiben felel meg nekik. Mivel az orosz jövevényszavak földolgozásakor ezt a szótárt is tekintetbe vettem, arról számot tudok adni, melyek azok az új orosz jövevényszavak, amelyek beleilleszkedtek már a manysi hangrendbe, tehát amelyek nem tekinthetők többé idegen szavaknak, és amelyeket eddig más forrásból nem sikerült kimutatnom. Пыенек: *известь*, *исвеска* 'mész' > *известка*; *овёс*, *овас* 'zab' > *овёс*; *койка* 'fekvőhely' < *кóика*; *колбаса*, *калпас* 'kolbász' < *колбасá*; *курыска* 'korsó' < *круска*; *майка* 'trikó' < *ма́йка*; *носилка* 'saroglya, hordágy' < *нэсйли*; *пик* 'bika' < *бык*; *банка*, *панка* 'palack' < *банка*; *письмо-письма* 'levél' < *письмó*; *пета* 'baj, szűkség' < *бедá*; *сыйняк* 'teáskanna' < *чэйник*; *сюлкиныг* (dual.) 'harisnya' < *чулкú*; *чемодан*, *сюматан* 'bőrönd' < *чемодан*; *чернила*, *сернила* 'tinta' < *чернила*; *масэ* 'még, söt' < *дáже*; *вила* 'vasvilla' < *вйлы*; *вилка* 'villa' < *вйлка*.

A szótárban nagyon gyakran előforduló kötőszó a 'vagy' értelemben használt *манос*, amit eddigi forrásaink nem ismernek (CSERNYECOV szótára sem). Ez a kötőszó a *ман* 'vagy' és az *ос* 'és, is, meg' kötőszavak összetétele (vö. m. *vagyis*). Próbaképpen átnéztem a szótár első tíz lapját, és onnan a következő alig ismert vagy teljesen ismeretlen manysi szavakat jegyeztem ki: *мусхал* 'tisza, gondos', *сакпак* 'takaros, csinos' *аккуратный с. а.*), *сякыр* 'kapzsi, mohó, sóvár'. (*алянй с. а.*), *кер квалыг*, *кер тан* 'drót (vas-kötél, vas-in)' (*прéволокá с. а.*), *тарту* 'elad' (*аптэка с. а.*), *мулумлнэке* 'rakoncátlankodik, rendetlenkedik' (*баловáться с. а.*), *томыртангке* 'kapálódzik' (*барáхтэться с. а.*), *поилттангке* 'megszüntet' (*бэстовáть с. а.*), *аруммоньсюм* 'inség' (*бедá с. а.*), *сам нангтал* 'határtalan' (vö. *сам* 'szem', *нáньки* 'látszik', *безбрéжный с. а.*), *самахэпас* 'szemgolyó' (tkp. szem-kő, а *белóк III. с. а.*), *сунэ-тур* 'messzelátó' (tkp. néző-cső, а *бинóкль с. а.*), *олунса* 'élet' (*биографйá с. а.*), *сёнх* 'halvány, sápadt' (*бледный с. а.*), *суртгунгке* 'csillog' (*блэстéть с. а.*), *лякан* 'kampó' *крючóк с. а.*), *агумхарынг* 'beteges' (vö. *аут* 'betegség', а *болэзненный с. а.*), *хэрти* 'zsombékos, örvényes lár' (*болóто с. а.*), *хулэятнэке* 'fölkavar'. Már ez a rövid kis szemelvény is mutatja, mennyi manysi nyelvi érték, újdonság láppang ebben a szótárban.

5. Hangtani szempontból nagyjából egyezik a CSERNYECOV és BALANGYIN művei alapján ismert irodalmi nyelvvel ROMBANGYEJEVA nyelve is, de néhány kisebb különbség, eltérés azért akad. Az első ilyen különbség, ami rögtön föltűnik, hogy CSERNYECOV és BALANGYIN átírásával szemben mennyivel gyakoribb az y ROMBANGYEJEVANÁL. Néhány példa:

ROMBANGYEJEVA	BALANGYIN	CSERNYECOV	KANNISTO (Szo.)	MUNKÁCSI (É.)
пумаь	помось	potmaš	—	pūmaš, pūmaš
пумасип	помасип	potmašip	pūmaš'i pā	pūmašip
поп, пуп	пон	—	рүв	pūp
пумьска	поська	poška	pūškā	pūškā
пумьска	—	—	—	poduskā
пумвата	пумвата	—	рүв'ватā	potvot
рүпитанкве	(рүпота)	ropitan'kve	рүр'ид-	rūpiti
рүт	—	rot	—	rūt

Egy másik sajtóság, hogy **ROMBANGYEJEVA** sokkal gyakrabban jelöl kettős mássalhangzókat, mint elődei, pl.:

R.	B.	Cs.	K.	M.
хоттимат	—	hoti-mat	—	—
леккар	лекарь	lekar	lěkkaj	lekər
суккар	сукари	—	sy'ka'ja	—
саккар	сакар	sakar	—	sākər

Lehetséges, hogy a fenti és bizonyára még más tekintetben is található eltérések nyelvjárási eredetűek, de összehasonlítva **KANNISTO** és **MUNKÁCSI** följegyzéseivel, az a meggyőződésünk, hogy itt nem annyira nyelvjárási eltérésekről, mint inkább pontosabb jelölésmódról beszélhetünk.

6. A szótárt három függelék egészíti ki. Ezek **BALANGYIN** művei. Az első manysi nyelvtani paradigmákat közöl, amelyekből megismerhetjük a főnév ragozását, a birtokos személyragozást, a névmások, végül az igék ragozását. A paradigmák csekély eltérésekkel azonosak **CSERNYECOV** említett szótárának nyelvtani bevezetőjében található ragozási táblázatokkal. A második függelék a helyesírásra vonatkozik. Ez is összevethető **CSERNYECOV**éval (i. m. 11–4), de ennél sokkal részletesebb, és mivel ez az orosz (cirill) betűkre vonatkozik, természetesen sok lényeges eltérés is mutatkozik. Mivel ez a fejezet szorosan összefügg a manysi irodalmi nyelv hangjelölésével, — amivel **LAKÓ GYÖRGY** a közeljövőben részletesebben foglalkozik — itt nem térek ki rá bővebben.

7. A szótár izléses kiállítású, jó papíron kitűnő nyomással készült, levegős, a betűtípusok változatosak, és így a tájékozódást nagyon megkönnyítik. A nyomás rendkívül gondos, sajtóhibát egyelőre nem is találtam benne. **ROMBANGYEJEVA** szótára elsősorban a manysi iskolák számára készült, és ott bizonyára kitűnő szolgáltatokat fog tenni. Nem nélkülözheti azonban a nyelvtudomány sem, és bizvást elmondhatjuk, hogy a könyv megjelenése nagy nyeresége a finnugor nyelvtudománynak is. Nagyon fontos és kívánatos volna, ha minél hamarabb megjelenék a szerző manysi-orosz szótára is.

KÁLMÁN BÉLA

Scandinavica et Fenno-Ugrica

Studier tillägnade BJÖRN COLLINDER den 22 juli 1954. Stockholm. Almqvist & Wiksell
389 számozott lap, egy fénykép

BJÖRN COLLINDER, az uppsalai egyetem professzora, nálunk is jól ismert a svéd-lapp nyelv legjelesebb szakértőjeként, az uráli és az indoeurópai nyelvek érdekében gazdag kutatójaként és számos nagyfontosságú tanulmány szerzőjeként. Kisebbségek dolgozatai közül „A lapp nyelv hovatarozása” és „Az uráli fokváltakozás” címűek — mint ismeretes — magyar folyóiratokban (MNY. XL, ill. NYK. LII) láttak napvilágot. COLLINDER 1954. június 22-én töltötte be 60. életévét. Ez alkalomból tisztelői és tanítványai COLLINDERnek ajánlott tanulmánykötetet jelentettek meg. Ennek tartalmából a hazai szakemberek is érdekelhetik az alább említendő értekezések.

RICHARD BROBERG a värmlandi finnek sorsáról ad számot. Az 1600 körül Värmlandba áttelepült finnek leszármazottai mind elsvédésedtek, a finn nyelvet a mindennapi életben már nem használják. Kb. harmincan tudják még közülük beszélni őseik nyelvét, de ezek is mind öregek. A finn nyelv emlékét finn helyneveken kívül a värmlandiak svéd nyelvébe átkerült finn jövevényszavak s a helyi svéd nyelvjárással finnek hang-

súlyozási sajátosságai őrzik. — **ÅKE CAMPBELL** arról számol be, hogy hogyan élnek a lappok a svéd néphagyományban. — **BY SEUNG-BOG CHO** „Uralic and Altaic” címen egyebek közt **RAMSTEDT**nek a koreai nyelv hovatartozásáról vallott nézetét bírálja, hangsúlyozva, hogy a koreai nyelv hovatartozásának eldöntésére irányuló kutatásokban nagyobb fontosságot kell tulajdonítani a morfológiai szerkezet tanúságtételének, mint az idegen hatás miatt a történelem folyamán erősen átalakult szóképzletnek. — **ERKKI ITKONEN** a labiális magánhangzót tartalmazó finn és lapp képzők eredetéről értekezik s bennük (optativusi *-ko-*; *u*, *y* visszaható igeképző) a labiális magánhangzót viszonylag kései fejlődés eredményének tartja. — **LAURI POSTI** a lapp nyelvekben gyakran előforduló zöngétlen magánhangzó eredetét világítja meg. — **ISRAEL RUONG** a rénszarvasfejesnek a déli-lapp területen alkalmazott különféle módjait ismerteti. — **Y. H. TOIVONEN** a lpN. *lulle* 'south' és a ms. *luil* 'Osten' szó kapcsolatát tárgyalja, részletes magyarázatokat fűzve **N. SEBESTYÉN IRÉN** etimológiájához (I. NyK. LIII, 35). Lehetségesnek tartja, hogy a szók összetartoznak a m. *le*, *lenn*, *lent* határozószókkal. — **BO WICKMANN** a többesszámi tárgy jelölésére szolgáló déli-lapp névragozási esetek használatát világítja meg és érdekes következtetéseket tesz az uráli alapnyelv esetrendszerére s ennek a nyugati finnugor nyelvekben végbement továbbfejlődésére vonatkozólag.

A fentiekben röviden ismertetett tanulmánykötet olvasása bizonyára felébreszti **BJÖRN COLLINDER** minden egykori tanítványában a kiváló tudóssal együtt eltöltött kellemes és rendkívül tanulságos órák emlékét. **BJÖRN COLLINDER** minden alkalommal bőségesen megajándékozott bennünket tudása gazdag tárházának kincseivel, kérészetlen előzékenységgel áldozta fel kedvünkért drága idejét s őszinte hálaára kötelezett bennünket szívéllyességével.

LAKÓ GYÖRGY

MARCEL COHEN: *Le langage. Évolution et structure.* Paris, 1950, Éditions sociales. 141 l.

MARCEL COHEN műve világszerte nagy feltűnést keltett, könyvével kapcsolatban különböző vélemények láttak napvilágot. **COHEN** munkája megírásában kettős cél vezette: nem szakemberek számára világos, áttekinthető képet akart adni a nyelvtudomány kutatási területéről, és ezt az összefoglaló, értékelő munkát a dialektikus materializmus, a marxizmus alapján akarta elvégezni. Ismertetésünk során arról szeretnénk beszámolni, mennyiben sikerült e nemes és nagy célkitűzéseket valóra váltania.

Az ismertetett mű erényei közé tartozik rendkívül logikus felépítése. A rövid bevezetés a nyelv természetének, eredetének általános kérdéseivel foglalkozik, a nyelv és társadalom, a nyelv és gondolkodás közötti kapcsolatokat is érinti. Ezt követi az a két rész, amelyre az alcím is utal: a nyelv rendszere és fejlődése. Mindkét fejezet kettős tagozódású, nevezetesen külön-külön foglalkozik azokkal a jelenségekkel, amelyek a nyelv társadalmi, illetve rendszer-jellegéből fakadnak, az ő fogalmazása szerint a nyelv „külső” és „belső” oldalával. **COHEN** azonban tudja, hogy a nyelv e két oldala között szoros összefüggés van, így számára ez a szétválasztás pusztán munkamódszerű szolgál; a „belső jelenségek” tárgyalásakor is számos utalást tesz a nyelv és a társadalom összefüggésére. A nyelv rendszerének tárgyalásakor előbb, mint annak külső oldalával, a nyelv rétegződésével foglalkozik; itt elsősorban a nemzeti nyelv, a nyelvjárások, a rétegnyelvek stb. fogalmát tisztázza és kapcsolataikat tárgyalja, majd áttér a nyelv hangállományának, szóképzletének és nyelvtani rendszerének bemutatására. Ezzel kapcsolatban olyan kérdéseket is felvet, mint a fonetika és fonológia viszonya, a nyelvek alaktani osztályozásának (tipológia) nehézsége, beszél továbbá a szóképzlet különböző rétegeiről is. A második rész tárgyalását mintegy előszóként a történeti-összehasonlító módszernek és eredményeinek ismertetése vezeti be. A nyelvfejlődés külső tényezőiként a nyelvek keletkezését, elterjedését és kihalását említi, de fejtegetései során helyet kapnak olyan problémák is, mint a nyelvcsere, a nyelvi elkülönülés és egyesülés, valamint a szubsztrátum hatása is. A nyelvfejlődés belső törvényeinek vizsgálata során elsősorban a nyelvben, a fonémrendszerben, a szóképzletben és a nyelvtani rendszerben végbemenő változásokkal és ezek kialakulásával foglalkozik, de itt is kitér olyan problémákra, mint pl. a különböző nyelvek egymásra gyakorolt hatása. (Itt — sajnos — ismét találkozunk azzal a ténnyel, hogy a külföldi nyelvészek nem ismerik nyelvünk legalapvetőbb tulajdonságait sem; **COHEN** szerint ugyanis a magyar igerendszer a német

nyelv hatására alakult ki (116).) Mindent összevetve azonban azt kell mondanunk, hogy a szerzőnek sikerült négyévtizedes sokoldalú nyelvészeti tevékenységének eredményeit és tanulságait közérthető módon összefoglalnia: könyve az aránylag kis terjedelm ellenére rendkívül gazdag, joggal kelti fel a nem-szakembereken kívül a nyelvészek figyelmét, és ő számukra is sok haszonnal jár a könyv forgatása. A munka komoly érdeme, hogy az egyes nyelvi jelenségeket bő anyagon keresztül mutatja be, nem marad meg az indoeurópai nyelvek keretén belül, hanem gyakran használ fel szűkebb szakterületéről, a hamito-szemita nyelvcsalád területéről, valamint más afrikai és amerikai nyelvekből vett példákat.

Áttérve annak vizsgálatára, hogy az ismertetett munka mennyiben felel meg COHEN másik célkitűzésének (ti., hogy marxista alapon nyugodjék), súlyos hiba lenne, ha szem elől tévesztenők, hogy munkáját SZTÁLINNAK, a marxista nyelvtudomány filozófiai alapvetését elvégző nyelvtudományi műveinek megjelenése előtt írta, és hogy az azóta eltelt több mint négy esztendő alatt számos lényeges probléma új megvilágításba került. COHEN jól tudja, hogy az általános nyelvészetnek a dialektikus materialista módszer alapján történő összefoglalása nem kis feladat, és úgy véli, hogy végleges megoldásához egyetlen ilyen természetű munka távolról sem elegendő; könyve előszavában utal is arra, hogy e téren még sok tanulmányra van szükség (9).

Célkitűzése folytán a szerző rendkívül nagy figyelmet fordított a nyelv és társadalom bonyolult viszonyának, a nyelv története és a társadalom története közötti kapcsolatoknak a vizsgálatára. Több ízben utal arra, hogy a nyelv csak a társadalomban létezhetik, hogy élete a társadalom életével van összefüggésben: új nyelv többnyire csak új társadalomban jön létre (64). Valamely társadalom elpusztulása a nyelv kihalását vonja maga után (75). Valamely nyelv növekedését nemcsak mennyiségi téren látja (terület nagysága, beszélők száma), hanem minőségi szempontokat is felvet, amikor kijelenti, hogy a nyelv gazdagabb és nagyobb kifejezőképességet nyer, ha magasabb kultúra hordozója (66, 116). A nyelv fejlődése az illető nép történetében végbe ment változásokkal összefüggésben történik. Általánosan ismert tény, hogy az ófrancia a széttagolt, feudális Franciaország társadalmi körülményei, a modern francia a központi királyság kialakulásának körülményei között jött létre (86). A késői politikai egység az oka annak, hogy az olasz nemzeti nyelv létrejötté után a nyelvjárások még ma is igen erőteljesek, míg a franciában az erős központi királyság kialakulása után a nyelvjárások sokkal kisebb szerepet játszanak (84). Helyesen mutat rá arra is, hogy a szókészlet és a jelentésfejlődés az a terület, ahol a társadalomnak a nyelvre gyakorolt hatása a legközvetlenebbül érvényesül (55). Ki kell emelnünk azt, amit a szókészlet fejlődése és a technika, valamint a szellemi élet gazdagodásának szoros kapcsolatáról mond (120).

COHENNEK ez a néhány, a nyelv és társadalom viszonyára vonatkozó fentebb ismertetett megjegyzése részleteiben nem új, hasonló megállapításokat már előzőleg is tettek. Amennyiben elfogulatlanul vizsgálták a nyelvi tényeket, a modern polgári nyelvtudomány legkiemelkedőbb képviselői is felismerték egyes nyelvi tényeknek társadalmi meghatározottságát. Idealista beállítottságánál fogva azonban a legtöbb kutató számára a nyelv lényegét meghatározó ismérv nem annak társadalmi funkciója, hanem az, hogy a nyelv „egyéni” és „szellemi alkotás” (így VOSSLER és részben PAUL). SAUSSURE ugyan kijelenti, hogy „a nyelv [langue] a beszédtevékenység [langage] társadalmi része” (Cours de linguistique générale. Paris 1931³, 31), ez azonban az ő szemében csak negatív jelentőségű, ti. a nyelv az egyénnel szemben társadalmi jelentőségű. Ezért a nyelv társadalmi oldalát és általa igen helyesen hangsúlyozott rendszer mi voltát egymással szembeállítja: „e két vizsgálati szempontot külön kell választani egymástól, s ez annál hasznosabb, minél következetesebben hajtjuk végre” (uo. 42). COHEN viszont, éppen azzal, hogy a dialektikus materializmus módszerével nyúl hozzá a kérdéshez, felismeri a nyelv alapvető funkcióját (az emberek érintkezésének eszköze) és a nyelvet, mint az érintkezésre szolgáló jelrendszert mutatja be, amely szorosan összefügg a társadalommal (7), és több ízben is rámutat arra, hogy a nyelvben végbemenő változások ilyen vagy olyan módon a társadalomban végbemenő változásoktól függenek. COHEN helyesen látja, hogy a marxista nyelvészetnek egyik fő kiindulási pontja éppen a nyelv és társadalom viszonyának tisztázása. Ez a szemlélet könyvét át meg áthatja, és ezáltal sikerült az eddigi eredményeket nemcsak összefoglalnia, hanem magasabb fokra is emelnie. Ez az eljárásai mód tökéletesen megfelel a marxizmus szellemének, hiszen „Marx kritikailag átdolgozta mindazt, amit az emberi társadalom alkotott, egyetlen pontot sem hagyott figyelmen kívül.”¹ Nem tartjuk

¹ LENIN, Válogatott művek. Budapest, 1949 II, 795.

azonban szerencsésnek, hogy meglegedett csupán a helyes nézetek elfogadásával, és az esetek többségében nem leplezte le a hibás felfogásokat. Részben ezzel kell magyaráznunk, hogy nem mindig tudja függetleníteni magát befolyásuktól.

Megmutatkozik ez a nyelv rétegződésének vizsgálatakor, bár e téren is sok helyes megjegyzéssel találkozunk.

Kifogásolnunk kell azonban COHENNAK a kétnyelvűséggel kapcsolatos felfogását. COHEN szerint kétnyelvűséggel állunk szemben abban az esetben is, ha valaki anyanyelvén kívül más nyelven is beszél, vagy akárcsak olvas, ezért szerinte kétnyelvű pl. az a francia tengerész, aki nemcsak anyanyelvén, de angolul is beszél, s ez a körülmény, valamint az idegen nyelveken való olvasás „egyéni kétnyelvűséget” hoz létre (74). A kétnyelvűségnek ezzel a tág értelmezésével, az „egyéni kétnyelvűség” meglehetősen elterjedt elméletével nem érthetünk egyet. Ha szem előtt tartjuk azt, hogy a nyelv az emberek érintkezésének eszköze, ugyan mit jelent az a társadalom és annak közös nyelve számára, ha a társadalom egy vagy néhány tagja különböző körülmények folytán idegen nyelveket ismer meg; a beszélő közösség szempontjából ez mit sem számít, mert nyilván nem idegen nyelveken fog érintkezni velük, hanem az egész társadalom nyelvéen. Nem kétséges, hogy az idegen nyelvek ismerete befolyásolhatja a beszélő nyelvérzékét, azonban az anyanyelv természetesen továbbra is előtérben marad, a beszélőnek nagy általánosságban távolról sem mindegy, hogy melyik nyelven beszél. Nézetünk szerint kétnyelvűséggel akkor állunk szemben, amikor az egész társadalom vagy a beszélő közösség valamennyi tagja két vagy több nyelvet ha valamennyit nem is anyanyelvként, de csaknem egyenlő mértékben ismer, ezeket felváltva használja, mivel közömbös számára, hogy melyik nyelven beszél. Többek között fakadhat ez abból, hogy az illető államban több nép vagy nemzet régóta együtt él (Erdély, Svájc), vagy olyan különleges történelmi-társadalmi helyzete van, mint a cigányoknak, akiket COHEN helyesen említ meg, mint kétnyelvű népet. A kétnyelvűségnek természetesen vannak sajátos, egyéni esetei is (így többek között a különböző nyelveket beszélő szülők gyermekei, vagy amikor valaki egészen fiatal korában idegen nyelvi környezetbe kerül), ezek azonban nem tipikus jelenségek. COHEN a látszólag azonos jelenségek vizsgálatakor nem veszi figyelembe a kétnyelvűség erős társadalmi meghatározottságát. Emellett COHEN könyve több helyen kétnyelvűségnek nevezi a köznyelv és valamely nyelvjárás közös használatát is. Pedig egyébként helyesen fejt ki, hogy mi a nyelv és a nyelvjárás közötti különbség, hogy a dialektusok a közös nyelv kiágazásai, s hogy ezek a közös nyelven belül különböző történelmi körülmények folytán jöttek létre. Nem vonja le azonban azt a következtetést, hogy a nyelvjárások a közös nyelv alá vannak rendelve, hogy a közös nyelvvél, mint magasabb formával szemben a nyelvjárások alacsonyabb formák. Az a benyomásunk, hogy COHEN itt azoknak a nézeteknek a hatása alá került, amelyek végeredményüket tekintve tagadják a nyelv társadalmi szerepét, nem ismerik el a nemzeti nyelvet és a nyelvjárást, mint a valóságnak megfelelő fogalmakat, és minden nyelvi megnyilvánulási formát az egyén nyelvére, az „idiolect”-re vezetnek vissza.² Mindebből az is kiténik, hogy az „egyéni kétnyelvűség” elmélete és a köznyelvnek a nyelvjárásokkal szemben való lebecsülése közös forrásból fakad.

Ugyancsak ennek kell tulajdonítanunk a nemzeti nyelvvél kapcsolatos megjegyzéseit. COHEN ugyanis meglegedik azzal, hogy megemlítsse, a nyelvnek és a nemzetnek általában azonos a neve, majd kissé hosszasan tárgyalja azokat az eseteket, amikor két nemzetnek azonos a nyelve vagy egy nyelvnek több neve van (23–24). COHEN tehát lényegében a nemzeti nyelv jellemzésével adós marad. A nemzeti nyelv fogalmát csak a nemzet fogalmával, kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban lehet megérteni. Nézetünk szerint a nemzet marxista meghatározására támaszkodva, amely szerint a nemzetnek éppen a közös nyelv az egyik lényeges meghatározó jegye, COHENNAK rá kellett volna mutatnia arra, hogy a nemzet és vele együtt a nemzeti nyelv nem öröktől fogva van, hanem az emberiség történelme folyamán, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején jött létre, és hogy a nemzet kialakulásával párhuzamosan „a gazdasági és politikai koncentráció következtében egy nemzetben belül a dialektusok nemzeti nyelvvé koncentráálódtak”,³ vagyis elvesztették önállóságukat és följük került az egész nemzet, az egész beszélő közösség által használt közös érintkezési eszköz, a nemzeti nyelv, amelynek a mindennapi életben használatos formája a köznyelv, az

² Ezen szélsőséges nézetek kifejtését l. R. A. HALL, Bilingualism and applied linguistics: Z. Phon. allg. Sprachwiss. 6. Jg. H. 1–2. (1952), 13–30. l.

³ MARX–ENGELS, A német ideológia. Bp., 1952. Szikra. 140.

irodalomban (nemcsak a szépirodalomban!) használatos formája pedig az irodalmi nyelv. A nemzeti nyelv fogalmába tehát — nézetünk szerint — beletartoznak a köznyelv és az irodalmi nyelv, mint a nemzeti nyelv megjelenési formái, de beletartoznak a nyelvjárások is, mint történelmileg túlhaladott jelenségek, amelyek minőségüket fokozatosan elvesztve a köznyelvvvel szemben hátrébe szorulnak.

Ilyenfajta megfontolások nyilván elkerülhetővé tették volna azt is, hogy COHEN a nyelv rétegződésének vizsgálatakor a nemzeti nyelv, a nyelvjárások, tájszólások stb. felsorolása közben említse az érintkezési nyelveket (pl. pidgin—english). Ez két különálló fogalomkör összekeverése. A pidgin—englishnek mint neve is mutatja, semmi köze sincs a nemzeti nyelvhez; más körülmények és más szükségletek folytán jött létre. Nem helyeselhetjük azt sem, hogy itt említi a jiddist és a hindosztánt mint vallási nyelveket [divisions religieuses]. A hindosztáni egyébként nemzeti nyelv; igaz ugyan hogy az irodalmi nyelv vallási alapon megoszlik hindire és urdura, a köznyelv azonban, egységes.⁴ Bár egy vallás hívei beszélik, a jiddist sem tekinthetjük egyértelműen valási nyelvnek.

Sajnálatosnak tartjuk, hogy a szerző nem iktatott be könyvébe egy, a nyelv és gondolkodás viszonyával foglalkozó fejezetet; számos helyes megjegyzése ugyanis arról tanúskodik, hogy erre az igen fontos kérdésre is nagy figyelmet fordított. Művében egy helyen kifejti, hogy kezdeti szakaszán éppen a gondolkodás kezdetlegessége folytán a nyelv igen kevés és korlátozott eszközzel rendelkezett (16), valamint azt, hogy a szellemi fejlődés nagy részben hatott a nyelvre, és ezzel kölcsönhatásban a nyelv volt az, ami a gondolatok kifejezését lehetővé tette (18). Véleménye szerint az egyes és többes szám mellett azért alakul ki a duális, mert a kezdetleges gondolkodás számára nehéz az egy és a több fogalmát szembeállítani egymással. A duális az eggyel szemben a kettőt jelöli, és a többes szám eredetileg többnyire a gyűjtőfogalmat fejezi ki (12). A duális kétségkívül kevesebb elvonatkoztató munkát igényel, mint az általános többes. Helyes volt rámutatni arra is, hogy ha valamilyen nyelvtani funkció kifejezésére szolgáló nyelvi eszköz elvész, akkor a nyelv, azaz a gondolkodás, ha erre szükség van, új eszközt hoz létre (108). A nyelvi változások a nyelv belső fejlődési törvényei folytán jönnek létre, az új eszköz kialakításánál a már meglévő másodlagos jelenségeket használja fel a társadalom a maga szükségleteire (114).

Találunk azonban COHEN könyvében olyan megjegyzéseket is, amelyek arról tanúskodnak, hogy a nyelv és gondolkodás kérdéseinek vizsgálatakor nem mindig tudta teljesen magáévá tenni a dialektikus materializmus nézőpontját, mintha nem vette volna eléggé figyelembe, hogy a marxizmus szerint a gondolkodáson csak a fogalmi gondolkodást, az emberi agy általánosító és elvonó munkáját érthetjük. Mindézt csak egy módon, a gondolkodás nyelvi kifejezésével kapcsolatban vizsgálhatjuk. A nyelvhez képest minden gondolatok kifejezésére szolgáló eszköz, így a tudomány is, másodlagos, ezek létezését éppen a nyelv létezése teszi lehetővé, mivel „a gondolat közvetlen valósága a nyelv”. A nyelv és gondolkodás szoros összetartozását azonban igen gyakran nem veszik figyelembe. Az egyik ilyen nézet külön, a nyelvtől független szimbólumokon felépülő logikai gondolkodást tételez fel. COHEN is úgy véli, hogy „a matematikai vagy logikai gondolkodás már nem tartozik a tulajdonképpeni nyelv keretébe” (19), ezért a legműveltebb emberek nincsenek a nyelvre szorulva (116). Ezek a logikai szimbólumok azonban az egységes emberi gondolkodás alapján kialakult nyelvből fakadnak, a nyelvi kifejezések lerövidítéseiből származnak. Nem kétséges, hogy a matematika a maga szükségletei számára kialakított egy sajátos nyelvrendszer. Ennek a kialakítása azonban a nyelvi anyagon történő gondolkodás, fogalomképzés és absztrahálás alapján történt, hiszen a matematikai gondolkodás, akárcsak a logika tudománya, az emberiség történelme folyamán fejlődött ki, ahhoz pedig, hogy valaki ezzel a jelkomplexummal, vagy akár a logikai szimbólumokkal élni tudjon, ma is a nyelvi alapra való hosszas tanulásra van szükség. A tulajdonképpeni, a nyelv segítségével történő gondolkodás és a matematikai vagy logikai gondolkodás között tehát nem lehet minőségi különbség, különben az „egyszerű” gondolkodás segítségével hogyan lehetne elsajátítani a „matematikai” vagy „logikai” gondolkodást. A matematikai jelek használata szorosan összefonódik a nyelvi alapon történő gondolkodással, függetlenül attól, hogy ez tudatos vagy öntudatlan-e. A matematikai és logikai gondolkodással kapcsolatban COHEN kifejti azt a nézetét is, hogy a „zenei gondolat” (pensée musicale) és az „ábrázoló gondolat” (pensée plastique) számára sem a nyelv a kifejező eszköz (19). Ami a „zenei” gondolkodást, helyesebben a zenei megjelenítést illeti, kétségtelen, hogy ennek is megvan a maga formanyelve. Itt azonban tulajdonképpeni gondolkodásról

⁴ A. P. BARANNYIKOV, Nemzeti és államnyelvek Indiában. 12. §.: NyIK, III/2. 160

nem lehet szó, mert a zene természeténél fogva nem tolmácsolhat fogalmakat, csupán az emberi érzéseknek és hangulatoknak ad kifejezést.⁵ Nyilván ez a helyzet az „ábrázoló gondolat”, a képzőművészet esetében is.

A nyelv eredetének sokat vitatott kérdését is csak a nyelv funkciója alapján lehet megoldani. A különböző, a nyelv keletkezésével kapcsolatos nézeteknek éppen az a hibájuk, hogy az esetek többségében nem a nyelv szerepéből indulnak ki, hanem a hangállomány és az ezen alapuló szavak ilyen vagy olyan természetét feltételezik.⁶ A kérdésnek a nyelv funkcióján alapuló feltevése, úgy látszik, elkerülte COHEN figyelmét, aki lényegében meg is kerüli a problémát, amikor kifejti, hogy az első embereknél már fel kell tételeznünk valamilyen nyelvet, arról azonban hallgat, hogy miért és milyen körülmények között jött ez létre.

Valamennyi élőlény közül az ember az egyetlen, amely céltudatosan használja fel a természet tárgyait, azokat a maga számára alakítja át. Szükségleteiket az állatok is kielégítik, de csak az ember hoz létre munkaeszközöket. Ezek elkészítéséhez és a velük való állandó bánásmódhoz azonban már az agy munkájára is szükség van. A munka volt az, ami kiemelte az embert az állatvilágból, és ezzel párhuzamosan létrehozta a gondolkozást. A munka minden esetben társadalmi tevékenység, s ezáltal az amúgy is közösségben élő ősemberek között még szorosabb kapcsolat jött létre. A társadalmi munka volt az, — fejti ki ENGELS „A munka szerepe a majom emberré válásában” című tanulmányában — ami felébresztette az emberben azt a szükségletet, hogy társaival szavakban is érintkezzék, hogy kicserélje velük gondolatait: „a kifejlődésében levő emberek oda jutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak. A szükséglet szövet teremtett magának: a majom fejletlen gégeje moduláció útján lassan, de biztosan átalakult egyre fejlettebb modulációkra és a száj szervei lassankint az egyik tagolt hangot a másik után tanulták meg kiejteni”.⁷ Egyrésztől a munka és az ember kialakulása, másrésztől ezzel kapcsolatban a gondolkozás és a nyelv keletkezésének kérdése elválaszthatatlan egymástól.

COHEN, bár előtérbe helyezi a nyelv és társadalom szoros kapcsolatának bemutatását, nem felejt el megmutatni a nyelv rendszer voltát s a rendszerből fakadó belső összefüggéseket. A fonetikával és fonológiával foglalkozó fejezet befejező része a másodlagos hangtulajdonságokat ismerteti, és COHEN itt rámutat arra, hogy valamely nyelvben a vokálisok száma és a hangstílus vagy hangszín között szoros összefüggés van, a másodlagos hangtulajdonságok főleg azokban a nyelvekben domborodnak ki, ahol a vokálisok száma aránylag kicsi, és így, hogy ezt pótolják, fonematikus értéket kapnak, pl. a kínaiak az intonáció (41). Ismételten rámutat arra, hogy a nyelv rendszer voltából kifolyólag az egyes nyelvi kategóriák szoros kölcsönhatásban állanak egymással: ha valami nyelvtani eszközökkel nem fejezhető ki, a szótan nyújt segítséget, esetleg a szóösszetétel szolgál erre (44). Azt is említi, hogy az alaktan és a szintaxis között szintén fennáll ez a kapcsolat. A szórend kötött vagy nem-kötött volta attól függ, hogy milyen a nyelv rendszere. A latinban, ahol a flexio igen fejlett, ahol a szavak végződése jelölik a szavak viszonyát, a szórend szabad; a kínaiak viszont a szórend a szavak mondatbeli viszonyának a jelölésére szolgál (50). A hangfejlődés is mindig az adott nyelv hangrendszerétől függ, így az arab kocszonánsok nem igen vesznek el, mert ezek az általános jelentés hordozói, a vokálisok viszont állandóan változnak, mert a szómondatbeli szerepét ezek jelölik (93), sőt új szavakat is létrehozhatnak. Ezeknek a megfigyeléseknek a megemlítése csak izelítőül szolgál abból a gazdag anyagból, amit könyvében COHEN ebben a vonatkozásban felhalmozott.

Ismertetésünk végéhez érve rá kell még mutatnunk arra, hogy COHEN mennyire tudatában volt annak, hogy a dialektikus materializmus szellemével összeegyeztethetetlen a dolgok túlzott leegyszerűsítése. Amikor arra a kérdésre válaszol, hogy milyen összefüggés van a társadalom szerkezetében és a nyelvi rendszerben bekövetkező változások között, COHEN kifejti, hogy bár „a belső átalakulások erősen változó sebessége a külső [azaz társadalmi] átalakulások függvénye”, ez a nyelvi rendszer különböző területein különbözőképpen nyilvánul meg (86), és a nyelvi rendszerben végbemenő változás nem esik egybe a társadalom szerkezetében végbemenő változásokkal (45). A nyelvi változások lassú növekedés eredményei, a régebbi nyelvi anyagok alapulnak;

⁵ ELISZEEV, A zenei nyelvezetről: Zenetudományi Értesítő II/4.

⁶ A nyelv eredettel foglalkozó kutatók általában nem veszik figyelembe más tudományok eredményeit, pedig ezek igen sok segítséget adhatnak. I. B. B. Бунак: Происхождение речи по данным антропологии: Происхождение человека и древнее расселение человечества. Москва 1951. (Труды ИЭ. XVI), 270.

⁷ ENGELS, A természet dialektikája. Bp. 1952, Szikra. 183.

ezeknek egy része a változás után is megmarad, de a rendszer az új körülményektől függ és ennek következtében a nyelvi rendszer — az ő szavaival a nyelv szellemének — megváltozása is bekövetkezhetik (62). A nyelv fejlődése általában egyenletes, de vannak viszonylag stabil időszakok és olyanok, amikor hirtelen nyelvi változások következnek be. Mindebben természetesen társadalmi okok is közrejátszhatnak (88). COHEN elutasítja azokat a vulgáris materialista nézeteket is, amelyek a nyelv fejlődését kizárólag a g o s a n külső okokkal magyarázzák, azonban egy-két esetben e nézetek hibás voltára talán határozottabban is rá lehetett volna mutatni.

Véleményünket összefoglalva azt kell mondanunk, hogy COHEN könyve, bár vannak hibái, jelentős lépés a marxizmusnak a nyelvtudományban való meghonosítása felé. E téren még komoly feladatok várnak tudományunk művelőire.

BAKOS FERENC

von ESSEN, OTTO, Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1953. 168 lap

A Német Demokratikus Köztársaság Akadémiai Könyvkiadója adta ki a hamburgi Fonetikai Laboratórium igazgatójának fonetikáját. A könyv azért emelkedik ki a szakirodalom hasonló nemű újabb összefoglalásai közül, mert szerzője a hangtan számos kérdésén maga is dolgozott, s a munka gazdag kísérletfonetikai tapasztalataiból nőtt ki. A könyv kilenc fejezetre oszlik.

Az I. fejezet a *fonetika kutatási területét* körvonalazza, és történetéről ad rövid áttekintést Kempelenről kezdődően. Az idevágó kutatások tárgya a szerző szerint: a lélegzés, hangképzés, a beszédhangok fizikai-akusztikai sajátosságai, az elhangzott szó és beszéd, valamint a hallás és megértés folyamata. Essen kiemeli, hogy a beszédhangokat nem lehet a tényleges beszéd-től elválasztva vizsgálni, és hangsúlyozza, hogy a Zwirner-féle fonometrián keresztül a hangok fonológiai, nyelvi értékét sohasem szabad szem elől téveszteni.

A II. fejezet a *lélegzéssel* kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Leírja a lélegző szerveket és működésüket, a lélegzés különféle fajtáit és a mérések eszközfonetikai lehetőségeit. Ez a fejezet a hamburgi iskola gazdag tapasztalataira épül fel (v. ö. PANCONCELLI—CALZIA, Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendung für die Sprachwissenschaft. Berlin, 1924.).

A III. fejezet „A zöngé” főcím alatt a gégefő anatómiáját, valamint a hangszalagok működését adja, és utal mind a régebbi, mind pedig a legújabb elektrostroboskopikus vizsgálati eljárásokra. A különböző hangkapocs fajtákat (Ein- und Absätze) részletesen elemzi, és nemcsak a fiziológiai képzés mozzanatait határozza meg, hanem mindenütt utal fonemikus szerepükre. A hehezetes zöngékapocsról megállapítja, hogy ennek a germán és sok más nyelvben is fonológiai értéke, értelemdifferenciáló szerepe van (pl. német: Abend-habend). A kemény zöngékapocsnak az arab nyelvekben, a préseltnék pedig a sémi nyelvekben fejlődött ki oppozíció alkotó jelentősége. A zöngének hangképzésben oly jelentős szerepét gége- és szájmikrofonnal készült elektrogramokon szemlélteti, és ezeken mutatja be a z ö n g e f o k á n a k és h e l y é n e k meghatározását célzó — PANCONCELLI-CALZIA által kifejtett — eljárásokat (phonoposotie és phonotopie). Rámutat arra, hogy ennek az eljárásnak igen nagy szerepe van a nyelvjáráskutatásban is, mivel a különböző nyelvjárások hangjainak zöngéfoka más és más.¹

A *zöngé* nyelvi felhasználásának nemcsak az növeli jelentőségét, hogy már a *képzés* más-más módja alkalmas ad a különféle nyelvekben oppozíció megteremtésére, hanem az is, hogy intenzív izomműködéssel az *ereje*, sőt ezenkívül a hang *zenei magassága* még szélesebb alapot nyújt erre (pl. a polyton nyelvekben). Lélegzés, hangszalagfeszülés és hangmagasság a legszorosabb összefüggésben állnak egymással. A lélegző és hangképző szervek izmai igen finoman és hihetetlenül gyorsan reagálnak az idegimpulzusok minden ingadozására, amelyeket viszont pszichikai mozzanatok váltanak ki. Éppen ez az oka annak, hogy a lélegző és hangképző szervek minden más mimikai,

¹ Ennek igazsága nálunk is beigazolódtott a Magyar Nyelvatlasz adatainak összegyűjtésével kapcsolatban. KÁLMÁN BÉLA (A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951. 18) hívta fel a figyelmet arra, hogy dunántúli nyelvjárásaink egy részében a szóvégi zöngés zárhangok: *b, d, g* részben vagy egészben zöngétlenek. — Tanulságos nyelvjárási vizsgálatokat végzett erre vonatkozóan BRUNNER, R. (Die Stimmhaftigkeit der französischen und zürichdeutschen Lenislaute. Zeitschrift f. Phonetik 7 [1953], 953—96) is.

testi mozdulatnál hívebben és közvetlenebbül fejezik ki a lélek megrezdüléseit. Helyesen írja ESSEN: „Das Stimmorgan ist für die Kundgabe psychischer Regungen besonders prädestiniert” (42). A hangmagasságváltozásokat tehát pszichikai reakciók váltják ki, melyek egyes nyelvi formákban megmerevedhetnek, s így bizonyos hanglejtés-alakulások nyelvi normákká válhatnak. Sajátos nyelvi norma pl. legtöbb nyelvben a kérdés hanglejtésformája. A hangmagasság meghatározásával kapcsolatban utal a régebbi, kimogrammokon alapuló eljárásokra éppenúgy, mint a legújabb automatikus regisztráló készülékekre.

A IV. fejezet a *beszédhangok képzésével* foglalkozik. A toldalékeső rövid anatómiai leírása után rátér az artikulációra. Megállapítja, hogy bár a beszédhangokat lényegileg akusztikai sajátosságaikon keresztül érzékeljük, meghatározásukat — gyakorlati szempontokat figyelembe véve — mégis fiziológiai alapon végezzük el az artikulációs hely, az artikuláló szerv, az artikulációs mód, valamint a különféle artikulációs akadályok legyőzésének módja szerint.

A fonetikus írásrendszerekről adott rövid tájékoztatás után ismerteti az artikulációs mozzanatok megfigyelésére szolgáló legfontosabb eszközöket és eljárásokat (labiográf, palatográfia, röntgenográfia, magnetofon, dimafon, katódoscillográf, hanglemez, hangnyomásmérő készülék, hangmagasságmérő eszközök, hangspektrométer stb.).

A beszédhangoknak három csoportját különbözteti meg: a) magánhangzókat; b) félmagánhangzókat és c) mássalhangzókat. A magánhangzókat így határozza meg: „Vokale sind stimmhafte Öffnungslaute, zu deren Klangfarbengestaltung die Resonanz der Ansatzräume wesentlich ist, ohne Berührungsfäche in der Mittellinie des Gaumens, ohne aktive Beteiligung der Zungenspitze” (57). A szerző bár a IV. 3. fejezetben leszögezte, hogy a felosztást fiziológiai alapon végzi, definíciójában mégis akusztikai szempontokat érvényesít, és a *toldalékeső rezonanciáját* tartja *lényegesnek a magánhangzók hangszínének kialakítása* szempontjából. Nézetem szerint a definíció „zöngés” jegye sem lényege a vokálisoknak, mert akkor a sutto-gva ejtett szavak és mondatok vokálisait minek nevezzük? Vagy azokat teljesen kizárja a beszéd köréből? Kifogásolhatók ezenkívül a meghatározás negatív jegyei is, mint pl. „a nyelvhegy aktív részvétele nélküli” képzés. Ily módon még számos más mozzanatot is felsorolhatnánk, amelyek nem jelentkeznek a magánhangzók képzése közben. Ugyanígy hiányoznak a definíció pozitív jegyei a félmagánhangzók meghatározásából is: „Als Halbvokale werden solche Lautbildungen bezeichnet, die genetisch und gennematisch an der Grenze des vokalischen Charakters liegen” (64), és még különösebb, kirekesztéssel definíciót alkalmaz a mássalhangzóknál: „Alle Laute, die nicht unter die Vokaldefinition fallen, sind Konsonanten” (64).

A magánhangzók képzésének a vizsgálatánál a fonémból indul ki: „Nur eine Ordnung der Phoneme hat einen Sinn” (62). A szerző szerint először minden nyelvben a fonémet kell szemügyre venni, és csak azután lehet megvizsgálni azt, hogy a realizációja, ill. tipikus realizációja mint képződik. Csak annak van értelme, hogy azokat a tipikus hangszíneket foglaljuk rendszerbe, melyeknek szerepük van a nyelvi kifejezés folyamatában, és a nyelvközösség megítélése szerint *norma* értékkel bírnak.

A magánhangzók felosztásánál elsősorban a nyelv vízszintes és függőleges mozgását veszi figyelembe, s ennek alapján a magánhangzók rendszerét — a régebbi magánhangzó-háromszöggel szemben — a négyszögben látja elhelyezhetőnek.

Fonológiai szempontok lebegnek szeme előtt a diftongus meghatározásánál is: „Unter einem Diphthong versteht man einen im phonetischen Sinne vokalischen Zielaut, der die sprachliche Funktion eines einfachen Vokals hat” (63). Hangsúlyozza, hogy a diftongusokat mindenütt először fonológiaiilag kell meghatározni, és csak azután lehet fonetikai elemzéséhez hozzátálni: „Die Phonetik jedenfalls kann nur dort 'Diphthong' untersuchen, wo sie phonologisch als solche festgestellt sind” (64). Ebben a kérdésben teljesen azonosítom véleményemet. ESSENÉVEL, mivel hangnyomásmérésekkel kapcsolatos diftonguselemzéseim során (1952) tőle függetlenül azonos eredményre jutottam.

A mássalhangzók jellegét az artikuláció- és az artikulációs akadályok legyőzésének módja, az artikulációs hely és az artikulációban résztvevő szervek határozzák meg, s így rendszerezésüket ezek figyelembevételével valósítja meg. A fonológiai szempontokat itt is érvényesíti. Szerinte azok a realizációs formák, amelyek fonológiaiilag azonos nyelvi eredményhez vezetnek, egy *hangtípusba* foglalhatók. Az egy hangtípuson belül jelentkező jegy-differenciáknak még nincs szövegkülönböztető ereje. Pl. a *t* hang egyes realizációiban differencia mutatkozhatik a levegőnyomás, a zöngéesség foka tekintetében, a nyelvi funkcióját azonban ezek a differenciák nem változtatják meg. Több különböző hangtípusnak is lehet egy vagy több közös jegye, pl. a *p*, *t*, *k*-nak az orális zárképzés, s így ezeknek egybefogása is jogosult. Az így képzett rendek alkotják az *osztályokat*. Az osztályok felosztásának főszempontja az artikulációnak, vagy az artikulációs aka-

dályok legyőzésének módja. Egyes hangoknál az első, másoknál viszont az utóbbi a célra vezetőbb szempont. Gyakran az osztályoknak is van közös jegyük. Pl. vannak olyan zárhangok és laterális réshangok, melyek ugyanazon artikulációs helyen képződnek (*t, l*). Így az osztályok is egy magasabb rendbe: csoportba egyesíthetők, melynek felosztási alapja az artikulációs helye. Ily módon egy-egy nyelv vagy nyelvjárás hangállományáról áttekinthető csoportosítást lehet nyerni. Minden egyes hangot aszerint, hogy milyen csoportba, osztályba és típusba tartozik, egyértelműen lehet meghatározni.

A beszédhang képzésének van kezdete, vége és a kettő között egy bizonyos jellegzetesebb szakasza. Ez a három-mozzanatúság („Anglitt — Mittelphase — Abglitt”) heves vitákra nyújtott lehetőséget a régebbi fonetikai irodalomban. A hangok kezdő és végső szakaszát hol egyik, hol már a másik hanghoz számították különféle megfontolások alapján a kutatók. ESSEN kifejti, hogy hangérzékelés szempontjából a hang képzésének az a szakasza lényeges, amely jellegzetes jegyeiben állandó, mert csak az állandó jegyek teszik lehetővé a foném képzéséhez szükséges artikulációs mozgások utánozandó, tradícióképes használatát. A beszédhangok kezdő és végső fázisa a hangkörnyezet és hangsúlyviszonyok szerint megváltozik, ezek a részek nem hagynak marandandó „engramm”-ot, a szóalakulás jellegére hatással vannak ugyan, a hangéra azonban nem. A kezdő és végső átmeneti fázisokat — melyek általában ultrarövid időtartamúak — a hallgató percipálja, de nem appercipálja, és így érzékelésünket döntően az akusztikailag is kiemelkedő középfázisok irányítják (80). ESSEN ezen okfejtése igen meggyőzően hat, mégis úgy érzem, és eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy az artikulációs mozzanatoknak érzékelésünkben való jelentkezése nem ilyen sablonosan egyszerű. A hangérzékelésre vonatkozó tudományos vizsgálódások még igen hézagosak, s a hallásérzékelés kritikája csak most született meg a hangfelvételezéssel. A hanglezet, hangosfilm és magnetofon teremtette meg azt a lehetőséget, hogy egy-egy hangjelenséget azonos feltételek mellett többen is meghallgathassunk, ellenőrizhessünk, majd az így nyert érzékelési ítéleteket egybevehessük.

Igen elmozdított ESSENnek a szótagra vonatkozó fejtegetése. Szakít a fonetikai irodalom hangzóssági és nyomatéki elméletével, és a szótagot fonológiai szempontból értékeli. Szerinte minden nyelvnek megvan a maga fonológiai kombinációs törvényszerűsége, mely szerint a fonémet egyik vagy másik prozódiai morfémhez kell kapcsolni: „Jede Sprache hat ihre bestimmeten Kombinationsregeln, nach denen sich auch die Zuehörigkeit der Laute zur einen oder anderen Silbe richtet” (90). ESSEN fején találta a szöveget, amikor rámutatott arra, hogy két szótag közötti hangoknak, vagy azokból bizonyos elemeknek az első avagy második szótaghoz való kapcsolása nem azonos törvények szerint történik minden nyelvben. A kapcsolás prozódiai szokása történetileg egymástól különféleképpen alakult ki a különböző nyelvközösségekben. Ezzel azonban még nem bukkott meg sem a hangzóssági, sem pedig a nyomatéki elmélet, amelyek csupán azt állapították meg, hogy a szótagok lelkét, a lényegét a leghangzósabb, ill. a legnagyobb nyomásértékkel bíró elemek alkotják, amelyek általában vokálisok, és a közöttük levő határt a kevésbé hangzós, kevésbé nyomatékos elemek képviselik, amelyek általában mássalhangzók. Viszont kétségtelenül megvilágosodott előttünk a szótagmaximumok közötti határok, minimumok folyékony természetete, melyek mozgását a nyelvsvokálás kialakította prozódiai törvények irányítják.

Az V. fejezet a *hanggal mint fizikai-akusztikai jelenséggel* foglalkozik, és a tartam, hangmagasság, hangerősség s hangszín fizikai értelmezését adja röviden, világosan.

A VI. fejezetben a *kimondott szó* fonetikai természetét ismerjük meg nyelvi meghatározó komponenseinek (kvantitás, hangsúly, hangmagasság) korszerű leírásával.

A munka legkiemelkedőbb része a VII. fejezet: *A beszéd*. Ennek minden pontja merőben újszerű, és ezek a fejezetek hiányzanak az eddigi fonetikákból. A szerző fejtegetéseinek javát saját kutatásai alapján adja, mindegyik pont érdekes, és megismerésük fontos, mert ezek a kérdések ma az érdeklődés gyújtópontjában állanak.

A beszéd több, mint egyes szavak egymás mellé illesztése, a hallgató sem egyes szavak összegét fogja fel, hanem a teljes nyelvi nyilatkozatot mint egységet. A szó jele által felidézett egyes képzetek egy új alkotó folyamatban integrálódnak egésszé. Az 'egész' fel fogása érdekében a hallgató olyan tájékozódó jelekre támaszkodik, mint a *dinamikus árnyalás, beszédmelódia, időbeli tagolódás* (125).

A mondatban egyes szavak dinamikus csúspontot képeznek. Ezek a dinamikus kulminációs pontok általában a gondolkodás szempontjából legfontosabb tagokban realizálódnak, és uralkodó szerepet játszanak a grammatikailag szintaktikailag kiforrott szavak egy-egy csoportján: „Das Prinzip der Dominanz ist das primäre Gestaltungsprinzip des Ausspruches” (125). A dinamikával függ össze a ritmus kérdése. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a szabad, kötetlen beszéd aritmikus, egyes szakaszaiban

azonban keletkezhetnek periodikusan visszatérő dinamikus rendek. A ritmus kísérleti megfogása nem könnyű feladat, mert ritmusélményünk komplexérzékelten alapszik, melyben a hangerősség, időtartam, hangmagasság és hangfekvés változó megjelenési formái vesznek részt.

A beszéd megértése szempontjából ugyancsak támpontul szolgálnak a hangmagasság fokozásával kiemelt részek. A hallgató nem fogja fel a hangmagasság változásának minden apró hajlását, leginkább a kiemelkedő hangmagasságcsúcsokat vagy azok közelségét érzékeli, általában a magánhangzó közepe táján (133); nem érzékeli az abszolút hangmagasságértékeket sem, csak magasat és mélyet, felfelé vagy lefelé tartó hanglejtést anélkül, hogy az intervallum nagyságát tudatosan mérlegelné. A hangmagasság érzékelése szempontjából a dinamika sem közömbös: a dinamikusan kiemelt részek hangmagasságát sokkal könnyebb felfogni, mint az árnyékban levőket.

A szerző a *hangmagasság* és *melódia* fogalmát élesen elválasztja egymástól, az első elemibb, az utóbbi magasabbrendű fogalom: „Eine blosse Folge von Tönen ist *gestaltlos*, Melodie aber ist Gestalt, ist eine zur sinn- und ausdrucksvollen *Einheit* erhobene Reihe von Tönen. Um Melodie zu gestalten, bedarf es einer seelischen Motivierung und einer ordnenden, gliedernden Kraft. Erst dann wird sie *Ausdruck seelischen Geschehens* und ganzheitliche Gestalt” (133).

A gyakran jelentkező és gyakran utánzott melódiaformák kisebb vagy nagyobb nyelvközösségekben állandósulhatnak, akárcsak bizonyos kiejtési sajátosságok, szóformák vagy kifejezés módok. Ily módon melódikus alakulások *nyelvi normákká* szilárdulnak meg. Ezáltal ugyan veszítenek mindinkább expresszív erejükből, de ugyanakkor nyernek ábrázoló erőben. Erősen elterjedt pl. az emelkedő melódiaforma mint 'továbbmutató' beszédjel, a melódikus ereszkedés pedig mint 'berekesztő, befejező' jel (Grenzsignal), amivel már fonológiai értékévé váltak.

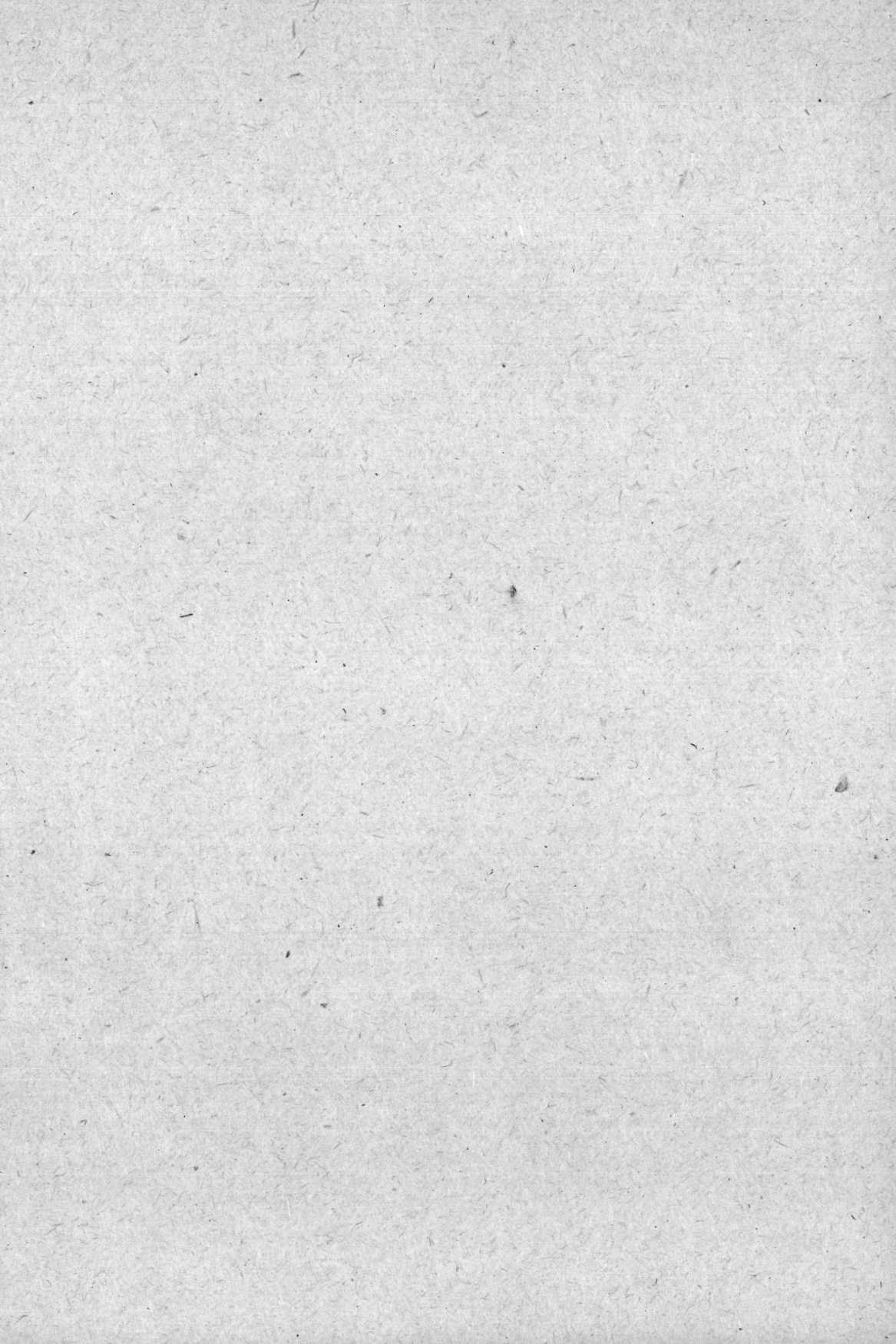
A dinamika és melódika mellett igen fontos kifejező sajátossága a beszédnek a *beszédtempó*. Ebben nyilvánul meg az eredeti lelki folyamatoknak az élénksége, valamint a kedélyállapot és affektuskvalitás. A beszédírásban mutatkozik meg a gondolkodási és érzelmi folyamatoknak a lépése, a logikai és affektív folyamatok könnyedsége vagy gátlátossága: „Sprechtempo ist der Spiegel des Ablaufs innerer Bewegung” (137). Saját kutatásainak sok érdekes eredményét, finom megfigyelését tartalmazza ez a rész éppen úgy, akárcsak a beszédszünetekre vonatkozó.

A VIII. fejezet a *beszéd érzékelésének* kérdéseivel foglalkozik. A hallószerv felépítését, a hallási képesség és appercepció ingadozásait, a beszédhang érzékelésének és ezzel kapcsolatban a nyelvtudományi kutatás problémáit érinti a szerző. Mindezeknek a kérdéseknek szemmel tartása igen fontos, hiszen a mindennapi tudományos munka — mint pl. nálunk a Magyar Nyelvatlasz hangtani adatainak összegyűjtése — lépten nyomon bizonyítja, hogy mind a nyelv bűvárnak, mind a nyelvjáráskutatónak tisztában kell lennie a hallásérzékelés különféle ingadozásaival, amelyek feltétlenül szűkösessé teszik, hogy a nyelvjárási és általában a nyelvi anyagot hangfelvételeken rögzítsük meg és a különféle jelenségeket objektíve is megmérjük, mert ennek mellőzése: „Verzicht auf Gründlichkeit und Einschränkung der Forschungsarbeit wider besseres Wissen” (148).

A IX. fejezet a fonológia alapfogalmait adja. A szerzőt egyébként — mint többször is említettem — a fonetikai kérdések tárgyalásánál mindig meggyőző fonológiai szemlélet vezet, s annak szempontjait bizonyos józan mértékkel alkalmazza a megfelelő helyen.

A könyv jól áttekinthető, stílusa világos, eredményei, fejtegetései pedig általában meggyőzőek, s így haszonnal forgathatják a fonetika kérdései iránt érdeklődő nyelvészek és pedagógusok egyaránt.

HEGEDŰS LAJOS

Ára: 16,— Ft.

1955 május hónapjában megjelenik
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK I—L.

kötetének a
MUTATÓJA

(Tartalom-, tárgy- és szómutató). Ára 250,— Ft.

és

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

(A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1952. dec. 1-i vitaülésének anyaga.
Nyelvtudományi Értekezések 5. sz.) Ára: 15,— Ft.

Beszerezhető: az Akadémiai Kiadónál, Budapest, V, Alkotmány utca 21., vagy
az Állami Könyvterjesztő Vállalat könyvesboltjaiban.